مهراڻ

ٽماهي

جنوري
فيبروري ۽
مارچ
1979ع

وحدهُ لاشريڪ لهُ، جانْ تُو چئِين ايئن
تان مڃ محمّدُ ڪارڻي، نِرتون منجهان نيهن
تان تون وڃيو ڪيئن، نائين سِرُ ٻِئن کي
ـــ شاهه

Gul Hayat Institute

سِنڌِي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ

غلام مصطفيٰ قاسمي

علم سيرت جي اوسر ۽ ارتقا سنڌ ۾

سيرت، جنهن جي جمع سِيَر آهي، عربي ٻوليءَ جو اکر آهي. هن جي لفظي معنيٰ ته عادت، حالت ۽ ڍنگ آهي، پر فني لحاظ کان علم السِيَر هڪ علم آهي، جنهن کي ”المغازي“ به سڏيو ويندو آهي. مغازي بابت قاموس جو صاحب علامه فيروزآبادي لکي ٿو(۱) ”المغازي مناقب الغزاة“ غازين جي احوال ۽ منقبت جو نالو مغازي آهي.

اسلام جي شروعاتي دور ۾ قرآن حڪيم کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪتاب مسلمانن وٽ نه هو. نبي سائين جون حديثون صحابين جي سينن ۾ محفوظ هيون. ڪن ٿورن صحابين سڳورن وٽ سندن يادگيريءَ لاءِ ڪجهه حديثون لکيل هونديون هيون، باقي هن فن جي تاليف نه ٿي هئي.

بنو اميه حڪمرانن جي عادل خليفي عمر بن عبدالعزيز جي ذاتي تحريڪ ۽ ڪوشش سان جيئن حديث جو علم مدون ٿيو، اهڙيءَ طرح سيرت ۽ مغازيءَ جو فن به وجود ۾ آيو. عمر بن عبدالعزيز سيرت ۽ مغازيءَ جي حفاظت لاءِ اهو انتظام ڪيو جو هڪ پاسي عاصم بن عمر انصاري (وفات ۱۲۱هه) کي حڪم ڏنو ته اهو دمشق شام جي جامع مسجد ۾ سيرت جو درس ڏئي ته ٻئي پاسي هن فن جي تدوين جو به انتظام ڪيو، جو ان دور جي هڪ ٻئي امام محمد بن شهاب زهريءَ (۵۰-۱۲۴هه) کي مغازيءَ تي ڪتاب لکڻ لاءِ چيو. ابن شهاب جيئن حديث ۽ سنت جو امام هو، تيئن سير ۽ مغازيءَ جو به وڏو ڄاڻو هو. مديني منوره جي هڪ هڪ انصاريءَ جي گهر وڃي حديثون معلوم ڪندو هو. هن ڪيترن صحابين کي پڻ ڏٺو هو، ان لحاظ کان مرتبي ڪري هو تابعي هو.

ڪتاب روض الانف جو صاحب علامه سهيلي لکي ٿو ته ”اول من صنف في المغازي“ الامام الزهري. مطلب ته جنهن مغازيءَ ۾ پهريون تصنيف ڪئي آهي، سو امام زهري آهي. امام زهري گهٽ ۾ گهٽ ٻاگي محدثن جو استاد آهي. سير ۽ مغازيءَ ۾ هن جا به وڏا شاگرد ڳڻيا ويندا آهن هڪ موسيٰ بن عقبه جو (هيءُ غلام هو) ۽ ٻيو محمد بن اسحاق جو (۱۵۱هه) امام مالڪ جو وڏو معاصر هو. محمد بن اسحاق

---

(۱) قاموس فيروزآبادي ص ۲۷۲.

بابت امام مالڪ ۽ ان جي شاگردن جي راءِ چڱي نه آهي. اهي هن جي مخالفت ۾ ايترو وڌي ويا آهن، جو کيس "دجال ۽ ڪذاب" (وڏو ڪوڙو) سڏي ويا آهن (١). پر ٻين محدثن ان کي حديث ۾ "مدلس" ۽ مغازيءَ ۾ محقق ۽ معتبر ڪري ليکيو آهي. هن به ڪتاب المغازي لکيو. جڏهن ته محمد بن شهاب زهريءَ جو ڪتاب اڳ وجود ۾ نه رهيو، ان ڪري حاجي خليفه چلپي لکي ٿو "اول من صنف فيه الامام المعروف بمحمد بن اسحاق رئيس اهل المغازي" مطلب ته علم سير ۾ پهريون جنهن تصنيف ڪئي، اهو مشهور امام محمد بن اسحاق آهي، جيڪو مغازي تي لکندڙن جو امام آهي محمد بن اسحاق جي ڪتاب المغازيءَ جي اڳتي هلي ابو محمد عبدالملڪ پٽ هشام حميري (وفات ٢١٨هه) تهذيب ۽ تنقيح ڪئي ۽ ان کي سنواريو ۽ سينگاريو - ان کي سيرت ابن هشام سڏجي ٿو. اهو ڪتاب ايڏو ته مقبول ثابت ٿيو جو پوءِ وارن عالمن ان کي آڏو رکيو. عبدالرحمان سهيلي (وفات ٥٨٩هه) ان جي شرح لکي، جنهن جو نالو الروض الانف آهي. حنفي عالمن مان علامه بدرالدين عيني (وفات ٨٥٥هه) "ڪشف اللثام" نالي سيرت ابن هشام جي هڪ حصي جي شرح لکي شيخ ابونصر فتح بن موسيٰ خضراوي (وفات ٦٦٣هه) سيرت ابن هشام کي نظم ۾ آندو اهڙيءَ طرح سعد ديريني (وفات ٦٩٧هه) ۽ ابو اسحاق تلمساني به ان ڪتاب کي منظوم ڪيو، جو علمي دنيا ۾ وڏو ڪارنامو هو (٢).

امام زهريءَ جو ٻيو شاگرد هشام پٽ عروه آهي. اهو به محدثين وٽ وڏي شهرت رکي ٿو. هن جي محمد بن اسحاق کان ڇهه سال اڳ وفات ٿي. محدثن ۾ وڏو ثقه ۽ معتبر هو. حديث ۽ سيرت جون روايتون گهڻو ڪري پنهنجي پيءُ عروه کان ڪندو آهي، پر ان سان گڏ محمد بن شهاب زهريءَ کان به روايتون ڪندو آهي. هن جو قابل اعتماد شاگرد ۽ راوي ٻي صديءَ جو برگزيده امام ۽ محدث امام ابو معشر نجيح بن عبدالرحمان سنڌي (وفات ١٧٠هه) آهي.

هن خطي سنڌ جو اهو پهريون محدث آهي، جنهن جي هڪ ئي وقت حديث ۽ سيرت سان نسبت رهي. هن کي به محمد بن اسحاق وانگر امام السيرت والمغازي سڏيو ويندو آهي.

حافظ ابوبڪر خطيب بغدادي هن جي ترجمي ۾ لکيو آهي (٣) "و كان من اعلم الناس بالمغازي" نجيح بن عبدالرحمان سنڌي سيرت ۽ مغازيءَ ۾ سڀني ساٿين کان وڏو ڄاڻو هو. وڌيڪ لکي ٿو ته "هن ابا امام" سهل پٽ حنيف کي ڏٺو. محمد بن ڪعب قرظي، حضرت عبدالله بن عمر رضه جي آزاد ڪيل غلام نافع، سعيد مقبري، محمد بن منڪدر ۽ هشام پٽ عروه جهڙن محدثن کان حديث ۽ سيرت

---

(١) تقرير جامع ترمذي مولانا حسين احمد مدني. (٢) ڪشف الظنون ملا چلپي ڪ ١٠١٢.
(٣) تاريخ بغداد ج ٣ ص ٣٢٦-٣١٧ علامه خطيب بغدادي.

Gul Hayat Institute

جي روايت ڪئي. ڪاتش سندس پٽ محمد سنڌي، يزيد پٽ هارون، محمد پٽ عمر الواقدي ۽ ٻين ڪيترن روايت ڪئي آهي. نجيح اصل ۾ مدينه منوره ۾ رهندو هو، پر ڪيس مهدي عباسي خليفي مدينې منوره مان بغداد وٺي آيو ۽ پوءِ وفات تائين اتي بغداد ۾ رهيو.

محمد پٽ ابو معشر سنڌي ڪتاب المغازيءَ کي پنهنجي پيءُ امام ابو معشر کان پڙهيو ۽ ان جي ٻين محدث ۽ مغازي جي عالمن ٻن پٽن امام داؤد ۽ امام حسين سنڌي انهيءَ ڪتاب کي پيءُ کان پڙهيو. واقدي به سيرت جي تعليم امام ابو معشر کان حاصل ڪئي، جو اڳتي سيرت ۾ هڪ وڏو مؤلف ڳڻيو ويو آهي.

امام ابو معشر سنڌيءَ جو شاگرد علامہ واقدي محدثن وٽ جيتوڻيڪ حديث ۾ ضعيف ڳڻيو ويو آهي، پر سيرت ۽ تاريخ ۾ ان جي اهميت کان انڪار نه ٿو ڪري سگهجي. علامہ ابن سعد، طبقات ابن سعد جو مؤلف ان جو شاگرد آهي.

هن تحقيق مان پرو پيو ته سيرت جو فن جيئن ٻي صدي هجريءَ ۾ وجود ۾ آيو ته ابو معشر نجيح سنڌي ان ۾ ڪتاب المغازي لکيو ۽ سنڌي عالم جو سيرت تي اهو پهريون ڪتاب آهي. افسوس جو هن وقت اهو ناپيد آهي. ان جون روايتون مؤلف جي شاگردن جي حلقي ۽ انهن جي ڪتابن ۾ اچي ويون آهن.

۲- مڪاتيب النبي صلي الله عليه و آله و سلم. نبي اڪرم صلي الله عليه و سلم تبليغ ۽ دعوت جي سلسلي ۾ جيڪي خط لکيا انهن کي هن ڪتاب ۾ گڏ ڪيو ويو آهي. اهو به سيرت جو هڪ حصو آهي. ٽين صديءَ جي سنڌي عالم امام ابو جعفر محمد بن ابراهيم بن عبدالله ديبلي هن ڪتاب کي تاليف فرمايو. نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته اهو ڪتاب زماني جي حادثن کان بچي ويو ۽ اڄ اسان وٽ موجود آهي. سنڌي ادبي بورڊ ۾ اهو علمي فيصلو ڪيو ويو آهي ته هن ڪتاب جو اصل ۽ ان جو سنڌي ترجمو جلد ڇپايو ويندو. اها علمي خدمت هن احقر تي رکي وئي آهي ۽ ان جو ترجمو اڳ ئي مولانا عبدالرشيد نعماني جي حوالي ڪيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

۳- قوت العاشقين سنڌي. تاليف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سنه تاليف ۱۱۲۷ھ سنڌي عالمن طرفان سيرت پاڪ تي اهو ٽيون قديم ڪتاب آهي، جو سنڌ جي عظيم محقق عالم مخدوم محمد هاشم سنڌي، هتي جي سهڻي ۽ سلوڻي سنڌي ٻوليءَ ۾ نظم فرمايو. برصغير جي رائج ٻولين ۾ سيرت تي اهو پهريون ڪتاب آهي، جيڪو سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيو ويو. هن ۾ حضور جي سيرت پاڪ مان رکو معجزن تي تحقيق ڪئي وئي آهي ۽ هن ۾ حضور پاڪ جن جا هڪ سؤ سٺ معجزا پوريءَ تحقيق ۽ سند سان بيان ڪيا ويا آهن. جيئن مؤلف مرحوم پاڻ فرمائي ٿو:

جيڪي معجزا هن سنڌي ۾ ميڙي سون رکيا
سي آهين هيڪڙو سئو ست معجزين مجمل طريقا،

هاشم جهڙي حقير سين ڪرين عفو عطا
نالائقن نصيب ڪرين شافع شفاعتا.

هن ڪتاب جي اها خوبي آهي جو مخدوم صاحب ڪيترن جاين تي پنهنجي عربي مدحيه قصيدن ۽ مناجاتن کي به ڪتاب ۾ آڻي، ان کي ڏاڍو سوادو بنايو آهي. ڪيترين جاين تي نبي پاڪ جي وڏن سائين ۽ صحابين سڳورن جي سيرت ۽ فضيلت تي صحيح حديثون آڻي، انهن جي سمجهاڻي ڏني آهي. هيءُ ڪتاب ٣٨٠ صفحن جي ڪرائون سائيز تي مسلم ادبي پريس حيدرآباد سنڌ ۾ ١٩٥٠ع ۾ ڇپي پڌرو ٿيو.

٤- بذل القوة في حوادث سني النبوة. (عربي) تاليف مخدوم محمد هاشم ٺٽوي سنڌ.

هيءُ سيرت جو ڪتاب وڏي تحقيقي انداز ۾ لکيو ويو آهي. جي ائين چئجي ته عالم اسلام ۾ پنهنجي نهج جو هيءُ منفرد ۽ اڪيلو ڪتاب آهي ته ان ۾ وڌاءُ نه ٿيندو. ڪتاب ٻن قسمن تي مشتمل آهي، پهريون قسم هجرت کان اڳ وارن نبوت جي سالن بابت آهي ۽ ٻيون قسم هجرت کان پوءِ وارن واقعن ۽ حالات تي مشتمل آهي ۽ ٻئين قسم کي ٽن بابن تي ورهايو ويو آهي. انهن ۾ غزوات، سرايا ۽ ٻيا احوال آندا ويا آهن. مؤلف هن ڪتاب جي تاليف ٥ ذي الحجة سنه ١١٦٦هه ۾ شروع ڪئي ۽ صفر جي ٤ تاريخ اربع رات سنه ١١٦٨هه ۾ ان کي پورو ڪيو.

سيرت جو هيءُ بي نظير ڪتاب مرحوم مخدوم امير احمد جي مقدمي ۽ تحقيق سان سنڌي ادبي بورڊ اڳ شايع ڪيو آهي. هن جو سنڌي ترجمون به تياريءَ جي مرحلي ۾ آهي، جو انشاءالله جلد شايع ٿيندو.

٥- قمر المنير. سنڌي منظوم تاليف مخدوم عبدالله نريي ڪڇ وارو.
مخدوم عبدالله نريي ڪڇ وارو سنڌي ادب جو وڏو محسن آهي، جنهن ڪنزالعبرت، خزانهء اعظم وغيره جهڙا هزارن صفحن جا سنڌيءَ ۾ اسلامي ڪتاب لکيا، پر افسوس ته ايڏي محسن جو صحيح احوال به نه ڏنو ويو آهي. ان جي سموري تاليف کي ميون ابوالحسن ٺٽويءَ جي هڪ عزيز مخدوم عبدالله واعظ ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. هوڏانهن هن ڪجهي بزرگ پنهنجي ڪتابن ۾ نه رڳو پنهنجو نالو ۽ سنه تاليف ڏنو آهي، پر پيءُ جو نالو به لکندو آهي. سنه ١١٨٠هه

کان پوءِ بہ هن تاليف ڪئي آهي ۽ مخدوم عبدالله واعظ گهٽو اڳ گذاري ويو آهي. هن بابت مون کنزالعبرت جي مقدمي ۾ تفصيل سان بحث ڪيو آهي. اتي ڏسڻ گهرجي.

هن جي شروع ۾ پيغمبر پياري کان پري رهڻ ۽ ڦوڙائي تي ڳوڙها ڳاڙيا ويا آهن. اڳتي هلي فرمائي ٿو:

هاڻي سڻو مؤمنا هئين جي ڪنن،
اوصاف احمد چار جا پار سندا پرّين،
تہ کهڙا رکايا رب هئا اخلاق عجيب منجهن. ـ الخ

هن ڪتاب ۾ حضور جي اخلاق سان گڏ سندن معجزن جو بہ بيان ڪيو ويو آهي. ۲۷۸ صفحن جي ڊيمي سائيز تي بمبئي ۾ ڇپيو.

٦- بدر منير: اهو بہ سيرت تي مخدوم عبدالله نريي واري جو لکيل آهي. قمر منير جي نهج جو آهي.

۷- شمائل نبوي سنڌي: منظوم تاليف مخدوم عبدالسلام.

هن کان اڳ سيرت تي سنڌ ۾ لکيل اهي ڪتاب هئا، جيڪي اصلي هئا. هيءَ ڪتاب ٽين صديءَ جي مشهور محدث امام ترمذيءَ جي شمائل النبي عربيءَ جو منظوم سنڌي ترجمو آهي. اصل ڪتاب آنحضرت صلي الله عليه وسلم جن جي عادات، اخلاق، صورت ۽ سيرت تي دنيا ۾ مستند ڪتاب آهي، جو عربي مدارس ۾ نصاب اندر داخل آهي. هن جا ڪيئن عربي شرح لکيا ويا ۽ ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجما ۽ شرح لکيا ويا. هيءَ سنڌي ترجمو لاڙي سنڌي ۾ مخدوم عبدالسلام جو لکيل آهي. جيئن مترجم پاڻ فرمائي ٿو:

هاڻي هن عبدالسلام ڪي اڇي هيتي پيئي،
تہ ڪتاب شمائل شريف جي ڪريان صحيون سنڌي،
عادات اخلاق نبيّ ڪريم جا ڪريان لکي پڌرا،
تہ ٿئي قوت عاشق جي مشتاق مير محمد جا.

ڊيمي سائيز جي ۳۰۰ صفحن تي بمبئي مان ليٿو تي ڇاپيو ويو.

هيءَ ڪتاب ۱۱۹۷هہ ۾ لکيو ويو. جيئن پاڻ فرمائي ٿو:

پوري ٿي سنڌي شمائل جي هن ڪميني ڪنا،
پهرين ماهہ جماديالثاني جي ٻن پهرين وقتا
۽ يارهن سؤ ستانوي ورهين هئا گذريا،
هجرت ڪنا حضرت جي جيئن مڪي مان لڌيا.

٨- سنڌي ترجمو شمائل نبوي: مترجم مرحوم مولانا محمد پنوي.

هيءَ ترجمو سنڌي نثر ۾ آهي، جو اڃا ڇاپي هيٺ نه آيو آهي. مولانا محمد پنوي فاضل ديوبند عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ جو وڏو اديب ۽ شاعر هو. سندس ڪيترا فارسي، عربي ۽ سنڌيءَ ۾ قصيدا ڇپيل آهن. رسالي توحيد لاءِ خاص طرح اسعار لکندو هو. احقر راقم جو گهاٽو دوست هو. اهو ترجمو مون کي ڏيکاريو هئائين، جو سنڌي نثر ۾ نهايت عمدو ترجمو هو. مولانا صاحب هن فاني دنيا کان ٻه-چار سال ٿيا ته گذاري ويو آهي؛ ڪتاب ڇپجي نه سگهيو.

٩- سنڌي ترجمو شمائل: مترجم مولانا عبدالڪريم صاحب پير وارو.

هيءَ رڳو ترجمو نه آهي، پر شمائل جي سنڌي نثر ۾ مفصل عالمانه شرح آهي. مولوي صاحب پير وارا نه رڳو ظاهري علم جا وڏا عالم آهن، پر سنڌ ۾ قادري، راشدي شاخ جا وڏا پير طريقت به آهن. هيءَ ترجمو ٻه پيرا ڇپيو آهي ۽ هٿون هٿ کپي ويو آهي.

١٠- اسلام جو پيغمبر ؐ: تاليف هوتچند ڏيئومل جڳتياڻي.

پيغمبر عليه الصلواة والسلام جي سوانح حيات تي رڳو مسلمان عالمن نه لکيو آهي، پر غير مسلمانن به گهڻو ڪجهه لکيو آهي. سنڌ جا هندو جيڪي هتي جي ڪيترن اوليائن ۽ صوفين جا مريد هئا، اهي حضور پاڪ تي صلواة به پڙهندا هئا ۽ کين نبي سائينءَ ۾ وڏي عقيدت هئي. جهوڪ، درازا ۽ نوشهرو جون درگاهون ان لاءِ ڪافي ثبوت آهن. هيءَ ڪتاب ۾ انهيءَ جذبي هيٺ سنڌ جي هڪ هندو عالم جو لکيل آهي، جنهن جا ٦٤ صفحا آهن. اڳ جو ڇپيل آهي.

١١- حضرت محمد مصطفيٰ ؐ: تاليف مولانا دين محمد وفائي، ڇپائي جو سال ١٩٣٠ع.

مولانا وفائي مرحوم سنڌيءَ جو وڏو اديب ۽ عالم هو. سندن تحرير ڏاڍي سولي ۽ عام فهم آهي. هن سيرت جا صفحا ٩٢ آهن. مختصر نموني لکي ويئي آهي.

١٢- حيات النبي: تاليف مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.

حڪيم صاحب جي لکڻ جو مولانا ابوالڪلام وانگر خاص اسٽائيل هو. چڱي تفصيل سان هيءَ سيرت جو ڪتاب لکيو ويو آهي ۽ هن کي سنڌ جي مشهور ادبي اداري سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي.

١٣- اخلاق محمدي: تاليف مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.

سيرت جو هيءُ ڪتاب اصل ۾ حڪيم صاحب جي ڪتاب حباب حيات النبيءَ جو ٻيو ڀاڱو هو جو گهڻو اڳ سادي ٽائيپ ۽ سادي ڪاغذ تي ڇپيو هو، تازو هن

Gul Hayat Institute

سال سنڌي ادبي بورڊ پاران سيرت جي هن املهه ۽ انلب وٽ کي مرحوم مولانا حڪيم فتح محمد جي فرزند حڪيم محمداحسن کان هٿ ڪري عمدي ٽائيپ ۽ ڪاغذ تي ڇاپيو ويو آهي.

١٤- اسان جو پيارو آقا: تاليف مخدوم محمدصالح ٺٽي.

هيءُ ڪتاب ٦٩ صفحن تي ڪرائون سائز ۾ گهڻو اڳ ڇپيو آهي.

١٥- اسان جو پيارو نبي: تاليف قاضي عبدالرزاق.

١٨٤ صفحن تي ١٩٥٩ع ۾ ڇپيو.

١٦- انيس العاشقين عرف معجزات: جوڙيل سيد حسين علي شاهه.

١٧٦ صفحن تي مشتمل آهي.

١٧- حالات نبوي: جوڙيل مسٽر علي خان ابڙو.

٩٤ صفحن تي ڪرائون سائيز ۾ ڇپيو آهي.

١٨- رسول ڪريمﷺ: تاليف مير گل حسن.

١٧٢ صفحن تي مشتمل ڪرائون سائيز ۾ ڇپيو آهي.

١٩- رسول مقبولﷺ: جوڙيل مسٽر حبيب الله ٺٽو.

٦٤ صفحن جو ڪتاب آهي.

٢٠- سيرت النبي ١-٣: تاليف مولانا فضل احمد غزنوي.

٤٥٤ صفحن، ڇڱي تفصيل سان لکيو ويو آهي.

٢١- سيرت رسولﷺ: جوڙيل مولوي نثاراحمد.

٥٥ صفحن جو ڪتاب آهي.

٢٢- سيرت مصطفيﷺ: تاليف مولانا محمدعظيم شيدا.

مولانا شيدا سنڌ جو هڪ وڏو عالم ۽ شاعر آهي، جنهن وڏي عقيدت سان هن ڪتاب ۾ تفصيل سان لکيو آهي. هن جي مسودي کي اڳ ۾ مولانا مخدوم اميراحمد نظر سان ڪڍيو هو ۽ ڪتاب بابت سندن عالمانه راءِ ڪتاب جي شروع ۾ آندي وئي آهي. سنڌي ادبي بورڊ تازو هن ڪتاب کي سهڻي نموني ڇپائي شايع ڪيو آهي.

٢٣- محسن اعظم ۽ محسنين: مترجم مرحوم رشيداحمد لاشاري.

اصل ۾ هيءُ ڪتاب اردو ۾ فقير وحيدالدين لکيو ۽ ان جو سنڌي ترجمو سنڌ جي وڏي اديب ۽ شاعر مرحوم رشيداحمد لاشاري ڪيو. آرٽ پيپر تي عمدي ڇپائي آهي. ٢١٤ صفحن تي ڦهليل آهي، سائيز ڊيمي.

۲۴- رسول ڪريم عليه‌الصلوٰة والتسليم: تاليف علي محمد راهو.

سيرت تي سنڌيءَ ۾ هيءُ ڪتاب رابطه عالم‌اسلام مڪي لاءِ لکيو ويو آهي. ڪتاب جو انتساب شاهه خالد بن عبدالعزيز جي اسم گراميءَ سان منسوب ڪيو ويو آهي. تاليف جي تاريخ ۲۲ نومبر ۱۹۷۶ع آهي. شروع ۾ عربي قصيدا ۽ انهن جو سولي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ تمهيد، عظمت، اسوهٔ حسنه، ابتداء آفرينش جا عنوان رکي آدم عليه‌السلام کان ابتدا ڪئي وئي آهي. سيرت جو هي پهريون جلد آهي، ان ڪري حضورﷺ جي حالات تي مڪي زندگيءَ جو احوال آيل آهي، صفحا ۳۲۳، حوالا به گڏوگڏ ڏنا ويا آهن، ٻولي به عمدي استعمال ڪئي وئي آهي، ڪاغذ ۽ ڇپائي جي خيال کان اڄ تائين سنڌي ديني ادب ۾ اهڙو ڪتاب نه ڇپيو آهي، سائيز ۲۰×۳۰/۸ انس. مؤلف هن ڪتاب لکڻ تي وڏي جس لهڻي.

۲۵- سيرت طيبه: حرم کان حرم تائين، مؤلف پروفيسر ڪريم‌بخش نظاماڻي، ناشر سنڌ اسلامڪ پبليڪيشن حيدرآباد.

سيرت جو سنڌيءَ ۾ هي ڪتاب آفسٽ سول اينڊ ملٽري گزيٽ ڪراچيءَ ۾ تازو ڇپائي حيدرآباد سنڌ مان شايع ڪيو ويو آهي. ڪتاب ۲۷۰ ڊيمي سائيز صفحن تي مشتمل آهي، آفسيٽ جي ڪتابت ڪرائي ڇپايو ويو آهي. هن ۾ رڳو مڪي زندگيءَ جو مفصل احوال ڏنل آهي ۽ حضور عليه الصلاة والسلام جو احوال قبا ۾ پهچڻ تائين ڏنو ويو آهي، ان لحاظ سان هيءُ پهريون جلد آهي.

نظاماڻي صاحب تقرير جي مهارت سان گڏ تحرير جو به ماهر نظر اچي ٿو، ڪتاب عقيدت سان لکيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

نعت

علامه قاضي اسدالله شاهہ "فدا" ٽکڙائي

●

ڪير فخر المرسلين ٻيو ماسواءِ مصطفيٰ،
ڪير روزِ حشر، شافع ٿيو، وراءِ مصطفيٰ.

ڪنهن کي ٿيو قرب خدا اهڙو سواءِ مصطفيٰ،
عرش فرشِ مصطفيٰ، قوسين جاءِ مصطفيٰ.

ڪنهن کي ٿي مهرِ نبوت ماسواءِ مصطفيٰ،
ڪير ٿيو ختمِ رسالت ماوراءِ مصطفيٰ.

ذي مون کي دارين ۾ يارب براءِ مصطفيٰ،
ذوق عشقِ مصطفيٰ، شوقِ لقاءِ مصطفيٰ.

●

شوق منهنجو آهہ هر هر يا شفيع المذنبين،
ٿي رهي دل منهنجي مضطر يا شفيع المذنبين.

ڪيف لقاب از روءِ انور يا شفيع المذنبين،
ديدهٔ دل کر منوّر يا شفيع المذنبين.

تشنهٔ ديدار کي سيراب کر بحرِ خدا،
مالکِ تسنيم و کوثر يا شفيع المذنبين.

اور تنهنجي مان سين کي ٿي عطا جلوه گري،
واه تون خورشيد انور يا شفيع المذنبين.

جادهٔ ايمان تي منهنجو خاتمو ٿئي خير سان،
منهنجا هادي، منهنجا رهبر يا شفيع المذنبين.

Gul Hayat Institute

سعيد ٽڪڙائي

نعت*

•

ٻشر ڪان ڪيئن پُڄي سگهندي ثنائي سرورِ عالم،
خدا خود ٿو رهي مدحت سرائي سرورِ عالم.

لکين دليا الدر ٿيا انبيا ۽ اوليا هادي،
مگر هڪڙو ٻه ناهي ڪو ٻجائي سرورِ عالم.

شبِ معراج ۾ مولا گهرائي مير مرسل کي،
ڏنو رب عرش اعليٰ تي اقائي سرورِ عالم.

نه ان کي غم قيامت جو نه خطرو خوف دوزخ جو،
رهي جو جان ۽ دل سان فدائي سرورِ عالم.

سڪايل سعيد جي شام و سحر هي التجا آهي،
سگهو مون کي مديني ڏي سڏائي سرورِ عالم.

---

*سعيد ٽڪڙائيءَ کي هڪ ڀيرو حج تي وڃڻ لاءِ سنيڙايو ويو، پر عين وقت تي سندس ٻڌران ٻئي ڪنهن کي پٺي ڀار ڪيو ويو ۽ تڏهن ئي سعيد جي الدر ۾، حضور نبي ڪريم صلي الله عليه و آله وسلم جن جي سڪ ۽ آڪير جو سمونڊ ڇلي پيو ۽ هن پنهنجي بهترين نعت چئي. سعيد جي ڪلام ۾ نعتيه شاعريءَ جو ٻيچ حصو آهي. —ادارو

محمد خان غنيءَ ٽکڙ ۾ محمد دائود جي گهر جنم ورتو. ٽکڙ ننڍڙي ڳوٺ هئڻ سان گڏ سنڌي علم ادب جو مردم خيز خطو رهي آهي. قرآن، عربي، فارسي ۽ سنڌي ڳوٺ ۾ ئي پڙهيائون ۽ تعليم سان گڏوگڏ محمد هاشم "مخلص" جي هٿن ۾ سندن تربيت پڻ ٿي، پر شاعريءَ ۾ حافظ "بسمل" جي شاگردي قبوليائون.

هڪ ڀيري منهنجي پياري بابا سائينءَ مون کي پر ۾ ويهاري چيو ته: "سائين حافظ شاهه جي اوطاق ثقافتي سرگرمين جو مرڪز هئي. 12- سالن جي وهيءَ ۾ آءٌ به هڪ شعر ٺاهي کڻي ويس، پر اندر وڃڻ جي همت نه ٿي ۽ ٻاهران ئي ڪنهن ماڻهوءَ هٿ شعر ڏياري موڪليم. شعر پڙهي مون کي سڏيائون ۽ مون رکيو ڪُنڊين تي زور، اکيان آءٌ پنيان شاهه جو ماڻهو، نيٺ وٺي آيم شاهه وٽ، سندس همٿائڻ تي پريل اوطاق ۾ شعر پڙهي ٻُڌايم. پاڻ چيائين: "حاجي حامد جو بنياد پوئتي ڪونه پوندو."

بابا سائينءَ جي شاعريءَ ۾ ٽکڙ جي مٽيءَ جو هڳاءُ آهي. ٻئي ڀيري، جڏهن پاڻ فالج جي ڪري اسپتال ۾ هئا، مون کي چيائون: "موزون شاعري ٽکڙ مان ۽ پنهنجي خاندان (نور محمد خسته) کان شروع ٿي، ۽ هاڻي آءٌ ان خاندان جو آخري شاعر آهيان، مون کان پوءِ اهو شاندار باب هميشه لاءِ بند ٿيو ويندو." تڏهن سندن من پرجي آيو هو ۽ ننڍڻ ۾ لڙڪن جي جهالر ٽٽڻ لاءِ آتي هئي.

جيجان جوڳي آئيا، رهيا هئا رات،
صبح ڏيئي آسيا، پري پئن پرڀات،
لاهوتين لات، صبح سڻم ڪانه ڪا.

1- مارچ 1979ع تي صبح جو 9- وڳي پاڻ لاڏاڻو ڪيائون ـ ۽ اسان وٽ رهجي ويا جهجهڻ ۽ جهوري. شال، مٿن ربّ جون رحمتون هجن ـ آمين

— شاهده غني

Gul Hayat Institute

گل محمد کتري سنڌ ڌرتيءَ جي انهن فنڪارن مان آهي، جن پنهنجي ماحول ۽ ماڻهن کي چٽيو آهي. گل محمد جو مجموعي ڪم، جيڪو ٽيهن کان چاليهن سالن جي هڪ چمار جيڏي ڪئنواس تي پکڙيل آهي: جنهن ۾ سونهن پريا چهرا به آهن، ته فٽپاٿ تي ويٺل اگها اڌ اگهاڙا انسان به ـــ ساون ساون کيتن جي جهرمر آهي ته پورهيتن جي پگهر جون مقدس بوندون به.

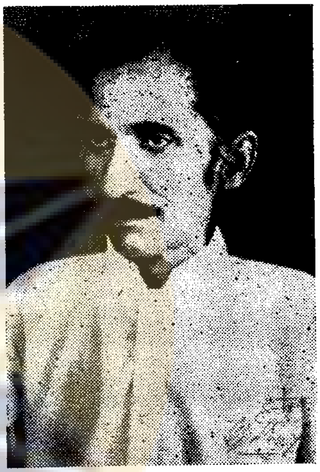

گل محمد کتري ويهين صديءَ جي روشن مستقبل جي ڪُک مان جنم وٺندڙ هڪ سچو چترڪار هو. هن جا چتر سندس فني ۽ ٽيڪنيڪي عمل جا لافاني شهڪار آهن. سندس تخليق جي آدام ڪنهن به صورت ۾ جديد دؤر جي آدام کان هيٺ ڪانهي. هن سچي هڻ جي ناتي سان، ڌرتيءَ جي ماڻهن ۾ پاڻ کي سمائي فن ۽ ماڻهن جو ڪنڌ اوچو رکيو آهي. سندس چتر جيڪي سون جي تعداد ۾ آهن، آهي ماڻهن ۽ ڌرتيءَ جي انيڪ رنگن ۾ چٽيل آهن.

گل محمد جيتوڻيڪ چترڪاريءَ ۾ نئين تجربي ۽ موڙ کي نه قبوليو، جنهن جو وٽس ڀرپور سبب هو: هن جو چوڻ هو ته: فنڪار جي اک جيڪو ڪجهه ڏسي ٿي، ۽ پوءِ انهن اکين جي معرفت جيڪي احساس ۽ جذبا فنڪار کي آرهو ۽ سرهو ڪن ٿا، انهن جي ئي ترجماني ڪرڻ گهرجي.

گل محمد کتري جي چترڪاريءَ جي پيڙهه سنڌ جي روايتي حسن، ڪپڙن، گهرن ۽ کيتن جي هوبهو چٽسالي آهي. هن جي چترن جو گهڻو حصو تيل جي رنگن ۾ آهي ـــ ساڳي وقت هو پاڻيءَ جي رنگن جي چترائين کان به پوريءَ ريت باخبر هو.

گل محمد کتريءَ جي ٽيهن کان چاليهن سالن جي چترڪاريءَ کي، **گل محمد کتريءَ** جي چترڪاريءَ جو دؤر چئي سگهجي ٿو. ـــ فتاح

Gul Hayat Institute

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو علمي ۽ ادبي دستاويز

جلد 28] [نمبر 1

جنوري، فيبروري ۽ مارچ

1979ع

•

ايڊيٽر: امداد حسيني

مئنيجنگ ايڊيٽر: ظفرحسن

اسسٽنٽ ايڊيٽر: پريو "ناشاد"

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيوڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ.

قيمت في پرچو 00-6 رپيا سالياني چندو 00-20 رپيا

سـنـاء

● سوچ - لوچ: امداد حسيني.
● ادب: زبان ۽ قومي روح جو محافظ. ● لطيفي لات.

[1] شاعري

داغ ٽـڪڙائي، زبيده ميتلو ۽ ايس. نسرين: 8؛ مير علي نواز خان ”ناز“: 9؛ محمد خان غني: 10 ۽ 11؛ سعيد ٽـڪڙائي، نظام الدين زائر ۽ اسحاق راهي: 12؛ بلبل ڪوروائي ۽ عابد مظهر 13؛ ادل سومرو ۽ ج. ع. منگهائي: 14؛ مهر پروين، ثريا سوز ۽ اياز گل: 15؛ ذوالفقار سيال، شفيع چالديو، مارئگ ابڙو، زڪيه ميمڻ ۽ واجد: 16؛ سليم ڳاڙهوي: 17؛ رحيم بخش قمر: 18؛ جوهر بروهي: 19؛ منظور مشوري: 20؛ علي نواز صابر نظاماڻي: 21؛ اطهر قريشي ۽ گل هيسباڻي: 22؛ ميرمحمد پيرزادو ۽ نثار بزمي: 23؛ نوازعلي شوق: 24؛ عذرا جبين ميمڻ، فيض الله ۽ زيب پٺي: 25؛ سرڪش سنڌي ۽ راهي چنا: 26؛ تنوير عباسي: 27؛ مصري ۽ مٺيا: 28؛ استاد بخاري: 29؛ درمحمد پٺاڻ ۽ سوز هالائي: 31؛ نصير مرزا ۽ نور گهلو: 32؛ امداد حسيني: 33؛ سحر امداد: 36.

[2] ڪهاڻيون/خاڪو/آتم ڪهاڻي

علي بابا — پولارن پاتارن ۾ پٽڪندڙ ماڻهو: 37؛ جاويد احمد — اڌ ڪوٺيل قبر: 41؛ مٺيا — راڻي: 44؛ سانول — واڊوڙ: 47؛ سحر امداد — وڃڻ - امرت: 51؛ مدد علي سنڌي — ڏورڻ گهڻو ڏاڪڙو: 56؛ شوڪت حسين شورو — سرنگ: 62؛ ماڻهو اونو — مولوي محمد صديق ”مائر“: 66؛ محمد صادق ميمڻ — تان ڪي ڏولڪر ڏوريان: 70؛ ڌرتيءَ جي ڪنواس تي — گل محمد ڪتري: 189.

[3] ترجمو

ثريا مخدوم — هڪ ڪروڙ پائونڊ نوٽ: 79؛ وليرام ولڀ — ڏوراپو: 102؛ گرداس واڌواڻي — سرهو شهزادو: 109.

[4] مقالا/مضمون

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — قاضي قادن جا بيت، نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾ (قسط 2): 116؛ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو — قاضي قادن (قسط 2): 150؛ قريشي حامد علي خاناڻي — آخوند عزيزالله مٽياروي، ٽاليرن جي دؤر جو سنڌي نثر نگار: 156؛ غلام محمد لاکو — ٿل مور رڪن: 165؛ قاسم ٻگهيو — ڀاڪو: 180.
[5] پڙهندڙن وٽان — 194.

ڏرستي: ص 78 تي، لوڻ جي، سٽ 3 ۾، ’تيهن ڏهاڪن‘ بجاءِ ’ٽن ڏهاڪن‘ پڙهڻ گهرجي.

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad Sind.

سوچ - لوچ

آهين هت آسانَ، ٻڌ ترهو تار جو،
لهريون لڙَ، لطيف چئي، جهليا جنگ جوانَ،
آونهي تڙ اڳهتيا، آڏي پائي آڻَ،
جي پيا منهن مهراڻَ، تن ٻانڊين ٻيٽ نہ آڇهي.

محمد خان غني، گل محمد کتري ۽ اميربخش قريشي اڄ اسان جي سٿ ۾ ناهن.

غني صاحب ٺٽي جي ٻئي دؤر جو نمائندو شاعر هو: پهريون دؤر لورمحمد خستہ کان شروع ٿي، حافظ ”بسمل“ تي ختم ٿئي ٿو ۽ ٻيو دور حافظ بسمل کان شروع ٿي غني صاحب تي ختم ٿئي ٿو. ساڳئي وقت اهو دؤر ٺٽي جي عروج ۽ زوال جو دؤر پڻ آهي - ۽ غني صاحب ان جو اکين ڏٺو شاهد هو.

گل محمد کتري ”مهراڻ مصوري“ جو باني هو. جيستائين ڪمرشل آرٽ سان لاڳاپيل رهيو، هو ڪراچيءَ جو مصروف آرٽسٽ رهيو: پر جڏهن تخليقي فن ڏانهن لڙيو، ۽ سنڌ جي رنگارنگ جيوت کي رنگن ۽ لڪيرن وسيلي ڪئنواس تي آڻڻ لڳو، تڏهن مالي لحاظ کان ڪيس سخت تڪ رهيو. پهرين اسٽوڊيو کي تالو لڳائڻو پيس، پوءِ هن لاءِ اهي چتر، جن ۾ سنڌ جي رنگارنگ جيوت اڪريل هئي، سنڀالي رکڻ بہ هڪ وڏو مسئلو ٿي پيو. ڪٿا سنڌس تصويرن کي پيا ٽڪيندا هئا ۽ هو راتيون جون راتيون ٽڪڻ جو آواز ٻڌندو هو. هن کي، هن جي فن کي جتي ڪٿي ڪئُن (فن جي ٺيڪيدارن) ٽُڪيو! کتريءَ جي وڃڻ بہ سندس تصويرن ۽ ڪئُن وارو مسئلو، پنهنجيءَ جاءِ تي جيئن جو تيئن موجود آهي. منهنجي سنڌي ادب ۽ آرٽ جي گهڻگهرن کي اپيل آهي تہ:

جيڪي ڪندا موءِ، سو جانب ڪريو جيئري.

پر ڇا اسين 'موءِ' کان پوءِ بہ آهو ڪندا آهيون، جيڪو سندن زندگيءَ ۾ ڪرڻ گهربو هو؟

موج پريو مهراڻ

79 جو ٻھريون ۽ منهنجي ادارت هيٺ نڪرندڙ ”مهراڻ“ جو هي ٻويون پرچو آهي. ان سڄي عرصي ۾ منهنجي ڪوشش اهائي رهي، ته ذات-ڏيٺي کي پڙهندڙ جي پيرن ۾ رکڻ بدران، ڪيس ذات-ڏيٺي جي سدا روشن لاٽ تائين ڳاٽ اوچي ڪرڻ جو ساهس ڏيئي سگهجي. اها ڪوشش ڪامياب ٿي آهي، ان بابت ڪي ٻه ٻه رايا ٿيا ٿي سگهن. ان ڪاميابيءَ جو سهرو جيسُ لکندڙ ۽ پڙهندڙ کي هجي. ”مهراڻ“ لکندڙن کي سڄاڻ پڙهندڙ حلقو هڪيو ڪري ڏنو آهي ۽ ان ڪارنامي تي فخر ڪري سگهجي ٿو. ان عرصي ۾ ”مهراڻ“ کي سنڌ جي سيني وڏن عالمن ۽ اديبن، ڪهاڻيڪارن ۽ شاعرن جي چونڊ جو شرف حاصل آهي.

”مهراڻ“ اختلاف راءِ کي نه چڙو اهميت ڏني؛ پر ان جي آجيان ڪندي، پڙهندڙ جي ان حق جي حمايت پڻ ڪئي. ڪن انهيءَ حق جو صحيح استعمال نه ڪيو، اها هڪ الڳ ڳالهه آهي ۽ ان مان منهنجو اشارو سائين محمدعمر چنڊ جي خط ڏانهن بلڪل ناهي، جنهن ۾ هن 3/78 جي ”مهراڻ“ کي، ٽائيٽل کان وٺندي خطن تائين، رد ڪيو آهي؛ پر ماڻس اختلاف رکڻ جو مون کي ٻه سنڌس جيترو ئي حق آهي. مثال طور: سنڌس خط (ٻه حصا) طويل آهي، ان ۾... مثالن جا ٻه مثال... آهن، جڏهن ته ڊاڪٽر ٻوهي جي ليک تي پاڻ ”نتيجن جا نتيجا“ وارو اهڙو ئي اعتراض اڳواٽ واري چڪو آهي. خط جي ٻهرين حصي ۾ پاڻ لکي ٿو: ”...ڏک جو ضد سُک ئي ٿيندو...“، جڏهن ته ”لطيف“ سُر رامڪلي ۾ چئي ٿو:

آسُک جن اوير، سي سنجهي رهن سمهي

تي سگهي ٿو ته ”آسُک“ ڏک سک کان مٿي ٿي وڃڻ جو لاڻُ هجي. ”تنوير جوڻيجيءَ“ ۽ ”نسيم ٿيٻيءَ“ لکڻ مهل اهو سمجهڻ ڪپندو هو، ته اهو ورتاءُ جيڪڏهن سيني ذاتين سان لاڳو ڪجي، ته هولد ڪيس ٻه ڏکي لڳي! کتريءَ جو ناهيل ٽائيٽل هڪ شاهڪار آهي. کتريءَ مولچند پيلي ڏانهن وٺندي، بس جي فرلٽ سيٽ تي ويٺل ان ”ماءُ“ کي اسڪيچ ڪيو ۽ جڏهن ”مهراڻ“ جي لاءِ اهو ٽائيٽل ناهيائين، تڏهن مون کي اچرج لڳو، ته ڪيس ان مائيءَ کي پاتل ڪپڙن جا رنگ ڪيئن ياد رهيا!

78 جو اهو نه رڳو بهترين ٽائيٽل آهي، پر هڪ آرٽ-پيس آهي. ڇپائيءَ جي لحاظ کان ان جي رزلٽ، آفسٽ کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه هئي، ان سهڻي ڇپائيءَ ۾ وڏو هٿ پريس مئنيجر، بلاڪ ميڪر ۽ مشين مين جو هو؛ ايترن ماڻهن جي محنت ۽ لگن کي رد ڪرڻ سونهي نٿو. بهرحال، اها هڪ پڙهندڙ جي راءِ آهي، جنهن لاءِ مون کي احترام آهي.

ان عرصي ۾ ”مهراڻ“ سنڌي ادب، ٻوليءَ ۽ ثقافت کي جيڪا اوج ڏني آهي، ان کان انڪار ڏاڍائي ٿيندي. ڪلا-کيتر جي مڙني ڏسن سان ڳنڍو ڳنڍ ڪلاڪارن جي مسئلن کي

ڪنيو ويو، جن کي ڇهڻ به ڏوهه هو ۽ جنهن جي ڪابه بخشش نه هئي. ڪڙتيل اڪتو يا نه، ته اها هڪ الڳ ڳالهه آهي. پڙهندڙن ان ۾ دلچسپي ورتي ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ ساراهه جوڳي ڪوشش پڻ ڪئي. هتي ان ڳالهه چوڻ ۾ ڪابه هٻڪ نه ٿئي، ته پڙهندڙ ادب ۾ پنهنجي ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ آتو آهي. ڪين ان ڏس ۾ دڳ لڳائڻ جو ڪم لکندڙ جو آهي، ته هو پنهنجي تجربي ۽ مشاهدي ۾ پڙهندڙ جي ڪهڻ ۽ ڪيتري شرڪت چاهي ٿو: ان صورتحال ۾، جڏهن ته پڙهندڙ نصيحتن ٻڌڻ کان بيزار آهي، اهو ڪم هڪ جوکم جو ڪم آهي. لکندڙ سموري سگهه ۽ سچ سان اهو ڪم سرانجام ڏيڻ چاهي ٿو: پڙهڻ جي رفتار سان ساٿ ڏيڻ، وقت سان ساٿ ڏيڻ آهي. ۽ اهو ڪم اشاعتي ادارن جو آهي، ته ان رفتار کي گهٽجڻ ڪڏهن به نه ڏين: ڇاڪاڻ ته اڳتي هلي پرک جو هڪ معيار اهو به مقرر ٿيندو. هتي مان سڄي سنڌ جي پڙهندڙن سان گڏوگڏ انهن پرک عالمن ۽ محققن، شاعرن ۽ ڪهاڻيڪارن کي جس ڏيڻ ٿو چاهيان، جن پنهنجي ٻاٻاڻي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ ڦهلاءَ لاءِ شاندار ڪردار ادا ڪيو آهي. ساڳي ڳالهه چترڪارن ۽ سنگيتڪارن لاءِ به چئي سگهجي ٿي. ضرورت ان جي آهي، ته ادب ۽ آرٽ جي سرپرستي ڪئي وڃي. اتي منهنجي مراد اها به آهي، ته اديبن ۽ فنڪارن جي عزت ڪئي وڃي، پوءِ اهو ڪهڙي به ڌر سان لاڳاپو ڇو نه رکندو هجي.

اسان جي اديب ۽ فنڪار کي، پنهنجي خدمتن جي صلي ۾ ڇا ٿو ملي؟ زندگيءَ ۾ ڏکا ٿاپا، مرڻ پڄاڻان سرڪار جي مالي، هن جي پوين لاءِ مالي مدد جون اپيلون ۽ تعزيتي ٺهراءَ! مزو اهو آهي ته انهن اپيلن ۽ ٺهرائن ۾ اهڙا نالا به شامل هوندا آهن، جن انهن اديبن جي زندگيءَ ۾ سندن پرگهور لهڻ ته پنهنجي ساک، ساڳيءَ ڪين ڏاپ ڏنا هوندا- ڏنگ هنيا هوندا ۽ زهر جي اثر جو مشاهدو ماڻيو هوندو!

سن ۾ ڪروڙ رکي، قلم ڪٽڻ، ڪاڳر ۽ قلم جي تقدس کي داغدار ڪرڻ آهي. لطيف چيو آهي:

پاڻهي ۾ پائي، ويو ڪيني وارو ڪينڪي.

ذاتي وٽ/ان وٽ کي ڊرائينگ روم (جيڪڏهن آهي ته) جي فرنيچر (ته اهو وڪٽورين عهد جو هجي يا هالا ۽ ڪشمور جي جنڊيءَ جو) تائين محدود رکيو وڃي، ته لک ڪٽياسين! ۽ جڏهن اها ذاتي وٽ/ان وٽ فتوا جو روپ ٿي ڌاري، تڏهن پل آهل لاءِ، پنهنجي اندر ۾ ليئو پائي اهو اوس پڇڻ جڳائي ته:

هي جو هٿ ۾ پٿر آهي، ڪنهن شيشي جي لاءِ ته ناهي!

—— امداد حسيني

Gul Hayat Institute

ادب: زبان ۽ قومي روح جو محافظ

— سولزهينتسن

● اسان فنڪار جو اهو حق نہ ڪسيندا سين، تہ هو دنيا ۾ هر شيءِ کان اڪيون ٻوٽي، رڳو پنهنجي ذاتي تجربن ۽ مشاهدن جو اظهار ڪري. اسان فنڪار کان اهڙي گهُر نہ ڪندا سين پر اسان کي اها اجازت هوندي تہ اسان ڪيس سست چئون، ڪيس عرض ڪريون، ڪيس اپيل ڪريون ۽ ڪيس چڱو مَٺو چئون. نيٺ هو پنهنجي صلاحيتن جو رڳو هڪ ئي حصو پاڻ تشڪيل ڏئي ٿو. ان جو گهڻو حصو تہ ڪيس تهيل تڪيل پيدائش جي وقت ئي ملي ويجي ٿو، گڏو گڏ ڪيس اختياريءَ جي ذميداري بہ ملي ٿي. جيڪڏهن اهو قبول بہ ڪئي ڪجي، تہ فنڪار ڪنهنجو قرضي ناهي، تڏهن بہ اهو مشاهدو پيڙيندڙ آهي تہ هو پنهنجي تخليق ڪيل دنيا ۾ سموئجي يا پنهنجي تخليق ڪيل وشال ۽ ڦهليل علائقي ۾ داخل ٿي، اصل دنيا کي، خود غرض، آتاچرن ۽ جنولي ماڻهن جي هٿن ۾ سونپي ڇڏي.

● ادب لاقابلِ ترديد انساني تجربن جي نچوڙ کي هڪ پٺي آسلهہ طريقي سان منتقل ڪري ٿو، يعني هڪ اَيڙهيءَ کان ٻي پيڙهيءَ تائين. ان ريت اوَ قوم جي زلدهہ ياد داشت بنجي وڃي ٿو، يعني جيڪي ڪجهہ تاريخ جي دٔلڌ ۾ وهي چڪو آهي، ادب ۾ سائو ستابو رهي ٿو ۽ اهڙي شڪل ۾ برقرار رهي ٿو جنهن ۾ انهيءَ جي ڇيڙڻ يا الهيءَ ۾ ڪوڙ کي شامل ڪرڻ جي ڪا گنجائش ناهي هجي. ان ريت ادب زبان سان گڏو گڏ، ڪنهن قوم جي روح کي برقرار رکندي الهيءَ جي حفاظت ڪري ٿو.

● ڪير آهي جو السانيت تي اهو واضح ڪري سگهي تہ في الحقيقت تشدد ۽ لاقابلِ برداشت شيءِ ڪهڙي آهي ۽ ڪهڙي شيءِ ويجهو هئڻ سبب اسان جي ڪل ڪلندي معلوم ٿئي ٿي، تنهنڪري اسان جي ڪاوڙ کي ان شيءِ ڏانهن منتقل ڪري جا محض ويجهي لڳ هجي بلڪ سچ پچ خوفناڪ هجي؟ ڪير آهي جو انهيءَ پروڙ کي پنهنجي ذاتي تجربي جي حدن کان ٻاهر ڦهلائڻ جي صلاحيت رکندو هجي؟ ڪنهن وٽ اهو هنر آهي جو هڪ تنگ لظر ۽ ضدي السان کي ٻين ڏورانهن ماڻهن جي رنج ۽ خوشيءَ جو احساس ڏياري سگهي ۽ انهيءَ کي اهڙين حدن ۽ رنج کان آشنا ڪري سگهي جن سان هو لنگهيو نہ هجي. پروپئگنڊا، دٻاءُ ۽ سائنسي ثبوت، سمورا بي طاقت آهن، پر خوشيءَ جي ڳالهہ اها آهي جو اسان جي دنيا ۾ هڪ اهڙو طريقِ ڪار موجود آهي ۽ اهو فن ۽ ادب جو طريقِ ڪار آهي.

— ترجمو: ولي رام ولڀ

لطيفي لات

(هن صفحي جو بنيادي مقصد اهو به هو، ته **لطيف** کي هر پهري پڙهيو وڃي؛ ان سان گڏوگڏ اهو به مقصد هو، ته **لطيف** جيڪو سنڌ جي ماڻهن جي من جي سِڪي تي مُهر جيان اڪريو پيو آهي ۽ روح ۾ رچيو پيو آهي؛ **لطيف** جيڪو سنڌي ٻوليءَ، ساهت، سنگيت ۽ سڀيتا جو سڀ کان وڏو محافظ ۽ سرواڻ آهي، اُن جي انهيءَ ڪلام کي گولي پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو وڃي، جيڪو پيڙهين کان سنڌ جي ماڻهن جي سينن ۾ منتقل ٿيندو پيو اچي ۽ اڃا ڇپجي نه سگهيو آهي. ان ذمن ۾ "مهراڻ" 3/78 ۾ سيڻن محمد ابراهيم کان ٻڌل هڪ وائي ڏني هئي، توڙي جو اها وائي "شاهه لطيف جون وايون ۽ ڪافيون" ۾ ڇپيل آهي، پر "مهراڻ" ۾ ڇپيل وائي وڌيڪ مستند آهي، ان لحاظ کان ته اها وائي سُر جي لاتي سان اسان تائين پهتي آهي. هينئر جيڪا وائي پيش ڪري رهيو آهيان، سا مائي **"خاتون"** جي ٻڌايل آهي. ٻوليءَ، ڪهاڻيتي ۽ سُر جي لحاظ کان اها وائي شاهه جي سمجهڻ گهرجي. ڪاش اسان وٽ اهي وسيلا به هجن، جيئن انهن ئي آوازن ۾، جن ان ڪلام کي زنده رکيو آهي، انهيءَ ڪلام کي محفوظ رکي سگهون. — امداد حسيني)

پنهنجر مون ڪا، اديون سون ڪا، لڪي پاتي ڙي آلا
جانب ڪارڻ جهاتي

وينڙي آهيان، لي وي ميان، واتون نهاريان، پلو آلا
ڏي ڪا خبر ادا خاطي
ڙي آلا جانب ڪارڻ جهاتي

سُتڙي هيس، لي وي ميان، سيج پلنگ تي، پلو آلا
قرب ڪني تي الهيءَ ڪاتي
ڙي آلا جانب ڪارڻ جهاتي

چوري وينڙا، لي وي ميان، چهڪ چريءَ، جا پلو آلا
چرڪ چني انهيءَ چاتي
ڙي آلا جانب ڪارڻ جهاتي

اديون شاهه، لي وي ميان، **لطيف** چئي، پلو آلا
لنئون ڪا سڄڻ تو سان سين لاتي
ڙي آلا جانب ڪارڻ جهاتي

محمد ابراهيم داغ ڏکڙائي

ڪافي

ڏٺي ڏينهن ٿيا آئين ڪونه صنم، تنهنجون واٽون ڏسُ، ڪوڙين ڪانگ اڏيم.

منهنجو جالب جيءَ جيارو تون، منهنجي ساهه جو آهين سهارو تون،
منهنجي بخت جو يار ستارو تون، توسان پيار ڪيم ڪٿي تنهنجو قسم.

توکي ساجن ڏاڍو ساريان ٿي، تنهنجي هجر ۾ هنجڙيون هاريان ٿي،
جاڳي جوت اکين جي ٻاريان ٿي، توکي ياد ڪري رت روئي ڏسُ.

وئين منهنجا سڄڻ منهنجي دلڙي ڪٿي، ڇڏئي من ته موهي ڏٺي قرب ڪٺي،
منهنجي دل جو دلبر آهين ڏٺي، سر ساهه ٻئي توتان صدقي ڪيم.

اچ داغ جي در دلدار هلي، ڏاڍو پاڻ پليم دل ڪاڻ ڀلي،
توکي در در ڳوليم ڳوٺ ڳلي، پر تنهنجو پتو ڪٿان ڪونه پيم.

زبيده ميتلو

نظم

ڪهڙي پريت ۽ ڪهڙو پيار،
اڄ جو ماڻهو جهڙو ٻار!

پيجل چيڙي ڪيئن ڪماچ،
ڪوبه نه آهي راءِ ڏياچ،
هتر جهڙا سڀ جا هار!

ڪنهن ڪي ڪولهي ڪنهن جي آڌر،
قتيل لاش تي قاتل چادر،
وهندي سُڪا ليئن جا لار!

دل ۾ ڳتيون ڳنڍيون ڳوڙها،
ساهه ڪچن تا سوڙها سوڙها،
ٻاهه جي منهن ۾ بسنت بهار!

هاڻ لڳي آ ڪنول ڪاني،
سان جيئڻ ۾ ناهيان جاني،
مُردن تي پوءِ ڪاله ميار!

ايس. نسرين

نظم

پل پل جا هي پورَ
نينهن سندا ناسورَ
پنبڻن ۾ هي ڪارو پاڻي
هوءِ به ڇاڻي واڻي
جڏهن به ڪوئي اچي ٿو:
”ڪيئن آهين؟“
تڏهن چوان ٿي:
”سالڪ سچُ چئي ويا سائين،
’توڙي لڙڪ لڙن
توڙي چاڪ چڪن
ته به
جيون مُرڪي گهاريو!“

مير علي نواز خان ”ناز“

جي هڪ اڻ ڇپيل ڪافي*

ڇهل ويو تون پرديس ڪاڻ اديون،
جنهن لاءِ سڪي ٿو ساهه اديون.

روئي روئي راهون نهاريان،
ڪيو تو اڳهين ڪونه ڳناهه اديون.

جيڏيون سرتيون دعا هي ڪيو،
رهجي اچي شل ٻانهه اديون.

ناز سان دلبر خوش رهه پيارا،
ٿئي ملڻ جو ڪو چٽسن چاهه اديون.

Gul Hayat Institute

* راقم‌الحروف کي سرائي امداد علي خان سهاڳ مرحوم مير علي نواز خان ناز جي توشاخاني وارو بياض عطا ڪيو. ان ۾ مير صاحب جي اردو ڪلام کان سواءِ سنڌ جي مختلف شاعرن جون ڪافيون ۽ غزل به آهن.

مٿين ڪافي آن بياض مان نقل ڪئي ويئي آهي. سرائي امداد علي خان، مير صاحب جو توشڪي هوندو هو.
— پروفيسر عطا محمد حامي

محمد خان "غني"

ڪافي

ري واڙهيچن وهلور —
لڙڪ لڪين هت هاريو ٿي هاريان.

ڪٿي ڪوهه تان عمر تو آندي، پيڙ ڪرين ڇو بنڌ ۾ ٻانڌي،
ايڏو ڪر نه ڪلور — پاڻ مٺي هت ماريو ٿي ماريان.

ٻاهر ۾ مون ڀرت جا ٻاتي، تات رکي سا تن ۾ تاتي،
اينهن ڪيم قصور — ڏيل ڏکن ۾ ڏاريو ٿي ڏاريان.

ڪلف ڪڙا ۽ ڪوٽ زنجيرون، دهشت دڙڪا ٻار ڀيرون،
مون ڪي مي منظور — قول ڪيم سي پاريو ٿي پاريان،

ماريم مانگ ۽ مانگي مرتيون، وره ويچاريون سنهنجي ورتيون،
ڏيهي ڏکيءَ جا ڏور — کهڙيون کهنگهر ۾ گهاريو ٿي گهاريان.

سند مينهن جي موٽي آئي، ٻادل ٻرمي رم جهم لائي،
ٿيون تار ترايون تور — ڳنيءَ ۾ جيءُ ڳاريو ٿي ڳاريان.

اند ليس آءٌ عمر اباڻن، ڀٽيس پنهنجي وڳر وٽاڻن،
سالڪين پهچي لاٿم سور — ولر وراٽي واريو ٿي واريان.

هليس ڇيلن چالڪون ڪاهي، ساڳ سڙهي ۾ سال ورائي،
جو ڏرينٿون سندم دستور — چاهه منجهاروُن چاريو ٿي چاريان.

لوڌي اهاڻي ڪيئن لڇايان، پت "غني" مان ڪيئن هت پايان،
سٽڻ "محمد" جو مذڪور — پارڻ ۾ سي پاريو ٿي پاريان.

Gul Hayat Institute

قوم سا زنده رهي، جنهن جي زبان زنده رهي

يا خدا جيسين زمين ۽ آسمان زنده رهي،
چرخ تي جيسين نشانِ ڪهڪشان زنده رهي.

جيستائين باغ ڪي سرسبز پوشاڪون ملن، جيستائين دهر ۾ دورِ خزان زنده رهي.
جيسين پاڻيءَ جي مٿان هي هيڏا پيڙا ٿا هلن، جيستائين بحر ۾ آبِ روان زنده رهي.
جيستائين قصرِ سلطانِ امارت ٿئي تباهه، جيسين ٿي مظلوم جي آه و فغان زنده رهي.
جيستائين عاشقن ڪي آه جي طاقت هجي، جيسين دنيا ۾ اهو حسنِ بتان زنده رهي.
جيسين ساقي ۽ صراحي جام جنبش ۾ رهن، جيسين ميخاني ۾ محفل شائقان زنده رهي.
طالب و مطلوب جا جيسين هلن راز و نياز، جيسين شڪوه ۽ شڪايت درميان زنده رهي.
سر بڪف ميدان ۾ نڪري مجاهد ٿا اٿن، تن جي هٿ ۾ جيسين ٿي تيغ و سنان زنده رهي.
حق پرستن صلح جوين جو هجي جيسين وجود، ۽ سندن آواز جيسين در زمان زنده رهي.
جيستائين ٿيو اديبن جو قلم آهي روان، شاعرن جو جيسين هي فڪرِ جوان زنده رهي.
شل رهي زنده زبانِ سنڌ ۽ آن جا اديب، ڪتسنج هرهڪانهيءَ جو نڪتدان زنده رهي.
سنڌ ٿيو منهنجو وطن سنڌي زبان ٿي جانِ من، تا قيامت شل اهائي جانِ جان زنده رهي.
آه ڪعبي ڪي شرف جيئن اولين اسلام جو، هند ۾ تيئن سنڌ جو ٿو عزّ و شان زنده رهي.
ٿي اديبن شاعرن ڪي آه منهنجي التجا، پنهنجي غفلت ساڻ ڪيئن پنهنجي ڙبان زنده رهي.
جي ڪهرو جڳ ۾ جيڻ اقبال سان ۽ اوج سان، سنڌ ۾ سنڌين جي هستي آب سان زنده رهي.
جي ترقيءَ جي تمنا آه دل ۾ موجزن، فڪر آهي، قوم با تاب و توان زنده رهي.
آهي تهذيب و تمدن جو ڙبان سان واسطو، قوم سان زنده رهي، جنهن جي ڙبان زنده رهي.
زندگي آهي زبان سان، بيڙباني موت آهه، ڪرج ڏاران ڪيئن پلا شيرِ ڙڙان زنده رهي.
باد صرصر کان بچائج يا خدا منهنجي زبان، برق جي برباديءَ کان آشيان زنده رهي.
اج پڏي مضمون موزون طبع ٿي منهنجي روان، هي "غني" سنڌي زبان جو مدح خوان زنده رهي.

Gul Hayat Institute

سعيد ٽڪڙائي

ڪافي

ٻرهه ڪيس ٻدلام آلا لا، لنهن رکايم لالا لرالا.

ٻَرِ ٻر پرينءَ سان پيچ جو پاتم، اهل ستمر ڪي ڪين سڃاتم،
جالي هٿي وئين جام آلا لا، هوش عقل جا تالا ترالا.

ڪيفي ڪڪوريل ڪجليون ڪاريون، دلبر ديدون دونالين ڏاريون،
تيز هڻن ٽيون تمام آلا لا، ٻرڇيون ترالايون پالا ترالا.

سعيد تي ساڄن ڪر سرداري، پرچ ٻرين ڪا ڪر پوئواري،
خيال خفا ڪر خام آلا لا، پريت جا پياري پيالا نرالا.

—(مائي زينونءَ کان ٻڌل)

نظام‌الدين زائر

وائي

هيڻو آهي حال،
فرقت تنهنجيءَ جان جلائي.

مون کي آهي پيارا هردم، تنهنجو خاص خيال،
روئندي روئندي لڄندي ٻڄندي ساعت گذري سال،
تنهنجي صورت من موهڻي جو ناهي ڪوئي مثال،
آس اندر ٻر آهي پريتم ٿيندو ليث وصال،
سورن جو تفسير آ سهڻا، "زائر" جو احوال.

محمد اسحاق "راهي"

جو لڪجي، ديس جي سانگين سچارن تي لکڻ گهرجي.
لکڻ گهرجي تہ اهڙن باوقارن تي لکڻ گهرجي.

پين جا داستان لکندي اچن ٿا ياد ڏک پنهنجا،
مڙئي پيو پنهنجي مارن ۽ سنگهارن تي لکڻ گهرجي.

مٿي هن ملڪ جا ناٿهو مٿا مصري ڪسان وڏ آهن،
ملي جي وقت فرصت جو تہ مارن تي لکڻ گهرجي.

لبن، لاٽن ۽ ڪيرڙن جي ڪجي تعريف دل کولي،
ڪڏهن ڏڻ تي ڪڏهن ڏڻ جي ڏالارن تي لکڻ گهرجي.

عمر جي ڏاڍ تي، ڪوتن جي قيدن تي لکو، ليڪن:
ڪڏهن ڪو مارئي جي ٻَرَ ميارن تي لکڻ گهرجي.

اهي تعظيم جي لائق قبيلو سارئي تنهنجو،
لکڻ توتي کپي، تنهنجي پنوهارن تي لکڻ گهرجي.
پڳسيون، پيرون، پلر پي ديس جا هين آبرو وارا،
للر تي پي لکڻ گهرجي، ليارن تي لکڻ گهرجي.

بلبل کورواهي

غزل

کيڏا سانول سيڻڙا آهن،
هٿ کيرا تي پيڻڙا آهن.
جوڀن جا هي ڏينهن ته لاهن،
اوسيڻڙا اوسيڻڙا آهن.
کنهن جو پير کهي ويو آهي،
کڙڪي کڙڪي لسڻڙا آهن.
هلندي هلندي هرکيو هم نديڻ،
پير چمي چو پيڻڙا آهن.
جهڪوئي اس جهوري وجهندو،
جهانگيائين جا جيڻڙا آهن.
پاڻ سان پاڻ ۾ کڏندا ناهن،
ويچارا جوڳيڻڙا آهن.

عابد مظهر

غزل

هرهر پيو تڙپائين تو تون ڪالهه ڏسين ڪا ويل،
نسري پئي پيڙ پروڪي، کهايل آهيون هيل،
من جا ميرا ٻاهر تن تي، ڪن ٿا هار سينگار،
من جي آجرن ماڻهن ڪارڻ، کهڙا تيل ڦليل.
سڌ جا پيالا پيتم پئي ٻر تو نه ڏنو جو ساٿ،
تڏهن ته تنهنجي محفل مان مَن، موٽيس آءُ سويل.
ڏينهن ڏکن جو مس تو ڪاٽيان سيج لهي تو جيئن،
ياد اچي ٿي ويتر گهاٽڻ تنهنجي سالجهوءَ ويل.

Gul Hayat Institute

ادل سومرو

پاڙون

ڪنڌيءَ تي بيٺل هڪڙو وڻ
جنهن جو نينهن لڏيءَ سان هو
واءُ ۾ وڻ جي لام اڏري ٿيي
لڙي نديءَ جا چپَ چُميا ٿي
هڪ ڏينهن وڻ جي
دل ٿي چاهي
لڏيءَ جي من ۾
جهاتي پائي
ڏسي ته چاهي
آس انهيءَ ۾ لمي پور هو
سڪ سموري سيني سانڍي
لهر لهر ۾ لڙهي ويو هو
اڄ سان هڪڙو
سڄ ۾ آڀريل ٻوٽو آهيان
جڏهن جڏهن پيي واءُ لڳي ٿي
منهنجا ڪومل چيڙا
سُڪل ٽوٽ ڌرتيءَ سان
وڃي لڳن ٿا
ڌرتيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي
منهنجي پيار جون پاڙون آن ۾
پختيون آهن
جيڪي ڪڏهن به
ٽُٽنيون ناهن.

ج.ع. منگهاڻي

سُرهي سوچ

من ماگل
ٿيو وياڪل.
نيڻ لماڻا،
ٿيا جلٿل.
سُڃي ساري،
من محفل.
ڍلڪرن اتڪيو،
رئو ململ.
ڪاتيل پنهنجو،
هرهڪ پل.
سوچ ساماڻي،
اڱيان هل.
وڪ سان چمڪي،
ائي پايل.
ککرن کهڙي،
سوچَ ۽ جهلَ
برسي پوندا،
هي بادل.
راهون جرڪيون،
جهلمل جهل.
الجهيون تريون،
موتين تل.
آءُ منگهاڻي،
موتي مل.

Gul Hayat Institute

مهر پروين

بيت

وڃي شل موتي، جيڙي ڏسان جيڏيون!
ڇيڙهه ڀريل چوٽي، ڏونئان ڏٿارين سين.

ويڙو آهي واهُ، ڏاڏاڻن جي ڏيهه جو،
سُرهو سُرهو ساهُ، اچي اباڻي ٻار جو.

ڏيو موڙا منڍ ٻن کي، کاهڙ ڪڏ ٻنِ ڪير،
مارُوئڙيون ملير، سکڻ لاهين ماڻين.

ڪِڪڻ، ڏولرا، لسيون، ڪاڄ امان جو ڪير،
اهي الب انجير، سور نه وڻن مارئين.

ماڪيءَ کان مٺا ڳهڻ، مارو منهنجا مير،
نيڻين وهن نير، ساريو سنگهارن کي.

ٿر ونو ٿڌڪار ٿي، سارن ڪاهيا مال،
منهنجا هيڻا حال، آهن ڦوري ڪوٽ ۾!

اياز گل

غزل

تُنهنجيءَ هڪ وينگس، واهڻ!
دل ڪئي هن وڏا ڏالوڻ.

هلڪو سلڪو سُڪ ڏيو، بس!
ڪين گهرون ٿا خوشيون مَڻ.

دور عجب آ هاڻ ته سائين!
چانءُ نه ڏين ٿا گهاٽا وَڻ.

ڪوهه نه جاڳي ٿو جذبو،
تُنهنجي آئي ٻيي ساڻوڻ!

شهر سڄي تي جادُو ڇانيل،
سارا ماڻهو پنڊِ - پهڻ!

رُت بسنت اِجها ڪي آئي،
آس ڏياري ٿي پَنَ - ڇَڻَ!

ثريا سوز

بيت

منهنجا سڄڻ سائين، توتي واريان ساهه،
توهه جي پساهه، سي تون وارج سنڌ تي.
سي تون وارج سنڌ تي، جيڪا آهي امڙ،
تَن، مَن، مارو ڏڙ، صدقو ڪجان سنڌ تان!
صدقو ڪجانءِ سنڌ تان، آءٌ ٻڻ آهيان گڏ،
منهنجو ساس ۽ هڏ، سڄڻ سوڍو گهوريو.
سڄڻ سوڍو گهوريو، ڪونهي ڪو ملال،
جهڙو هڻو حال، واريوسين وطن تان!
واريوسين وطن تان، ٿياسين سجايا،
سي ٿيا اڄايا، جڻن ڪيو ڇڻ جان جو!

Gul Hayat Institute

ذوالفقار سيال

رؤنشو

وقت جڻ ڪوئي مداري
زندگي جڻ ڏيکي
لوڪ سارو
(ريتين ۽ رسمن جو غلام)
باندرن رڇن جيان
پيو ٿو نچي
پيو ٿو نچي!

زڪيه عميط

اوسيئڙو

در جي چانئٺ تي ھوءَ ويچاري
ويٺي آهي اچا ڏائين
اوسيئڙي جا ڏيئا ٻاري
آس اهائي: 'من هو موٽي!'
ليڙون ليڙون ڪپڙا
اٽيا اٽيا وکريل وار
اوسيئڙي ۽ اوجاڳي ڪان
ليٽ ڏڪل: 'من هو موٽي!'
ڪير چويس: چري،
ڏيئا اُجهائي ڇڏ.
سڀ دروازا بند ڪري ڇڏ
موت جي ماڪ وچڙ وارا
ڪڏهن به ورڻا ناهن!

سارنگ ابڙو

وڻ ٽڻ وکريل آهن، سارونڻ سپنا ۽ سُور
تون وڻ ۽ مان ٽڻ هئس، ڪيو هوا سرءُ جي ڏور
وس هوا جي آهيون سڀ، هاڻ ٻنهي جان مجبور
لڙڪ گهٽا تي پيا آهن، ان ۾ اڪين جو ڪهڙو قصور

شفيع چانڊيو

جنم

هر انسان جنم وٺڻ کان پوءِ
ننگي جسم کان
ڍڪيل جسم تائين
پردن جي گهيرن اندر
الفت نفرت
دوري قربت
محروميءَ ناڪاميءَ جو لاش ڪلهن تي
کڻيو گهمي پيو
هر انسان جنم وٺڻ کان پوءِ!

واجد — ويچارو

حالتن جي پيڙ پيڙان
۽ جُڳن کان پيڙجندڙ
هڪ آدرشي انسان
پڇندو پرندو ٿو رهي
گهٽين تي گهٽيون
۽ ويچارن تي ويچار
گهاڙهي ڳيروءَ مان ڦري — هيٺو هيڊو ٿي ويل
ناڪام ماڻهو
سونهن سوڀيا جو پريمي
جُڳن جُڳن کان
پنهنجون اڻپوريون اميدون
مفلسيءَ جي ڪامندڙ ڪوري اندر
پڇري پڇري
رکي ٿي ويندي ڏسي
روز جهرُلدو ٿو رهي
روز مرلدو ٿو رهي

سليم ڳاڙهوي

ننڍڙو نظم وڏا ويچار!

سينڌرو ورلدو وري مجبور مومل ڪين روءُ!
سورمو سُرندو وري رلجور سومل ڪين روءُ!
داد ڏي دودي کي او پا کهل اوپائي ڪين روءُ!
مانَ تنهنجي تي ڏلي جنهن جانِ مائي ڪين روءُ!
چاڻ آيو چام او نوري نمائي ڪين روءُ!
موج ڪينجهر تي مچي ويندي مهائي ڪين روءُ!
هوت خود ايندو هلي معصوم سسئي ڪين روءُ!
ننگ پنهنجي کي سجائيندو سدوري ڪين روءُ!

سوپ ٿيندي سُونهن جي سرويچ سهڻي ڪين روءُ!
هيءَ وڇوڙي جي لڏي ويندي پدرتي ڪين روءُ!
مارئي او مارئي من ڪر نه ماندو ڪين روءُ!
تنهنجي مارن تنهنجو آئت چاڻ آندو ڪين روءُ؟
او وطن جي حور او جنّت جي رائي ڪين روءُ!
باهه پاريندو اهو اکڙِن جو پائي ڪين روءُ!

ڪافي

ڇڏ خوابن جي ڪيڪار، سچ پچ اڄ تون!
او سهڻن جا سردار، سچ پچ اڄ تون!

تو بن دنيا راس نه آئي، ورهه وڇوڙي جان جلائي،
هن برهه ڪيو بيمار، سچ پچ اڄ تون!
سانوڻ موتيو بولدان برسيون، دلڙي ڌڙڪي اکڙيون ڦڙڪيون،
وَرُ وار سنواري پار، سچ پچ اڄ تون.
عمر گذاريم واٽ تي ويهي، پر نه پرين تون آئين پيهي،
وِڪ وِڪ تي وِڇايان وار، سچ پچ اڄ تون!
ساهه کي ساز بڻايم تولئه، چاهه جو چنگ وڄايم تولئه،
سُڻ سُورن جا سُر تار، سچ پچ اڄ تون!
ڏينهن سمورا تنهنجون تاتيون، روئندي گذرن تولئه راتيون،
هينڙي کي بڻايم هارُ، سچ پچ اڄ تون!

رحيم بخش قمر

شال جڳي هيءَ سنڌ سونهاري

گهوٽن جو گلزار، او يار، شال جڳي هيءَ سنڌ سونهاري!
هُرڙيون ڀلا باغ ٻرن ۾، وِڪ وِڪ تي وڻڪار، او يار...
چمر، چپر، ٻپ، ڪارو، ڳاڙهو، "مسئيءَ" جا سينگار، او يار...
"مارئيءَ" پنهنجو ساڳ ملهايو، ۽ سڀ سيڻ سنگهار، او يار...
ڪاڪ تي "راڻو" رات نه آيو، "مومل" ڪي مُولجهار، او يار...
تند تي ڪنڌ "ڏياچ" ڪپايو، "سورٺ" ڪئي اوسار، او يار...
سير ۾ "سهڻيءَ" ساهڙ ساريو، تار ۾ تنهن ڪي تار، او يار...
سوئن جي ته دڙي ۾ آهن، عبرت جا آثار، او يار...
ماهه ڪان پياري سنڌي ٻولي، آهي جيءَ جيار، او يار...
ڪولي ويندي ڪجرئين جذهين، سڏبي دودل ڳوار، او يار...
هڪڙو ڪونج پتينديون ساڀي، ڦٽندا ڪونج هزار، او يار...
وَسُ وَسُ واحد جا وسڪارا، جهانگين جي جهونگار، او يار...
ڪانياڻيءَ سان جهار تڙي تو، ڀرت منجهان ڀيهار، او يار...
جونر ٻاجهر ووائڻ وٽن ٽال، تِر سيٽي ٽيا تيار، او يار...
ڪنڪ چٽا ۽ ٿنر ۽ مُهريون، سرنهن ڪيا سينگار، او يار...
سارين سونا سنگ او ساٿي، هرهنڌ ٽي هُبڪار، او يار...
هارين پنهنجا هَرَ سنڀاهيا، ڇيرن جا ڇمڪار، او يار...
اجرڪ پڙا چاڻي هليون، ڍولَ سندن ٽي يار، او يار...
ٻوٽيندو ۽ ٻين وجي ٽي، ڳاهن ۾ ڳونجار، او يار...
گهوٽ "پتاڻيءَ" جو هي رسالو، هيرن جو چڻ هار، او يار...
ڪنڙ ڪتوريا لامون لڙيون، ڪرڙين ڏونرن ڏار، او يار...
"ڪينجهر" تي ٽيا ڪرم ڪريم جا، ڇوڏس ۽ چوڏار، او يار...
ٻيه ۽ لوڙهه ڏئي ٽي ڇيون، "منڇر" مٺيادار، او يار...
لک لک ٻيرا "قمر" هي لاکو، نينهن ٽيندو لشار، او يار...

Gul Hayat Institute

لوڪ رنگ

جيتي سانگي، تيتي وسُ ڪري ميگهه ملارون.

پلا پلا تنهنجا پير — دم لائين متان دير... جتي سانگي...
کهڙيءَ کهڙي ڪري کوڙ — وس منهن تي ٻڌي موڙ... جتي سانگي...
تليون ترايون تون پوڙ — ڪنيون سها ٿين ڪوڙ... جتي سانگي...
ڪٿيءَ ڪٿيءَ منجهان ڪالهه — پريا ترين پنهنجا ٿالهه... جتي سانگي...
وسُ وسُ، وسُ، وسُ — ٻَٽ ٻانئر جا ٻَسُ... جتي سانگي...
ڦُڙيءَ ڦُڙي ساڻ ڦُلَ — ٽڙيا ڪولاڙن جا ڪُلَ... جتي سانگي...
وسُ سانوڻ جا مينهن — ڏني ڏوٿين ٿيا ڏينهن... جتي سانگي...
چئي لاکو ٿو "قمر" — شل ساڻو ٿئي ٿر... جتي سانگي...

جوهر بروهي

غزل

ڇوواڻي تي شعر لکڻ يا ويهي سوچڻ ڏوهه اٿو،
سور پراوا پنهنجا سمجهي هنڙي روئڻ ڏوهه اٿو.

رات جو ٻارو ميدانن تي ٽڙڪن لاش غريبن جا،
رحم ڪري ڪنهن لاش مٿان اڄ اجرڪ اوڍڻ ڏوهه اٿو.

ڳڪدام ليٽ ڳڪدام آهن ماڻهو بيوس ٻڌجي ويا،
ڳالهائڻ ڇا؟ ٻٽ تي ڪرندڙ ڳوڙها ٻوئڻ ڏوهه اٿو.

عزت غيرت روز وڪامي دنيا جي بازار ۾ الا،
ڪوڙ ڪيچي، ڇو ڪوڙ ۾ سچ کي ٻرڪڻ سوئڻ ڏوهه اٿو.

ڏاريا آخر ڏاريا آهن پنهنجن سو الزام ڏنا،
معصومن جا ٻالد لواڙيل پيهر ڏوئڻ ڏوهه اٿو.

انسانن تي ويسهه ڪريو ڳالهه حقيقت جي نه ٻڌو،
هلندڙ هن دستورڪان پنهنجو منهن پيي موڙڻ ڏوهه اٿو.

ڪيئي بروهي "جوهر" پارا ليڙ وهائن رتَ ڦڙا،
اهڙن سان ڪو ساٿ ڏيڻ يا حال ٻه اورڻ ڏوهه اٿو.

فن جي قيمت

فنڪارن جي سوچ جي قيمت واريءَ جي لپ، بازر ۾
ساليڊي رکجا ڪاڳر ۾.

ڳوڙها وسندا، ٻوڏيون اينديون، بي موسمي برسات اها،
وستي وستي، وک وک تي پٿي روئاريندي تات اها،
آس اتم جو صدين ڪان پوءِ سانت تہ ايندي ساگر ۾،
لک اميدون ڏاتر ۾.

روح اڪيلو جهرجهنگ رلندو لوچي لهندو ماڳ الا،
ويچارا جي ووڙيندا هٿ ايندو نيٺ تہ ڀاڳ الا،
سڪ پرين ڪي ملندي آهي سرڪ سوائي ساغر ۾،
داد هجي جي دلبر ۾.

جيٺري بروهي ”جوهر“ ڏوهي چوڪ مٿي سنگسار ٿيو،
موت پڄاڻان ڪاوڙ کهڙي تهندي ڪجهہ ويچار ڪيو.
رت شهيد جو ميڙي، چولڊي، سانڍي رکجو ڪهاڪهر ۾،
لاش لڪائي چادر ۾.

منظور مشوري

ورلاپ

هرهر هور هُري ٿو سن ۾، چوريءَ ڇهنڊيون پائي،
هلڪا هلڪا جهلڪا ڏئي ٿو، هردي ڪي هرڪائي.

ڪچي ننڊ منجهان منهنجو سن، جاڳي جڳ جاڳائي،
نيڊڙن ٻارن والڪر ويٺو، ڏُسڪي نير وهائي.

پل پل پور ڏئي تڙپائي، کهڙي کهڙي تي کهائي،
جاڳي جاڳي اڪٺ لڳي جي، سپنو ننڊ ڦٽائي،

سِڪ جو سُرندو جذهن سُري ٿو، سُرسُر سور سٽائي،
لفظ لفظ ۾ لڙڪن لارون، گهايل گيت ٻڌائي.

منهن مونن ۾ ڏهڻي ڏُسڪان، ڪير نٿو پرچائي،
ٿو ريءَ منهنجي سِر جا ساجن! ڪير ڀلا سرچائي!

علي نواز صابر نظاماڻي

مارئي ۽ ملير

(بيت)

منهنجو من موهيو، مٺي ملڪ ملير سان،
سوا سالـڱيئڙن جي، اڱر قلب ڪڙهيو،
سيني سُور چڙهيو، ڏسان شال ڏوٿين کي.

ڏسان شال ڏوٿين کي، قسمت قيد ڪئي،
سنگهارن جي سومرا، نئي حُب هئي،
مارو منهن مٺي، ويٺا ملڪ ملير ۾.

آئو مينهن ملير ۾، ڪَڙي گوڙن ساڻ،
ماريان سهڻيون سرتيون، هيڪڙيون هيتي هاڻ،
مون کي مٺن مارُن ڏي، عمر مير آماڻ،
پهچي پسان پاڻ، سرتين جي سينگار کي.

وڃن وڏا ور، مٺي ملڪ ملير ڏي،
وڏڦڙي واڪا ڪيا، جام پلٽيو جر،
ماريان سدا سومرا، تذڪارون جي تر،
دم دم آهن دل تي، ياد ڪکاوان گهر،
مارن بنا ماڙيون، پانيان بيشڪ بر،
ڪَهل ڪَنيءَ تي ڪر، پسان پنهوارين کي.

مٺي ملڪ ملير ۾، ڏاڍا وسن مينهن،
قيدياڻي هيت ڪوٽ ۾، ڏکيا ڪاٽيان ڏينهن،
ڇا تي ڇڄي ڇينهن، سنگارن ري سومرا.

مٺي ملڪ ملير ۾، جهڙ مکڻ ۽ کير،
عمر تنهنجي ڪوٽ ۾، دائمي دلگير،
موڪل ڏي تون مير، وڃان ويڙهيچن ڏي.

ڳئون ڳاڙهيون لال، ورن وٿاڻن تي،
ڍِٽ چري، ٻٽ چري، مارو ئڙن جو مال،
بنديائي بيحال، سڪي سنگهارن کي.

ڍِٽ چريو، ٻٽ چريو، ڍڳيون رواڙا ڪن،
”صابر“ لئي سج ٿيون، پريو اوهه آڇن،
مثل مينهن وسن، پاڳيا پرين چونريون.

ڍِٽ چريو ٻٽ چريو، ٻڪريون ڪن ٻيڪات،
ڪاموريون ۽ ڪاڇيون، وٺيو اڇن وات،
ڪنيو اوڇا ڳات، وريو اڇن واڙين تي.

ڍِٽَ چَريو ٻَٽَ چَريو، اوُڳَر ساڻ آڇَن،
مينهون ماروئڙن جون، ڪايو ڳاهه سَچَنَ،
پُوريون شالَ ٻَچَنِ، جي ڏُڪَرَ کيون ڏُٻريون.

ڍِٽَ چَريو ٻٽ چريو، رڙهيو وٺن راهه،
”صابر“ ساوا ڳاهه ٿيا، ڪئي مهر الله،
تنهن واحد کي واهه، جنهن ساوڪ ڪئي سنڌ ۾.

گل هيبسباڻي

غزل

هِڏڪي هِڏڪي ٽَڪي ٻيو هانءُ
ڇو ٿا اِهڙو ساريو سائين!

ڪاڏيءَ هينئان هٽڙا ڏيئي،
ڇو ٿا مون کي تاريو سائين!

آتر اوتَ ڏئي سَرَ لِسريا،
وعدا پنهنجا پاريو سائين!

پار ته ناهيان پرچي پوندس،
هر هر پيا ٿا تاريو سائين!

نظم

رات نه آهي، ڏوهاري!
ڏينهن ڏني جو
ڪمرن اندر
ڇا پيو ٿئي!
ڏسين ڪونه ٿو؟
ٻُڌين ڪونه ٿو؟
انڌو آهين؟
ٻوڙو آهين؟
رات نه آهي، ڏوهاري!

اطهر قريشي

غزل

مان پِي پاڳل ٿيجي ويو هان،
تون سامهون ۽ تنهنجي ڳولا!

هٿ ۾ هٿ ۽ پوءِ به دوري،
ڪيڏي قربت! ڪيڏا ويڇا!

وسندا بادل، ترس کهڙي پل،
آءُ آکيون هڪيئي جا ڳوڙها،

ڪوري تنهنجو لالو ڇا هي؟
من مندر ۾ ڪنهنجي پوڄا!

مان پِي پاڳل، تون پِي پاڳل،
عشق ۾ اوچا سڀ جا رُتبا!

آءُ ته ”اطهر“ عشق ڪريون ڪو،
رهندي دليا، رهندا قصا!

ميرمحمد پيرزادو

غزل

واهوندن جو وقت وري ٿو،
جاني پنهنجي جوءِ اچي ٿو.

ڪراڙ مٿان ڪو ڪنول ڪڙي ٿو،
شاهه سندو ڄڻ لڙڪ لڙي ٿو!

سانت اندر پي، ساهه اسان جو،
ڇانڊوڪيءَ جو چنگ پڙي ٿو،

ٻانهون هٿندي ڪنهن جي ڪارڻ،
سهڻيءَ وانگي سج ٻُڏي ٿو!

ٿي جي گل تان، ڳوڙها آگهندڙ،
پنهنجا ڳوڙها، پاڻ پٽي ٿو؟

مکڙي چپ ٿي، چنبي ڏسندي،
ٽانڊن تي من، ناچ نچي ٿو!

آڏيءَ ويلي، پوُنڪ ڪٿن جي،
ڳوٺ سڄي ۾، سڏونڇو ٿي ٿو!

ڪهڪهڻ ۾ ڪُنڙ ڪٿيتو چمڪي،
ڄڻ ڪو شاعر شعر چئي ٿو!

هلڪو من جو ڀار ٿئي ٿو،
اک مان جڏهن لڙڪ لڙي ٿو!

پٿرن اڳيان، پٿر ٿئي ٿو،
ميڻ اڳيان سو ميڻ ٿئي ٿو.

ڪو ڪو ماڻهو جيءُ جياري،
ڪو ڪو ماڻهو ڏنپ ڏئي ٿو!

نثار بزمي

نظم

قرب ڪهاڻيون ليکيون ايندیون،
چاهه جون چوليون چنبيون اينديون.

هڪڙا ويندا ٻيا اينداء
قسم نه وهي واندا ٿيندا،
سچ جون پوليون سِکيون اينديون.

وقت جون ڳالهيون وقت ئي لکندو،
وچ تي هڪڙي وير نه وڇندو،
ذات جون ڏورهون ڇڪيون اينديون.

رانجهن ساڳيا راڻا ساڳيا،
سومل ساڳي سانڍا ساڳيا
حسن جون ديويون ڏِسيون اينديون.

روح ته روحن جهڙا هوندا،
ماڻهو ماڻهن جهڙا هوندا،
رسمون باقي مٽيون اينديون.

روح به ساڳيا راڳ به ساڳيا،
چوڙيلن جا چاڳ به ساڳيا،
ڪير ۾ ڪنڊون وڇيون اينديون.

نواز علي شوق

غزل

چــا ٻــاڻ ۾ رهــاڻ لـڳـاهــن ڪـئـي هـئـي،
ڪلهہ اوچتـو جـو هُن سان مـلاقـات ٿـي هـئـي.

رخ تـان هٽائـي زُلف، مـلـي هـوءَ جـو مُرڪندي،
ڪـو رنـگ هـو، ٻـهـار هـئـي، روشـنـي هـئـي.

هـر رات منهنجـي رات تـي تـارا ڪـلـن ٿـا خـوب،
هـر صـبـح منهنجي صـبـح تـي شبنـم رُنـي هـئـي.

ايـمـان جـي سـلامـتـي هـر ڪـو گـهـري ٿـو پـر،
مـون عشق جـي سلامتـي رَبَ کـان گهـري هـئـي.

هيءَ دل سڪي ٿـي تَنهن جي رَتـيءَ جـي رهـاڻ لاءِ،
جـنـهـن جـي ادا ادا تـان فـدا زنـدگـي هـئـي.

وِڪ وِڪ تي تنهنجي ياد جي ڪرڻ تي ڇانوَ ڪئي،
نـہ تـہ آسَ زنـدگـيءَ جـي سفر جـي ڪڙي هـئـي.

گيت

دم دم تنهنجي يـاد ستائي، او ساٿي تنهنجي ياد ستائي.

بلبل جـون هـي مٺڙيون ٻاتيون، ڪوول جـون هـي سهڻيون لاتيـون
ڪيئن ڪرن ٿيون هـي ڪاريون راتيون، چانڊوڪي ٿي آڳ لڳائي...

پـلـپـل تنهنجـا پـور پـون ٿـا، سـيـنـي ۾ سـؤ سـور آٿـن ٿـا،
نينهن سندا ناسُور وڌن ٿـا، دل جـو وڻـيـن تـون درد وڌائـي...

اکـڙيـون تنهنجون راهہ نهارِن، روئندي روئندي سپ ڪي رُئـارِن
آهـون منهنجـون ڏونـگـر ڏارِن، مـولا تـو سان محب مـلائـي...

ڪـيـر پـڏائـي تنهنجون ڪهاڻيون، راحت واريـون ريجهہ رهـاڻـيـون
روئندي راتيون **شوق** وهاڻيون، ٻـرهـہ چـڏيـو بيحـال بـڻـائـي...

عذرا جبين ميمڻ

ڪاش!

هٿ جا ڪوڙا ڏاڍا ٿوڙي، توکي ڀرين ڀڪاريان ها،
جيون جي هر موڙ تي پيارا، تو سان گڏ گذاريان ها.
مڙهيل ٻيڙا ڦاهيءَ چاڙهي، سور سمورا ساريان ها،
سنگ ۾ تنهنجي سهڻا سائين، چند گهڙيون مان گهاريان ها.
جيڪي تو سان قول ڪيا مون، سڀ سچ ۾ سي پاريان ها،
هر هر تنهنجو درشن پائي، اکڙيون پنهنجون ٺاريان ها.
تنهنجا مٺڙا ٻول ٻڌي سان، پنهنجا ڏک وساريان ها،
لڙڪن جي هن ڪَنَ منجهاران، پيڙي دل جي تاريان ها.
هوءِ به کهڙو داد ملي ها، ڏونگر جي سان ڏاريان ها،
عذرا حاصل ڪجهه نه ٿئي ها، سچ به ڪٿي جي آياريان ها!

●

فيض الله

غزل

لڙيءَ رات تنهنجا سُڏڪا
سنائي ڪي نوڙي ويا
ڏينهن رات ڳهي ٻيو جيون
کهتيءَ کهتيءَ هوڪا واڪا
ڇڇريل آپ آ چنڊ ٻنا
سارا تارا چڻ ٽاڪا
ون ۾ قاتل جيئن لغڙ
جيئڻ ڏوري ٿي ڪاٽا

زيب پنهور

نظم

اونداهيءَ ۾
روشنيءَ جي ڏِس ڏيکاري
تون پائل، تون جهنڪار
تنهنجي ڇير ۾
جنم جنم جي پيڙ-پڪار
تون ئي آهين سُر سنگيت
گلابي گيت
من جو ميت!

سرڪش سنڌي

ريٽي سوچ

آمنگ دل جي ڏري پئي آ، ڪُسي ڦٽڏي تي مري پئي آ.
ڪُڇون پلا ڪيئن لُڇون پلا ڪيئن، زبان رت سان ڀري پئي آ.

جهڪُي امان جي ڪکن ٻنن جي، نظر انهيءَ ۾ ٻه دشمنن جي،
لِڪي لِڪي ويا وڪوڙي ويري، ڪکن تي ڪوسي رکي ويا ڪيري،
ڏُکي ڏُکي سا ٻري پئي آ، زبان رت سان ڀري پئي آ.

امان جي نس نس وڍي وئي آ، امان جي رڳ رڳ رڏي وئي آ،
گيا گيا ڦي چڙون پرون ڦا، پڱل ڦٽل کي ڳنيڍ ڳهرون ڦا،
جگر جليو دل ڳري پئي آ، زبان رت سان ڀري پئي آ.

هجي ڪو لمحو ٿئي نه غم ڪو، هجي مهينو سڙي نه سينو،
نه سال جو ڪو سوال آهي، سڄو ئي جيون وبال آهي،
سڄي حياتي ڪري پئي آ، زبان رت سان ڀري پئي آ.

راهي چنا

پٽ تي ٻاڪ

چٽنگ منجهان ڏس پنپٽ پڙڪيا
لات منجهان ٻي لات ٻري
ٻرهه پسڻ جي اوسيئڙي ۾
ڪليل رکي مون دل جي دري
ڪاري ڪاري رات ڪُٽي
هوءِ ڏس پٽ تان ٻاڪ ڦُٽي
ويرم ڪان پوءِ
سورج داتا ڪني ڪيڏي
ڪيرٽو ڪيرٽو گيت اٿيو
گيتن کي سنگيت مليو
ماڳ مليو من ميت مليو.

تنوير عباسي

نظم

ناچ ۾
دائرا
گول گول
سير ۾ آ
ڪو خمار
راڪ رول، راڪ راڪ-رول رول*

پاڻهن چيلهه ۾ نه وجهه
هڪ قدم اڳتي کڻ
هڪ قدم پريرو
هڪ قدم پوئتي
مان وڻان توکي، تون
مون کي وڻ
ساز سان سُر ملاءِ
۽ سنيالي پير کڻ
ايترو نه ويجهو اچ
۽ نه ايڏو ٿيءُ پري
توڙي تنهنجي دل چوي
پوءِ به لڳ مون ڪري
ٿورو ٿورو فاصلو
آ ضرور
ٿورو ويجهو
ٿورو دور
منهنجي سامهون رهي
پوءِ به مون کي ڳول ڳول
دائرا گول گول
راڪ رول، راڪ راڪ-رول رول

منهنجي لئه تون سچُ جو
سيءُ ۾ پري پهو
مان جي ويجهو ٿو اچان
تو سڙي وڃي وجود
۽ پري ٿيان تو جي
چانئي روح تي جمود
ٿورو ٿورو فاصلو
ٿورو ٿورو فاصلو
ٿورو ٿورو قرب آ
جيترو به ٿي سگهي
اوترو قريب آءُ
تو تان اول گهول
ناچ ۾
دائرا
گول گول
راڪ رول-راڪ رول-راڪ رول.

---

* راڪ رول: اولهه جو هڪ ناچ؛ راڪ = لُڏ؛ رول = گول ڦير.

مڏيا

ٻه نظم

منهنجي اندر، اندرئي اندر
هڪڙي ننڍڙي نينگر
رهندي آهي
ڪڏهن ڪڏهن هوءَ منهنجي من ڪان
شيءِ اٿليءَ ڪا گهرندي آهي
جيئن ته ڪنهن جو پيار
سچو، نج نڪورو پيار
يا اهڙو ڪو سنسار هجي
جنهن ۾ ڏک ۽ ڏوکي جهڙو
وڏيج نه ڪو واپار هجي!

(2)

تون مون کي قاتل ڪوٺين ٿو
سو پيرا چؤ: پر آهي ڪو؟ جو منصف ٿئي،
انصاف ڪري
مون تنهنجي پيار جو خون ڪيو
۽ تنهنجي نازڪ جذبن کي ٺڪرائي ڇڏيو
مان ڏوهي هان ـــ سو بار مڃان
مهڻا او سهڻ!
پر، توسان ٻه ته هڪ مون جهڙي ئي ڇريءَ
آ پيار ڪيو
۽ تولاءِ
آ تياڳ سڄو سنسار ڪير
مان پوءِ به توسان پيار ڪيان
هي مون ڪان تي سکڻندو، نه ٿيو
تون مون کي قاتل ڪوٺين ٿو
سو پيرا چؤ!

عصري

دم دم گهٽجي دم

قدم قدم تي سوين ستم،
دم دم گهٽجي دم!

جيون جو آ ڦند اٽالڪو،
مرڻ سهالڪو جيئڻ مهالڪو،
دولت وارو داتا سڀ جو،
غريب جو آ سِرُ سهانڪو،
هرڪا اک آهي پُرنم،
دم دم گهٽجي دم!

جيڪي محنت ڪن ڏينهن رات،
راتيون جاڳي ڪن پرڀات،
سيئي انگ اگهاڙا آهن،
ڏاهي ڏڻ جي آهي ذات،
جيئڻ تن جو جهنم،
دم دم گهٽجي دم!

جنهن به طرف ٿو ڪريان نهار،
مظلومن جي زاروزار،
رتِ ولوڙي پيتِ ڪري جن،
آندي سر ۾ آهه بهار،
تن وٽ آهي غم ئي غم،
دم دم گهٽجي دم!

Gul Hayat Institute

استاد بخاري

نرگس، جهڙا ڳوٺ پنهنجا سرگس کان سهڻا ڪبا

ميل(1) جا ماڻهو ته موتين، مشڪ کان آهن ڀلا
سون کان سچا ۽ چانديءَ کان چٽا
پر
کهٽي ڀاڳي اٿين سادا، جيئن تن جا ڏڳا.

هاڻ، ڏاندن کي ڊُڪائڻ ميل(2) ۾،
ڏاڍ، ڪين ٿي ٿا، ڏڪائڻ ميلَ ۾.
ڏاڍَ جي سنڌَ تي اٿين ويندا، جئين ڪنڌَ تي ڀڪها:
ڪُرڪندا
واڪا ڪندا
ڀر ڀي ستا.
ڪهر سندن اهڙا ڪنها جهڙا ڏُها.
(مالَ جي قوسين، مُڻاڳي جي سبب)

روڳن ۽ رڳڙن جو سيڪ
جيڏهن ڪيڏهن ڪيهل، کهي، رلجهه ڪينجهه.

کهر کهٽي ڀاڳي ڪچا - ڪوٽا
ڀتيون ڀيليون - ڳتيل ڀاڙا - اڱڻ سوڙها، مٽان،
ڪکڙن، سهن، ٻارن جا ڏڻ.

ٻار، اڪثر اڻ پڙهيا:
ٻير، ڦوٽا ۽ ڦريون
ڀڳڙا ڦڪا
ماليءَ ڳيا ڪٽندا، ڪسيندا ۽ چپيندا ٿا وتن
هڏولڻ سهڻا، موڏڙا ڀر ٻڪ ڪري آهن
وڏا - جيڏا ڪنڌا تيڏا لڏا.

ڳوٺ
واهڻ
شهر کهيرڊيل سيڪ ۾!
واهڻ ۽ وهمن جو سيڪ
ڦرڻ ۽ ڪسڻ جو سيڪ

ڪنهن جي هٿ ۾ آ ڪبوتر
ڪنهن جي ڪڇ ۾ ڪجهه سهاڙيءَ جا ٻچا.
ڇا جي ٿيي، ڇا ڪتاب؟
ٽاپ - ٽاپ. (ڊوڙ جو آواز)

---

(1) ميل: ساريال ڀاڳي کي چئجي ٿو. (2) ميل: ڏاندن کي گهوڙن وانگر ڊڪائڻ کي ميل يا ڏاندن جي ميل چئجي ٿو، جنهنجو مرض ميل طرف ڏاڍو آهي.

Gul Hayat Institute

ڪٽ قلم ۽ ڪٽ سليٽ؟
ليٽ- ھيٺ. (ويڙھ)

ڪھر لہ پر
ٻڪرين، رڍن جي واڙ آ،
روڄ، رلي ۽ راڙ آ.
ميل ساري ۾ سوين گهراهڙا مون آهن ڏٺا،
جي ٻچيل آهن انهي آزار کان
سي،
پيپ پريل آهن،
انهن جا خالزادا ٿا رهن، توڙي پڙهن
ڪنهن شهر ۾
يا ديس کان ٻاهر پري پرديس ۾.

پر
(ڏيهہ ڏوٺ جي سزا پرمار هٺ پوکين پيا)
ڳوٺ ڏي رستو ڪو ڇاجو؟
ڪچو ناهي نهيو.

بيل گاڏي وارو چارو پر ڏنل
جهاڪا
وڪڙ
ڪڙ پڙ
ٻڏل،
واٽ، بجليءَ جي تہ ڇا؟
فانوس ڪو ناهي آيو.

رات جي تارن جي ڏنڌلي روشني تي ڏمرڪذر-
سا بہ پيرن ۽ ڪنڊن جي ڳهات ۾ ڳهنجي ويل.
ٽالي، هودي
ڇاهي هوندي؟

هڪ ڪهنيءَ کان ٻي کهني چغدو- ڪنهي.
چٽ چنل اسڪول
جنهن جا ماستر صاحب بہ ساڳي ڳوٺ جا جوڳي
جوان، پيو ڇا چوان؟

ظلم جو مضمون ٽيندو ٿو وچي بيحد وڌو-
ڪنهن سامراجي راج جي چوڌير پکڙيل چار جان

مختصر
ها، مختصر ڪر لفظ ڪي ۽ عزم ڪي:
”ڪرپ جهڙا ڪهر ادن جا، رشڪ جي
قابل ڪيا
ارڪ جهڙا ڳوٺ پنهنجا سرڳ کان سهڻا ڪيا
ها- ڪيا،
بلڪل ڪيا،
مرحبا، اي تڪڙا تڪڙا انقلاب“

Gul Hayat Institute

درمحمد پناڻ

وايون

دايا ساري چاڪيءَ کهاڻو،
هيڪڙ هيڪل من وڃاڻو.

رات نه جاڻان رنگ ڪندي ڇا، جڏهن ته هيڙو سنجها ـ ٽاڻو.
ڪاڪ ڪنڌيءَ تي خاڪ آڏامي، ڪيئن ڪريان هت مومل ـ ماڻو؟
ڪيسين سور پيو تون ڏينديون؟ درد ته ناهي مکڻ ـ ڇاڻو؟
بادل پرچي ساگر تي وس، مانَ ملي ڪو موتيءَ ـ داڻو!
ڏيهن جا ڏاتار هلي آ، صبح اچي ڪر ساهه ـ سياڻو!

●

اَءُ پرين، اَءُ پرين، پوساتي هي باتَ،
وسري ويئي ڇا واتَ؟
سنهنجا منڙا ڪاڏا آهن، ڦوهه جوانيءَ ڦاتَ.
تو بن جوڀن هي انڌيارو، لڳ لڳ تنهنجي لاتَ.
تڪي تڪي هي اکيون ٿڪيون، کهر کهٽيون ۽ کهاتَ.
بادل بجليون پرچي آيا، چوڏس ٿيا چمڪاتَ.
ڪهر ۽ ور سان وري ورتيون، اوچا ڪن پيون ڳاتَ.

سوز هالائي

●

Gul Hayat Instutute

تڙندا ڪاڪ ڪنول، او راڻل، تڏهين ملنداسين.

تارن پرڙي راتڙي، هوندي پيچَ پنلَ... تڏهين ملنداسين.
مينديءَ رتڙا هٿڙا، پنل نيڻ ڪجلَ... تڏهين ملنداسين.
نه ڪي پهرا پيار تي، نه ڪا هوندي جهلَ... تڏهين ملنداسين.
سرچي هونديون ساعتون، پرچي پوندا پلَ... تڏهين ملنداسين.
سپنا تنهنجا سايان، ايندي انگ اچلَ... تڏهين ملنداسين.

نصير مرزا

ڪليل ڊريءَ مان برباديءَ جو منظر

ڪهڙو نه شهر کنڊر ٿي ويو،
پڙيءَ ٻوڏ جي نذر ٿي ويو.

چپو چپو ٿي ويا لُڙهي هڙئي،
اجاڙ گهر جو ٻَدر ٿي ويو.

خوف آ ڇانئجي ويو چوڌس،
پڙپانگ پريو نگر ٿي ويو.

●

نه ڀي ديوار نه در آهي ڪنهن سان،
هوا ٽڪرائي سِر روئي ڪنهن سان.

جن جي لاتين سان ها ٻرندا وڻ ٽڻ،
ٿي سي ويا جلاوطن پکي ڪٺ.

●

(سانجهه آئي ته رُنو رت آڪاش
چهرو ڪرن ۾
لڪائي ٻيو
سڏڪي چنڊ
پاڻيءَ تي:
ڏسي نه سگهيو ٻڪڙيل لاش)

پائرو، پينرو، مائرو

لاشن تي، شهر ڪوئون اڏيو جڏهن،
ٻئين تباهيءَ کي، ياد نه ڪجو تڏهن.

نور گهلو

نظم

اڄ وري دل تي ٻئي آهي اُداس
اڄ وري دل تي لراسائين جي ازلي سانت وئي آ ڇانئجي
سالت ۾ هيڪل وياڪل مان روئڻ چاهيان ٿو؛ ٻر
لڙڪن جو ساگر چڻ سڪي ويو آهه
سُرڪن کي چيتي ويو آ چپن تي
ڪير؟

مان چاڻان نٿو

روح جي وادين ۾ چڻ ڪو
موت جو راڪاس ويو آهي گهمي

مان رڙڻ چاهيان ٿو ليڪن
ڪنهن گهُٽي آهي ڇڏيو منهنجو ڪَلو
مان ٻڌائڻ ٿو گهران: ”انسان آهيان.“

ڪو ٻُڌائي
دل جي هن وستيءَ کي ڪهڙي سَپ سراهيو؟!
ڪو ٻڌائي
ڪو... ٻ... ڌ... ا... ئ...

Gul Hayat Institute

هارٽ اٽيڪ

امداد حسيني

آڳ بخاري ۾ روشن هئي جا ٽيڻ وانگي سا به آجهامي ويئي،
رَڪَت بچي هئي، هوا لڳي، سا به اچانڪ ڏيهن ڏانهن آڏامي ويئي،
جنهن ٽيبل تي ڪتاب رکيل هوندا هئا، سا ٽيبل به وڪامي ويئي.

ڪتاب ڇوٽڪي ڪهنيءَ ۾ رديءَ ۾ سڀ نيلام ڪڏهوڪا ٿي به چڪا،
منهنجا ابا ڏاڏا اڻ ٽيل ڏوهن جا مارا ڏلبڙ ڏئي به چڪا،
سچ جي مانَ رکڻ ليءِ سقراط سنڌ ۾ پتيءَ جو زهر سمورو پي به چڪا.

جنهن گهر منجهه جنم ورتم، پئلس ليپس، ڇا هي سا ڳيوئي گهر آهي؟
طاق بنا دريــن جــي سيخن ڪــان ٻاهر انــڌو هرڪو منظر آهــي،
ڪلهه جنهن گهر ۾ ماڻهو رهندا هئا، اهو به مون وانگي ڪنڊر آهي.

ڇِتر لهي ويا، ڇتي ٻاسن ڪانَ ڍهندڙ ڇٽيل لٽيل ديــوارون آهــن،
۽ جنهن جنهن هنڌ لکيل هو تنهنجو منهنجو نانءُ اتي بس ڏارون آهن،
هيٺون هيرڻ پَنَ جنن ڦَٽو ڦاٽــو هي نسون ناهن ڦارون آهــن.

ڪلهه تنهنجا وار ڪٽيا ويا هئا ۽ اڄ بــارود ڀريل آهي سيني تــي،
اڪ ۾ ڪانئي رم جهم ناهي او جيڏي! سچ پريل آهي سيني تي،
ڪلهه جنهن هٿ ۾ تنهنجو هٿ هوندو هو، سو هٿ ڌريل آهي سيني تي.

ڪافيون

عشق عطر مشڪ ميان، او پلوڙي ميان، لــوڪ ڪنان ڪيئن پــاڻ لڪايان!
جيئن جيئن توڏي وِڪَٽ ڪجي ٿي، ڇير نه هوندي ڇير وڄي ٿــي،
ٿَيــا ٿَيــا تــي ٿيــان، پلــوڙي ميان، لوڪ ڪنان ڪيئن پــاڻ لڪايان!

نينهن لڳي جون ڳالهيون لراليون، پَر ٿي مليون پريت جون پاليون،
پيــو پيــو پــئي پيــان، پلوڙي ميان، لوڪ ڪنان ڪيئن پــاڻ لڪايان!

سيهڻا ســون ليءِ ڇير جــون ڇائون، طعني تي نه تپان تي آئــون،
ڪِــليو ڪِــليو ٿــي ڪِيان، پلوڙي ميان، لــوڪ ڪنان ڪيئن پاڻ لڪايان!

هليو سَليو امداد اَءٌ هر هر، ڪهنيءَ ڪهنيءَ ۽ دَر دَر گهَر گهَر،
ڏيهه مبارڪون ڏيــان، پلوڙي ميان، لــوڪ ڪنان ڪيئن پــاڻ لڪايان!

●

لٺون نه لالڻ ساڻ لڳي، وو لڳي ڙي لڳي، جوڙ سجوڙ ٿيو دل جاني!
گهنگهور گهاريم ڏينهڙا، تات طلب تي تڳي، تڳي ڙي تڳي، جوڙ سجوڙ...
لارَ لغار وجود ۾، واجي والڳي وڳي، وڳي ڙي وڳي، جوڙ سجوڙ...
سڳي ٿيڙيس ساهه ڪٺون، اڳي نه هيس اَءٌ اڳي، اڳي ڙي اڳي، جوڙ سجوڙ...
جانيءَ ري امداد جيئڻ، ڏاهه مڙوئي ٺڳي، ٺڳي ڙي ٺڳي، جوڙ سجوڙ...

غزل

نينهن نگر آهي
برهه پهر آهي

ڏرتيءَ آتي ڏَڙ
ڏَڙ تي سَر آهي

تنهنجي ساروڻي
سَفَر ثَمَر آهي

يار تہ رت روئندا
ڪلنه وڪَر آهي

جيون هڪ لمبي
راهه گذر آهي

مينيءَ جو ڏيئو
شمس قمر آهي

لڙڪ ڦڙو ڳل تي
آلر ڀتَر آهي

وسنديءَ ۾ منهنجو
کهڙو کهر آهي

هو ڪولهي ڪو ٻر
جهڙو ڪر آهي

مٺان ساروڻڙن
چمَر چپَر آهي

امداد لہ هوله و
ڏات آمر آهي

هيڪل لاهيان مان
ورِهہ وَگر آهي

توسان چاهہ بہ جڻ
لوڪائي ڀَر آهي!

شهر: زهر لهجا، لقاب هر چهري تي ڀاتل
ڳوٺ: کهڻيون واقف، ماڻهو چاتل، ڏيک سچاتل

آڻي ڪاڏل ڪيڙي وانگي تَنَ تَنَ سپ تَن
ٽُٽل آنهري مَن، ٽڪرا چهرا جاتل اڻ چاتل

آءٌ لہ ڀيٽ ڏٺي، لہ ڪٻل وسنُو جو شهزادو
ڪنور رشتن جون زنجيرون پيرن ۾ ڀاتل

ڪُليل کهڻيءَ ۾ بند درين ۽ دروازن آڏو
ڦُٽل چپن تي ڳيتَ اهيئي ڳاتل اڻ ڳاتل

چِلڻا جيپَ جراثمل چيرو، سر تي سورج - چٽ
ڦُلڻ پيرن هيٺان راهون جاتل اڻ جاتل

ماليءَ پور ۽ ڪيڙي ٽڪرو، لاهي سپ جيون
جهون ڳَلَ ڳرهائيون، جيون ڳوڙها ڳل لاتل

Gul Hayat Institute

ڪمپوزيشنز

• (حمد)

جڏهن تيز هوائون ٿي لڳيون
منهنجي من ۾ ڪوهه ڪولهه هو
سواءِ تنهنجي
او منهنجا رب!
مون ڪيڏي سِڪَ آڪير سان
ڌيان گيان سان
تنهنجي لاءِ
نظم ٿي لکيو
جڻ
اهو منهنجو
پهريون ۽ آخري نظم هجي!

• (پنجين ڀيت)

هر ڪمري کي
هونديون آهن ديوارون چار
پر آن ڪمري کي
پنج هيون ديوارون
چار پٿر جون
پنجين
هڏن جي ٽيڪي تي
رت ۽ ماس جي گاري سان
ٺهيل ديوار
بنا پيڙهه جي
بنا ڇت جي!

• (اوسيئڙو)

شام ٿي ولي آهي
رَتِ سَتِ اوڳاڇي
سِج ٻُڏي ويو آهي
مون ڏيئو جلايو آ
هو اڃا نه آيو آ

رات ٿي وئي آهي
چنڊ چوٽ تي آهي
۽ ڦُلا ستارن جا
هر دشا ٽڙيل آهن
وِلهه سيج تي ساڄن!
مُکڙيون کِڙيل آهن
سانت منجهه سنائي
جا ۽ سُر ڇِڙيل آهن
رُتِ ريت ريٽي آ
سِيتَ گيتَ سُڏڪن ٿا
سينڌ مون سجائي جا
ٿي وئي اجائي سا

رات ڏينهن پرڇاهو
لُڙڪ ماڪ جا روئي
مون ڏيئو اُجهايو آ
هو اڃا نه آيو آ!

Gul Hayat Institute

سحرامداد

غزل

ماروُ سوتيءَ مُلَ
ڇهڙو جانُن ڦُلَ
آهي ڳهڻ ٻُوسٽ
هير وانگيان گُهل

سين هٿن ٻٿر
تون ٿي هڻ کو ڪُلَ
سو ڪهڙي جي سُند
چولين وانگي چُل

دوزخ آهن کهر
هَل رستن تي رُل

ٻريس ٻارِ سيج
ڪابه سُرنگ ۽ پُل

دروازو اساهين
وڏي واکي ڪُل

رات هنئي ڪٿي
سيج ـ لغڙ ڏي ٻُل
الدلت رنگن ڇان؟
سلي ٿياسين ڪُل

ٻيلي منجهه ٻکهڙَ
ٻنيت ٻارِ مَ ٻُل
جيئڻ کهڙو جسُ
جاسين جيئين، جُل!

(ٽيڙو)

ٽيرين ڪئي هئي ڪُوڪ
ٻهار ـ ڏور تائجي
ٽُٽي، جُڙڻ جي لاء

ٻيٺن ـ ٻي الڪير انگَ
جٺن ـ ي ٻوهٽ ـ ٻرَ تي
رِامل رِامل رلگَ

راند ڪريندو ڪيرِ
'سنڌيا' جو ٻوڙلدي
ڦتجي پيو آ ٻهرِ

ڪلندي ڪيئن لِڪن؟
ڊ ميلز ۾ قاتل لڙڪ
جهَولو جيڻ نه جُهانِ

سنڌي ادبي بورڊ پريس ورڪرز يونين پاران "مهراڻ" جي اڳوڻي ايڊيٽر امداد حسينيءَ جي مانَ ۾ ڏنل الوداعي پارٽيءَ جي موقعي تي ورتل ڪجهه تصويرون

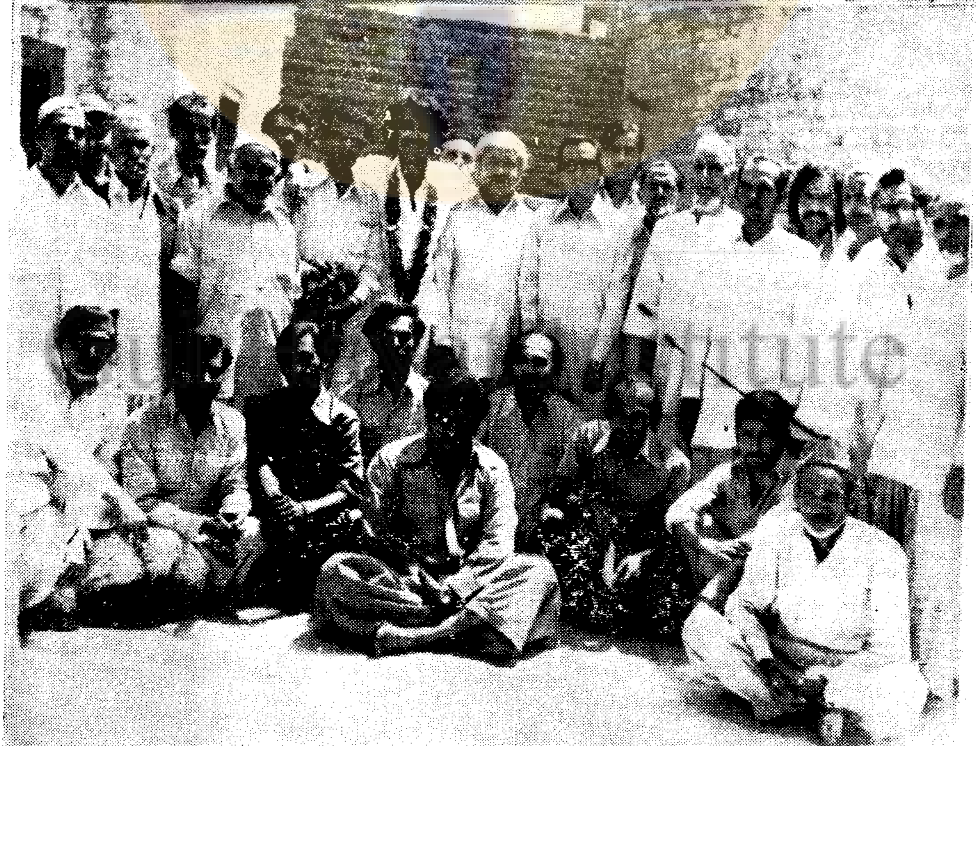

پولارن پاٽارن ۾ پڙڪندڙ ماڻهو

علي بابا

ڪِرڻن مشين راڪي ۾ قاتل آهي.

چوڏس ڦهليل چانيي جي سهس ڪيتن ۾ قاتل سوئي ڪَس لائين ڪوڪيندڙ ٻڪيٽ ڪِرڻن مشين. جنهن ڪي ڪيڏن لاءِ سوئي ڪَس جا سپ آفيسر، انجنيئر ۽ ٻيا ٽيڪنيشن ڪڏ ٿي ويا آهن. ۽ ڪيتن ۾ ڏاڍا ٽيلار ڪريو پيا، مشين ڪي ڪيڏڻ جي آپاون تي ڳالهيون ٻولهيون ڪن، ۽ هو— هو عيش ۾ آهي. ڪِرڻن جي ڊڪهي ڊڪهي سوئيءَ مٿان ويٺو، ماستريانيءَ جا پنڌ ۽ پيرا ڏسي. ليري پرتل وڳي ۽ اجرڪ ۾ ويڙهيل سيڙهيل ڳنڍڪي مٽڪي ماستريانڻي. ۽ ڪن لاءِ هو پري ڪاڻ ايندڙ ماستريانيءَ ۾ نهارڻ ۾ ڪوئجي ٿو وڃي. جڻ ڪا ٻي دنيا آهي. سپني جهڙي يا ڪنهن سٺي رنگين انگريزي فلم جيهي.

چوڏاري ليٽ نهار تائين ڦهليل ڪيت آهن. ماستريانڻي ۽ ان جي اڳيان پٺيان ٽِڪا ٽِڪا هلندڙ پنج-ڇهه اسڪولي ٻارڙا، ٻچڪڙا. هو سوچي ٿو: 'هلي چا ٿي، جهڙو ڊيل ٻچا چڳائڻ ڪاڻ پوءِ پوڊيسر جي ٽڙاوَ ڏالهن وڃي رهي آهي.' ۽ هيٺ ڪِرڻن جي ٻڪيٽ ۾ ويٺل ڪلينر پڙڪي ٿو:

”پر، تو وارو ڀڪي اچي پيو.“

”اڙي چپ ڪر ڀڪيءَ جا ٻچا. هيءَ جا لالوءَ واري لوڏ مٿان اچي ويٺي آهي، ويندي به يا نه؟“

”سائين، ڪِرڻن تي فيصلي ڪرڻ ڪان سواءِ اِها لوڏ ڪيئن ويندي؟ پر راڪي ۾ قاتل مشين جو ڪيتن ۾ هلندڙ عشق سان ڪهڙو واسطو؟“ اڙي هي آفيسر وڏا ڇهرو ٿئي. پاهران جيترا پوش پاتل، اندران اوترائي ننگا. ڪيگ وهيو وڃن. الاهين ڏينهن ڪان فلم ڪالهه ڏٺي اٿن، بس پاڪستالي فلم جو سين ٿي ويندو. بابا جهنگل ۾ منگل.“ ڪلينر ڪيس تڏون ٿو ڏٺي ۽ هو مٿان ڏاڍ ٿو ڪرڻي: ”اڙي مان آفيسرن جي پرواهه نه ڪندو آهيان؛ پر هو ٽلهو اسپريڊ آفيسر آهي نه، اهو منهنجو سوٽ ٿئي، ڏاڍي خواري ٿيندي. تنهنڪري لڪ لڪوٽي ڪرڻي ٿي پوي.“

”اها ڳالهہ آهي، آئون بہ چوان آفيسر ھٽ تسي ۽ اسٽور ڪيپر آسمان تي.“ ڪلينر جي ڳالهہ تي هو مشين جي سوالد هيٺان ٻڪيٽ روپ ۾ تيزيءَ سان لڙڪندو هيٺ لهي ٿو ۽ هن جي ان ريت لڙڪندي لهڻ تي ڪلينر ڪاوڙجي ٿو:

”اڙي ميان، ائين تہ مارائي وجهندين، ٽنگ ٻانهن ڀڄي ويئي تہ! ميان، آفيسر جو ڀاءُ هوندين تہ پنهنجي لاءِ هوندين.“ گنس ٻڏاٿو ڪارو ڪارو ڪلينر ڪاوڙجي ٿو وڃي.

”اڙي ياڙين جون ٽنگون ٻانهون آهن جو ڀڄنديون.“ هو ٿڌو ساهہ ڀري ماستريائيءَ ۾ نهاري ٿو، ۽ وري ڏاڍي ايلاز سان ڀڻڪي ٿو: ”يار، اها ٻانهن منهنجي ٽٽي. ان رن ڪان سواءِ آئون لولو لنگڙو آهيان.“ هو روپ ۾ هٿ وجهيو، ماستريائيءَ ڏانهن ڏاڍي موهہ سان نهاريندو ٿو رهي.

”آلا، مون ڪي تہ اها اِنهن سمورن ٻارڙن سميت قبول آهي. يار قرآن ڪجهہ ڪر نہ. آلا، ڏاڍا سهڻا ٻار ڇٽي ڏينديس.“

”اڙي واهہ، هاڻ سوئي گنس ۾ ٻيا ڪم ڪنا آهن جو هاڻ وري اهو ڌنڌو بہ ڪريون؟“ ڪلينر چڙي ٿو وڃي.

”نہ يار، تون تہ هروڀرو ڀيو ڀاڻ ڪي ڳاريون ڏين. ڏس يار، هيئن ڪرنہ، هيءَ راڌ ڪٽي، هن ٻاسي چارين ۾ وجي ٻلا مار.“ هو ڏاڍي منٿ سان ٿو چوي.

”ٻلا ماريان، اڙي ڪچي ڀنگ ڪائي ويو آهين ڇا ٻوبڪ جي؟!“

”يار ڏس، مڙس ٿي، اصل ڏ'ڏ'ڙ ۾ ڏ'ٻڙات وجهي ڇڏ، اصل وٺن ۾ واڪا. ايمان سان هي سوئي گنس لائن وڃائڻ ڪان سواءِ ڪجهہ بہ ڪينَ ڇائن. مثل ٻلا ڏسڻ لاءِ هڪ ساهيءَ دوڙندا ايندءِ.“

”پر ٻلا ڪٿان ايندي! اڙي ٻوڀا تہ ڪين ٿو ڪائين؟“

”يار تون بہ عجيب گڏهہ آهين، ڇنجانِ ڏَرَڙَ ۾ گهڙي ويئي آهي.“

”پر ميان، آئون اها ڪُتيي جي ڊيوٽي ڇو ڏيان؟ سيائي تون سڄي ليبر ۾ ڊنيورو گهمائين تہ ادروءَ سان مون هيئن ڪيو. اڙي مون ڪي خبر آهي، تون وڏو ٻلستر آهين.“

”توبهن، ڀلا آئون ڪو ٻُري نيت سان ڀيو وجان ٿا ڪو منڊل ڀيو ڪريان؟ اڙي ڪڏهن تہ ڪنهن عاشق جي دعا ڪَٽ. ايمان سان نہ تہ مون ڪي ٻلنڪ ميل ڪرڻ بہ ايندو آهي.“

”اي ها ها، ياڙين جا آٽ ڪاهيا هوندءِ. ٻلنڪ ميل ڪرين يا وائيٽ ميل.“

”ڇوڙي، مون ڪي خبر ڪالهي ڇا تہ مشين ڪيئن ڦاٽي آهي؟ استاد نيمن جي ڇانهن ۾ آنند فرمائي ۽ شاگرد هاتار جيڏي مشين هلائي. اڙي تو وارو استاد بہ سَڪ تي ويندو، مون ڪي سڄي خبر آهي، مشين ڪيئن ڦاٽي آهي.“

”يار تون تہ ڪو وڏو حرامي ماڻهو آهين!“ ڪلينر راڌ ڪٽڻ لاءِ وڃي ٿو. هو ٻڪيٽ ۾ ويڇين ڀيٺو اچا بہ لماٽائيءَ سان ڪيس ايلاز ڪري ٿو تہ متان ڪٽي ڪلينر ڦيري نہ وڃي:

Gul Hayat Institute

”يار سنگت ۾ ايترو ٻہ نہ وهندين ڇا. قرآن هڪ ٻي ملاقات سان منهنجا ڇوڏهن ئي طبق روشن ٿي ويندا آهن. مڙس ٿي پاڙيا. ڪونہ ٿيون ٻروچڻ واريون ڪهاڙيون لڳنشي.“

”ها بابا تنهنجو وقت آهي، جيڪو حڪم.“ ڪلينر هن ۾ خارن مان نهارينهو وجي ٿو. ۽ هو سوچي ٿو تہ هني سون جي ٻهرين ڇمي انهيءَ مشين جي سولڊ مٿان لہ ڪريانس تہ سمجهندس مڙس ٿي نہ آهيان. ۽ مشين جي اوچي سولڊ ۾ نهاريندي مرڪي ٿو پوي. اوچتو ڪلينر جي پڻڪات تي هو ڏانهس نهاري ٿو. ڪلينر ويندي ويندي سوٽ ڪائي آيو آهي:

ٿڪ ٿئي پاڙيا، پرائي ڇوريءَ لاءِ سنگت ٿو سٽين، پڇنشي تہ ٽڪي تي بہ ڪانہ ٿي.“

”حرامي، ٻہ لنيون ڏڏڙ ۾ هٿندي پرو چڙهندءِ ڇا!“

”اڙي ٻر اڳيان بہ ڪٿ خلق آهي آفيسرن جي.“

”پوءِ ٿرڙا وري سون سان ٻٽاڪ نہ هڻجان تہ هيئن ڪيوسين، هوئن ڪيوسين.“ ان ڳالهہ تي ڪلينر ڪتيون ڪائيندو ڪر ٿي وڃي ٿو ۽ اوچتو وٽن ۾ واڪا پيدا ٿي ٿا وڃن ۽ هو اک وٽي تيڙ ڪائي ٿو وڃي. ماستريائيءَ جي ڌڪ جهلڻ لاءِ. ۽ ڪيٽن ۾ هڪ ڇورو ۽ ڇوري هڪٻئي سامهان اچيو وڃن.

”ليڊي، هائو آر يو!“ هو سرنهہ جا ڀَن ڇپاڙيندي ٿو ڇوي.

”تون آهين ڪير؟ ... تون اهو سٽ ڪيئن ٿو ماربن!...؟“

”توکي ڏسيو، پاڻ پيدا ٿيو وڃي.“ هن جي ڳالهہ تي ڪن لاءِ ماستريائي ٻيهي ٿي وڃي ۽ نهايت ٿهمر سان ٿي ڳالهائي: ”پٽ، سون کي هيٺي ۽ هيڪل عورت نہ سمجهہ. مان پنهنجي سوم ۾ ٿي مران نہ تہ ڪاڇين ڇاسان!...“

”ڪڇو ڪائي ڇڏ نہ سون کي.“ هن جي نيٽن ۾ جادوءَ هاڻا سوهہ پرجي ٿا وڃن.

”ڏس، شاناٿي ڳالهہ ڪر. ڪنهن آجاتل عورت جي ائين واٽ جهلڻ اشرافن جو ڪم نہ آهي. سچ تون مسڪ سان ڪوجهو نٿو لڳين.“

”ان لاءِ تہ سان الدرن بہ ڪوجهو ۽ ڪوکلو نہ آهيان. آئون... آئون راج پاڳ وارو ماڻهو آهيان.“

”تڏهن سدائين ڪيرڻن جي ڇوٽيءَ تي اڙڪيو پيو هوندو آهين. هڪ غريب ماستريائيءَ کي تنگ ڪندي توکي رَتيءَ جيترو بہ ڪهڪاءُ نٿو اچي.“ هن جي ڳالهہ تي هو ڇوٽ ڪائي، وڏي شوڪاري سان ڏانهس نهاري ٿو.

”غريب؟ تون جي مهاراجا جي ڌيءَ بہ هجين ها، قرآن آئون تنهنجي واتن ۾ ائين ٻوڙندو اچان ها، ڪهوربو اچان ها. ڪٿي وڃان ها توکي.“

”ڇو؟...“ هوءَ ڏاڍي بيزاريءَ سان هيڏانهن هوڏانهن نهاري ٿي تہ ڪو ڏسي تہ ڪونہ ٿو.

”شايد ان لاءِ تہ منهنجي...... منهنجي ذهن ۾، سپنن ۾، جنهن ڇوڪريءَ جا ساروپا وينل آهن، سا تون آهين. تون ساڳي اهڙي آهين.“

”ڏس توکي ڪجهہ بہ نہ ملندو. ڇو تہ منهنجي روزيءَ تي لتَ هڻين. هي تہ ’مروئان سوت، ملوڪان شڪار‘ واري ڳالهہ آهي.“ هوءَ روئي ٿي پوي ۽ هو وائڙو ٿيو منجهس نهاريندو ٿو رهي.

”ڇو... تو روئي ڏنو! ... ڇو؟ ...“

”......“ جواب نہ پائي، هن جي اندر ۾ ڄڻ وڏا پولار پاتار پيدا ٿيو وڃن. دُکن جا.

”نہ رو، نيڪ آهي وري ڪو نہ ايندس. تو آڏو وري ڪڏهن ڪو نہ ايندس. ڀلا مون کي ڪهڙي خبر تہ تنهنجي جيون ۾ چا آهي ۽ آئون ڇا پيو ڪريان. مون کي تہ ايتري بہ خبر ڪانهي تہ تون ڪنواري بہ آهين ڪي نہ!... آئون معافي ٿو گهران!“

”مهرباني.“ ۽ ماسترياڻي اڳتي وڌي وڃي ٿي ۽ هو مُڙي نهارڻ لاءِ لوهاتجي ويندي بہ مُڙي ماسترياڻيءَ ۾ نٿو نهاري ۽ پويان پير ڪري ٿو. وڪ وڪ تي ڄڻ ڪاريهر جا ڏنگ ٿو کائي.

موٽندي هن کي پاسي ٿو، ڪيت، آڪاس ڦرن پيا. ڪيت ڪيت ناهن، الائي ڇا آهن!

هو ڊوڙندو ٽڪڙو ڪرڻ ۾ چڙهي ٿو ۽ ساهہ ۾ مونجهہ محسوس ڪندي هو ڊرائيونگ سيٽ تي ويهي ڪرڻ جو بڪيٽ ليور آپ ڪري ٿو. لوهي رَسن جي ڇڪاوَ سان بڪيٽ مٿي کڄندو ٿو اچي. هو هڪدم بڪيٽ ليور ڊائون ڪري ٿو. ڀاري ڌوڏي سان بڪيٽ هيٺ ڪري ٿو، ڌرتي ڄڻ ڏُبي ٿي پوي ۽ هو روئي ٿو پوي، نيڏڻ پارڻ جيان!

●

ادب ۾ پرک ۽ مُلهہ ڪٿ، سدائين ذات ۽ ذاتءَ جي آڌار تي ڪرڻ جڳائي؛ نہ ڪي عهدن ۽ مرتبن جي آڌار تي! عهدن، مرتبن ۽ ڊگرين جي آڌار تي، ادب ۾ هرڪا ڊوڙ، پنهنجي پيٺ ڪان شروع ٿيندي آهي، ۽ اُتيئي اچي ختم ٿي ويندي آهي.

Gul Hayat Institute

اڌ کوٺيل قبر

جاويد احمد

سؤٽ کي در تي ڏسندي ئي هو پٽ تان ڏڪندي ڏڪندي اٿي ٿو. بينچن تي، فرش تي ويٺل سڀني ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جون اکيون در تي بيٺل ڇوڪري ڏانهن کڄي وڃن ٿيون. ڪلاس ۾ ڪجهه گهڙين لاءِ ماٺ ڇانئجي وڃي. ماستر رجسٽر مان منهن کڻي، اچرج مان نئين آيل ڇوڪر ڏانهن نهاري، کيس اندر اچڻ جو اشارو ڪري ٿو. هو پٽ تي پيل ٿيلهو ڳچيءَ ۾ وجهي، ڏڪندي ڏڪندي سس-ڪُڙڪي بند ٿو ڪري. سس-ڪُڙڪي ڪري، سٽن ۽ پڻيءَ تي هارجي ٿي پوي. سس-ڪڙڪي، ڪاڪ ۽ پڻي کڻي اٿي ٿو، ماستر جي ٽيبل ڏانهن ٿو وڌي. سؤٽ ماستر کي هوريان ڪجهه چئي رهيو آهي. هن جا چپ ٿا ڏڪن. پڻيءَ کي زور سان ٿو مُٺ ۾ پڪڙي ماستر ڏي ڏسي ٿو. ماستر کيس وڃڻ جو اشارو ڪري ٿو. هو ڪنڌ هيٺ ڪيو آهستي آهستي سؤٽ جي پويان در ڏانهن ٿو وڃي.

”پُٽ“، ماستر کيس پويان رڙ ٿو ڪري. هو در وٽ ئي مُڙي بيهي ٿو، ”پر ڏينهن پيا به موڪل اٿئي.“

هو ڪنڌ هيٺ ڪيو ڪم سم رستي تي هلي رهيو آهي. سوچي ٿو: مان ته سُنيو ڪان ٿي سمجهان پيو ته ائين ٿيندو. تڪليف ته رات کان ئي وڌي ويئي هئس، سڄي رات ڪيترو نه زور زور سان رنو هو، جو پوءِ ته آواز به نه پيا نڪرنس. چاچو ٿي ڪيترو نه پيلو هو! ڦٽڙ اکيون! پيا به ته ائين ئي چاوا هئا. بيمار! ڪمزور! ڦڪا ڦڪا! پر ويچارو هي به...! شايد امان کي سچ ئي ٿا چون ته سندس پار نه بچندا. اڳيان به اڌڙا ۽ اڌڙي به ته...!!

ذهن تي اڳين ٽن پارن جا هلڪا هلڪا نقش اڀري ٿا اچنس. هو ڏڪي ٿو وڃي.

هر سال ته ائين ٿئي ٿو... گوڙ... پيهه... روئڻ... تڏي تي ويٺل ماڻهو... ڪمرن ۾ پارن ۽ مائن جا ميڙ... روج پـِٽڪو... لاش. لاش جو تصور ايندي، سندس ذهن ۾ ٽي قبرون ٿيون گهمي وڃن، ڇوٽين ڪوٺيل، جنهن ۾ هڪ پار جو لاش...... هو ڊڄي ٿو وڃي. ڊپ کي وسارڻ لاءِ هو ٻن ڏينهن جي موڪل لاءِ ٿو سوچي. ڊپ گاڏڙ خوشي.

در جي اڳيان تڏي تي ويٺل ننڍي ميڙ کي ڏسندو گهر ۾ گهڙي ٿو. ٻـڌر ۾ نلڪي جي پرسان پيل کٽ تي ٻـ-ٽي پوڙهيون لاش کي وهنجاري رهيون آهن. آگهاڙو، لنڊڙو ۽ بي جان جسم! اندران آهستي آهستي روئڻ جو آواز اچي رهيو آهي. آواز سڃاڻل ٿو لڳيس. هڪ پل بيهي سوچي ڪمري ۾ ٿو گهڙي، وچايل گلم تي پٽ سان ٽيڪ ڏيئي، اڌ ڊڀل ماڻس،

مٽي تي پيئبدي پدل، چوڌاري ويٺل جوان، اڌڙوٽ ۽ پوڙهيون عورتون، سڀني جون اکيون هن ڏانهن کڄي ٿيون. هو درووٽ بيهي ٿو رهي. ماڻس سڏڪا ڀريندي، آئي هن ڏانهن وڌي ٿي، زور سان ڇاتيءَ ۾ پڪوڙيندي اوڇنگارون ڏيئي روئي ٿي، لاڳيتا ڏکيا ڏکيا پار ٿي ڪڍي. سندس دل ڀرجي ٿي اچي. ۽ عورتون اٿي ماڻس کي ڇڏائي واپس ليٽائينس ٿيون. ماڻس جا ڪت هوا ۾ مٽي ٿا کڄن، روئڻ ۽ رڙين سان پار ٿي ڪڍي. وڇوڙي جا پار.

هو گهبرائجي ٿو وڃي. عورتن جي وچان ننڍڙا ننڍڙا قدم کڻندو هو پئي ڪمري ۾ پيل پينگهي ۾ وڃي ٿو ويهي. سمجهه ۾ نٿو اچيس ته ڇا ڪري. ڪجھ دير ويهڻ کان پوءِ پٺيءَ ۽ ڪچيءَ سان ٽيلهو ڏيئي پينگهي جي ڪنڊ ۾ رکي، ليٽي ٿو، پير سان هلڪا هلڪا لوڏا ٿو ڏئي. ايڏن گهڻن ماڻهن جي هئڻ، پارن جي گوڙ ۽ گهر جي بدليل ماحول ۾ کيس پنهنجو وجود وياڪل ۽ ڏاريون محسوس ٿو ٿئي. کيس پنهنجو پاڻ ۾ چڙ ٿي محسوس ٿئي. ماڻس جا پار ويتر عذاب ٿا ڏيندس. ان عذاب ۽ چڙ جي احساس کي مٽائڻ لاءِ هو پينگهي کي زور زور سان لوڏا ٿو ڏئي.

:جڏهن مون کان اڳ ڪو پيو جمي ها ۽ مان انهن جي جاءِ تي هجان ها ته پوءِ...؟ هن کي پنهنجي اِن سوال تي پڙ ٿو ٿئي- چاهي ٿو ته اِن بابت نه سوچي.

:جيڪڏهن مان مئل هجان ها ته... الائي...! هو سڀ مري ڇو ويا؟ ڇيٺ به اسين مرون ڇو ٿا؟

موت جو تصور ذهن مان نه ٿو نڪريس. هو ٽڪڙو ٽڪڙو سوچيندو ٿو رهي.

:مري ڪري اسان ڪاڏي ٿا وڃون!؟ اسان ڪيئن ٿا مرون؟ مرڻ وقت ڇا ٿيندو آ؟... ۽ پوءِ... مان مرندس ته ان وقت مون کي ڇا ٿيندو؟ مئلن کي قبرن ۾ پورين ٿا... پوءِ ايڏي گهڻي مٽي سندن مٿان ٿا...... هو اکيون بوٽي ٿو ڇڏي.

:مئلن کي رات جو قبرن مان ڪوئي، گدڙ ۽ بگهڙ چيريندا ۽ ڦاڙيندا... هن کي پڙ ٿو ٿئي. اڱين ٿو لڳيس جيئن ڪيترا ئي گدڙن ۽ بگهڙن جا ٽولا اوناڙيندا ڏانهس ڀڄندا ٿا اچن، چيريندس ڦاڙيندس ٿا، چيچاڙيندس ٿا. هو ڊپ کان اکيون پٽي پاسو ٿو ورائي ڇڏي.

:شايد موت اڱين ٿيندو آ...!! اڱين ڇو نه ٿو ٿئي ته اسين ڪڏهن به نه مرون!! جهوڪر... ماءُ جي تيز تيز پارن تي هو ڇرڪ ڀري اٿي ٿو.

ڪفن ۾ ويڙهيل لاش کي سندس پيءُ ٻاهر ڪڍي ٿو وڃي. پٺيان تي عورتون ماڻس کي جهلي ڏيئي ٿيون ڏين. هو به ٻاهر اکري ٿو.

ميڙ جي پويان ٿو لڳي.

ڪڏهن ماڻهن سان گڏ، ڪڏهن ماڻهن جي پويان اڪيلو اڪيلو، ڪرسم ڪند هيٺ ڪيو ٿو هلي. اڳين مئل ڀائرن ۽ ڀيڻ لاءِ ٿو سوچي، موت ۽ قبرن جا تصور وري کيس وکوڙي ٿا وڃن. هو انهن خيالن مان ڀڙا ٿو محسوس ڪري. خوف، عذاب ۽ چڙ. هو چاهي ٿو ته اهي خيال نه اچنس.

:مون کي پڪ ٿو ٿئي. مان جيڪر ڪنهن کي ٻڌايان. ماڻهن کي ڏسندي هو سوچي ٿو.
:ٻڌايان ته مون کي الائي ڇا ٿو ٿئي!!
پوءِ هو پنهنجي خيال کي پاڻ ئي رد ٿو ڪري.
مُقام ويجهو ٿو ايندو وڃي.
:مان واپس ڇو نه وڃان... واپس وڃان جيڪر.
هو هڪ پل لاءِ ائين سوچي ٿو.
:پنڌ الاهي آهي، اڪيلو ڪيئن واپس ويندس. اجايو آيس.

هو ٽڪڙا ٽڪڙا قدم کڻندو، ماڻهن جي وچ ۾ هلڻ لڳي ٿو. ماڻهن جي وچ ۾ هلڻ سان کيس آٿت ٿي ملي. سڀئي لٽين اڏ ڪوٺيل قبر جي پرسان اچي بيهن ٿا. قبر ۾ لٿل هڪ ماڻهو قبر کي کوٽي رهيو آهي.

ٿڪ کان ساٿو وساٿو پگهر ۾ شل ٿو ٿي پوي ۽ ڪپڙن جي پڙ ۾ ٿڌيءَ ڇالوَ ۾ ويهي ٿو رهي ۽ قبر جي ڪناري ڪڏ ٿيل، وڏنڊڙ آلي مٽيءَ کي ڏسندو ٿو رهي. ليرڙ ۽ اکين تي وڏنڊڙ لهس. ڏکو ساهه کڻي اکيون ٻوري ٿو ڇڏي. سيسڙاٽيون ٿيون اڪرلس. ڇنپ ٿا ڏڪنيس. سڄي جسم ۾ ڏڪڻي. لوندڙين ۽ اکين تي وڏنڊڙ دٻاءُ. آهستي آهستي هو پنهنجي اردگرد کان بيخبر ٿو ٿيندو وڃي. کيس ماڻهو ڇٽا ڇٽا نظر اچن، پاڇن جيان ٿا لڳنس. اکين اڏو ڇانئجندڙ اونداهي.

ڪافي دير کان پوءِ محسوس ٿو ڪري ته پاڇن سان گڏ واپس موٽي رهيو آهي.

گهر پهچي پاڻ کي سوڙ ۾ ويڙهي، وري پلنگهي ۾ اچي ڪري ٿو. لهس وڌندي ٿي رهيس. ڪڙڪندڙ ڏندن، لرزندڙ جسم سان گڏ هلڪا هلڪا ڏڪندڙ آواز ٿو ڪيدي. اکين اڏو اونداهي وڌندي ٿي رهيس. گوڏن کي ڇاتيءَ سان لائي، ڪرونڊڙو ٿي ٿو سمهي، پنهنجو پاڻ ۾ وڪوڙبو ٿو وڃي. ڪنن ۾ تيز سيٽين جيان آواز ٿا وڄنس. ساهه ساهه جيان آواز. اکين اڏو ننڍڙا ننڍڙا ڳاڙها گول ڏاپ ٿا نظر اچنس. غشيءَ جهڙي حالت. ڳاڙها ڳاڙها گول وڌندي وڏا ٿي، هڪٻئي ۾ سمائجن ٿا. عجيب عجيب شڪليون ٿا ناهن. شڪليون وڌنديون سندس وجود کي وڪوڙين ٿيون. کيس مٽي ٿيون ڪن. هو تمام اوچو، تمام مٿي ٿو ٿيندو وڃي. پوءِ... پوءِ هو پاڻ کي آسمان تان ڪرندو ٿو محسوس ڪري. هو ڪري ٿو ۽ لڳاتار ڪرندو ٿو رهي.

:موت ڇاهي؟... اسين ڇو ٿا مرون؟... اسان ڪيئن ٿا مرون؟
شايد مان به مران ٿو! سڀ ائين ئي مرندا آهن!...
... الائي ته مران ٿو مان...!!

هو سوچي ٿو. ڏڪڻي وڌندي ٿي رهيس. پوءِ وري پيهر ساڳيا ننڍڙا ننڍڙا ڳاڙها گولَ ۽ ڏاپَ. هو مٿان کان هيٺ ڪرندو ٿو رهي......

راڻي

مڏيبا

”راڻي، مان توکي راند ڪرڻ لاءِ ته نه وٺي ايندي آهيان جو رڳو ٽي وٺي راند ڪرين.“ راڻيءَ جي ماءُ راڻيءَ تي اکيون ڦوٽاريون، ۽ راڻي، جنهن مون سان راند ۾ ڪيڏي مون ڏانهن ڏسڻ لڳي.

”ڇڏينس نه ماسي لوران، ڏسين نه ٿي اسان راند ٿا ڪيون، پلا تون هيڏڙي راڻيءَ کان ڪپڙا ڇو ٿي ڌوئارين؟“ مون ننڍڙي پر ۾ راڻيءَ جي وڪالت ڪئي.

”اسان تون نه ٿي سمجهين“ ماسيءَ وراڻيو، ”اسان ۾ ان کان ننڍيون ڇوڪريون سڄي گهر جو ڪم ڪنديون آهن، مان هن کان ڪپڙا وڇرايان ٿي، ڌوئان ته مان پاڻ ٿي.“ اهو چئي هوءَ خالي بالٽي کڻي وهنجڻ جاءِ ڏانهن هلي وئي.

”راڻي، تون اسڪول ڇونه وينري آهين؟“ هڪ ڏينهن راڻيءَ کان پڇيم، منهنجو اهو عجيب سوال ٻڌي راڻي مرڪي پئي، هن جي ان مرڪ ۾ ڪيڏي نه توڪ هئي.

تن ڏينهن ۾ سڄي اوڙي پاڙي ۾ مون جيتري ڪا ڇوڪري نه هوندي هئي، ۽ اسڪول کان موٽڻ تي مان جڏهن اڪيلي ٿيندي هيس، تڏهن ڪپڙن ڌوئڻ واري ماسي نوران جي ڌيءَ راڻي ئي مون کي سڀن کان وڌو ساٿ لڳندي هئي، جيتوڻيڪ منهنجي ان سان کيڏڻ تي اسان ۽ ماسي نوران، ٻئي خوش ڪونه هيون.

● ● ●

آهي ڏينهن اڏين گذري ويا جيئن ڪين پتو هجن. مان فرسٽ ايئر ۾ اچي ويس، راڻي وڏي ٿي ته ماٽس ڪيس گهر ويهاري ڇڏيو. هڪ ڏينهن ڪاليج کان موٽيس ته راڻيءَ کي وٽن ڏٺم، ڏاڍي خوش ٿيس:

”راڻي تون!“ ڳراٽڙي پائي ڪيس مليس ”مٺسين مٺسين دل ڇيو ٿئي اچڻ لاءِ!“

هوءَ ڦڪي مرڪ مرڪي ”هاڻ ته الاءِ اچڻ ٿئي الاءِ نه!“

”ڇو.... ؟“ مان حيران ٿي ويس. هميشه کلندڙ راڻيءَ کي ڇا ٿي ويو.

”امان، هن جو سڱ ڇڪايو اٿن“ پرسان وينل ماسي لوران ٻڌڪي.

”پر ڪير ٿو گهري، پڪ ادلو بدلو ڪندا هوندؤ“ منهنجي اُن تڻ ڏسڻ وتان هئي.

”ها — لالوءَ لاءِ گهري اٿن.“ ماسي نوران وراڻيو.

Gul Hayat Institute

”هان، پر اهو تہ تنهنجو ڇانو آهي، راڻيءَ جو پيٽيو پيو، ان سان ڪيئن ٿا ڪيوس شادي!“ مان چئي ڏنو.

”امان مهران تہ مري وئي نہ.“ مامي نوران چٽائي ڪئي.

”مري وئي تہ پنهنجي ڪُنيءَ مٿي، هن مان لالوءَ کي جيڪا ڏيءَ ڄائي سا راڻيءَ جيڏي آهي، راڻيءَ کي ڇو ٿا آڙاهہ ۾ اڇليو——“ مان هميشه جيان راڻيءَ جي وڪالت ڪئي.

”راڻي، تون ڇو پئي ڇو نہ ٿي تہ مون کي هيءَ شادي قبول ڪانهي.“

مان روئيندڙ راڻيءَ ڏانهن ڏٺو۔مون کي خبر هئي تہ راڻيءَ کي اهو مڱ هرگز قبول ڪونهي. منهنجي ڪنن ۾ سندس ٿي لفظ وڄيا: ’بيبي توکي پڌايان تہ شمو ڪهڙو آهي، اهڙو جهڙو شينهن. بگهي اهڙي اٿس، جو ڄا ڪنهن باڇاهہ جي هوندي! مون کي ڇولدو آهي تہ توکي ان بگهيءَ ۾ ويهاري، پنهنجي گهر وٺي ويندس.‘ اهو ڇولدي ڇولدي سندس اکيون پرڻ لڳنديون هيون.

۽ هاڻ اهيئي اکيون منهنجي سامهون جَرَ هاري رهيون هيون۔سڀ ڏيئا وسامي ويا هئا!

ان ڏينهن راڻي تہ هلي وئي؛ پر مان هَرَ هَرَ ڪيس پنهنجي سامهون روئيندي محسوس ڪيو. سوچيم تہ اسان جي پڙهڻ مان ڪهڙو فائدو؟ جهالت اسان جي ڳوٺن تي آڳين ٿي قبضو ڪيو ويٺي آهي. ڇا اسان هڪ راڻيءَ کي بہ نہ ٿا بچائي سگهون؟ اهو سوچيندي وڃي امان وٽ رلڏئي ۾ ويٺيس:

”امان!“ هورڙيان چيم.

”ڇا هي؟“ امان پوڙ پُڇندي وراڻيو.

”امان، توکي خبر آهي تہ راڻيءَ جي شادي لالوءَ سان ٿا ڪن.“ مان هڪ ئي ساهہ ۾ چئي ويس.

”ها“۔امان ان ئي بي دليءَ سان جواب ڏنو ۽ پوڙ پُڇندي رهي.

”پر امان، راڻيءَ کي تہ اهو مڱ قبول ڪونهي، پوءِ تہ اسلامي لحاظ کان بہ اها شادي صحيح نہ ٿيندي.“ امان کي اسلام جو ئي لکتو ياد ڏياريم.

”ڀاڻي تہ پري ڏي پوڙ ٿو سڙي“ امان تڪڙ ۾ چيو.

ڀاڻي پري ڏنم، پوڙ تہ نہ سڙيو؛ پر امان جي لاتعلقيءَ ڪري منهنجي دل سڙي وئي.

”امان، تون اٿي مامي نوران کي پڇاين!“ دل جهلي چئي ڏنم.

”پر ڇو جهليانس“ امان ورجي پڇي، ”نوران کي ضرور پنهنجي پُٽ جو بہ تہ گهر وسائڻو آهي. لالو پنهنجي ڀيڻ جو مڱ راڻيءَ جي پاڻ لاءِ ٿو ڏي، ان کان پوءِ پنج هزار بہ ٿو ڏئي، هڪ مينهن راڻيءَ جي ٿالي ڪئي اٿس، پيو راڻيءَ کي ڇا کپي؟“

”پر امان، پنج هزار ۽ مينهن ٿي تہ سڀڪجهہ ڪاهي!“ مان فلسفو ڳالهايو.

”مون کي خبر آهي ان سمي جي، جنهن جي ڪري راڻي مٽي تي وڃي. انهنجي ريت جي جڏهن خبر به هيس ته چيو پئي شيخ پنيان لڳي -- چوريءَ جو ته مٿو ڦري ويو آهي.“

اسان ٻنهي چيلي چيلي ٻوڙ م وجهندي هئي ويئي ۽ چوندي پئي ويئي، جڻ راڻي ۽ ٻوڙ اسان لاءِ هڪ وزن جا مسئلا هئا.

”پر تون چيو تي انهن ڳالهين م پوين، اهي ته انهن ڳوٺاڻن جون رسمون آهن، جن تي هي ماهه به ڏيئي ڇڏيندا آهن، اسان ماڻهن جو تنهن م ڇا!“

امان جي طرفان به جڏهن اهو جواب مليو تڏهن هيڪاري دل ٽٽي پئي. سو چُپ ڪري نسيم ڪرل جو ”چوٿيهون در“ چوٿين دفعي پڙهڻ ويٺيس.

ٻئي ڏينهن اڃا چانهه پئي پيتم ته در تي ڪڙڪو ٿيو. در ڪوليم، ماسي لوران حالن ڪان بيحال در تي بيٺي هئي. ساهه ٽڪڙو ٽڪڙو پئي هليس، اکين م ڳوڙها هيس.

”چيو ماسي خير ته آهي، صبح سوير ههڙن حالن م ڪيئن آئي آهين؟“ ڪيس اندر وٺي ايندي چيم.

”امان، راڻي پڄي ويئي“ هن جڻ ڦاٽ ڪاڍو.

”هان! راڻي پڄي ويئي؛ پر ڪڏهن؟“ مان حيران ٿي ويس.

”ها -- رن پڄي ويئي -- رات پڄي ويئي، شمي مان، شمي شيخ سان. مٽئي اسان جو نڪ ڪپي وئي. شل لاريءَ هيٺئون اچي. اسان ڪي منهن ڪٽڻ جهڙو نه ڇڏئين. ماسي لوران جا لڙڪ ٽٽي ٽٽي، ڳلن تان هيٺ پئي ڳڙيا. ڏڪندڙ چپن سان اکين م غرور پري چيائين:

”اسان جا ڪاٽي ڇڏن انهن شيخن ڪي، ماري جيسين ڳيا ڳيا نه ڪندن، تيسين سڪ نه سمهندا -- جي سندن سڀ پنهنجي پٽ ڪي نه پرڻائيون اٿم ته لوران الانءَ ڪٽيءَ جو.“

هوءَ هوڏ مان چوندي اٿي، ۽ ٿڙندڙ پيرن سان در ڪان ٻاهر نڪري وئي.

۽ منهنجي اکين م راڻيءَ جو مرڪندڙ مک تري آيو. جڻ چوندي هجي: ’ڏٺئي اِبي، شمي پنهنجي قول ڪي پاڻي ڏلو -- ڏس، مان ڪنوار ٿي کهڙي ٿي لڳان؟‘

•

”تنقيد“، جيڪا اسان وٽ تدريسي سطح کان مٿي نه چڙهي سگهي آهي، ته ان جو هڪڙو ڪارڻ اهو به آهي، ته ”نقاد“ جي اکين تي، هٿ ٺوڪين نظرين جا ’کوپا‘ چڙهيل آهن، ۽ ذاتي ڪيني جو ”پڙ“ ئي هن جي ڪُل ڪائنات آهي.

Gul Hayat Institute

واڍيوڙ

سانول

هو جنهن ڪوٺيءَ ۾ ويٺو هو، اُن کي سامهون ڪان هڪ دروازو هو. مُڙدي جي وات وانگي ٽڙيل. ان ڪوٺيءَ کي ساڄي کاٻي ڪان به ٻيا به دروازا هئا، جيڪي بلڪل اُن جهڙين ئي ڪوٺين ۾ کُلندا هئا.

●

هن جو — من پريل ۽ ذهن بلڪل خالي هو. ميساريل ڦرهيءَ وانگر. ٻنا ٻُسن ڪيسن جيان. ڪن پل اڳ به ونس سيڪجهه هو. سوچن جون ٻالٽيون ۽ آڏيلا به ته چاهنائن جا نوڙهي بادشاهه وارا رهيا ها. هن انهن سڀن کي آڱوٺي جي لنهن ۽ ٽيٽيءَ جي وچ تي ڦٻائي، ذسٽي آڱرجي دٻ سان آپ ڏي آڇلائي وڃائي ٻه ڏنو هو-چن لنند... ڪن سڀڪن جو آواز ٻُڌيل هو. هو الهن کي الڳ رکندو ٿي ويو. اهي سڀڪا هن ٻاڻ له ٻلٽيا هئا. اهي ته جڏهن هو اڃا عدم سان وجود ۾ به نه آيو هو، تڏهن کان ئي ڪيس ملندا رهيا هئا. ڪجهه هن وات هلندي ٻاڻ ليپا هئا. ڪي سڀڪا هروڀرو سڀ، جڏهن هو پيٽ ۾ هو، ورثي ۾ بخشش طور مڙهيا ويا هئا.

●

انهن دروازن کي آنڪرڻ کان ٻڙء به ائين پاسندو هو، ڄڻ ماڻهو ساڳي ڪوٺيءَ مان اڪري ساڳي ڪوٺيءَ ۾ هليو آيو هجي. اهڙي هڪجيتري وڇوٽيءَ تي ڪرسين جي ڪهيري ۾ رکيل ٽيبلون. اهوئي منجهيل دونهون- اهڙي روئندڙ ٿهڪ! پر هاڻ اهي دروازا لوهي ٻـَٽ هٿي بند ڪيا ويا هئا.

●

اهي سڀڪا هن جي ذهن جي ٻنڊاڻيءَ ۾ ويا ڪٺا ٿيندا. ڪن پل اڳ اها ٻنڊالي سڀڪن سان ڏنجي چڪي هئي. هن ان کي ٻٽر ڪري پٽ تي هنيو هو. چٽات سان ريجو ٽڙي ٻڪڙي

ويو هو. چاهيو هٽائين ته اهو ريجو ڏيٺي کو ٻٽو لوٽ وٺي. ان ڪارڻ ٿي هو ڪاهي رود ڏالهن لڙي ويو هو. ليلُو ڏانهن.

ليلُو، جيڪا هن لاءِ هڪ اهڙو سيڪو هئي، جنهن کي بند رکڻ کان پوءِ، مُٺ ڪرائيءَ ڪنان ڪپجي ته سگهي ٿي، پر ڪُلي نٿي سگهي!

●

"تون هلي ويندين ته هي چانڊوڪيون چانڊوڪيون نه رهنديون ڇا تون اهو چائين ٿي؟"

"ها مان چاڻان ٿي".

●

"چاڻين ٿي، پوءِ به وڃي رهي آهين!"

هر ڪوٺيءَ والگر، جنهن ۾ هو هاڻ وينو هو، ان ڪوٺيءَ جي ديوار به هئي، ٻنيان ڪان: جنهن ۾ به ڳڙکيون به هيون. ڪنهن رولاڪ مڙس جي اوسيڙي ۾ ويٺل زال جي اکين جيان ڪُليل.

●

جوڳيءَ جي جنائن جيان موڙهل مُنڌل کهتيون لتاڙيندو، هو نيلُو جي گهر ڏانهن ٻئي ويو. جنڊڙيءَ جيان ويڪري ڳهٽي سوڙهي ٿيندي، ليلُو جي چانٺ تي سيس وڃي لوائيندي. هن جڏهن به چاهيو هو، در ليلُو ئي کوليو هو. اج به جيئن ئي هو در کڙڪائيندو، نيلُو در کولي چڏيندي.

●

ان ڪوٺيءَ جي ٻنين پٺ کان پوءِ هڪ گهٽي هئي: گندي، سوڙهي ۽ اندي گهٽي!

●

"اچي وئين!"

"ها، اچي ويس ٻنواس پوڳي." هو چوڻ چاهيندو: پر چئي نه سگهندو. رکو مُرڪندو رهندو. ۽ نيلُو جي ڪاڏيءَ جي تيرَ کي تڪيندو رهندو.

"اچ." نيلُو ڪومل مُنڪ ئي سيتل پاوناڻ جو تيج پري چڏيندي. ٻئي آڳند مان ٿيندا، هن والگر ئي پري ۽ اڪيلي ڪوٺيءَ ۾ اچي ويهندا. جتي نيلُو جي نيهارن جا ڦُل ٽڙيا پيا هوندا ۽ ٽهڪڙن جا ڦُلا. ۽ هن جي آسپاس ليلُو جي ڳالهين جو واس ڏوپ دُکيو پيو هوندو.

●

ان ڪوٺيءَ ۾ جنهن ۾ هو هاڻ وينو هو، الائي ڪيڏي مهل، الائي ڪنهن ڪيس ڪمپني ڏني هئي—۽ شاهه جا بيت ٻڌايا هئا:

Gul Hayat Institute

وڃان ڪِهن ورِي، هوند رِي ڇني رهي پنّان،
ڏُونهينءَ پاسي دوست جي، ماڳهين پنّان مري،
تيلانهه تَري، هي مُنهن ڳنهيو مونئو وڃان.

الائي ڪير هو اهو؟ ڪو ڇاڻ ۾ ڏنو هئائين. ها—”نورل سائين مري ويو، ايڪسيڊنٽ ۾...“
اڄا ڪالهه شام ئي ته نورل سائس هو. ساڳي ٽيبل تي. ڪالهه؟ شايد ٽيون ڏينهن!

هن نورل تي ڪهاڻي لکي هئي—تڏهن نورل لنڊن ۾ هو ۽ نورل جي زال رت جون الٽيون ڪري پساهه پورا ڪيا هئا.

●

سوڙهي، گندي ۽ انڌي گهٽيءَ ۾ ڳڙڪيون ائين ڪليل هيون، ڄڻ ليٿو پائيندڙيون هجن.

●

”ماسات، شاديءَ جي رات سيج تي خالده مون کي هڪ ئي جملو چيو هو ته: ’تون ڪو منهنجو لائق / منهنجو ٿاني شريڪ ٿورو ئي آهين؟!“ هن گلاس کي پڪي ڳيت ۾ خالي ڪندي چيو هو:
”ويساهه ڪندين، خالده مون سان يا ڇمار اهوئي هڪ جملو ڳالهايو هوا پوءِ مان لنڊن هليو ويو هوس. پٺيان خالده سمورو ڏيج، ماڻٽائو توڙي ساهورائو ڏوئي، پيڪين هلي ويئي هئي!

●

ڪو سوڙهي، گندي ۽ انڌي گهٽيءَ ۾ الٽيون ڪري رهيو هو. هن کي آبڙڪي جو احساس ٿيو.

●

اڄ نورل جي مرڻ جو پڙي ڪيس ائين لڪو هو، ڄڻ هو زنده ئي انهيءَ ڳالهه پڌائڻ لاءِ هو!

●

”تون وري سگريٽ ڇڪ!“ نيلُو هر ڀيري وانگر اهوئي چوندي: ”ڏس تو ڳچ رُتن کان ڪابه ڪوتا نه رچي آهي نه!“ نيلُو لفظن ۾ اکين جا ايلاز به پري ڇڏيندي. هو پوءِ به چپ ئي رهندو. نيلُو ڪوڙ پڃائي رسندي ماٺو ڪندي ته چوندو: ”نيلُو، جڏهن تون ئي نه رهندين جيون ۾، تڏهن منهنجي مُٽ ۾ ڇا رهندو؟“
”لڪيرون!“
”ها، لڪيرون—ڪفن کان ٻاهر نڪتل هٿ جون لڪيرون.“
پل آپل لاءِ گهور سانت ڇانئجي ويندي.

●

هن دروازو کڙڪايو هو—۽ نيلُو جي درشن کان بند دروازي تي اکيون سڄي ڇڏيون هئائين.

●

”ترس مان تنهنجي لاءِ ڪافي ناهي اچان.“

”نيلُو مان تو وٽ رکو ڪافي پيئڻ نه ايندو آهيان.“

”مان ڄاڻان ٿي.“

”ڄاڻين به ٿي، پوءِ به وڃي رهي آهين... تو شاهه جي هوءِ سيٽ پڙهي آهي؟“

”ڪهڙي؟“

”مرلڊو سيڪولي، پر جيئري جدائي نه ٿئي!“

●

دروازو کليو هو، پر ان ۾ نيلُو نه هئي.

”نيلُو ڪي ڇتو ته مان آيو آهيان.“

”نيلُو جا سَڪان، تون روز روز پراڻو پيئو آهين... تنهنجي ته ولي ڪري...“ هوءِ ڪيترا ئي دروازا کليا هئا... ۽ وات به. ڏاڍو گوڙ متو هو... ڪنهن هن جي قميص جي ڪالر ڪان جهلي ئونشو هئي ڪڍيو هو... ڪنهن ڪيس ڇنڊڻ ڪان وٺي پوئتي سٽ ڏني هئي... ٻن ڄڻن هن کي ٻنهي ٻانهن کان پڪڙيو هو ۽ ٽئين ڄڻي سندس ڳل تي سگريٽ وسائي هئي. شايد... !

سڀ ڪيس ماري اَجهائي، پاڻ به ساڻا ٿي پيا هئا ۽ ڏونٺيءَ وانگي سهڪي رهيا هئا ـ ۽ هو پيٽ پر ڏرتيءَ تي لتاڙيو پيو هو. ليڙون ليڙون قميص... وات ۾ رت پرجي آيل... ساڄي اک جي هيٺان رت جي هڪ ڏارا نهي ويل... جيڪا ڳل تان ڀرندي، ڪاڏيءَ تان لهندي، ڇاتيءَ جي وارن ۾ الوپ ٿي ويل...

●

”نيلُو، پنهنجي پوتيءَ سان ساڄي اک ۾ پرجي آيل لٽڪ ته آکهي ڇڏ.“

”تولڻ ڪنهن ڊاڪٽر کي ڇو لئو ڏيکارين؟“

”نيلُو، اها لٽڪ پولد، رت جي ڏارا پڄي ويندي، تون ڪٿي به هولدين، ڇا به ڪندي هولدين، منهنجي اها ڳالهه توکان مُورن وسرندي!“

●

هر پيري سموري پڇيل سچيل سگهه موڙي سيڙي هو آئي پيهندو هو:

”نيلُو ڪي ڇتو ته مان آيو آهيان.“

وري ساڳي ڪاساڻڪي ڪار ٿيندي هئي.

هوءِ هن کي گهٽيءَ ۾ لتاڙيل ۽ لوئيل ئي ڇڏي سڀ پنهنجي پنهنجي گهرن ڏانهن هليا ويا هئا ـــ ۽ اندران دروازا بند ڪري ڇڏيا هئائون!

وِهُه-آمرت   سحر امداد

”رائٽر ٿيا آهن......“ هن ڪروڌ مان چيو هو. پر نه سندس لهجي ڪي ڪروڌي لٿو ٿي سگهجي. شايد آشالت يا اڇا به شايد ڏ ڪي. هن لاڳيتو ذري گهٽ ٻن ڪلاڪن کان ادب تي ٻڌي ڳالهايو—-انهن ٻن ڪلاڪن ۾ ٻيا موضوع لڪتا هوندا، ته به هن وري ’رائٽر ٿيا آهن......‘ چئي هڪ لئين اسٽارٽ ٿي ورتي. ٻيا موضوع هن لاءِ ساهيءَ جا ڪي ڪن هئا—ءِ انين اچ ٻهريون پيرو نه ٿيو هو. هو ٻئي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ان هڪ ئي موضوع تي ڳالهائيندا هئا.

•

ٻولي، ادب: انڌ جا مسئلا. اديب: انهن جا رويا. ٺيڪيداريون، حرامپايون، لپاڙون، گند، بڪواس، جيلسيز، ليبلز، ٺپا، نعرا، (ٺئين گند ڪي-پراڻي گند ڪي: نئا-واهه. رجعت پسند-ترقي پسند: زلدهه باد-مودهه باد). شارٽ ڪٽس جون ڳولهائون. ادب ۾ شاهي ٻولڙ شوقيه فنڪارن جي لوڌ (فولوءِ واري خالي ۾ آگوٺي جو ٺپو لڳل).

•

ان ريلي ۾، ان ڊوڙ ۾ ٻيا اسان کي آڳونو ڏيکاري اڳتي، اڃا به اڳتي وڌي ويا آهن. ۽ اسين ڪٿي بيٺل آهيون؟ (شايد ڪٿي به نه!) سائنس، آرٽ، زراعت، صنعت، نوڪريون، رانديون، ٿيئٽر، ادب: اسان جا ڪيو آهي؟ انهن سڀني ۾ اسان جو ڪهڙو ۽ ڪيترو حصو آهي؟ اسين ڪٿي به ناهيون: ڪجهه به ناهيون—-پوءِ به اهوئي، ته اسين هرهنڌ آهيون: سڀڪجهه آهيون.

•

نه، پر اسين ڪهڙي جدوجهد ۽ جاکوڙ ۾ رڌل آهيون. ۽ ان ڊوڙ ۾ هڪٻئي کان گوءِ کڻڻ جي ڪوشش ۾ هُڪجي پيا آهيون... ڪنهن جو پيڳڙ سڀني کان وڏو آهي. ٻين لفظن ۾ ڪنهن جي پڳ ۾ گهڻي ۾ گهڻيون اڳڙيون آهن! اسين سڀ وڏا وڏا پيڳڙ ٻڌي چڱا مڙس بڻجي ويهي رهيا آهيون، ۽ ٻين جي پڳن لاهڻ جي فخر لائق ڪارنامن ۾ رڌل آهيون. ۽ سنڌي... (الاهه چا چا) جي بهتري ۽ بقا جي نالي ۾ هر ناجائز ڪم کي جائز، هر ڪوڙ کي

سچ ۽ هر ويساهه گهاتيءَ کي پنهنجي عظيم ڪارنامن جا اطلسي چوغا پيا پارايون. انهن پڳڙين جي پٽ وانگي ڪندڙن ۽ اطلسي چوغن کي ڇڪي لاهيندڙن لاءِ جيئڻ جرم ٿيندو ويندو آهي. ۽ ڪين ٽي- بي، ٻاگهاپڻو، بيروزگاري ۽ فرسٽريشنز جون سوکڙيون ڏنيون وينديون آهن.

●

سنڌي قوم، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب اهي ڊورَ آهن؛ جن کي ڊَڪَ منشي ٻاڻ ڪاهي وڃي ڊَڪَ داخل ڪندو آهي. ۽ پوءِ سنڌن ٻوٽيرن کان ڏنڊ اوڳاڙي؛ ڊور واپس ڪري مٿن ڏورو پڻ ٽڪيندو آهي. ڊَڪ منشيءَ جي رول ۾ بهترين پرفارمر کي پروموشنز جا ايوارڊ ۽ ڪيش الڪريمنٽس جا انعام آڇيا ويندا آهن.

●

انهن ورثائن جي نتيجي ۾ هڪڙا مري ويا، پيا مرڻ ڪنديءَ تي آهن (۽ ٽيان ساڳي وات وٺيو پيا اچن). ۽ اسين سڀ سنڌن مرڻ جو انتظار ڪري رهيا آهيون. نه رڳو ايو بلڪ مرهيات جي تعزيتي گڏجاڻين لاءِ پنهنجي تقرير (جنهن ۾ ساڻس پنهنجي دوستي ۽ ڪيل ڪچهرين جي آپتار سان گڏ، مٿس ڪيل پنهنجي مهربانين ۽ نوازشن، سندس خودداريءَ جو ذڪر، قوم لاءِ ڪيل سندس خدمتن ـــ جن جو سندس زندگيءَ ۾ ڪڏهن اقرار به نه ڪيوسين ـــ جي ڳڻتي سارا سان گڏوگڏ قوم جي ايڏي قيمتي سرمايي جي کسجي وڃڻ ۽ جوان جماڻ ڪُمهلي موت تي گهري رنج ۽ غم جو اظهار ڪيل هوندو). برزبان ياد ڪري ۽ آرسيءَ آڏو بيهي ان جي ڪمپليٽ ريهرسل به ڪري ڇڏي اٿئون (اسٽيج اسان جا، اسان سان؛ اسان لاءِ آهن)!

●

اسان جي ٻوڙان ايڏو شاندار لوڪ- ڪلاسيڪل اتهاس آهي، ته اَج......!

(ڏرتي ڪَري تہ اَءُ ڪري!)

هڪڙا چمندي ته ڇاوا ـــ ٻيا چمندي ئي مري ويا ـــ ۽ جي سڀئي پڇاڻان به جيئرا آهن؛ انهن کان اسان ڇا پرايو؟ ميلا، ملاکڙا ۽ فقط اخبار ۾ ڇپجندڙ خبر ۾ ٽالي اچڻ ۽ فوٽو ڇپجڻ جيتري دلچسپي ـــ ساڃهن لُٽيل موضوعن تي، ساڃهن کوکلن لفظن ۾، ساڳي آخرج سخرج سان ـــ رڳو اسٽيج ۽ مائيڪ تي اچڻ جي موهہ کان!

●

لئين گندگي- پراڻي گندگي هر خوشبوءِ جي ٻاڙ پٽڻ ۽ هر آجري شيءِ کي گدلي ڪرڻ جو عزم ڪيو آهي. ان لاءِ اسان کي پنهنجي همخيال دوستن جو ساٿ گهرجي:

سيٽ هجي يا سٽو

اڇو اڇو اڇو

ڦڙي ڦڙي ٽلاءُ ٽيندي
ٽوري ٽوري ڪندڳي ٻوسڻ واهه ڀڄندي

●

جنهين سندي سنهن ۾ نهائيون لڪن؛
تنان وڏيو هيڪڙو، تہ ڪهڙو ٽورو تن.
— (شاهه)

●

جنهن ليکڪ جي ڪهاڻين تي هڪ عدد ٿيسز (!) لکي هڪ ڏيڍ سان چار سؤ رپيا روڪ ايڊوانس انڪريمنٽس ڳا ورتا. ان ليکڪ وٽ اهڙو ٻہ ناهي جو هو چار سؤ رپيا درماهہ پنهنجي ٻارن کي گهر جي خرچ لاءِ ڏيئي سگهي.

●

سچي مان تہ ان روٽين مان تنگ ٿي پيو آهيان
سڀڪجهہ بيڪار آهي، بڪواس آهي
آفيس، ٻاس، مسٽ رولس، آفيس رولز، مينوز
ميٽر/ ليٽر
لفافا / جوابي لفافا
سڄو ڏينهن رڳو بڪواس
ماڻهن کان ويندي ميٽر تائين
ٻوليد لفظن جا لاشا ڪاغذ جي ڪفن ۾ ويڙهيل

●

اکوٽري ٿاهي آفيس (ڪڏڙيءَ) جي ڀت تي چنبڙائي ڇڏيان
ڪهاڻي ٺيڪ ڪرڻ/لکي ڏيڻ ......
غزل ٺيڪ ڪرڻ/لکي ڏيڻ (في شعر) ......
طويل نظم/مختصر نظم/وائي/ڪافي/بيت/دوها/ٽيڙو/ترائيل/ٿيسز/مضمون/...
ٺيڪ ڪرڻ/لکي ڏيڻ ......

●

ادب تہ Creation آهي. اسان وٽ ادب بزنس ٿي پيو آهي؛ هرڪو پنهنجي لکڻين جو اگهہ پيو چڪائي.......... هرهنڌ.......... ادب کان ويندي ...... ووڙهي؛ گهٽنجيل؛ ڪروڀي ڪلا تي کهري گهاٽي ميڪ اپ جا تهہ چاڙهي؛ جوپئونت ۽ روپولت هٽڻ جو ڀرم ڏيندڙن جا جڏهن ٻول ٻڏرا ٿي پولدا آهن؛ تڏهن اهي ڪُتنيا ڪرڻ لڳندا آهن.

•

ادب اهو ڀولڙو آهي؛ جنهن کي اديب، ايڊيٽر، پبلشر...... ولگيرلڳي چٽيون لڳل ٻڙي ٻارائي؛ ٻنهنجي ڊيڪيءَ سان نچائي ٿو. لعرا لڳائي ميڙ ڪٺا ڪري ٿو. ٻوءِ ان ڀولڙي کان ڪرتب ڪرائي -- جنهن ۾ ٻين ڪلائيندڙ ڪرتبن سان گڏ، نقلي بندوق هلائڻ کان وٺندي، ننڍي ساليءَ کي پرچائڻ تائين جا ڪرتب شامل آهن -- پبلڪ کان تاڙيون ۽ اڻ اڻ آنا اوڳاڙي ٿو.

•

اهڙن اوڳاڙين جي آڌار تي ئي ٻاٽاريون قائم ٿينديون آهن. ننڍيون ٻاٽاريون وڏين ٻاٽارين ۾ ٻهلجنديون آهن. ليٿو مشين واري پريس، آفسيٽ پريس ۾ بدلجي ويندي آهي. ماضيءَ ۾ سنڌي قوم لاءِ ڪاڏل سورن جو ڪٿيو ڪائيندا ۽ دستارون ٻائيندا آهيون. ۽ ٻوءِ وستي تي ٻيهي هڪ ـ هڪ کي جهلي اها دستار ڏيکاريندا ۽ ٻڌائيندا آهيون، ته اسان سنڌي ٻولي، سنڌي ادب، سنڌي قوم لاءِ ڪيڏا نه ڏک ڏٺا آهن ۽ مصيبتون سٺيون آهن. اهڙو ذڪر ڪندي گليسرين جا ڳوڙها ڳاڙيندا آهيون.

•

شاهه جي 'سر ڪاپاتي' کي ليکڪ ۽ ان جي رچنا (وسيع معنائن ۾ سڄي سنڌي سماج) تي as it is apply ڪري سگهجي ٿو. ٻر تڏهن "الدر عدالت" هولدا هئا:

"اڳلڙي آئون، مون کان پيڙا پيڳا نه ٿيا"

۽ اڄ جو "پيڙا" لٽو ٻيڄي سگهي -- سو ٻئي جي "لسي تند" تي سلوگنس، الزامن، فتوائن جون ٽينچيون ۽ ڪات ڪنيو اچي.

•

ٻشنيءَ جي الهن ٻن آڱرين جو ٽالو وڃي ادب ٻچيو آهي -- جن سان اسان جي ڪيسن کان وٺندي ذهن تائين کي ٻار ڪيو ٻيو وڃي!

•

ڪنهن جي لاءِ لکون؟

لکڻ بڪواس آهي -- هرو ڀرو. آڃابو. آڪارت.

ڇا لکون؟

لنکي ترار لڙڪيل آهي تارونءَ تي --

ٻوردِ لڳل آهن: ڇا لکڻ کپي، ڇا نه لکڻ کپي.
ڪهڙا ٽي ورجون ـــ ٻوڙيون.
ٻر ڪنهن لاءِ؟
ڇو؟
پڙهندو ڪير؟
اڃا ٻه اٿين ته سمجهندو ڪير
تون ـــ مان!

●

تڏهن ٿي رات جي ٻوٿين ٻهر ريل جي ڪُوڪ انهيءَ تسلسل کي ٽوڙي ڇڏيندي هئي. ۽ کين احساس ڏيندو هو، ته رات ڪيڏي نه وهامي وئي آهي ـــ صُبح جو آفيس به ته وڃڻو آهي. ۽ هو ڪمري جون لائٽون وسائي ڇڏيندا هئا. پر تڏهن به سندن سُرٻات اولاهه کي روشن رکندا هئا.

●

جيڪڏهن ڪو به ليکڪ "سماج ـ سڌارڪ" بڻجڻ لاءِ، ادب جي چونڊ ڪري ٿو، ته اهو ٻنهي جو سڄڻ ڪونهي ـ نه ادب جو، نه ئي سماج جو. اهڙي ماڻهوءَ کي سڌو سنئون "سماجي ڪارڪن" وڃي ٿيڻ گهرجي ـ ۽ هن جو اهو عمل ادب ۽ سماج ٻنهي جي ڀلائيءَ وڏان ڏيندو!

Gul Hayat Institute

ڏورڻ گهٽو ڏاڪٽرو

مدد علي سنڌي

اوچتو ننڊ ۾ کيس محسوس ٿيو، ڄڻ ڪوئي کيس گهوگهو ڏيئي رهيو آهي. هوءَ ڇرڪ ڀري اٿي ويهي رهي. خالي خالي ذهن سان چند گهڙيون هوءَ ائين ئي ويٺي رهي. کيس سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هن ائين ڇو محسوس ڪيو. (مان ڪير آهيان... ڪٿي سُتل آهيان... مان سُتل ڪٿي آهيان؟؟) ۽ سچ پچ ته هن ننڊ ۾ ائين ئي محسوس ڪيو هو ته ڪير کيس گهوگهو ڏيئي رهيو آهي؟ هن کي اهو احساس ٿيو ته بي اختيار سندس هٿ پنهنجي ڳچيءَ ڏانهن وڌي ويو. هن پنهنجي ڳچيءَ کي هٿ لائيندي پاسي ۾ نهار ڪئي. ڊبل بيڊ تي پاسي کان سندس مڙس گهري ننڊ ۾ ستل هو. سندس نظرون پنهنجي مڙس تان ٿينديون اچي پنهنجي ڪَڇ تي پيون، جنهن ۾ سندس مڙس جو هٿ هن جي اٿي ويهڻ جي ڪري اچي پيو هو. هن ڪمري ۾ نهار ڪئي، ڪمري ۾ زيرو جو بلو بلب ٻري رهيو هو. بلب جي هلڪي روشنيءَ ۾ هن سامهون کان کليل دريءَ ڏانهن نهاريو. سامهون دري کليل هئي. کليل دريءَ مان تيز هوا جي جهوٽن سان گڏ چانڊوڪي پڻ ڪمري ۾ گهڙي آئي هئي. اڌ ڪمري ۾ چانڊوڪي ڦهليل هئي. (شايد چوڏهينءَ جو چنڊ آهي، ۽ هنن چانڊوڪين ۾ به ته مون کي الائي ڇا ٿي ويندو آهي؟ ٿي ڇا ويندو آهي، ڪا ڄاڻ ناهي؟) سوچ سان گڏ سندس من ۾ مونجهاري جي ڪوريئڙي آنٽ شروع ڪئي.

هن هڪ ڀيرو وري پنهنجي مڙس جي گهاٽن وارن واري ٻانهن کي ڏٺو، ته کيس سخت ڪراهت ٿيڻ لڳي. هوريان پنهنجي مڙس جي ٻانهن پاڻ تان هٽائي، هوءَ تيزيءَ سان بيڊ تان لهي اٿي بيهي رهي. هوءَ اٿي بيٺي ته ڊگها ڳنيا وار مُک تي لڙي آيس. هڪ هٿ سان پنهنجي کليل وارن کي سنواريندي هوءَ اچي دريءَ ۾ بيٺي، ته کيس محسوس ٿيو، ته هوءَ دريءَ تائين پيرين اگهاڙي آئي هئي. پيرن هيٺان نرم ڪارپيٽ پيل هو، جنهن ۾ سندس نرم پير پيهجي ويا هئا. دريءَ وٽ بيٺي بيٺي هن کي الائي هڪ عجيب قسم جي مونجهه ٿيڻ لڳي. (اها مونجهه به الائي ڪهڙي قسم جي آهي؟ کيس ياد آيو ته هوءَ جڏهن به مونجهه محسوس ڪندي آهي، ته اچي ان دريءَ ۾ بيهندي آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ ائين ئي هوءَ دريءَ ۾ بيٺي هوندي آهي. ان دريءَ سان منهنجي من جون الائي ڪهڙون تندون ڳنڍيل آهن. سمجهان ان دريءَ مان شايد ان ڪري به آهي، جو منهنجي من جو وياڪل پکيئڙو

ان وڏي ڪليل دريءَ مان ٻاهر آڏامي ويندو آهي. آڏامي ويندو آهي دور دور تائين، سنڌوءَ جي هين پار کان، سنڌوءَ جي هُن پار تائين!!) هونئر هين مهل جڏهن پنهنجي من ۾ هُن گهري سوانجهه محسوس ڪئي، ته دريءَ مان سُنهن ٻاهر ڪيڍي ڊگها ڊگها ساهه کڻڻ شروع ڪيا. ٿڌي ٿڌي آڌيءَ رات جي هوا پنهنجي هڪ عجيب مهڪار سان گڏ سندس اولڙهي اندر ۾ گهڙي آئي، ته هن پنهنجي پاڻ کي ڪجهه تازو توانو محسوس ڪيو. هن هڪ ڀيرو وري پنهنجي ڳچيءَ تي هٿ ڦيريندي، دريءَ مان هيٺ نهاريو. ٻاهر تيز هوا لڳي رهي هئي. چوڌس چانڊوڪي ئي چانڊوڪي ڦهليل هئي. هيٺ لان سڄو چانڊوڪيءَ ۾ وهنتل هو.

چانڊوڪيءَ ۾ لَڏندڙ ۽ لمندڙ هيٺ بيٺل وڻ ۽ نيمن جا وڏا وڏا پاڇا ڪيس عجيب نظر پئي آيا. لان جي ديوارن کان پريان رستي تي به وڻن جي پاڇن ۽ تيز هوا کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هو. سندس من به اڄ سنسان رات وانگر سُنسان هو. هُن مٿي ڪليل آڪاس ۾ ڪڙيل سڄي چنڊ ڏانهن ڏٺو، ته ڪيس آهي راتيون ياد اچي ويون، جيڪي هُن پنهنجي گهر جي ڪليل اڱڻ ۾ کٽ تي سمهندي گذاريون هيون. جيڪو سڪون رات جو اڱڻ ۾ سمهڻ کان پوءِ ايندو آهي، اهو ڇتي هنن بنگلن جي بند ڪمرن ۾ ڪٿي؟ ۽ سچ پچ ته سنڌ جي شام ۽ رات به ڏاڍي عجيب آهي. اسان ڳالهه ڪندي آهي ته ورهاڱي وقت جڏهن سنڌي هندو ويا پئي ته چوندا پئي ويا ته: ”سنڌ جون هي راتيون ۽ هي کُليل جايون اسان جي نصيبن مان لڪري ويون!“ (ڪهڙي خبر ته ڪير ڪنهن جا ڏک ڀوڳي ٿو؟ ڪا خبر ٿئي ها ته اسين اهو سڀڪجهه ڀوڳيون ڇو ٿا، جيڪي اسان جو ڪيل ناهي! ٻر منهنجو من به ته ڪيڏو نه اونداهو آهي هنن چانڊوڪي راتين ۾!! هنن سونهن ڀرين راتين ۾ جيڪا سوڀيا آهي، آها اڪيلي اڪيلي رڳو محسوس ڪري سگهان ٿي. ۽ محسوس ڪري سڀڪجهه ويندي آهيان. اندر ۾ رات ٿيندي آهي ته اها به محسوس ڪندي آهيان، ۽ من جي بن تي جڏهن شام ڇانئجي ويندي آهي ته پوءِ يادگيرين جون الائي ڪيتريون ٻتيون پرڻ ۽ وسامڻ شروع ٿي وينديون آهن. انسان جي ذهن جون يادگيريون به ته شام جي آڪاس تي ڇانيل شفق جي پيلاڻ جيان آهن. پر سنڌوءَ جي ڪپر تي وسندڙ اسان ماڻهن جا من ايترا منجهيل منجهيل الائي ڇو آهن؟) اوچتو سندس ذهن تي هڪ لوڪ گيت ٻري آيو: ”ساٿيهه منجهه سرير... هينئڙي لڳو هير...!“ اهو لوڪ گيت الائي ڪير، ڪوئي اڻڏٺل وجود سندس من جي ڦرهيءَ تي لکندو آيو آهي ڪيترن جڳن کان! (ڪاش! مان به ڪنهن اڳئين دؤر ۾ جنم وٺان ها. مون کي سدائين لڳندو آهي ته منهنجي آتما ڪيترن جڳن کان انهن ئي جيون جا ڏک ۽ درد سهندي پئي اچي.)

اوچتو ڪولڪهرن جي آواز تي هوءَ ڪن جڳن مان واپس وري آئي. هُن ڪنڌ ورائي پنهنجي مڙس ڏانهن ڏٺو، جيڪو هاڻ ڪولڪهرا هڻي رهيو هو. ڪولڪهرن جي آواز تي هن جي دل چاهيو ته ڪائي ڳوري شيءِ هڻي، جنهن سان هوءَ پنهنجي مڙس جو مٿو ڦاڙي ڇڏي.

هُن کي ڪونگهرن جي آواز کان نفرت ٿيڻ لڳي هئي. ڇو ته ڪن ماڻهن جا آواز ڪونگهرن جهڙا هوندا آهن. هوءَ جڏهن سنڌس مڙس ڪونگهرا ڪندو آهي، ته هن جي دل چوندي ته هوءَ ڪمري جي ديوارن سان پنهنجو سر ٽڪرائي، يا پنهنجي مڙس جو سر زور زور سان ديوارن سان ٽڪرائي، انهن ڀانڪ آوازن کي هميشه هميشه لاءِ بند ڪري ڇڏي. (مون کي سخت نفرت آهي هن شخص کان. هن شخص کان ۽ هن جي ڳالهين کان. مون کي نفرت آهي هن گهر جي ماحول کان. مون کي هن جي پاسي ۾ سمهڻ کان به سخت ڪرب ٿيندو آهي. منهنجي من ۾ جيڪا اونداهي ڇانيل آهي، ان کي اجا به وڌيڪ اونداهي ۽ اڪيلائپ ڪيي! مون کي هاڻ ڪنهن جي به ساٿ جي ضرورت ڪانهي. نه ڪنهن ساٿيءَ جي ۽ نه ڪنهن سهاري جي! مون هاڻ سپنا ڏسڻ ڇڏي ڏنا آهن. ۽ جڏهن انسان سپنا ڏسڻ ڇڏي ڏيندو آهي، ته پوءِ... پر ڇا مان سپنا ڏسڻ ڇڏي سگهان ٿي. ڇڏي سگهان به ٿي الائي نه؟ پر مون کي ته هاڻ هر شيءِ سان نفرت ٿيڻ لڳي آهي. ڪڏهن ته انسان کي جسماني سنبنڌ کان به ايترو ته ڪرب ٿيندو آهي جو...؟ ۽ مون کي ان جسماني چاهت کان به سخت ڪرب ٿيندو آهي. مون هاڻ سوچي ڇڏيو آهي، ته مان هر ڳالهه ۾ پنهنجي مڙس کي انڪار ڪنديس. آخر انسان جي پنهنجي به ته ڪائي مرضي ٿيندي آهي؛ پر مرضي شايد عورت جي هن دنيا ۾ هلي نه سگهندي آهي. Opposit Sex ۾ ڪوئي به آهي ته آهو مجبور ۽ لاچار آهي! ماڻهو ڪيترو نه مجبور آهي هن دنيا ۾! ۽ مان به هُن جي زال آهيان. ان ڪري ڪنهن به ڳالهه کان انڪار نٿي ڪري سگهان؛ پر منهنجي انڪار يا منهنجي مرضيءَ جي ڪائي اهميت به آهي؟ انڪار لفظ جو ته آن ئي ڏينهن الت ٿي ويو هو، جنهن ڏينهن مون پنهنجي من اندر ڦٽندڙ آميدن ۽ سپنن جا ساوا ساوا سلا پٽي ڦٽا ڪيا هئا. انسان جي جيون ۾ ڪوئي دؤر اهڙو به ايندو آهي، جڏهن انسان پنهنجي اندر ۾ ڪيترا گلاب جا سُرخ گل ڦٽندي محسوس ڪندو آهي، ۽ جڏهن من ۾ سُرخ گلاب ڦُٽندا آهن، ته پوءِ جيون جون سڀ خوشيون اکين ۾ اوتجي اينديون آهن؛ پر الائي ڇو اهي اندر ۾ ڦُٽندڙ سُرخ گلاب ڪومائجي ڪيئن ٿا وڃن؟! پوءِ من اندر گهٽلندڙ آداسيءَ جو واءُ اهڙو ته وري ٿو، جو من جي آلي ڌرتي سُڪيو ٺوٺ ٿيو وڃي!)

اوچتو کيس ياد آئي شاديءَ جي پهرين رات. آن رات، ان سهاڳ واري پهرين رات به هن جي اندر ئي اونهين پهر اڪ کلي پئي هئي. اڪ کلي هيس ته هڪ پيرو وري پنهنجي پاڻ کي پيڙجندي محسوس ڪيو هئائين. ۽ آن مهل به هوءَ بيزاريءَ سان آٿي ويهي رهي هئي. ان رات پهريون پيرو کيس پنهنجي جسم کان نفرت ٿي هئي. نفرت ٿي هيس پنهنجي بُت کان، ۽ پنهنجي پاڻ سان هڪ قسم جي بوءِ کان. جسم جي اندر به بوءِ آهي، ته ٻاهر به بوءِ آهي. ۽ الائي ڪيترا پيرا سُرهي صابڻ هڻڻ کان پوءِ به پنهنجي پاڻ مان هڪ عجيب قسم جي بوءِ ايندي پئي محسوس ڪيائين. ۽ پوءِ ڇاڙليءَ جي اڌ شيشي هڻڻ کان پوءِ ڇڻ هوءَ سيٽسفائيڊ نه ٿي هئي. (پر مان هر حالت ۾ هاڻ پنهنجي آزادي نه وڃڻ ڏينديس. ۽ مون کي جسماني چاهت کان به

سخت نفرت آهي: پر انفرت اهي به الائي نه؟ جسماني چاهت، ذهني ميلاپ کان سواءِ اڌوري ۽ بي معنيٰ آهي: پر ذهني ميلاپ کان سواءِ به اما اندر جي کهُرج تي پوندي آهي. ۽ منهنجي اندر جي به کهرج آهي اها! شايد هر چاهت جي پويان به ته ڪانه ڪا کهُرج ضرور هوندي آهي. نفرت مون کي ڪنهن بهي کان نه: پر فقط پنهنجي پاڻ کان آهي. شادي سدائين سوچي ۽ سمجهي ڪجي. ۽ مون شادي ڪئي اڻين بنا ڪنهن احساس ۽ بنا ڪنهن جذبي جي!)

هُن ڪان ٿڌو ساهه نڪري ويو. (مان سدائين ٿڌا ساهه ڪيترا نه ڪڍان ٿي!) هن جي اندر ۾ اوچتو هڪ مانار چانئجي ويئي. هڪ اهڙي مانار، جهڙي مانار باهر واهومنڊل تي ڇانيل هئي. هوءَ چپ چاپ ڏيري ڏيري ڪِنندڙ باهرين رات کي ڏسڻ لڳي (باهرين رات ته پوري ٿي ويندي: پر من جي بن تي ڇانيل رات الائي ڪڏهن پوري ٿيندي؟) ڪوئي زمانو هو جو هُن به اهڙي ئي رات جي ڪلپنا ڪئي هئي. چوڏهينءَ جي چنڊ کي ڪنهن بني سان گڏ ڏسڻ جي خواهش ڪئي هئي. (چوڏهينءَ جو چنڊ سجو ڪڙيل هجي آڪاس ۾! ڍڪها ڍڪها وڻ هجن. رات هجي. هو هجي. مان هجان. تيز هوائون هجن. ۽ هوائن ۾ اڏامندڙ هن جا منهنجا وار هجن. هن جا ۽ منهنجا وار پاڻ ۾ وچڙن. ۽ سنڌوءَ جو ڪپر هجي. سنڌوءَ جو ڪپر هجي ۽ شام هجي...۽، ۽ الائي ڇا ڇا نه هجي! ڪهڙي خبر ته ڇا هجي ۽ ڇا هئڻ کپندو هو: پر هو ذليل نه ٿئي ها، ته ڪنهن بني سان شادي جو ڪريان ها!) ڪيس بيٺي بيٺي احساس ٿيو ته اڄ رات سندس ننڊ چو ڦٽي؟ (چو ڦٽي بني ننڊ؟ جيون جي هر شيءِ جيان، هاڻ ننڊ به مون کي اڪيلو ڇڏي ويئي هلي.) باهر ڏيري ڏيري ڪِنندڙ رات هئي ۽ اندر سندس نه ڪِنندڙ خيال هئا، هوءَ هئي، ۽ اڪيلائي هئي. من جي سنسان بن ۾ پٽڪندڙ هن جي سنسان آتما هئي. سنسان رات جو ٻريان ڪتان ڪتن پونڪ ڪئي. ڪتن جي پونڪڻ جو آواز، رات جي خاموشيءَ ۾ الائي ڪيس عجيب نه لڳو. ڪتن جو آواز ويجهو ٿيو ته هُن باهر روهه ڏانهن نهاريو. ٻه ڪتا (يا هڪ ڪتو ۽ هڪ ڪتي) هڪبئي جي پويان پونڪندا سامهون واري بنگلي جي پاسي کان ٿيندا هليا ويا. اوچتو رستي تان هڪ ٽانگو اچي لنگهيو. هُن خاموشيءَ سان ويندڙ ٽانگي کي ڏٺو، جيڪو هاڻ سندس سامهون واري رستي تان لنگهي رهيو هو. گهوڙي جي ٽاپن جو آواز سندس من ۾ اڻين گونجڻ لڳو، جيئن ڪڏهن ڪڏهن...؟ ٽانگي جون بني بتيون سندس من ۾ وساميل يادن جون الائي ڪيتريون پيون بتيون روشن ڪنديون ڪانئس دور ٿي ويون. (پر ڪير ٿو ڪنهن کي هاڻ ياد ڪري. ياد ڪرڻ جو به ڪو وقت هوندو. هڪ پيري هو ۽ مان ٽانگي ۾ چڙهي الائي ڪيڏانهن ويا هئاسين... پر هي ٽانگي وارو الائي ڪير هوندو؟ ڪير هوندو هي ٽانگي وارو، جيڪو هين مهل اڪيلو يا ڪنهن بني سان گڏ ٽانگو هلائيندو پيو وڃي؟ هن دنيا ۾ اسان جي آس پاس کان ڪيترا

Gul Hayat Institute

نہ انسان وسن ٿا. هر انسان پنهنجي پنهنجي سوچ ۽ سمجهہ موجب پنهنجي پنهنجي جاءِ تي زندگيءَ سان اڪيلو اڪيلو جهيڙي رهيو آهي- ۽ سان بہ تہ هاڻ ظاهر ٿي پئي آهيان ڪيترن ڏينهن کان پنهنجي پاڻ تي!!)

ڪيس پيئي پيئي احساس ٿيو تہ هاڻ سندس سوچن جا سلسلا ٽٽي پرزا پرزا ٿي ويا هئا. سلسلو تہ ڪنهن شيءِ جو ٿيندو ٿي سگهي. هن وسائل نيڻن سان مٿي دونهاتيل آڪاس ۾ نهاريو. (سڀ چوندا آهن تہ 'تون آسمان ۾ ڪنهن کي نهاريندي آهين'؟ ڪنهن کي نهاريندي آهيان، ڪهڙي خبر؟ منهنجي نظرن کي جنهن شيءِ جي تلاش آهي، ان شيءِ جي ڪنهن کي ڪهڙي خبر؟) آڪاس ۾ سڄو چنڊ ڪا مهل هن جي مٿان موجود هو؛ پر هاڻ چنڊ هن جي مٿان الائي ڪيڏن ترندو. اوله ڏي پاسي وارن جي بنگلي مٿان وڃي بيٺو هو. تارن جي وچ ۾ ڪڙيل هي چنڊ بہ ڪيڏو نہ عجيب آهي! چنڊ آهي تہ تارن جي روشني بہ ڦڪي ٿيو وڃي. چنڊ چوڏهينءَ جو آهي، تہ نيڙو بہ الائي ڪيڏانهن سويل ٿي پنڌ ڪيو ٿا هليا وڃن! آرهڙ جي راتين ۾ جڏهن هوءَ نيڙن ڪي ڏسندي آهي تہ سندس اندر ۾ الائي ڇا ٿيندو آهي. ننڍڙي هوندي بہ هوءَ سمهڻ مهل سدائين آڪاس ۾ نهاريندي هئي، تہ مائس آڪاس ۾ نهارڻ کان ڪيس روڪيندي هئي. آرهڙ جون راتيون، کليل وڏو اڱڻ ۽ کليل اڱڻ ۾ کٽن جي قطار، ۽ مٿان آڪاس ۾ ٽمڪندڙ الائي ڪيترا تارا. تارن ۾ ڪيس نيڙو وڻندا هئا. ڪيس نيڙن سان ننڍڙي لاڪون هڪ عجيب پيار هوندو هو. سندس گهر جي پاڙان پيئل اوپر جي پاسي کان ٻڙ جي وڻ مٿان جڏهن نيڙو ٽمڪندا هئا، تہ هوءَ الائي ڪيتري دير تائين انهن نيڙن کي پنڌ ڪندي ڏسندي هئي. هڪ رات تہ هن سڄي رات جاڳي اوپر کان نيڙن کي لڙندي ۽ اوله ۾ گم ٿيندي ڏٺو هو. (انسان بہ هن جيون ۾ انهن نيڙن وانگر پنڌ ڪندو رهي ٿو. نيڙو بہ پنڌ ڪن ٿا. انسان بہ پنڌ ڪري ٿو. هيءَ رات بہ پنڌ ڪري ٿي ۽ هي چنڊ بہ پنڌ ڪري ٿو، ۽ منهنجو هي ذهن بہ پنڌ ڪري ٿو. امان چوندي آهي؛ پر امان هينئر گهر ۾ ڇا ڪندي هوندي؟ الائي ڪٿي اڪيلي ستل هوندي؟ کليل اڱڻ ۾، ٻهڙي پيئندي ڪيس لنبا اچي ويٺي هوندي. هوءَ ستل هوندي ان ساڳئي اڱڻ ۾، جتي نيم جو گهاٽو وڻ آهي، ۽ سينديءَ جا پوٽا آهن!) سوچيندي سوچيندي هن کي احساس ٿيو، تہ هاڻ هن جي اندر کي هڪ نئين صبح جي تلاش هئي. هڪڙو نئون صبح. خوشين، سڪون ۽ گلن جي مهڪار سان ٽمٽار هڪ صبح. پر الائي ڪهڙيون خوشيون هيون سندس؟ الائي آها ڪهڙي بسنت جي رُت هئي، جنهن جي اچڻ سان سندس من جي بن ۾ ساوڪ ٿي سگهي ٿي؟ (ڇا مون کي خبر آهي تہ منهنجي اندر کي ڪهڙي صبح ۽ ڪهڙي سڪون جي تلاش آهي؟)

هوءَ هڪ آخري نهار پاهرئين ماحول تي وجهي، سُڙي ۽ ڍيمي ڍيمي چال سان هلندي اچي ڪرسيءَ تي ويهي رهي. ڪرسيءَ تي ويهندي ڪيس الائي وري ڪهڙو احساس ٿيو، جو

Gul Hayat Institute

هوءَ اتان اٿي وڃي پنهنجي مڙس جي پر ۾ سُتي. بيڊ تي ليٽڻ کان پوءِ هُن پنهنجي مڙس ڏانهن ڏٺو، جيڪو گهري ننڊ ۾ گُم هو. سُتل مڙس تي هڪ نظر وجهي، هُوءَ پاسو ورائي ڇيٽن کان سوءِ ڪوهه دور پڪنڊڙ ڪنهن ويراني ۾ ننڊ جي پکيڙي کي ڳولڻ لڳي؛ پر ننڊ جو پکيڙو ته آڪاس جي الائي کهڙن تَهن ۾ وڃي لڪو هو. ٻاهر هوا تيز ٿي ويئي هئي. هوا جي تيز ٿي وڃڻ ڪري دريءَ جو پردو وري آڏامڻ لڳو هو. ٻاهران ڪٿان هڪ ٿي وقت ڪيترين ٻالڪن جو آواز اچڻ شروع ٿي ويو. (سنجهي مون نه سنڀاليو، صبح سارين سُورا) اسر مهل ٻالڪن جي انهن آوازن سان گڏ ڪي ٻيا آواز، زندگيءَ جي چُرپُر جا ڪيترائي آواز، سندس ڪنن ۾ ٽولجڻ لڳا، ته هُن خاموشيءَ سان ٻنا ڪنهن سوچ جي پنهنجون اکيون ٻوري ڇڏيون! اسُر جي ٿڌي ٿڌي هير ڪليل دريءَ سان ٽڪرائجي اچي ڪيس لڳي، ته هُن جون اکيون ٻاڻهي ٻُوتجي ويون!

●

”جيڪا ڳالهه هڪ ڀت ۾ چئي سگهجي ٿي، آها هڪ ڀت ۾ ڏي چوڻ کپي“. اسان وٽ صورتحال ان جي بنهه اَبتڙ آهي. تخليق، تحقيق ۽ تنقيد کي، جڏهن مٿين ڪسوٽيءَ تي پرکيو ويندو، تڏهن نه رڳو سَئون ۽ پر ڪوڙ صفحا، ڪتاب ۽ ڏيسز رد ڪرڻا پوندا!

سُرنگ

شوڪت حسين شورو

ڪڏهن ڪڏهن وقت هن کي لڳندو هو تہ روڊ ڪنهن ڪُٽيءَ سندن گهر ۾ اندر رکيو ويو آهي... ٽرڪون، بسون ۽ موٽرڪارون در سان ڏوڪينديون اندر پيون اينديون هيون. هڪڙي ڏينهن کٽ تي ليٽيو پيو هو تہ ڪيس لڳو تہ گوڙ مٿانئس چڙهندو پئي آيو. هن زور سان چيو ’ڪٽي وڃو روڊ کي هتان! ڪهڙي مصيبت آهي هيءَ؟‘ ۽ رڙيون ڪندو ڪمري مان ٻاهر نڪري آيو. سڪل ڪاٺيءَ جهڙي ڪمزور پوڙهي ماءُ ڏڪندي هن ڏانهن آئي ۽ ارڙاٽ ڪري مٺ ميڙي ڪري مٿي آسمان ڏانهن اکيون کڻي ڏنائين. هو ويتر ٻاهر ٿي ويو. ’اِئين ڇو ٿي ڪرين؟ زور سان چيو تہ خدا ٻڌي! مون توکي ڪيترا ڀيرا چيو آهي تہ منهنجي لاءِ دعا نہ گهرندي ڪر...‘ ماءُ ڏڄي سوڙهي ٿي اکيون هيٺ جهڪائي بيهي رهي؛ پر سندس چاڙي پوءِ بہ پئي ڏڪي. هن کي ماءُ تي رحم آيو ۽ پنهنجو پاڻ تي ڪاوڙ. موٽي اندر ڪمري ۾ هليو ويو؛ پر گهڻو ڪري هن کي رحم پنهنجو پاڻ تي ايندو هو، پنهنجي ذات تي، پنهنجي بگڙجندڙ ذهني حالت تي ۽ پنهنجي ارد گرد تي. اها ٻي ڳالهہ هن کي نہ وڻندي هئي تہ ٻيا مٿس رحم کائين ۽ هن کي بہ پنهنجو پاڻ تي رحم اچي!

ڪمري ۾ اونده گهري ٿي وئي. هن ٻلب ٻارڻ جو سوچيو؛ پر بٽڻ هيٺ ڪرڻ جي لاءِ سندس هٿ نہ وڌي سگهيو. کٽ تي پئي ٿڪي پيو هو ۽ هاڻي ڪمري ۾ هانءُ منجهڻ لڳو هو. هو گهر مان ٻاهر نڪري ويو، روڊن تي رلڻ جي لاءِ. پيرن ۾ چمپل پاتل هو ۽ ڏاڙهي ٻن ڏينهن کان وڌيل هئي. فوٽ پاٿ تي هلندي هن کي پنهنجو اڳيون پٽيوالو منهن ڏنجي ويو. هو جڏهن نوڪريءَ ۾ هو ۽ ڪڏهن اتفاق سان بازار ۾ پٽيوالو منهن سامهون اچي ويندو هو تہ ڪيس سلام ڪري، پاسو وٺي هليو ويندو هو. هن ڏٺو تہ جيئن ئي پٽيوالي جي مٿس نظر پئي، هو پهرين ٿورو هٻڪي ويو، شايد گهٻرائجي ويو هو، ڪيس ان حالت ۾ ڏسي. هو هڪدم سلام ڪري سامهون بيهي رهيو ۽ هلڪو جهڪندي هٿ ڏنائين.

”ڇا حال آهي، عارب؟“ هن رسمي طور پٽيوالي کان پڇيو.

پٽيوالو پشيمان پشيمان ٿي ڪيس ڏسي رهيو هو، ڇو هن جي نوڪري ختم ٿيڻ جو ڪارڻ پاڻ هو.

”سائين، سڀ خير آهي... اوهان تہ خوش آهيو نہ سائين!“ هن جي وڌيل ڏاڙهي ۽ لٿل منهن ڏسي هڪدم شڪي ٿي ويو. ’اوهان جي طبيعت نيڪ آهي؟‘“

Gul Hayat Institute

”ها ها، طبيعت ٺيڪ آهي. تون ٻڌائي، تون ڪيئن آهين؟ ڪم ڪار ڪيئن پيو هلي؟“ هن کي سمجهه ۾ نه آيو ته چو پٽيوالي سان ايتري ڏيگهه ڪرڻ ٻيهي رهيو هو.

”بس سائين، ڪم مڙئي پيو هلي... سائين، اوهان...“ پٽيوالو هڪڪيو ۽ رڪجي ويو ۽ سندس چهري تي همدرديءَ جا اهڃاڻ اڀري آيا.

’هي بيوقوف ڇا ٿو سمجهي ته نوڪريءَ وڃڻ سبب آئون ڇرين جهڙو ٿي پيو آهيان.؟ هو زوريءَ مرڪيو ۽ چيائين ”سڀ ٺيڪ آهي، چڱو...“ هن پٽيوالي کي هٿ ڏنو ۽ وڌي ويو. هٿ ملائيندي هن ڏٺو ته پٽيوالي جي اکين ۾ سندس لاءِ رحم هو. هن کي سخت ڪاوڙ آئي. هن جي لاءِ ڪٿي به جاءِ نه هئي. ٻاهر ڪونه ڪو واقفڪار ملي ويو ٿي ۽ سيني کيس پنهنجي منافقيءَ سان ڀريل همدردي ڏيکارڻ شروع ٿي ڪئي. گهر ۾ به ڪو سک نه هو. اتي به هانءُ منجهڻ ٿي لڳو ۽ گهر جا سڀ ڀاتي چڻ سندس اڳيان پنهنجو پاڻ کي ڏوهاري سمجهندا هئا.

آفيس ۾ آخري ڏينهن تي صاحب جڏهن ساڻس همدردي ڪئي هئي، تڏهن ائين ٿي لڳو ته اهو به پاڻ کي ڏوهاري سمجهي رهيو هو. هن کيس يقين ڏياريو ته ٽرمينيشن ۾ سندس ڪوبه هٿ نه هو. نوڪريءَ ختم ٿيڻ جو سبب نوڪريءَ واريءَ درخواست تي لڳل سفارشي نوٽ هو.

”مان تنهنجي ڪم مان سيٽسفائي آهيان. مون کي خبر آهي ته تون بلڪل اِفيشنٽ آهين؛ پر حالتون تون پاڻ ڏسين ٿو. مٿان آرڊر آيو آهي ته جن ماڻهن کي سفارشن تي ڀرتي ڪيو ويو آهي تن کي ڪڍيو وڃي. مون کي توسان همدردي آهي، پر مان ڪجهه به ڪري نٿو سگهان...“

هو ٻڌو ٿيڻ لڳو. کيس صاحب جي وضاحت اجائي لڳي. هن جلدي جند ڇڏائڻ لاءِ چيو ”آئون سمجهان ٿو، سائين، اوهان مجبور آهيو. اوهان کي مون سان همدردي آهي، اها به وڏي مهرباني. چڱو سائين...“

هن سوچيو ته جهڙي سولائي ۽ ٿورڙي دير جي کيس نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو هو، تهڙي طرح نوڪري ملي ڪانه هئي. ان اڌ سٽ واري نوٽ لکائڻ جي لاءِ هو ڪيترو رليو هو، در در ڀٽڪيو هو ۽ ڪيترن ماڻهن کي ايلاز منٿون ڪيا هئائين. ۽ پوءِ نوڪري وئي ته ان اڌ سٽ جي نوٽ سبب!

هن جي نظر آفيس جي هڪڙي ڪلارڪ تي پئي جيڪو مزي سان سگريٽ جا سُوٽا ڀريندو پئي آيو. هو ڪهڙائجي ويو ۽ ڪهٽ هٽي ٻاجهي واري گهٽيءَ ۾ مُڙي ويو. هن سوچيو ته چڱو جو ڪلارڪ جي مٿس نظر نه پئي، نه ته وري اهوئي رينگٽ شروع ٿئي ها. هو ساڳي ساڳي ميسٽي انداز ۾ چيل ڳالهيون ٻڌي بيزار ٿي پيو هو. ڪڏهن من ۾ ايندو هوس ته چئي ڏي: ’نوڪري وئي آهي ته منهنجي وئي آهي، اوهان ڇو اچي منهنجي پويان پيا آهيو؟‘ ۽ هو ڏڍو ٿي ته ڪڏهن سچ پچ ڦاٽ نه ڪائي.

کھٽي سوڙهي ۽ گندي هئي. لڳو لڳ وعندڙ ڏاڍيءَ سان ڪٽي ڪينو ڀاڻي ۽ ڪچرو اٿلي کھٽيءَ ۾ پرجي ويو هو. هو ان کھٽيءَ ۾ ٻھريون ڀيرو آيو هو. کيس خيال آيو ته ٻوٽي موٽي وچڻ کان چڱو آهي ته سڌو هلندو رهي. اها کھٽي ليٽ ته ڪٽي ڪٽندي ۽ ڪنهن ٻئي روڊ ۾ وڃي پوندي. هن روڊ تي هلڻ ٺيڪ نه هو. آفيس جا ماڻهو ٻئي ٽڪرايا ان روڊ تي.

هن جلدي گهر موٽي وڃڻ ٺٽي چاهيو. هن سوچيو ته هلي هلي جڏهن صفا ٿڪجي پئي ته پوءِ گهر واپس وري. ٿڪ سبب ننڊ جلدي اچي ويندي. هونءَ رات جو ننڊ ڪانه ايندي هئي. جاڳي جاڳي مٿو ڳرو ٿي پوندو هو ۽ اکيون سور ڪرڻ لڳنديون هيون. جيڪڏهن ننڊ ايندي به هئي ته سخت بي آراميءَ واري. رڳو آٿل پٿل. رکي رکي ننڊ ڦٽي پوندي هئي هن کي گهر جي پين ماڻهن ٻڌايو تـه هو ننڊ ۾ رڙيون ڪندو آهي، جھڙوڪر ڪو سخت تڪليف ۾ هجي. سندس ماءُ انهن ڪنجهڪارن تي ڏڇي اٿي ايندي هئي، ته ڪٿي هن جي طبيعت خراب نه ٿي پئي هجي. هوءَ هيسيل هيسيل سڏ ڪندي هئي ۽ پوءِ جڏهن ڪ ٺيندي هيس ته هو سٽل آهي تڏهن موٽي ويندي هئي. کھٽيءَ ۾ آٿيل گندي ڀاڻيءَ تان ٽپندي هن ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ته کيس اها عادت ڪڏهن پئي هئي؟ هن جي ذهن ۾ تمام کهٽيون يادگيريون گڏوچڙ ٿي ويون ۽ ڪابه ڳالهه چٽي نه هئي. سڄي حياتي ڏک ئي ڏک هئا، محروميون ئي محروميون هيون. بکون، بيماريون ۽ ذلتون. مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ ٽن سالن تائين بيروزگاريءَ جو ڀڙڪندڙ عذاب. يادگيريون، جن ۾ رڳي پيڙا هئي، ٽن جو هڪ ڍير هو ۽ هو ان ڍير مان هڪڙي يادگيري چونڊي نٿي سگهيو. ننڊ ۾ رڙيون ڪرڻ جي عادت کيس کهڙي وقت کان هئي. هن کي ڏپ هو، ته جڏهن سندس شادي ٿي ويندي، ته ان عادت سبب نسرين جي ننڊ ڦٽي پوندي. هو ان پريشانيءَ ۾ هو ته اها عادت پاڻ کان ڪيئن ڇڏائي. نوڪريءَ وچڻ سبب پيو نه ته گهٽ ۾ گهٽ ان پريشانيءَ کان ته ڇوٽڪارو مليو هو. هو من ئي من ۾ مرڪيو.

اوچتو هن جو هڪ پير ڪيني ڀاڻيءَ ۾ وڃي پيو. چمپل گپ ۾ ڦاسي پيو ۽ ڇنڊا آڌامي ڪپڙن تي اچي پيا. هن زور لڳائي چمپل گپ مان ڪڍيو. ڏپ ناسن ۾ کهڙي آئي. کھٽي سوڙهي هئي ۽ ان ۾ پوري روشني به ڪانه هئي. هو ڇرڪي بيهي رهيو. ’آئون ڪٿي آهيان؟‘ وچان ڪيڏانهن پيو، هن پاڻ کان پڇيو. هن کي سمجهه ۾ ڪجهه نه آيو. کهٽي سندس اڻچاتل هئي. اجا ڪيتري ڏگهي هئي ۽ ڪٿي وڃي ڪٽي هئي، تنهن جي ڪا خبر نه هئي. هو مُنجهي پيو ته ڇا ڪري. هن کي لڳو ته هو ڳچ پنڌ ڪري چڪو هو. ايتري کهٽي پنڌ ڪرڻ کان پوءِ هاڻ پنتي موٽڻ ممڪن نه هو. ’ٿي سگهي ٿو هاڻي کھٽي ختم ٿيڻ واري هجي‘، هن سوچيو ۽ هلڻ لڳو.

’جيڪڏهن نسرين سان منهنجي شادي ٿي چڪي هجي ها، تـه هن وقت ڇا حالت ٿئي ها؟... هوءَ مون کي ڇڏي مائٽن هلي وڃي ها. اڻين ئي ٿئي ها‘ ان ڳالهه جي کيس

پڪ هئي. هن کي حيرت لڳي ته نسرين ۽ هن جي پاڻ ۾ ڪهڙي قسم جي محبت هئي! جيتري قدر هن پڙهيو هو يا ڪتابن ۾ پڙهيو هو، سو ائين هو، ته محبت هر قسم جي لالچ ۽ مفاد کان مٿانهين ڪا آسماني شيءِ هوندي آهي. شايد سندن محبت گهٽ درجي واري هئي. هن کي خيال آيو ته نسرين ۽ سندس محبت روايتي نه، پر وهنواري محبت هئي. 'ها، اصل ڳالهه اها ئي آهي،' هو خوش ٿيو ته حقيقت جي تهه کي وڃي پهتو هو. هن سڄي ڳالهه جو تجزيو ڪرڻ چاهيو. هن جي نسرين سان ان وقت کان محبت هئي جڏهن اڃا ڪلارڪ هو. هو هڪٻئي کي ڏسندا هئا، ته نظرون اٽڪي پونديون هيون ۽ پوءِ نسرين جي ڳٽن ۾ هلڪي ڳاڙهاڻ پيدا ٿيندي هئي، ته نظرون جهڪائي ڇڏيندي هئي. هن ڪڏهن نسرين سان محبت جو اظهار نه ڪيو هو، پر کيس خبر هئي ته ٻنهي کي هڪٻئي سان پيار آهي. ان وقت سندس ماءُ سڱ گهرڻ وئي، ته نسرين جي مائٽن انڪار ڪري ڇڏيو. هن هڪ ڪلارڪ کي ڌيءَ ڏيئي، سندس قسمت هميشه جي لاءِ ڦٽائڻ نٿي چاهي. هن کي پنهنجي محرومين جو شدت سان احساس ٿيو هو. هن اهو ڏٺو هو ته نسرين کي ان ڳالهه جو ڪو به ڏک نه ٿيو هو. هوءَ انهن ڇوڪرين مان هئي، جيڪي محبت سڄڻ سان ڪنديون آهن ۽ شادي شاهوڪارن سان. تنهن هوندي به هو نسرين سان محبت ڪندو رهيو. پوءِ جڏهن وڏي ڄاڪوڙ کان پوءِ سفارش ڪرائي آفيسر ٿيو، ته نسرين جي مائٽن پاڻ سڱ ڏيڻ جي آڇ ڪئي. مڱڻو ٿي ويو. شاديءَ ۾ اڃا ٿورو وقت هو، ته نوڪري ختم ٿي وئي. نسرين جي مائٽن مڱڻو ٽوڙي ڇڏيو. هن کي اميد هئي ته نسرين جيڪڏهن مائٽن جي فيصلي جي مخالفت نه ڪري سگهندي، ته به ان کي ذهني طور نه قبوليندي. هن نسرين سان ملڻ ۽ ڳالهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. 'هاڻي ملڻ مان فائدو ڪهڙو ۽ ڳالهائڻ جي لاءِ ته ڪجهه رهيو ئي ڪونهي،' نسرين کيس جواب موڪليو هو.

هو هلندي هلندي ٿڪجي پيو. هن چاهيو ته هڪ وڏو ٽهڪ ڏئي من جي ڊپريشن کي هلڪو ڪري، پر هن کي ماڻهن جو خيال آيو، جيڪي کيس چريو سمجهن ها. اوچتو هن کي احساس ٿيو ته هو ڪيتري وقت کان گهٽيءَ ۾ هلندو رهيو هو، پر کيس ڪو هڪڙو ماڻهو به نه مليو هو. گهٽي اڃا ڪاله ڪُٺي هئي ۽ وڌيڪ سوڙهي ٿي وئي هئي. هو بيهي رهيو. کيس ساهه کڻڻ ۾ ڏکيائي ٿي رهي هئي. گهٽيءَ ۾ هوا بلڪل ڪانه هئي. هن مٿي آسمان ڏانهن ڏٺو، پر آسمان نظر نه آيو. گهٽيءَ جي ٻنهي طرف پٿرن جون اوچيون ديوارون هيون ۽ آسمان غائب هو. اوچتو هن کي خيال آيو ۽ سندس وار ڪانڊارجي ويا. هو جنهن بيٺو هو، اها گهٽي ڪانه هئي- پر هڪ ڀڄهي اونداهي سرنگ هئي. هو ڀڄي ويو ۽ سرنگ مان جلدي نڪرڻ جي لاءِ ڊوڙڻ لڳو. اونده ۾ پٿر جي ديوارن سان ٽڪرائجي ڪپ ۾ ڪري ٿي پيو ۽ اٿي وري ڊوڙڻ ٿي لڳو. هن کي پڪ ٿي وئي ته اها سرنگ ڪٿي به کُٽڻي ڪانه هئي، پر تڏهن به هو ڊوڙندو رهيو...

مولوي محمد صديق "ماهر"

ماڻيڪو اوڏو

(خاڪو)

4 مئي 1978ع تي، 8 وڳي صبح جو اسٽاف بس مان لٿي. مون کان اڳ ۾ لائبريري (انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي) ۾ پنهنجي جاءِ تي ويٺو هو. ٻاهران ايندي کهڙيءَ لاءِ منهنجا پير دروازي تي بي اختيار بيهي ويا. ان وقت لائبريريءَ ۾ مولوي 'ماهر' کان سواءِ ٻيو ڪوبه ماڻهو ڪونه هو. کيس سلام ڪرڻ کان اڳ سوچيم. 'هي شخص نه رڳو هن گهڙيءَ اڪيلو آهي، پر هن جي زندگيءَ جي هر گهڙي اڪيلي گذري آهي. هاڻي شايد اڪيلائين کان پري زنده به نه رهي سگهندو'. ان وقت منهنجي دل ۾ هن لاءِ عزت جو جذبو جاڳي پيو هو. هوائين به مون کي ڏکوئيل، منجهيل ۽ ڏپ رسيده قسم جا ماڻهو وڻندا آهن. جنهن کان سڀ نفرت ڪندا آهن، آءٌ ان سان پيار ڪندو آهيان.

الهيءَ ڏينهن ٻڌايئين، ته به ڏينهن مهند کيس بس ۾ ننڊ اچي وئي هئي ۽ اڳيئين اسٽاپ تي لهي ٻيءَ واپس موٽي آيو هو. ننڊ، جيڪا هڪ ئي هنڌ تي ماڻهوءَ کي سڪون ۽ آرام جي وادين جو سير ڪرائيندي آهي، الهيءَ ننڊ به مولوي صاحب کي غلط اسٽاپ تي لاهي ڦٽو ڪري ڇڏيو هو...! ۽ پوءِ الهيءَ ڏينهن اڍائي وڳي بنا موڪلائڻ جي بس ۾ روانو ٿي ويو. ساڳي بس ۾ هڪ ڀيري اسان سڀني کي چڙهي ويٺو آهي. ۽ وري ڪڏهن به واپس نه ورڻو آهي.

5 مئي، جمعي جو ڏينهن هو ۽ موڪل هئي. موت، مولوي صاحب کي به آخري ڏينهن موڪل ڏني هئي. اسان کي ڪلّ ڪانه هئي ته ڇهين تاريخ کيس موت طرفان ڏنل موڪل پوري ٿي ويندي ۽ زندگي کنهن وڏوا والڳيان ٻار کيڏي رُنندي رهندي. رلي به صرف سنڌس ٿي آداس اڪيلي ۽ خاموش زندگي هئي، نه ته ٻيءَ کنهن اڪ سان ڪو لاڙڪ به نه لاڙيو هو!

ويچارو اوچتو سخت بيمار ٿي پيو. کنهن اسپتال پيڙو به ڪونه ٿي سگهيو. کنهن ڊاڪٽر جا هٿ ته لصيب ڪونه ٿيس، پر ٻوين گهڙين ۾ کيس هاٽي ٻيارڙ وارو به ڪو ماڻهو ڪونه هو. هو اڪيلو رهندو هو. مائي به پاڻ پچائيندو هو.

6 تاريخ، شام جو سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻيءَ ۾ بلبل ڪورواهيءَ ٻڌايو ”مولوي ماعر منجهند ڏاري گذاري ويو. حميد سنڌي ۽ عبدالقادر جوڻيجو اولڊ ڪئمپس ويا آهن (جتي مرحوم رهندو هو)؛ پر مرحوم جي ڳوٺ يا مٽن مائٽن جو ڏس پتو نه ٿو پوي. خبر نه آهي ته سنڌس ڳوٺ ڪهڙو آهي؟ لاش ڪنهن جي حوالي ڪجي؟ ڪٿي پهچائجي؟“ پوءِ سندس ڳوٺ جو ڪو ماستر جيڪو اولڊ ڪئمپس ۾ هو، ملي وين.

ان گهڙيءَ مون محسوس ڪيو ته آئون پاڻ گذاري ويو آهيان، اڃيو، بُڪيو، ڏکيو ۽ نڌڻڪو. پوءِ منهنجي من ۾ تسڪين ۽ متين يادن جو مينهن وسي رهيو هو، جيڪو ٿوريءَ دير کان پوءِ آڪامي ويو. يادن جا پرڏيهي پکي ڪنب ڦڙڪائي آڏامي ويا، دور ديس ڏاهن!

مٽي پچاڻا، روئڻ ۽ افسوس ڪرڻ ته پري رهيو؛ پر مرحوم جو ڪو به دوست يار، مٽ مائٽ جنازي تي منهن ڏسڻ به ڪونه پهتو. هيڏي ساري ڪائنات ۾ هن جو ڪو به دوست ڪونه هو، ڪو به مٽ-مائٽ ڪونه هو؛ جيڪڏهن هو به ته نه هجڻ جهڙو. زندگيءَ جا اٽڪل 64-65 سال گذاريائين؛ پر شادي ڪانه ڪيائين/ڪانه ٿي سگهيس. هن سدائين بنا سهارن جي خبر ناهي ڪيئن گذاريو هو؟ اڙانگا لڪَ الائي ڪيئن لنگهيو؟ ڪو به ماڻهو بيرحم حالتن جي گهاڻي ۾ تنها ۽ خالي هٿين گذاريندو ته ڪيترا ڏک ڏسندو ۽ ڇا ڇا نه برداشت ڪندو؟ آئون ان متعلق صحيح معنيٰ ۾ تصور به نه ٿو ڪري سگهان! ليڪن مرحوم اهڙو مثال قائم ڪري ڏيکاريو جهڙو ڪو به ڪري نه ٿو سگهي. هن سدائين پوکيو. تنهنڪري سندس لهجي ۾ ڪڙاڻ ۽ درد جي گراڻ هئي.

جيتري بيچينيءَ ۽ بيقراريءَ سان زندگي گذاري هئائين، اوتري ئي خاموشيءَ ۽ صبر سان گذاري ويو.

مولوي صاحب منهن تي ڪنهن به قسم جو نقاب چاڙهي ڪونه هلندو هو، نه ڪو هٿن تي دستانا چڙهيل هئس. زندگيءَ جا سوين ۽ هزارين رنگ روپ آهن، پر هن جي زندگيءَ جي راهه جو هڪ ئي رنگ هو هڪ ئي روپ هو. ائين ڪٿي چئجي ته هو صفا ڪلاسيڪل سنڌي هو. جيڪا ڳالهه دل ۾، سائي ڳالهه چپن تي. اها عادت نياري هوندي هيس ته ڪمهلوئي سهي، ڪا ڳالهه دل ۾ اَيس ته ڦهڪائي ڏيندو هو اوڦتو گهوياتي وانگر، پوءِ ڪٿن نصيب نڌر جا. ماڻهو مري ته مري وڃي پر وزن جي خبر ته وڃي. سچي عمر ڏِڪا ڪاڻا هئائين. واهڻ واهڻ ۽ وستي وستي ووڙي هئائين. پنهنجن توڻي پراون کي آزمائي ڏٺو هئائين. سندس اندر جي قبر ۾ بيشمار تجربا دفن ٿيل هئا. ايترين ڳالهين هوندي به سانجهيءَ ڌاڻي جهڙيءَ چمار (پيريءَ) تائين ڪوڙ، فراڊ، چاپلوسي، منافقي ۽ پيون انهيءَ ٽائيپ جون ڳالهيون سکي ڪونه سگهيو هو.

پيار کان محروم ماڻهو ٻن قسمن جا ٿيندا آهن: هڪڙا مايوس ۽ روئڻا ۽ ٻيا سخت ڪاوڙ ۽ غصي وارا. مرحوم ٻئي قسم وارن ماڻهن مان هو. ڪاوڙ گهڻي ٿيندي هيس. ڪڏهن ڪڏهن

ته سندس ٻوڙهو ۽ ٻي سٽتو جسم اڌ ڪٽيل ٻڪيءَ وانگر لڳندو هو. سندس خاص خوبي وري اها جو ويرم ئي ڪين گذرندي ته وري آهڙي جو آهڙو.

اسان کي ڪڏهن سنڌي ڪڏهن فارسي شعر ۽ چوٽيون ٻڌائي پيو وندرائيندو هو. هن جا ڪافي شعر اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيل آهن. گهڻا قطعا ۽ غزل ٺاٺيپ نظم لکندو هو. ساغر ۽ مينا، گلن جي خوشبو، حسن جي ڪشش، محروميءَ جي احساس جهڙن موضوعن تي طنزيه ۽ مزاحيه شعر لکندو هو، جيڪي ڪافي دلچسپ هوندا هئا. شاعر جي دل شيشي وانگر صاف شفاف ٿيندي آهي. مون هن جي دل ۾ احساسن جي سمنڊ ۾ ڇولين وانگي ڇلندي ڏٺي هئي.

ڪڏهن ڪڏهن عبدالقادر جوڻيجو، جيڪو هر ڪنهن جو همراز آهي: ساڻس ڪچهري اچي ڪندو هو. ٻئي يارن وانگر سس ٻس ڪندي ۽ ڪنن جون ڳالهيون ڪندي ٽڪبائي ڪوا هئا. عبدالقادر کي ۾ ايندو هو مزو ۽ هُن جي ته تتل دل ٺري پوندي هئي. هڪ ڀيري عبدالقادر پڇڻ ۾ چيس "ماڻهن وٽ ته تو جهڙي ماڻهوءَ جو ۾ قدر ڪونهي."

پنهنجي مخصوص اسٽائيل ۾ وراڻيو هئائين "ڳالهه ٻڌين ٿو. ماڻهو جيڪي آهن نه...... ڇڏ ڪٿي الهن ڳالهين کي، اهي ڪتيون ئي ناهن."

"شعر ته ڪو ٻڌاءِ."

"شعر ٻڌندين؟" چڱو ڀلا هي قطعو ٻڌ، ڪاغذ ڏيندي چيائين:

'ساقيا! جلد کول ميخانو،
ڀرت جو ڪو ڀيار پيمانو.
شمعِ الفت کي آڻ محفل ۾،
ته ڪري ان تي رقص پروانو.'

عبدالقادر واهه واهه ڪري پيرين پيو هئس. وري چيائينس "مولوي صاحب توهان منهنجو مرشد ٿيندين؟"

"مون جهڙي اپري ماڻهوءَ جو ڪير مريد ٿيندو؟"

"اڌون جو وينو آهيان." عبدالقادر ڇاتيءَ تي هٿ رکي چيو "پلي پيو ڏيهه ڏوريو ڏس، مون جهڙو مريد ڪٿي ڪونه ملندئي." موت ۾ مرحوم پنهنجي مخصوص انداز سان اکيون ڇنڇهيون ڪري ڪيليو هو. ان وقت مون کي محسوس ٿيو هو ته هو پاڻ تي جبر ڪري ڪيلي رهيو آهي ۽ انهيءَ ڪِل جي پٺيان ٻي انت لڙڪن جو سمنڊ لڪل آهي.

هو ڳوٺ ٻنون تعلقي ميرپور بٺوري جو رهاڪو هو. سندس والد جو نالو محمد صالح، ۽ ذات جو پليجو هو. جنم جي صحيح تاريخ معلوم ناهي. 1975.9.18ع تي عمر جي وڏي هڻ ڪري رٽائر ڪيو ويو. جيئن ته پاڻ ڪنهن اسڪول ۾ ڪونه پڙهيو هو، تنهنڪري

ڪنهن اسڪول جو سرٽيفڪيٽ پيش ڪري نه سگهيو، جنهن مان سندس عمر جي تصديق ٿي سگهي. هن ننڍي کنڊ جي مشهور دارالعلوم ديوبند، صوبي يو. پي ۽ مدرسي ڏاڀيل، صوبي گجرات مان تعليم حاصل ڪئي هئي. هن اتان سند (سرٽيفڪيٽ) ڪونه ورتي، ڇو ته سندس چوڻ ئي: 'ملازمت لاءِ خانگي ۽ قومي ادارن جي فارغ شده علماءَ کان سند طلب نه ڪئي ويندي آهي.' پوءِ هن خانگي ڊاڪٽر نجم عباسي کان سرٽيفڪيٽ ورتو، جنهن پنهنجي سرٽيفڪيٽ ۾ عمر 50 سال ڄاڻائي ۽ يونيورسٽيءَ جي سرڪاري ڊاڪٽر 60 سال ڄاڻائي. ان بعد سائين الانا جي سفارش سان هڪ سال لاءِ Fixed پگهار تي رکيو ويو. پوءِ هر سال مدو وڌندو رهيو. مارچ 1978ع تي سندس ملازمت جو مدو پورو ٿيڻ وارو هو. وري به سائين الانا رڪايس ۽ چيس "جيسين جيئرو آهين، تيسين هن اداري ۾ رهجانءِ." ٿيو به ائين. سنڌ الاجيءَ ۾ جون 1971ع تي آيو هو ۽ آخر تائين اتي ئي رهيو.

هو وڏو خطاط ۽ خوشنويس هو. عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ جو سٺو ڄاڻو هو. تحقيقي ڪمن ۾ هن جون ڪافي خدمتون آهن. اهڙو رڪارڊ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي لوڪ ادب جي آفيس، سنڌ يونيورسٽي ۽ سنڌ الاجيءَ ۾ موجود آهي. هو عربيءَ ۽ فارسيءَ جي ناياب مخطوطن پڙهڻ ۾ ماهر هو. سنڌ الاجيءَ جي لائبرريءَ ۾ موجود قلمي نسخن جو 'ڪئٽالاگ' پاڻ مرتب ڪيو هئائين. ان سان گڏ انهن قلمي نسخن جو تشريحي ڪئٽالاگ تيار ڪري رهيو هو، جنهن ۾ هر قلمي نسخي جي باري ۾ وضاحتي نوٽ ڏنل آهي. سندس جيئري ئي مشهور عالم مولانا قاسمي صاحب ۽ ڊاڪٽر الانا صاحب سندس ڪم جي واکاڻ ڪندا هئا.

سدائين سفيد سادا ڪپڙا پاتل، نظر جي عينڪ، ايگل پين کيسي ۾، جناح ٽوپي، ڇهري تي گهنج ۽ دل ۾ اڻپوريون خواهشون کڻي پيو هلندو هو پين ماڻهن وانگرا .... نه نه، پيا ماڻهو هن وانگر ڪونهن. هو پين ماڻهن جهڙو ڪونه هو. پيا هن وانگر زنده رهي ۽ مري نه سگهندا آهن. هو ڏکويل، يتيم، بي گهر، ننڍڪو ۽ اڪيلو هو. پوءِ به بي پاڙي ول وانگر ڪنهن تي بار ڪونه ٿيو:

جوڳي ڇيڪس ويا جبروت، ماءُ ڏني سون مات مڙهين ۾.

Gul Hayat Institute

ٿان کي ڏونگر ڏوريان

محمد صادق ميمڻ

(آتم ڪهاڻي)

اي منهنجا مولا سائين، تنهنجا لکين احسان هن ٻانهڙي تي آهن، جنهن کي هن دنيا ۾ 8- فيبروري 1895ع ۾ ڪنڊيون شريف لڳ ڪاهي راهو، تعلقه نوشهرو فيروز، ضلعي نواب شاهه ۾ جنم ڏنو. منهنجي والد صاحب مرحوم جو نالو حاجي محمد ادريس ۽ ڏاڏو ميهون فقير ولد احمد ميمڻ، پاڙو حاجاڻي ميمڻ جو آهي.

والد مرحوم ٻڌايو هو ته ڏاڏا احمد مرحوم ڪلهوڙن جي وقت ۾ ڪڪڙ تعلقي ۾ ويٺل هو. اسان جا مائٽ صوبي ديري، خيرپور رياست ۽ نوشهري تعلقي ۾ ڪنڊيون شريف ۽ ڪاهي قاسم لڳ ڪوڙي ميمڻ جي واهڻ ۾ رهندا هئا. انگريزن جي اچڻ کان اڳ، ملڪ ۾ امن امان بلڪ گهٽ هو، جنهنڪري ڏاڏا احمد مرحوم، ڪڪڙ تعلقي مان لڏي ڪنڊيون شريف ۾ اچي پنهنجي عزيزن سان گڏ رهڻ لڳو. ڪنڊيون ۾ عزيزن جا ٽي ويڙها هئا. هڪ ربڏني جو، ٻيو ڪوڙي ميمڻ جو ويڙهو، ٽيون حاجي لبهندي جو ويڙهو. ڏاڏو وڏو، احمد ربڏني جي ويڙهي ۾ اچي ويٺو هو؛ تيئن ڏاڏو ميهون به اتي ئي رهڻ لڳو. ربڏني ۽ ڪوڙي وارن سان ڏاڏي مرحوم مٽي مائٽي به ڪئي. ربڏني جي پٽ کي منهنجي وڏي ايائي لال خاتونءَ جو سڱ ڏنو، جا اڃا اٺن سالن جي ڄمار ۾ مس هئي ۽ منهنجي وڏي پٽ موليڏني لاءِ ڪوڙي جي نياڻيءَ فاطمه جو رشتو ڪيائين؛ ۽ ٽن سالن اندر لال خاتونءَ جو مڱينڊو وفات ڪري ويو. ان کان پوءِ لال خاتونءَ جو رشتو وڏيري محمد صابن ميمڻ ڪاهي قاسم سان ڪيو ويو، جنهنڪري ربڏني وارا ناراض ٿي پيا. ڏاڏا سائين پوءِ هنن جو ويڙهو ڇڏي، مرحوم حاجي لبهندي جي ويڙهي ۾، انهن جي پرسان خالي ميدان ۾ لوڙهو ڏيئي، ڇپر ناهي اچي ويٺو. ان وقت سيني جا گهر ڪکاوان ۽ لوڙهن سان هئا. چاچي موليڏاڻي جي به شادي ڪانه ٿي. مائي فاطمه سڄي عمر شادي ڪانه ڪئي. آخر ستر ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. ڪوڙي کي چار پٽ هئا جن مان هڪ جنهن جو نالو سائين ڏنو هو، جو چانڊو ۽ ڪبڙو به هو، پير به منڊيل هوس، قد ساڌا ٽي فوٽ مس هوس. هن قرآن پاڪ جي تعليم ڪاهيءَ ۾، جتي وڏو تعليمگاهه هو، جنهن ۾ قرآن پاڪ، فارسيءَ ۽ عربيءَ جي تعليم ملندي هئي. ۽ وڏو درسگاهه

هو جنهن ۾ ڇهه-ست استاد حافظ قران ۽ مولوي به هئا، اتي ورتي هئي. ۽ ذري گهٽ حافظ قرآن هو. قرآن پاڪ جي ليکڻ جو نهايت قابل هو. سندس عربي اکر نهايت عمده هئا. ڪيترا قرآن پاڪ لکيا هئائين. منهنجي سمجهه ۾، منهنجي ڄمڻ کان پنجويهه ٽيهه ورهيه اڳ ڪنڊن شريف ۾ سندس مڪتب هو ۽ ڪنڊن ۾ اهڙو ڪو به ماڻهو ڪونه هو، جنهن آخوند صاحب وٽ قرآن پاڪ نه پڙهيو هجي؛ نه رڳو ڪنڊن جا، پر آسپاس جا به گهڻا سندس شاگرد هئا. منهنجي وقت ۾ به گهٽ ۾ گهٽ ٽيهارو چاليهارو شاگرد پڙهندا هئا.

آءٌ جڏهن پنجن-ڇهن ورهين جو ٿيس، ته باباسائينءَ مون کي آخوند صاحب جي مڪتب ۾ پڙهڻ ويهاريو، جتي مون قرآن شريف پڙهڻ شروع ڪيو. پهرئين ۾ ياد ڪيم، اڳتي وڌيڪ قرآن شريف ڏسي پڙهڻ لڳس. پڪ ته سال 1903ع نومبر جو مهينو هو، يا ڊسمبر جو مهينو هو، اسڪولن جو صاحب ڪاهي راهو جي سنڌي اسڪول جو امتحان وٺڻ آيو. اسڪول جي امتحان وٺڻ کان پوءِ آخوند صاحب، جي مڪتب جو معائنو ڪرڻ به آيو. ساڻس گڏ ڪاهي جي اسڪول جو هيڊماسٽر مسٽر خوبچند پڻ آيو. ڪيترا وڏا ڇوڪرا جيڪي قرآن پڙهي نڪتا هئا، گڏ ڪيا ويا؛ صاحب سرسري طرح اسان کان سوال پڇيا. ڪن کان زباني جوڙ ڪٽ جا سوال ڪيا ۽ مون جلدي صحيح جواب ڏنا. اهڙيءَ طرح مڪتب جي چڪاس ڪري ويو. مون کان هيڊماسٽر پڇيو ته "ڪنهن جو پٽ آهين؟ تنهنجو پيءُ ڇا ڪندو آهي؟" هروقت صحيح جواب ڏنم. ٻن-ٽن ڏينهن بعد بابا مون کي چيو ته، "تون هاڻي ڪاهيءَ جي اسڪول ۾ پڙهه؛ مون کي ٻڌايائين ته "وڏي ماستر صاحب مون کي گهرائي چيو، ته تنهنجو پٽ جيڪو مڪتب ۾ پڙهي ٿو، سو ڏاڍو هوشيار آهي، هتي ڇڏينس ته چڱو ٿيندو ۽ ماستر چيو آهي، ته سليٽ پين ۽ ڪتاب به اسين ڏينداسون". مون خوشيءَ سان هائو ڪئي ان وقت ڪنڊن مان، اسان جي پاڙي مان، حاجي محمد الياس حاجي نبهندي جو فرزند پنج درجا پڙهي نڪتو هو ۽ ڪنڊن ۾ خليفي عبدالڪريم جي موڙيءَ سان دڪان کليو هئائين. چاچو حاجي نبهندو سندس والد به سندس مدد ڪندو هو دڪان ۾، ۽ ادا محمد الياس جو پاءُ حاجي غلام نبي ڇهه درجا پڙهي، سال 1957ع کان جمڙائو تي آبدار هو؛ جو پوءِ پنجن-ڇهن سالن بعد ڪينال اسسٽنٽ ٿيو هو. ادا غلام محمد، جو سندن ٽيون ڀاءُ هو، سال 1954ع ۾ ڪاسيٽيءَ جو امتحان پاس ڪري ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ ٽي سال پورا ڪري پوءِ ماستر ٿيو ۽ ادا محمد قاسم حاجي فيض محمد جو وڏو پٽ نوشهري پڙهندو هو ۽ ماستر محمد صالح صاحب وٽ رهندو به هو ۽ پڙهندو به هو ۽ گهر جو ٻاهريون ڪم ڪار به ڪندو هو. الهيءَ کان سواءِ ڪنڊن مان مان محمد عثمان ۽ محمد رمضان چنا به چوٿين پنجين درجي ۾ پڙهندا هئا. ڪنڊن مان رڳو اهي مٿي ذڪار ڪيل پڙهيا هئا يا پڙهندا هئا. مون سان مسٽر عبدالخالق خليفي عبدالڪريم جو فرزند پڙهندو هو. آخوند صاحب وڏي وٽ ذري گهٽ ٻه سال پڙهيو هوس، جنهن ۾ آخوند صاحب نماز

Gul Hayat Institute

پڙهڻ سيکاري. التحيات، دعا قنوت ۽ ڪلمي توحيد وغيره چڱيءَ طرح ياد ڪرايائين. نماز جا ٽي وقت ٻيپهري، ٽيپهري ۽ سانجهيءَ جي نماز تي پاڻ سان گڏ وٺي هلندو هو، ۽ نماز جماعت سان پڙهائيندو هو. مون سال 1904ع ۾ ٻهريون درجو ۽ 1905ع ۾ ٻيو درجو پاس ڪيو. هميشه انعام ملندو هو؛ باقي سليٽ ۽ پين ڪڏهن ماستر صاحب وڏو خوبچند ڏيندو هو، ڪڏهن بابا سائين وٺي ڏيندو هو. مون کي ياد آهي، ته آئون جڏهن ٻهريون درجو پڙهندو هوس، سال 1904ع جي ڳالهه آهي، ته بابا جن ريلوي واري ڪوهه تي ڪٽڪ جي آبادي ڪئي هئي. ريلوي وارو ڪوهه، ڪاهي شهر جي اتر ۾ آهي. ڪٽڪ جي پاسي ڪوهه کان اتر-اوڀر ۾ سؤ ڪن فوٽ پري هڪ پپر جو وڻ هوندو هو. شايد اڃا به جو ڏينهن هو، پپر تي چڙهي پير پٺيءَ ۽ هڪ سنهي ڏار تي ٻيهي، مٿان پپر پٽڻ شروع ڪيم، ته اوچتو ڏار ٽٽي پيو. اٽڪل ڏهن ٻارهن فوٽن جي اتاهين تان اچي هيٺ ڦهڪو ڪيم، ڪجهه پپر جا ڪنڊا ۽ لڱا ۽ ڏڪ اهڙو آيو، جو بيهوش ٿي ويس. صالح لاڙڪ جو اسان جو سرڙيو هاري هو، ان مون کي ڪرندو ڏٺو، سو ڀڄندو آيو ۽ اچي پاڻيءَ جا چنبا منهن تي وڌائين ۽ وات ۾ پاڻي ڏنائين — هوش ۾ آيس، صالح ڪلهي تي کڻي ڪوهه تي آيو، جتان وري بابا ڪلهي تي کڻي گهر آيو، جتي امڙ جيڪي ڪنڊا لڱا هئا، سي ڪڍيا ۽ جتي ڦٽيءَ ۽ ڇيلهه تي ڏڪ جا نشان هئا، اتي هيڊ ۽ تيل جي اگهڙي گرم ڪري ناڪور ڪئي. ٽي ڏينهن اسڪول وڃي ڪونه سگهيس. ٻهريون درجو ماستر وريام، جو ڏيپارجن جو وينل هو ۽ ٽي سال ڪاليج پڙهيل هو، ان وٽ پڙهيس ۽ ٻيو درجو، مسٽر محمد پنهل اڄڻ وٽ پڙهيس، جو ڪاميٽي پاس ڪيل هو؛ پر جهڙائو تي آبداري ماڻ جي ڪري ترت ئي استعيفا ڏيئي ويو. قدرت خداوند جي، جو سال 1923ع ۾، مسٽر محمد پنهل ڊگهڙيءَ ۾ آبدار هو ۽ آئون به ڊگهڙيءَ ۾ بدلي ٿي آيس ۽ داروغو هوس— پوءِ سندس صلاح تي آبدار جو ڪم به سکيس ۽ اهڙو سرٽيفڪيٽ ورتم. ڪينال اسسٽنٽ مسٽر محمد خان پٺاڻ هو ۽ پوءِ سال 1928ع ۾ آبدار ٿي، ڊگهڙي سب ڊويزن جي ڪگوريءَ جي پيٽ تي آيس ۽ وري جيئن 1932ع ۾، آئون ڪينال اسسٽنٽ ٿيس، ته مسٽر محمد پنهل آبدار ئي هو. مسٽر محمد پنهل جي بدلي ٿيڻ کان پوءِ، مسٽر قاضي عبدالمنان، جو سنڌ جو وزير به هو، ان جو والد ماستر ٿي آيو ۽ ڪاميٽي پاس ٿيل هو. مسٽر محمد پنهل ۽ مسٽر قاضي عبدالرحمان نهايت محنتي هئا ۽ ڏاڍي پيار ۽ محنت سان پڙهائيندا هئا. امتحان ۾ ٻئي درجي جي شاگردن مان ڪوبه ناپاس ڪونه ٿيو. قاضي صاحب پوءِ استعيفا ڏيئي ويو، ڪيس جهڙائو تي آبداريءَ جي جاءِ ملي. مون امتحان ۾ ٻهريون نمبر کنيو. ۽ ٻئي درجي جو ڪتاب انعام ۾ مليم. ماستر خوبچند جنهن مون کي اسڪول ۾ داخل ڪيو هو، سو بيحد نيڪ انسان هو، مسلمانن جي تعليم لاءِ جيترو هن صاحب کي خيال هو، اهو وري مون ماستر ٽئونرمل، جو پرين جو وينل هو، ان کي ڏٺو. نه رڳو مسلمان ڇوڪرن کي پيار ۽ محبت سان پڙهايائون، پر هنن جي ڪتابن ملڻ جي به مدد ڪيائين. جتي به خبر پوندي هين ته ڇوڪر رلندڙ آهي يا مال

Gul Hayat Institute

ٽو چاري تہ الهن جي مائٽن سان ملي، الهن کي سمجهائي ڇوڪرن کي اسڪول ۾ داخل ٿي ڪيائون.

چوٿين درجي جو امتحان روهڙيءَ تعلقي جو هڪ جهونو ماستر، جنهن جو نالو پوري ياد نہ اٿم، شايد مسٽر فرمان علي هو، جيڪو اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل آفيسر ڪري ممتحن مقرر ڪيل هو، انهيءَ ورتو ۽ ڏاڍو سخت هو. آءٌ ڪلاس ۾ پهريون نمبر آيس. بابا کي گهرائي چيائين، تہ ڇوڪري کي نوشهري مدرسي ۾ موڪل، تہ وڃي انگريزي پڙهي. آءٌ سرٽيفڪيٽ لکيو ٿو ڏيانس، اميد تہ في بہ معاف ٿيندس ۽ فري بورڊ بہ ملندس. ادا حاجي محمد حسين صاحب زميندار ڪاهي قاسم جو منهنجو پڦات ٿئي، ان سان باباسائينءَ ڳالهہ ڪئي، تہ اسڪولن جي صاحب سرٽيفڪيٽ لکي ڏنو آهي ۽ چيو اٿس، تہ نوشهري مدرسي ۾ ڇوڪري کي داخل ڪرائي؛ هن باباسائينءَ کي سخت منع ڪئي ۽ چيائين تہ ماما، انگريزي منحوس تعليم ڪانہ ڏياربي، اچا بہ ڪنهن ديني مدرسي ۾ وڃي عربي ۽ پارسي پڙهي، تہ اهو بهتر آهي. مطلب تہ آءٌ مدرسي ۾ وڃي نہ سگهيس. مسٽر عبدالخالق، خليفي عبدالڪريم جو فرزند، جو منهنجو ڪلاسي هو، وڃي مدرسي ۾ داخل ٿيو؛ پوءِ ميٽرڪ پاس ڪري نوشهري مدرسي ۾ اسسٽنٽ ماسٽر ٿيو ۽ پهريون ڪلاس پڙهائيندو هو. ايترو تہ هوشيار هو، جو سندس ڪلاس مان ڪو بہ شاگرد ناپاس نہ ٿيو.

ٽئين درجي دوران هڪ دفعي سائي گاهہ جي پٺي ڪتر ڪيم، تہ ڪهاڙي ڪبي هٿ جي ڏيٺي آڱر ۾ لڳي وئي. خدا رحم ڪيو جو هڏو ڪونہ ٽٽو؛ پر ڪهاڙيءَ ايترو ڏيو، جو گوشت جو ٽڪرو ذري گهٽ جدا ٿي ويو. مون وٺي دانهن ڪئي. باباسائين بہ ويجهو هو، مون کي ڪلهي تي کڻي صابوءَ حجام وٽ هليو، جنهن پٽي ڪئي، رت بند ٿيو؛ حجام ڏهاڙي پٽي ڪرڻ ايندو هو. ان وقت ڪو بہ ڊاڪٽر ڪونہ هو.

ٻئي پيري اسان ٻارن، ٻاهر ميدان ۾ ٻئي راند ڪئي، راند ڪندي ڪجهہ ڳالهہ ۾ تڪرار ٿي پيو. قوتل، جو مون کان وڏو هو، ان هڪ ٺڪر جي ڪُني جي ڳچيءَ جو ٺڪر زور سان اڇلائي هنيو، جنهن جو هڪ پاسو سڄيءَ اک مٿان نرڙ ۾ تنبجي ويو ۽ ٽُنگ ٿي پيو، رت وهڻ لڳو ۽ کبيءَ اک جي هيٺان بہ رت جو ريلو شروع ٿي ويو، گهر مڙ پنڌ ٿي هو- رت ڳاڙيندو گهر پهتس. يڪدم امڙ ٻنهي جاين تي سرمو پريو، آهستي آهستي رت بند ٿي ويو، پوءِ صابوءَ حجام جي ملم پٽيءَ سان زخم ڇٽا، سڄيءَ آڱر، نرڙ ۽ اک جي هيٺان اڃا تائين نشان ظاهر آهن.

پنجين درجي کان وٺي آءٌ باقاعدي پنج وقت نماز ادا ڪندو هوس. آخوند سائينڏني صاحب جي حڪم موجب ڪابہ گهاٽي نہ وڃهندو هوس. ان کان سواءِ پير سائين اسحاق شاهہ ۽ پير ستايو شاهہ، ٻئي فارسي پڙهندا هئا، جن لاءِ مولوي عبدالله صاحب خاص طرح ڪين تعليم ڏيندو هو.

نماز ادا ڪرڻ کان پوءِ مولوي صاحب، حضور صلي الله عليه و آله وسلم جن جي حديث ۽ ٻيا مسئلا بيان ڪندو هو، جنهنڪري مولوي صاحب جن جي وعظ ۽ نماز تي حاضر هوندو هوس. خاص طرح سانجهي، سومهاڻي، ۽ فجر با جماعت حاضر هوندو هوس. سائين بيتاب شاهه نوجوان، نهايت مخلص ۽ ايڪوڪار هو. ان جي صحبت ۾ گهڻو رهندو هوس. نماز جي وقت مٽن سان ڪُوزا پري وضوءَ لاءِ ڏيندو هوسان. ديوان ڪرمچند، جيڪو پوءِ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر اسڪولس ٿيو، بي-اي پاس هو، ان وقت پرين جي اسڪول ۾ ماستر هو. ديوان صاحب بابا سائينءَ کي چولدو هو، ته تون پنهنجي ڇوڪري کي انگريزي پڙهاءِ ڇوڪرو هوشيار آهي، اسين تنهنجي ڇوڪري جو خرچ پاڻ پرينداسين. نيٺ پنجين درجي پاس ٿيڻ کان پوءِ ديوان ڪرمچند پاڻ هلي نوشهري مدرسي ۾ داخل ڪرايو ۽ في معاف ڪرايائين. نوشهري مدرسي لاءِ، ان سال هاڻوڪي نئين بلڊنگ ۽ بورڊنگ هائوس به ٺهيو هو، جنهن جي ڪم ۾ جناب حضرت خانبهادر الهندي شاهه جن پاڻ موڪيو. هيڊ ماستر مسٽر قاضي عبدالڪبير صاحب هو: مسٽر عبدالرسول، مسٽر حاجي محمد ۽ مسٽر نهچنداس ماستر هئا. بورڊنگ هائوس جي چارج مسٽر الاهي بخش وسطڙي جي هٿ ۾ هئي، جنهن کي شاهه صاحب مقرر ڪرايو هو. مسٽر نيچنداس سادي طبيعت جو ڪاڏي پهريندڙ ۽ هندو-مسلم جو ڪو به تفاوت نه رکندڙ، بيحد محنتي ماستر هو پهرئين پيرڊ ۾ ڪونه ڪو ليڪچر ڏيندو هو، پوءِ اسڪول ڪم شروع ڪندو. مون سان گڏ جن آدن جا نالا ياد اٿم: مسٽر عبدالرزاق ميمڻ مسٽر عبدالسلام جو فرزند، مسٽر شمس الدين ۽ مسٽر امان الله قريشي ڪڇ ڪهڙ لڪ ويٺل، مسٽر انجم الدين سدوجن جو ويٺل سندس والد به هيڊ ماستر هو ڪنهن اسڪول جو، مسٽر محمد صديق پگهيو ڪچري جو ويٺل، سيٺ نورمحمد ۽ سيٺ محمد وارث (سيٺ عبدالغني جي خاندان جا). قاضي عبدالقيوم صاحب فارسيءَ جو معلم هو، ان سان گڏ حڪمت به ڪندو هو، جنهن ۾ سندس چڱو نالو هو. پاڻ پنهنجي پيرڊ ۾، نه رڳو تعليم ڏيندا هئا، پر ان سان گڏ نصيحت واريون سٺيون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. قاضي صاحب پوءِ سروس ڇڏي حيدرآباد ۾ اچي دواخانو کوليو.

بورڊنگ ۾ اچا جاءِ ڪانه ملي هئي. بابا سائين ۽ سنهنجي ڀڦات ادا حاجي محمد حسين ڪاهي قاسم واري کي چيائين، ته ديوان ڪرمچند، صادق کي نوشهري مدرسي ۾ داخل ڪرايو آهي، في به معاف ڪرائي اٿس، هاڻ رڳو فري بورڊ جي جاءِ وٺي ڏيو. ادا حاجي محمد حسين صاحب، جناب خانبهادر الهندي شاهه صاحب جن جو ساڄو هٿ هو، پڇيائين ته ساڳي ڳالهه ته اها منحوس تعليم آهي، ڪنهن ديني مدرسي ۾ چڙهيوس: پر نيٺ چيائين ته آئون خانبهادر کي چئي فري بورڊ وٺي ڏيندس. جڏهن به ادا محمد حسين درٻيلي ويندو هو هتي وري ايندو هو، ته بابا سائين وٽس ويندو هو، ڪڏهن جواب ملي ته: وقت نه مليو؛ ڪڏهن چيائين ته: مون کي ادا جو نالو ياد ڪونه آيو.

ٻ-ٽي مهينا انهن پڙهيس ته روزانو صبح جو سوير ماني کائي، ٻي منجهند لاءِ کڻي ويندو هوس. ڳرميءَ جي ڪري نوشهري فيروز جي شاهي بازار جي شاهي مسجد ۾ نماز پڙهندو هوس ۽ ڏينهن ۾ ٿاريندو هوس- ڏينهن سڄي ڳوٺ ورندو هوس. ڪو وقت حافظ الهڏني جي مڪتب ۾ وڃي رهيس، جو حڪيم احمدي صاحب جي دواخاني لڳ مسجد سان گڏ هو. اهڙيءَ ريت ڳرميءَ جي موڪلن تائين مدرسي ۾ پڙهيس. جيڪو وقت مدرسي ۾ پڙهيس، ڪلاس ۾ مسٽر شمس الدين قريشي، مسٽر امان الله ۽ عبدالرزاق ميمڻ ۽ آءٌ چئني ڄڻا ۾ هئاسين. حسابن ۾ مون کنهن کي ٻه وٽ لاءِ ڏني؛ اين ڪمن ۾ سٽومٽت هئاسين؛ ٻـر جڏهن فري بورڊ جي اميد ختم ٿي ۽ روزانو اوٽ موٽ، ان ميل اچڻ وڃڻ ۾ ڏکيو ٿي پيو، تڏهن وري بابا سائينءَ جي صلاح سان ڇهون درجو ۾ ڪاهيءَ جي اسڪول ۾ داخلا ورتم. اسڪول جو هيڊ ماسٽر مسٽر ٽيئون مل هو، جيڪو ڇهون ۽ ستون پڙهائيندو هو.

ڇهون پاس ڪرڻ کان پوءِ، ڪاميٽيءَ جي تياري ٻه ان صاحب ڪرائي هئي. اسڪول جي ٽائيم کان سواءِ رات جو ٻه اسان کي پڙهائيندو هو. هن وٽ هندو مسلمان ٻئي برابر هئا؛ پر آءٌ چوندس، ته هن صاحب کي جيترو مسلمان شاگردن جو اولو هوندو هو، اوترو هندن جو ٻه ڪونه هو. چوندو هو ته: بابا، واڻيو وري ٻه وڃي ڪُهر وڪڻندو؛ ٻر اوهان مسلمان پڙهو، ته مزوريءَ کان بچو ۽ هر ڪاهڻ کان جند ڇٽيو. مون سان گڏ ميان عبداله پانو ۽ مسٽر روچيرام جڳلداس ۽ مسٽر هيرالنڊ پريتمداس ڪاميٽيءَ جي تياري ڪئي. سال 1910ع ۾ امتحان حيدرآباد اچي ڏنوسين. هيڊ ماسٽر صاحب ٽيئون مل، اسان سان گڏ حيدرآباد آيل هو ۽ امتحان تائين گڏ هو ۽ اسان کي امتحان کان پوءِ ڏينهن جو ۽ رات جو ٻـ ٻئي ڏينهن وارو پيرو پڙهائيندو هو. امتحان ۾ 450 شاگرد ويٺا. ان وقت نوابشاهه ضلعو اڃا وجود ۾ ڪونه آيل هو. هاڻوڪن حيدرآباد ۽ نوابشاهه ضلعن جا شاگرد حيدرآباد ۾ امتحان ڏيندا هئا. ڪاميٽيءَ جي امتحان ۾ آءٌ سڄي ضلعي جي مسلمانن ۾ پهريون نمبر آيس. حيدرآباد هاءِ اسڪول جا پڙهندڙ هندو ڇوڪرا مون کان مٿي آيا، جيڪي چوٿون پنجون انگريزي پڙهندا هئا. ٽريننگ ڪاليج جو پرنسيپال ديوان تاراچند هو، جنهن جي نگرانيءَ ۾ امتحان ٿيو؛ منهن جو سيٽ نمبر سيتارام هال ۾ هو، جنهن ۾ هاڻي سنڌ پراونشل لائبريري آهي، اڳ ٽريننگ ڪاليج جي حوالي هو. امتحان وقت ٽريننگ ڪاليج جا ٻه فارم ڀرايا ويا هئا. چارئي شاگرد ڪاهيءَ جي اسڪول پاس ٿياسون. ميان عبدالله ۽ مسٽر هيرانند ٽريننگ ڪاليج پڙهي آيا ۽ پوءِ ماسٽر ٿيا. مسٽر روچيرام تپيداري ڪورس ڪري تپيدار ٿيو ۽ 1947ع تائين ميرپورخاص ۾ تپيدار هو ۽ اتان پوءِ هندستان ويو.

آءٌ ڪاميٽيءَ جو امتحان ڏيئي آيو هوس، سو ادا حاجي محمد حسين صاحب، بابا کي منهنجي نالي چيو، ته هن جي پالهن اسان کي ڏيو، نوڪرين ۾ چا رکيو آهي، اچي دڪان

تي ڪم ڪري ـ ۽ بابا سائينءَ کي وڏيڪ چيائين، ته اوهان برادرم ڪان چِٽل آهيو، منهنجو ماروٽ آهي، اوهان ڪو به الڪو نه ڪيو. انهن آسرن ۽ اميدن تي بابا سائينءَ مون کي موڪل ڏني ۽ اچي ڪاهي قاسم جي دوڪان تي ڪم ۾ لڳس. دوڪان تي ان وقت مرحوم گل محمد، ادا حاجي صاحب جو سؤٽ ۽ مرحوم محمد سومر هو. مهينو ڏيڍ دوڪان تي رهيس ۽ ڪم کي سمجهيم. پوءِ مون کي دربيلي موڪليو ويو، جو هندن ۽ مسلمانن جو عيدگاهه جي پلاٽ تي تڪرار هو. خان بهادر سيد آلهندو شاهه هندن کي گهڻو سمجهايو، پر هو نه مُڙيا، جنهنڪري مسلمانن هندن جو بائيڪاٽ ڪيو. ايتريقدر جو هندن کي نه گوشت ٿي مليو، نه مڇي ـ نه پاڻي ڀرڻ وارو نه ڀنگي، ان ڪري هندو دربيلو ڇڏي ويا. سڄي بازار بند هئي. رکيو 2 دڪان لاڳيتا هڪ ڪپڙي جو ۽ ٻيو ريزڪي، شاهه صاحبن جي چوڻ تي ادا حاجي محمد حسين کولايا.

ڪاهي قاسم ۾ مهينو ڏيڍ ڪم ڪرڻ کان پوءِ مون کي به دربيلي موڪليو ويو. جتي مون کي محمد سومر ۽ آخوند عبدالله سان گڏ ريزڪي دوڪان تي ڪم ڪرڻو پيو. ٽن ـ چئن مهينن کان پوءِ ادا حاجي محمد الياس، دربيلي جو دڪان ڇڏي، پنهنجي ڳوٺ آيو ۽ پنهنجو ساڳيو دڪان هلايائين ۽ باقي اسين چار، ٻن دڪانن تي ڪم ڪندا هئاسين. ان وچ ۾ مون کي ٽريننگ ڪاليج پڙهڻ لاءِ آرڊر آيو. ايتري اسڪالر ٿي ملي، جو کاڌ ـ خوراڪ، ڪتاب بلڪ ڪپڙن تائين مائٽن تي بار ڪونه ٿي پيو، پر ادا حاجي محمد حسين صاحب مون کي وڃڻ نه ڏنو. آءٌ دربيلي ۾ نئي دڪان تي ڪم ڪندو هوس. سال کن گذريو، ته بابا سائينءَ، پڦيءَ (ادا حاجي صاحب جي والده صاحبه) کي چيو، ته محمد حسين دلاسا ڏنا هئا ۽ واعدو ڪيو هو ته اوهان ادا محمد صادق کان چِٽل آهيو؛ حاجي صاحب کي چار ڌيئيون آهن، هڪڙيءَ جو مڱڻ اسان کي ڏيو. ان تي پُڦي صاحبه، بابا کي چيو ته اهو آسرو نه رکو، اوهان پنهنجو بندوبست ڪريو، خبر اٿوَ ته پنهنجون ٻه ڀينرون وهاري ڇڏيائين، جن جو مٿو اڇو ٿي ويو آهي؛ سندس چار ڌيئيون به ائين ڳري مري وينديون! ان کان پوءِ همشيره صاحبه جي بدي ۾ بابا سائينءَ منهنجي مڱڻي ڪئي ۽ مڱڻو ٿيو.

اسين جڏهن دربيلي جي دڪان تي هئاسين، ته رهندا شاهه صاحب جن جي مهمان خاني ۾ هئاسين، ماني به مهمان خاني مان ايندي هئي. اسان جي روم سان گڏ ٻئي روم ۾ جناب مولوي فتح محمد سيوهاڻي رهندو هو، جو شاهه صاحب جن جي فرزندن قراري شاهه ۽ محمد علي شاهه کي فارسي ۽ ديني تعليم ڏيندو هو ۽ پيش امام به هو ۽ جمعي نماز به پڙهائيندا هئا ۽ خطبو به پڙهندا هئا. مون کي جيڪو وقت، رات يا فجر جو ملندو هو، سو مولوي صاحب جن جي صحبت ۾ گذاريندو هوس. سندن صحبت ۾ بيحد لطف ايندو هو ۽ پاڻ به مون کي ڏاڍا پاليندا هئا.

Gul Hayat Institute

سال 1917ع جي شروعات ۾، هندن ۽ جناب شاهه صاحب جو ٺهرائڪ هڪ اسسٽنٽ ڪليڪٽر، جنهن جو نالو خدا لڳو ڀلائي ته مسٽر ڪرچلي صاحب هو، آن ڪرايو: جنهن موجب دوڪان پٽي بند ڪرڻا پيا ۽ آئون به ڳوٺ آيس ۽ شادي به فيبروري مهيني ۾ ٿي. شاديءَ رات دريلي مان گهر پهتو هوس، هيئنر آئون بيروزگار ويٺو هوس! ادا حاجي صاحب پوليس سپرنٽينڊنٽ نواب شاهه کي منهنجي نوڪريءَ لاءِ چيو، ته جمعداري ڏيوس. صاحب چيو، ته ڇهن مهينن کان پوءِ هيڊ ڪانسٽيبلي ڏبس؛ في الحال، ڪانسٽيبل جي گريڊ تي ڪلارڪ ٿي، موري تعلقي جي سب انسپيڪٽر جي آفيس ۾ ڪم ڪري. آئون وڃي نوڪريءَ تي چڙهيس. ڪدا ڪرتوت ۽ ظلم، جيئن هيئنر آهن، ان وقت به گهٽ نه هئا. پبلڪ تي پوليس جو دٻدٻو وڏيڪ هو. ٿاڻي جي آفيس رستي جي ڏکڻئي پاسي هئي. ان وقت ڪرسيون ڪونه هيون. وڏو منشي توڙي ننڍو منشي، آڏو ڊيسڪ رکي کاڌيلن تي ويهي ڪم ڪندا هئاسون. روزانو جوابدارن کي مارون-موچڙا، وٺ-پڪڙ جي رنئي هوندي هئي. ٻه مهينا به سروس ۾ اڃا نه ٿيا هئا، ته هڪ ڏينهن، پنهنجي آفيس ۾ ويٺي ڪم ڪيوسون، ته دري کان -- جا آتر پاسي کان هئي، جنهن مان رستي تان ايندڙ ۽ ويندڙ ماڻهو چڱيءَ ريت ڏسبا هئا. صبح جو وقت هو. رستي تان سهري آڻ تي هڪ شخص سان گڏ، هڪ عورت وڏي رنئي سان ڊيڪيل، پوئين خاني پاڪڙي ۾ ويٺل هئي ۽ همراهه اڳئين خاني ۾ ٿي ويا. جمعدار جي انهن تي نظر پئي، هڪدم دري کان ٻاهر لڪري، آڻ واري کي هڪل ڪري بيهاريائين ۽ حڪم ڪيائين، ته آڻ واپس ڪر. آڻ ٿاڻي تي آيو. جمعدار ۽ ٻه پوليس وارا همراهه کي ورائي ويا: ”مائي ڪير آهي؟“ هن ٻڌايو ته: ”مائين منهنجي زال آهي.“ ڳوٺ ذات ۽ نالو ٻڌايائين؛ پر ڪيس حڪم ٿيو، ته ضامن ڏيئي پوءِ زال وٺي وڃ. هن ويچاري گهڻيون آزيون نيزاريون ڪيون؛ الله جا واسطا وڌائين؛ پر هن جي هڪ به نه ٻڌي ويئي. لاچار آڻ ۽ زال ڇڏي هو ضامن وٺڻ ويو. وڏو منشي مسٽر ڪريم بخش وسطڙو ميجر جو ويٺل هو، پوءِ جمعدار مان صوبيدار ٿيو هو، ان به ڪجهه نه چيو. همراهه جي وڃڻ کان پوءِ جمعدار مائيءَ سان ڇيڙڇاڙ ڪئي ۽ سپاهين کي حڪم ڏنائين، ته هن کي ڪوٺيءَ ۾ وٺي هلو. مون وڏي منشيءَ کي منٿ ڪئي، ته اهڙو ظلم ڪرڻ نه ڏيو. خداوند جي سرڪار ڏاڍي آهي. جيڪڏهن جمعدار ڪابه پهت ورزي ڪئي، ته آئون صوبيدار کي رپورٽ ڪندس. صوبيدار به نئون مسٽر جيوت رام ٿالي هو، آفيس مان پروموٽ ٿي آيل هو. جنهن منهنجو آرڊر به ڪڍيو هو ۽ مون کي چڱو پائيندو هو. جنهن جو ميني کي البت ڊپ هو، ان ڪري وڏي منشيءَ جو چوڻ ۽ منهنجي دخل ڏيڻ ڪري، مائيءَ جي خدا پاڪ لڄ رکي. مائي کي مون پنهنجي روم ۾ ويهاريو، ٻاهران قلف ڏئي ڇڏيو. ٽن-چئن ڪلاڪن کان پوءِ همراهه ضامن وٺي آيو. جنهن مهل مون در کولي، مائي هن جي حوالي ڪئي. آن وقت سندس گهر واريءَ چيس ته: هيءُ ادا نه هجي ها، ته منهنجو الائي ڪهڙو حشر ٿئي ها! آن کان پوءِ مائي ۽ سندس گهر وارو مون کي پيرين پئي دعائون ڪندا، موڪلائي ويا.

Gul Hayat Institute

ان حادثي منهنجي طبع تي اهڙو ڀُرو اثر وڌو، جو ڇهن ته مون کي جي جمعداري ملي، ته به مون کي پوليس جي نوڪري نه کپي ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو صوبيدار صاحب کي استعيفا لکي ڏنم. صوبيدار مون کي گهڻو سمجهايو، جمعدار ۽ وڏي منشيءَ به مون کي چيو ته استعيفا نه ڏي؛ پر مون ڪنهن جي به نه ٻڌي ۽ ساڳئي ڏينهن ڳوٺ اچي پهتس ۽ خداوند جا شڪرانا بجا آندم، جو ان ظالم سروس کان آزاد ٿيس.

(هلندڙ)

● ["آتم ڪهاڻي" نثر جي هڪ بيحد نازڪ ۽ اهم صنف آهي؛ ان کي لياڻ لاءِ سچائي ۽ بيباڪي پهريون ۽ پويون شرط آهي. اها حقيقت آهي ته سنڌي ادب ۾ خاص ڪري گذريل ٽيهن ڏهاڪن ۾ هن صنف ڏانهن جوڳو ڌيان نه ڏنو ويو آهي.

هتي سائين محمد صادق ميمڻ جي "آتم ڪهاڻي" ڏيڻ جو مقصد اهو رکيو آهيءَ ڪوٽ کي پورو ڪرڻ آهي؛ ۽ ساڳئي وقت لکندڙن کي ان صنف ڏانهن ڌيان ڏيارڻ لاءِ آيارڻ پڻ آهي. هن "آتم ڪهاڻيءَ" ۾ ان وقت جي حالتن، ماحول، ڪردارن ۽ انهن جي سياءِ، ڪُڏين سماجي رسمن جي ڇيت ڇنڊ سان گڏوگڏ، اڪيلي ماڻهوءَ جي جيئڻ ڪارڻ جاکوڙ جو ورنن آهي.

آس اٿم ته "مهراڻ" جا پڙهندڙ ان کي دلچسپيءَ ۽ ڌيان سان پڙهندا.

—امداد]

Gul Hayat Institute

هڪ ڪروڙ پائونڊ نوٽ

مارڪ ٽوئين

ثريا مخدوم

[مارڪ ٽوئين امريڪا جي جديد ادب جي باني مان ليکيو وڃي ٿو. هو 1835ع ۾ ڄائو ۽ 1910ع ۾ وفات ڪيائين. سندس اصل نالو سيموئل ڪليمنز هو. هن پنهنجي ادبي زندگيءَ جي شروعات ننڍين ڪهاڻين سان ڪئي؛ پر اڳتي هلي هو هڪ ناول نويس جي حيثيت ۾ مشهور ٿيو. ”هڪلبيري فن“ سندس هڪ شاهڪار ناول آهي.

مارڪ ٽوئين بنيادي طور هڪ مزاح نگار آهي؛ پر سندس مزاج اڇاترو نه آهي، ان ۾ اونهائپ ۽ ڏنگي طنز آهي. ان جو مثال هيٺ ڏنل ڪهاڻيءَ مان به ملي سگهي ٿو. ان ۾ هن ڪيل ٿي ڪيل ۾ انگريزن جي ڪن اڻوڻندڙ رواجن، جيئن ته هر معاملي کي شرط سان ليڙڻ ۽ دعوت جي روايتي شروعات ڪرڻ واري دستور تي ٽوڪ ڪئي آهي.

پيو ته ان ڪهاڻيءَ ۾ سرمائيداري سماج جي هڪ ناسور کي ظاهر ڪيو ويو آهي، جنهن موجب هڪ سماج ۾ عزت لائق رڳو اهو ماڻهو آهي، جنهن وٽ پئسو آهي. ان ڪهاڻيءَ جو سورمو (Hero) هڪ غريب ڇوڪرو آهي، جنهنجي هوندءَ ته ڪابه حيثيت نه هئي؛ پر جڏهن هن وٽ هڪ ’وڏو‘ نوٽ اچي وڃي ٿو، ته هو هڪدم مانَ وارو ٿيڄي وڃي ٿو، هن جو حسب نسب پڻ اعليٰ ٿي پوي ٿو. جيتوڻيڪ هو پوءِ به هٿين خالي رهي ٿو؛ پر رڳو ان ’وڏي‘ نوٽ جي هڪ جهلڪ سان ئي اهي سڀ آسائشون ماڻي ٿو، جيڪي سرمائيداري سماج ۾ مٿاهين طبقي جا ماڻهو ماڻين ٿا، ايتريقدر جو لقب به ملن ٿا.

مارڪ ٽوئين پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو مسسپي درياهه جي ماڻريءَ ۾ گذاريو، جنهن جو نتيجو اهو ٿيو، جو هن جي اڪثر ڪتابن ۾ درياهه جي زندگيءَ جا آهڃاڻ ملن ٿا. ڪي ڪتاب ته هن لکيا ئي ان زندگيءَ جي باري ۾ آهن. هيٺ ڏنل ڪهاڻيءَ ۾ پڻ اهڙا آهڃاڻ ملن ٿا. — ثريا مخدوم]

مان جڏهن ستاويهن سالن جو هوس، تڏهن سان فرانسسڪو ۾ ڪاٿين جي هڪ دلال جو ڪلارڪ هوس، ۽ اهيءَ ڪري هر قسم جي ڏيتي ليتيءَ ۾ پڪو ٿي ويو هوس. مان دنيا ۾ اڪيلو هوس. مون وٽ اهڙي ڪابه شيءِ نه هئي، جنهن تي ڀاڙيان، سواءِ پنهنجي ڪُٽڻ ۽ چڱن لڇڻن جي؛ پر اهي منهنجي قسمت ناهڻ ۾ منهنجي مدد ڪري رهيا هئا ۽ مان آئيندي لاءِ مطمئن هوس.

هفتي جي پوين ڏينهن ۾، منجهند جي ماني کان پوءِ منهنجو وقت، منهنجو پنهنجو هوندو هو. ان وقت مان هڪ ننڍڙيءَ ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، سمنڊ ۾ سير ڪرڻ ويندو هوس. هڪ ڏينهن مان تمام پري نڪري ويس ۽ درياهه تائين وڃي نڪتس. بس پوءِ ته واپس ورڻ جون سڀ اميدون لاهي ويٺس؛ پر اتفاق سان هڪ ننڍو ڦرهو جهاز وٽان اچي لانگهائو ٿيو، جنهن مون کي ڪنيو. اهو جهاز لنڊن ڏانهن وڃي رهيو هو. اها تمام وڏي ۽ طوفاني مسافري هئي. هنن مون کان ڀاڙي جي عيوض هڪ عام ڏاروءَ جي حيثيت ۾ ڪم ڪرايو. جڏهن مان لنڊن جي بندر تي پهتس، ته منهنجا ڪپڙا ميرا ٿي چڪا هئا ۽ منهنجي کيسي ۾ صرف هڪ ڊالر وڃي بچيو هو. انهيءَ رقم مون کي ڇوويهه ڪلاڪ پاليو ۽ پناهه ڏني. ٻيا ڇوويهه ڪلاڪ مون بنا کاڌي ۽ اجهي جي گذاريا. ٻئي ڏينهن صبح جو ڏهين وڳي جو ليستو ۽ بکيو، مان پنهنجو پاڻ کي پورٽ لينڊ پيلس تي گهليندو پئي ويس ته اتي هڪ ٻار، جنهن کي سندس نوڪرياڻي گهمائي رهي هئي، هڪ ناسپاتي — هڪ چڪ کڌل — گٽر ۾ اڇلائي.

مان هڪدم بيهي رهيس ۽ پنهنجي اسائتي اک ان گپ جي خزاني ۾ کُپائي ڇڏيم، منهنجو وات پاڻي پاڻي پئي ٿيو، منهنجي پيٽ ان لاءِ ليلايو، منهنجي سڄي وجود ان جو خيرات گهريو؛ پر هر ڀيري جيئن مان ان کي کڻڻ لاءِ نيوڙيس ٿي، ته ڪنهن لنگهندڙ اک منهنجو ارادو تاڙي ٿي ورتو ۽ مان وري سڌو ٿي، اهڙي ته لاپرواهي ڏيکاريندو هوس، ڄڻ ته مون ان ناسپاتيءَ لاءِ ڪڏهن سوچيو به نه هو. اها حالت ٿيندي ئي رهي ۽ مان ناسپاتي کڻي نه سگهيس. آخرڪار مان ايڏو ته نااميد ٿيس، جو شرم حيا جا ليڪا لتاڙي، ناسپاتي کڻڻ وارو ئي هوس، ته منهنجي پويان هڪ دري کلي ۽ هڪ پرئي مڙس مون سان ڳالهائيندي چيو:

”مهرباني ڪري هيڏانهن اچ.“

مان ان گهر ۾ گهڙيس، جتي هڪ باوردي نوڪر جي سونهپ ۾ مون کي هڪ عاليشان ڪمري ۾ پهچايو ويو. ان ڪمري ۾ پوڙهن همراهن جو هڪ جوڙو ويٺل هو. نوڪر کي ٻاهر موڪلي، هنن مون کي ويهڻ لاءِ چيو. ميز تي پيل مانيءَ جي بچيل ٽڪرن مان لڳو ٿي، ته هنن تازو نيرن ڪئي هئي. انهن مانيءَ جي ٽڪرن مون تي جادوءَ وارو اثر ڪيو. اها ڄاڻ ته رکو مون کي ئي آهي، ته مون ڪيئن پاڻ کي جهليو پليو. منهنجون اکيون انهيءَ کاڌي ۾ کُتل هيون، پر مون کي کاڌي کائڻ جي ڪا به صلاح نه ڪئي وئي. بس پوءِ ته جنهن پيڙا مان مون کي لنگهڻو پيو، تنهن جي خبر ته منهنجي دل کي ئي آهي.

هاڻي، ڪا ٿوري مهل اڳ اتي ڪجهه ٿيو پئي، جنهن جي باري ۾ مون کي ان کان پوءِ ڪافي ڏينهن تائين ڪا خبر نه پئجي سگهي؛ پر اوهان کي مان اهو سڀ ڪجهه هاڻي ئي ٻڌائيندس.

هنن ٻنهي پوڙهن ڀائرن جي وچ ۾، ڪجهه ڏينهن اڳ هڪ گرما گرم بحث هليو پئي، ۽ انهيءَ نهراءَ تي پورو ٿيو هو، ته ان جو فيصلو شرط سان ڪيو ويندو، جيڪو هر معاملي کي نبيرڻ جو انگريزي طريقو آهي.

اوهان کي ياد هوندو، ته هڪ ڀيري انگلنڊ جي بئنڪ ڪنهن ڊارئي ملڪ سان ڏيتي ليتيءَ جي سلسلي ۾، هڪ خاص مقصد لاءِ ڏهه لک پائونڊن جا ٻه نوٽ جاري ڪيا هئا؛ پر ڪنهن سبب جي ڪري انهن مان صرف هڪ استعمال ڪيو ويو هو ۽ اهو ليڪال تي ويو هو؛ ٻيو اڃا تائين بئنڪ جي خزاني ۾ پيو هو. اتفاق سان اهي مالدار پائر ڳالهيون ڪندي اچي ان ڳالهه تي ويچارڻ لڳا، ته هڪ صفا ايماندار شخص جي هوند ڪهڙي حالت ٿئي، جنهن کي لنڊن جي شهر ۾ صفا هيڪلو ڇڏيو وڃي ۽ هن وٽ ٻيو ڪجهه به نه هجي سواءِ انهي بئنڪ نوٽ جي. جنهن کي ظاهر آهي ته هو ظاهر ڪري به نه سگهندو. ڀاءُ 'الف' چيو ته هو لنگهڻ وکهي مري ويندو؛ ڀاءُ 'ب' چيو ته ائين نه ٿيندو. ڀاءُ 'الف' تنهن تي چيو، ته هو ان کي بئنڪ يا ڪنهن به ٻئي هنڌ ڏئي نه سگهندو، ڇاڪاڻ ته تڏي تي ئي گرفتار ٿي پوندو. اهڙيءَ طرح هو تڪرار ڪندا رهيا، تان جو ڀاءُ 'ب' چيو، ته هو ان لاءِ ويهه هزار پائونڊ شرط لڳائڻ لاءِ تيار آهي، ته اهو ماڻهو انهن ڏهن لکن تي ڪهڙيءَ به طرح ٽيهه ڏينهن گذارو ڪندو. ۽ جيل کان به ٻاهر هوندو. ڀاءُ 'الف' هن کي ورائي ويو. نيٺ ڀاءُ 'ب' بئنڪ ۾ ويو ۽ اهو نوٽ ڪڍي آيو. توهان ڏٺو، صفا هڪ انگريز واڪر! پوءِ هن هڪڙو خط لکرايو، جيڪو سندس منشين مان هڪ سهڻن اکرن ۾ لکيو ۽ پوءِ پائر ان کي ڏيڻ لاءِ سڄو ڏينهن ڪنهن صحيح ماڻهوءَ لاءِ واجهائيندا رهيا. هن ڪيترائي ايماندار ماڻهو سامهون لنگهندي ڏٺا؛ پر اهي ذهين نه هئا. ڪيترائي ذهين هئا، ته وري ايماندار نه هئا. جن ۾ وري اهي ٻئي گڻ هئا، ته اهي غريب نه هئا، يا جيڪڏهن ڪافي غريب به هئا، ته آوپرا يا ڌاريا نه هئا. مطلب ته هرڪنهن ۾ ڪانه ڪا کوٽ هئي، تان جو مان هنن جي ور چڙهيس ۽ هنن سڃيو ته مان هر لحاظ کان صحيح ماڻهو هوس؛ سو هنن مون کي پڪراءِ چونڊي ورتو ـ ۽ هاڻي مان آئي اهو ڄاڻڻ لاءِ سيڙهيو ويٺو هوس، ته هنن مون کي ڇو سڏايو هو! هنن مون کان منهنجي باري ۾ سوال پڇڻ شروع ڪيا ۽ جلد ئي کين منهنجي ڪهاڻي معلوم ٿي وئي. پوءِ نيٺ هنن مون کي ٻڌايو، ته مون کي سندن هڪ ڪم ڪرڻو آهي. مون کين ٻڌايو ته مون کي ان لاءِ سچ پچ ڏاڍي خوشي ٿيندي، ۽ پڇيم ته اهو ڪم ڪهڙو هو؟ پوءِ هنن مون کي هڪ بند لفافو ڏنو ۽ چيو ته مون کي ان جي اندر پنهنجي ڪم جي وضاحت ملندي. مون ان کي کوليو ٿي ته هن چيو: نه، ان کي پنهنجي جاءِ تي کڻي وڃ ۽ تيستائين آپهرو نه ٿيان. مان منجهي پيس ۽ ان معاملي تي وڌيڪ بحث ڪرڻ گهريم؛ پر هنن ائين ڪرڻ نه ڏنو؛ سو اهڙي قسم جي عملي ٽوڪ تي پاڻ کي بي عزت ۽ ڪيرايل محسوس ڪندي ۽ پوءِ به ان سان منهن ڏيڻ لاءِ مجبور هوندي، ڇو جو امير ۽ طاقتور ماڻهن جي چٽرن جي جواب ڏيڻ جي حالت ۾ نه هرس، مون ڪالٿن موڪلايو.

منهنجي حالت هاڻي اهڙا هئي، جو آهيا ساڳي ناسپاتي ڏسان هان، ته سڄي دنيا جي سامهون ٻيهي کاوان هان؛ پر اها به وڃائجي چڪي هئي؛ سو مون ان کي به هن لياڪي ڏلڏي

۾ وڃائي ڇڏيو! ان جي خيال منهنجي بڪٽ من ۾ آلڊمانڊ ڇڪائي ڏني ۽ هنن ماڻهن ڏانهن منهنجي جذبن کي ڀڙڪايو. ان گهر ڪان ٻرپرو ٿيندي ئي، مون پنهنجو لفافو کوليو ۽ ڏٺم ته ان ۾ ڏوڪڙ هئا. هاڻي انهن ماڻهن جي باري ۾ منهنجي راءِ ڪيئن تبديل ٿي، اهو مان ئي چئي سگهان ٿو! مون هڪ لحظو به زيان نه ڪيو ۽ نوٽ ۽ ڏوڪڙ پنهنجي سوٽ جي ٻوٽين کيسي ۾ سانديم ۽ ويجهڙائيءَ واري هڪ سستي هوٽل ۾ گهڙيس. ڇگو ڀوءِ مون ڪيئن ڪاڌو! جڏهن مان گهڻو وقت ويهي نه سگهيس، ته پنهنجي موڙي ٻاهر ڪڍي اڪيليم. هڪ ئي نظر ۾ ذري گهٽ غش ٿي ويس. پنجاهه لک ڊالرا انهن ته منهنجو ستو لي ڦيرائي ڇڏيو. مان ٻنا اک ڇنڀڻ جي ان نوٽ کي تڪيندو رهيس ۽ شايد تڪيندو ئي رهان ها، پر هڪ ٻي عجيب ڳالهه نوٽ ڪيم ۽ اها هئي هوٽل جو مالڪ. هن جي اک نوٽ تي هئي ۽ هو اڇرج ۾ ٻڏو پيو هو. ائين پئي لڳو ڄڻ هو پنهنجي سموري جسم ۽ روح سان ان جي پوڄا ڪري رهيو هو، هو صفا بت ٻڻجي ويو هو، ڄڻ ته پنهنجا هٿ ۽ پير چوري به نه سگهندو. اها حالت ڏسي مون هڪ لحظي ۾ پنهنجي حالت ٺيڪ ڪئي ۽ ان مهل جيڪو مناسب سمجهيم، سو ڪيم. مون نوٽ هن ڏانهن وڌايو ۽ بي خياليءَ سان چيو:

”مهرباني ڪري مون کي باقي ريجو ڏيو.“

اهو ٻڌندي ئي هو پنهنجي اصلوڪي حالت ۾ اچي ويو ۽ نوٽ مٽائڻ جي لائق نه هئڻ لاءِ هزارين معافيون گهريائين. هن جي اکين جي اچ اجهامڻ جي نه هئي، پر افسوس جو هو نوٽ کي ڇهي به نه پئي سگهيو. ڄڻ ته اها شيءِ هن غريب جي ڪٽڻ کان ڳري هئي. چيو مانس:

”معاف ڪجو، اهو مناسب ته نه آهي، پر هن وقت مون وٽ ڪليو پئسو نه آهي، تنهنڪري مهرباني ڪري مون کي هي ئي مٽائي ڏيو.

پر هن چيو، ته اها ڪا اهڙي ڳالهه نه هئي. هو اهو ليڪو پئي دفعي وٺي پئي سگهيو. مون چيس ته مان سندس پاڙي ۾ شايد گهڻو وقت تائين نه اچان، هن ان تي وراڻيو ته ان جي به ڪا تڪڙ نه هئي، هو ترسي سگهيو ٿي، پيو ته مان ڪنهن به مهل ڪا شيءِ هن کان وٺي سگهيس ٿي، ۽ ان ڪنڊي کي جيستائين وٺيم تيستائين هلائي سگهيس ٿي. هن چيو ته کيس اميد هئي ته هو مون پاري هڪ شاهوڪار شخص ۾ رکي انهيءَ ڪري ويساهه ڪرڻ ڪان نٿي ڊڄي، جو مان هڪ ڪلمڪ شخصيت جو مالڪ هئس ۽ غريباڻو ويس ڍڪي ماڻهن کي بيوقوف بڻائي رهيو هوس. ان مهل هڪ ٻيو گراهڪ اچي رهيو هو، سو هوٽل جي مالڪ مون کي ان ديو جهڙيءَ شيءِ کي لڪائڻ جو اشارو ڪيو. پوءِ هو در تائين مون سان ليوڙندو هليو ۽ ان کان اڳ جو مون کي پوليس جهلي، مان ڪيل خطا کي بخشائڻ لاءِ ساڳئي گهر ۽ ان جي مالڪن، ٻن ڀائرن ڏانهن ويس. مان ڏاڍو منجهي پيو هوس. دراصل

ڏاڍو ڏچي ويو هئس، جيتوڻيڪ منهنجو ان واقعي ۾ ڪو ڏوهه به نه هو؛ پر مان ماڻهن کي چڱيءَ ريت سڃاڻندو هوس، ته هنن کي جڏهن خبر پوندي آهي، ته هنن ڪنهن اڻواقف شخص کي هڪ لک پائونڊن جو چيڪ هڪ پائونڊن جو نوٽ سمجهي ڏنو آهي، ته بجاءِ پنهنجي تنگ نظريءَ کي ننڍڻ جي، هو ان غريب شخص کي ڌڪارڻ لڳندا آهن. جيئن مان گهر تي پهتس، منهنجو جوش وڌڻ لڳو، جو اتي نه سڀڪجهه سانت هو. ان مان مون کي پڪ ٿي، ته هنن کي اڃا پنهنجي چيڪ جي خبر ڪانه پئي هئي. مون گهنٽي وڄائي. ساڳيو نوڪر نڪري آيو. مون هنن پرڏيهي مڙسن جو پڇيو:

"هو هليا ويا آهن"، اهو آهي انهن ماڻهن جي طبقي جو هٺيلو ۽ سرد انداز!

"هليا ويا، ڪيڏانهن؟"

"مسافريءَ تي."

"پر ڪيڏانهن؟"

"ولايت، منهنجي خيال ۾ ته."

"ولايت؟"

"هائو سائين."

"ڪهڙيءَ وات، ڪهڙي دڳ کان؟"

"اهو مان نه ٿو ٻڌائي سگهان، سائين."

"هو موٽندا ڪڏهن؟"

"هڪ مهيني ۾، سندن چوڻ موجب."

"هڪ مهينو! آه، اهو ته ڏاڍو عجيب آهي! مون کي ڪو طريقو ٻڌاءِ، ته مان ڪهڙيءَ طرح هنن تائين هڪ نياپو پهچائي سگهان ٿو. اهو ڏاڍو ضروري آهي."

"دراصل مان ڪجهه نه ٿو ٻڌائي سگهان. مون کي ڪا خبر نه آهي ته هو ڪيڏانهن ويا آهن، سائين."

"ته پوءِ مان ڪٽنب جي ڪنهن ٻئي ڀاتيءَ کي ڏسڻ گهرندس."

"ڪٽنب پڻ ٻاهر ويل آهي؛ مهيني کان ٻاهر آهي ـــ مان سمجهان ٿو مصر يا هندستان."

"پائو، هنن کان هڪ تمام وڏي چيڪ ٿي وئي آهي. هو رات ٿيڻ کان اڳ ئي موٽي ايندا. چا تون کين ٻڌائيندين ته مان هت آيو هوس، ۽ اهو ته ايندو رهندس، جيستائين اهو سڀڪجهه ٺيڪ ٿي وڃي. کين ڊڄڻ جي ڪابه ضرورت نه آهي؟"

"جيڪڏهن هو موٽي آيا ته مان کين ٻڌائيندس؛ پر مون کي هنن جو اوسيئڙو ناهي ـــ هنن چيو هو ته تون هڪ ڪلاڪ اندر هت جاچ ڪرڻ ايندين؛ پر مان توکي ٻڌايان ٿو ته سڀڪجهه ٺيڪ آهي. هو پنهنجي وقت تي هت هوندا ۽ تنهنجو انتظار ڪندا."

سو مون کي اهو خيال بہ تياڳڻو پيو، ۽ سوچي آيس. ڇا تہ ڳجهارت هئي! مان تہ پنهنجو هوش وڃائڻ تي هوس. هو هميشه ”وقت تي“ هوندا. ان جو ڪهڙو مطلب ٿي سگهيو ٿي؟ شايد خط ان جي ڇنڊڇاڻ ڪري. سو تہ ان کي بہ وساري ڇڏيو هو. اهو خط ٻاهر ڪڍي پڙهيم. اجهو، سنجهس هيٺين ريت هو:

”تنهنجي سنهن مان لڳي ٿو تہ تون هڪ ذهين ۽ ايماندار ماڻهو آهين. اسين اهو بہ سمجهون ٿا تہ تون هت اوپرو ۽ غريب آهين. لفافي ۾ توکي ڪجهہ ڏوڪڙن جي رقم ملندي. اها توکي ٽيهن ڏينهن لاءِ بنا وياج جي ڏني وئي آهي. ان مدي جي پڇاڙيءَ تي. هن ئي گهر ۾ احوال ڏئي وڃجانءِ. سو تو تي هڪ شرط هنيو آهي. جيڪڏهن مان اهو ڪتي ويس، تہ منهنجي انعام ۾ ڪهڙو بہ درجو ماڻي سگهين ٿو—ڪوبہ، يعني تون پاڻ کي ان جهڙو ثابت ڪندين ۽ ان کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندين.“

نہ صحيح، نہ ايڊريس، نہ ڪا تاريخ. ڇڱو جنجال هو! ان کان اڳ جيڪا گذري توهان تہ ان کان واقف ٿي چڪا آهيو؛ پر مان تہ صفا اڻڄاڻ هئس. اها منهنجي لاءِ هڪ اونهي، ڳجهي پرولي هئي. مون کي تڙ جيتري بہ سڌ نہ هئي تہ اها راند ڪهڙي هئي؟ ۽ الائجي منهنجي لاءِ نقصان واري هئي يا فائدي واري! مان هڪ باغ ۾ ويس ۽ ويهي ان باري ۾ ويچارڻ جي ڪوشش ڪيم ۽ سوچڻ لڳس، تہ مٺون دڳ ڪهڙو هو، جنهن تي وک کڻان! نيٺ هڪ ڪلاڪ جي پڄاڻيءَ تي منهنجي دليل بازي ان نقطي تي پهتي:

ٿي سگهي ٿو تہ انهن ماڻهن مون کي ڇڱو سمجهيو هجي؛ ٿي سگهي ٿو انهن مون کي هيٺو سمجهيو هجي، پر انهيءَ نبيري جي ڪابہ واهہ نہ هئي—سو لنوايوس. هنن کي ڪا ڪيڏ سمجهي هوندي يا ڪا رٿ، يا تجربو جنهن کي آزمائي سگهن؛ انهيءَ خيال کي صحيح ثابت ڪرڻ جي بہ ڪا واهہ نہ آهي—سو لنوايوس. مون تي هڪ شرط هنيو آهي؛ اهو معلوم ڪرڻ جو بہ تہ ڪو وسيلو نہ هو—سو ان کي هٿو ڪڏ ۾. انهن ڳالهين جو نبيرو ٽيڻ وارو نہ آهي؛ باقي معاملو واضح، جيتو ۽ يقيني آهي. جيڪڏهن مان انگلنڊ جي بئنڪ کي چوان، تہ اهو نوٽ انهيءَ ماڻهوءَ جي نالي جمع ڪري جنهن جو آهي تہ هو ڪندا، ڇاڪاڻ تہ اهي ڪيس ڄاڻن ٿا، باوجود ان جي جو مان اهو ٿو ڄاڻانس؛ پر هو مون کان پڇندا تہ مون ڪيس ڪيئن هٿ ڪيو؟ ۽ جيڪڏهن مون سچ ٻڌايو تہ هو لازمي طور تي مون کي پاڳل خاني ۾ موڪليندا ۽ جيڪڏهن ڪوڙ ڳالهايم، تہ جيل ۾ آماڻيو ويندس؛ ۽ جيڪڏهن مون نوٽ کي ڪنهن ٻيءَ بئنڪ مان مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي يا ان تي اوڌر ڪڻندس تہ بہ ساڳيو نتيجو نڪرندو. سو مون کي پنهنجي مرضيءَ خلاف اهو ڳرو بار تيستائين کڻي گهمائڻو آهي، جيستائين هو همراهہ موٽي اچن. اهو نوٽ منهنجي لاءِ بيڪار آهي—ايترو بيڪار جيترو ڌوڙ جو ٻڪ؛ پر پوءِ بہ مون کي ان جي سنڀال ڪرڻي آهي، ان تي نظرداري ڪرڻي آهي. جڏهن تہ مان

پنهنجي جياپي لاءِ محتاج آهيان. مان ان کي ڪنهن کي ڏئي به نٿي سگهيس، پوءِ پلي ڪٿي اهڙي ڪا ڪوشش ڪيان ها: ڇاڪاڻ ته ڪوبه ايماندار شهري يا سگهڙ ماڻهو ان کي قبول نه ڪري ها ۽ نه ئي ان جو ڪنهن ٻي شيءِ سان سودو ڪري ها. هو پاڻ ته محفوظ آهن، توڙي ڪٿي مان سندن نوٽ وڃائي ڇڏيان يا ساڙيان، پوءِ به هو محفوظ آهن، ڇاڪاڻ ته هو وڌيڪ پئسن ڏيڻ کان بس ڪري ڇڏيندا ۽ بئنڪ هنن کي پورا پئسا ڏيندي: پر مون کي ته بنا نفعي يا پگهار جي اها اهڙا سهٽي آهي—جيستائين وڃي مان ان اڻ ڇاتل شرط ڪرڻ ۾ مدد ڪريان ۽ پاڻ سان وچن ڪيل درجو ماڻيان. مون کي ڪهڙي ته مان ان درجي کي حاصل ڪرڻ گهران: ان قسم جي ماڻهن کي پنهنجي انعام ۾ اهي درجا حاصل هوندا آهن، جن جي هو لائق آهن.

انهيءَ صورتحال بابت مان ڇڳيءَ طرح سوچڻ لڳس. منهنجون اميدون وڌڻ لڳيون. بلاشڪ منهنجو پگهار وڌي ويندو. اهو هڪ مهيني اندر شروع ٿي ويندو، ان کان پوءِ مان صفا ٺيڪ ٿي ويندس. اهي پور پچائيندو مان وري رستا ماپڻ لڳس. هڪ درزيءَ جي دڪان جي ڏيک مون ۾، ٽِيڳڙين کي لاهڻ ۽ پاڻ کي هڪ پيرو وري سٺيءَ طرح پهرائڻ جي تانگهه پيدا ڪئي. ڇا مان ڪو ناهوڪو وڳو وٺي ٿي سگهيس؟ نه، مون کي دليا ۾ ڏهه لک پائونڊن کان سواءِ ڪجهه به نه هو. سو مون پاڻ کي اڳتي وڌڻ لاءِ مجبور ڪيو: پر مان وري موٽي رهيو هوس. مون کي حرص سختيءَ سان ڦاسائي ڇڏيو هو. انهيءَ ڏکيءَ ويڙهه ۾ مان ڇهه پيرا ان دڪان تائين آيو ۽ ويو هولدس. نيٺ مون هار مڃي. مون کي مڃڻو پيو. پڇيومانِ ته هنن وٽ ڪو اهڙو اڌوراٺو وڳو هو، جيڪو ڪين وڪٽي ڏنو ويو هجي. مون جنهن ماڻهوءَ سان ڳالهايو، تنهن پٺي ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪيو ۽ مون کي ڪا ورندي نه ڏني. مان ڏسيل ماڻهوءَ ڏانهن ويس ۽ هن لفظن سان نه، پر پنهنجي مٿي سان پٺي ماڻهوءَ جو ڏس ڏنو. مان انهيءَ ڏانهن ويس ۽ هن چيو:

”في الحال توڏانهن نه ٿو اچي سگهان.“

مان تيستائين بيٺو رهيس، جيستائين هن اهو ڪم پورو ڪيو، جنهن ۾ رُڌل هو. پوءِ مون کي پوئين ڪمري ۾ وٺي ويو ۽ اڌوراڻن ڪپڙن جي ڍڳ کي اٿلائي پٿلائي منهنجي لاءِ سڀ کان ڇڱو وڳو چونڊيائين. مون اهو پاتو. اهو مون کي پورو نه هو ۽ نه ڪنهن طرح ناهوڪو هو، پر اهو نئون هو ۽ مان ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ آيو هئس—سو مون کي ان ۾ ڪاب وِڌ ڏسڻ ۾ ڪين آئي؛ پر ڪجهه گهبرائيندي چيم:

”اها مون سان ڀلائي ٿيندي، جيڪڏهن اوهان پئسن لاءِ ڪجهه ڏينهن ترسو. مون وٽ هن مهل ڪي به ننڍيل ڏوڪڙ نه آهن.“

”اوهه، تو وٽ نه آهن؟ دراصل مون کي سچ پچ اها اميد نه هئي. تو پارن ماڻهن لاءِ ته مان سمجهندو آهيان، ته ننڍيل ڏوڪڙن جو ڇڱو چوکو ڍڳ ڪٿي کڻندا هوندؤ.“

مون کي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ چيومانس:

”منهنجا دوست، توهان کي ڪنهن اوپري ماڻهوءَ کي سدائين ڪيس ٻاتل ڪپڙن مان نہ ٻرڪڻ کپي. هن وڳي جو ملهہ چڪائڻ لاءِ مان بلڪل تيار آهيان. مون تہ رڳو ايڏي وڏي لوٽ کي مٽائڻ لاءِ اوهان کي تڪليف ۾ وجهڻ نہ ٿي گهريو.“

تنهن ڪان پوءِ هن پنهنجي لهجي کي ڪجهہ سڌاريو، جيتوڻيڪ ٿوري رُڪائي پوءِ بہ هئس، ۽ چيائين:

”ڪا خاص تڪليف ڏيڻ منهنجو مقصد نہ هو؛ پر جيستائين ڪُهري ڳالهائڻ جو تعلق آهي، تہ مان چوندس، تہ تنهنجي اها دعويٰ اجائي آهي، تہ ڪو اسين وڏا نوٽ مٽائي نہ ٿا سگهون. آخر تو وٽ اهڙو ڪهڙو لوٽ آهي، جو اهڙيون ڳالهيون ٿو ڪرين؟ تنهنجي دعوا جي ابتڙ اسين هر نوٽ مٽائي سگهون ٿا.“

مون لوٽ هن ڏانهن وڌايو ۽ چيو:

”اوهہ! چڱو، مون کي معاف ڪندا.“

هن اهو هڪ مُرڪ سان ورتو—اها ڦرندڙ گهرندڙ مرڪن مان هڪ مرڪ، جنهن جي اندر ۾ ڪٿين ڳنڍ ۽ ڳهنج ۽ وڪڙ ٿيندا آهن ۽ ايئن لظر ايندي يون آهن، جيئن مائي ٻاٽيءَ ۾ پٿر اڇلائڻ کان پوءِ ٻاٽيءَ جو حال، ۽ پوءِ لوٽ تي پنهنجي مٿاڇري لظر وجهڻ جو ڏيکاءُ ڪندي، اها مُرڪ پٿر مان ميڻ ٿي لجائجي وئي، ۽ پرلڏ ڄبل مان لڪرندڙ انهن آلن والڪر ڏسڻ ۾ آئي، جيڪي توهان کي ڄبل لڳ لنديون ٽڪرين تي ڪريل ملندا آهن. مون اڳ ۾ ڪاٻہ مُرڪ اهڙيءَ طرح ڦاسندي ۽ ڦٽڪندي نہ ڏٺي هئي. همراهہ لوٽ جهليو آتي ئي بيٺو رهيو ۽ ان کي تڪيندو ئي رهيو. دڪان جو مالڪ اهو ڏسڻ لاءِ تہ معاملو ڪهڙو هو، اندر کهڙي آيو ۽ پڇيائين:

”ڪهڙيءَ ڳالهہ منجهايو اٿو؟ ڪهڙي ڏکيائي آهي؟ ڇا ٿو گهري؟— هيڏي آ، هن جا باقي پئسا ڏينس، تود.“

تود وراڻيو: ”باقي پئسا ڏيانس! اهو چوڻ ڏاڍو سولو آهي، سائين: اچهو، توهان پاڻهي لوٽ کي ڏسو.“

دڪان جي مالڪ نوٽ تي هڪ مٿاڇري لظر وجهي، ڊيل سيٽي وڄائي. پوءِ اڏوراڻن ڪپڙن جي ڍيڳ ۾ هٿ وڌائين، انهن کي اٿلائي پٿلائي آنـاولـي ڍلـگ ۾ سرپات بہ ڪندو رهيو، جڻ تہ پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندو هجي.

”ڪنهن لڪ-پتيءَ کي اهڙو سي ڊولو وڳو ڏيو آهي: تود تہ پنهہ ڪو چسو آهي، ڇائي جم کان موڳو، سدائين اهڙيون حرڪتون ڪندو آهي. هر لڪ-پتيءَ کي هن جاءِ مان ڪيڏي چڏيندو آهي. هن کي هڪ رولاڪ ۽ سڪر شخص ۾ ڪو فرق لظر نہ ايندو آهي. اوهہ، هيءَ آهي اها شيءِ، جنهن کي مان ڳولهيان پيو. سائين، مهرباني ڪري اهي ٽيڪڙيون

Gul Hayat Institute

لاهيو ۽ ٻاهه ۾ اڇلايو. مون سان قرب ڪري، هيءَ قميص ۽ هي سوٽ پايو. اها ئي ته شيءِ آهي-- اصل شيءِ، غير لمائشي، اڇي، ٿاهوڪي ۽ صفا، اميرن جي پائڻ وٽان. هيءُ وڳو هڪ ٻرڏيهي شهزادي جي گهر تي تيار ڪيو ويو هو-- توهان ڪيس سڃاڻندا هوندؤ، سائين. مانَ وارو هاسپوڊر، هيليفيڪس وارو. هي وڳو ڪيس اسان وٽ ڇڏي ويٺو هيو، ڇاڪاڻ ته سندس ماءُ مرڻينگ هئي، جيتوڻيڪ هوءَ بچي وئي. خير، سڀ ٺيڪ آهي؛ اسان هميشه ته ساڳيءَ حالت ۾ لٽا رهي سگهون-- يعني جيئن اسان-- ڏسو، سوٽ صفا پورو. سائين، اهو توهان کي ڏاڍو نهي پيو. هاڻي واسڪوٽ: آها، وري به پوروا هاڻي ڪوٽ-- منهنجا رب، هوڏالهن ته ڏسو، صفا پورو! سڄو وڳو! پنهنجي سموري تجربي ۾ اهڙي ڪاميابي مون ڪڏهن نه ڏٺي."

مون سک جو ساهه کنيو.

"ٺيڪ آهي، سائين؛ بالڪل ٺيڪ. اهو في الحال ڪم ڏئي ويندو. مان عرض ٿو ڪيالوَ، ته ترسو ۽ ڏسو ته توهان جي پنهنجي ماپ تي اسان توهان لاءِ ڇا ڇا تيار ڪيون. ٽوڊ، پين ۽ پنو کڻي اچ. ماپ لک: ٽنگ جي ڊيگهه 32--...."

ان کان اڳ جو مان ڪو اکر اچاري سگهان ها، هن منهنجي ماپ وٺي ڇڏي هئي ۽ اڇڻ وڃڻ جون پوشاڪون، صبح جي پائڻ جا وڳا، قميصون، مطلب ته هر قسم جي شين لاءِ حڪم ڏيڻ لڳو. ليڪ جڏهن مون کي ڳالهائڻ جو وجهه مليو ته مون چيو:

"پر منهنجا پيارا سائين، مان حڪم ته تڏهن ڏئي سگهان، پوءِ به جيستائين تون انچاتل مدي تائين ترسين يا نوٽ مٽائي ڏين...."

"انچاتل! اهو هڪ ڪمزور لفظ آهي، سائين؛ صفا ڪمزور. ڇاتل سڃاتل-- اهو ئي لفظ آهي، سائين. ٽوڊ، اهي شيون کڻ ۽ ٻنا وڏيڪ وقت وڃائڻ جي ڪين سائينجن جي ائڊريس تي موڪل. ٻين ننڍن گراهڪن کي ڀيهڻ ڏي. سائينءَ جي ائڊريس لک ۽--."

"مان پنهنجي جاءِ بدلايان پيو. لئين ائڊريس اچي ڏئي وينه س."

"ٺيڪ آهي، سائين؛ بالڪل ٺيڪ. ترسو سائين، اهو توهان کي ٻاهر وڃڻ جو دڳ ڏسيان. هوڏانهن-- الله واهي سائين، الله واهي."

خير، توهان ڏٺو ته ڇا ٿي رهيو هو؟ ٻلاشڪ باقي پئسا ڳهرلدي، مون کي جيڪو ڪجهه کپندو هو سو ورتم. هڪ هفتي اندر مون وٽ عيش عشرت جو سڀ گهربل سامان موجود ٿي ويو ۽ مان هينوور اسڪوائر ۾ هڪ مهانگي، خانگي هوٽل ۾ رهڻ لڳس. رات جي ماني اتي کائيندو هوس، پر ڏينهن لاءِ هيرس جي سادي هوٽل سان ڇنبڙيل رهيس، جتي مون پنهنجي ڏهه لک پائونڊن جي نوٽ جي ڀرين ماني کاڌي هئي. هيرس جو ڏانڌو

وڏائيندڙ مان ٿي ته هوس. اها حقيقت هرهند پڪڙجي وڃي ته هڪ ڌاريو، زنده دل همراهه، جيڪو پنهنجي سوٽ جي پوئين کيسي ۾ ڏهه لک پائونڊن جا نوٽ کڻيو گهميو ٿي، سو ان جاءِ جو مک گراهڪ هو. پر ايترو ٿي ڪوڙ هو، پوءِ ته اها جڳهه مسڪين گراهڪن، جيڪي پنهنجي جيئي لاءِ سخت پورهيو ڪندڙ ۽ 'اٺون ۽ چاڙهيون ڏٺ ڏهاڙي سومرا' واري اصول تي هلندڙ هئا، مان ڦري سگر گراهڪن سان پرجڻ لڳي. هيرس پاڻ کي منهنجو ايڏو ته ٿورائتو سمجهندو هو، جو مون تي ويو قرض چاڙهيندو ۽ ان لاءِ ڪا به ڳالهه پڌڻ لاءِ تيار نه هو. انهيءَ ڪري جو مون پاري مسڪين وٽ خرچڻ لاءِ پئسا هوندا هئا ۽ اميرن ۽ شاهوڪارن والگر رهندو هوس. مان سمجهيو ٿي ته جيڪڏهن اها حالت رهي، ته جلد ئي منهنجو ڏيوالو نڪرڻ وارو هو—پر هاڻي ڳالهه وڏي وئي هئي. سو سوچيندو هوس، ته هاڻي يا ته پني پار پوندس يا ڦنڊي مرندس. توهان ڏٺو، جيڪي حالتون هونئن نه ڪل جهڙيون لڳن ها، تن کي ايندڙ خطري جي احساس هڪ گنڀير ۽ ڏکوئيندڙ روپ ڏئي ڇڏيو هو. رات جي اوندهه ۾ ڏکوئيندڙ روپ هميشه سامهون هوندو هو؛ سو مان ڪنجهندو ۽ ڪنبندو هوس ۽ ننڊ اچڻ ڏکي ٿي پوندي هئي؛ پر ڏينهن جي سرڪندڙ سوجهري ۾ ڏک جو روپ الوپ ٿي، وڃائجي ويندو هو ۽ مان ليءِ ۾ هلندو هوس. توهان چئي سگهو ٿا مان خوشيءَ جي خمار ۽ نشي ۾ مست هوندو هوس.

۽ اهو فطري هو، ڇاڪاڻ ته مان هاڻي شهر جي مک هستين ۾ ليکجڻ لڳو هوس. ۽ انهيءَ منهنجي مٽي کي ٿورو نه، پر گهڻو ڦيرائي ڇڏيو هو. توهان ڪا به اخبار—انگريزي، اسڪاٽس يا آئرش کڻي ڏسي سگهيا، جنهن ۾ سوٽ جي پوئين کيسي ۾ نوٽ کڻي هلندڙ لکپتيءَ جي باري ۾، هڪ يا وڌيڪ خبرون ۽ سندس نيون ڪارگذاريون بيان ڪيل نه هجن. پهرين منهنجو ذڪر، اخبارن جي ذاتي ڳالهين وارن ڪالمن ۾ انهن جي ڪنڊ تي ٿيندو هو، پوءِ 'سَرَ' جي خطاب مليل هستين کان مٿي ۽ اول منهنجو ذڪر هوندو هو—پوءِ اميرن کان مٿي، پوءِ نوابن کان ۽ ان پر پنهنجي هستيءَ سان گڏ مان به وڌندو رهيس، تان جو سڀ کان مٿاهين جڳهه والاريم ۽ اتي منهنجو درجو سواءِ انگلنڊ جي لاٽ پادريءَ ۽ ڪن مک غير شاهي نوابن جي باقي سڀني پادرين ۽ غير شاهي نوابن کان مٿاهون مڃجي چڪو هو؛ پر يقين ڪريو، اها مشهوري نه هئي، ڇاڪاڻ ته اڃا تائين مون اها مشهوري رکو ٿالي ۾ حاصل ڪئي هئي—پوءِ آخري ڌاڪو آيو—لقب، جيئن ڇئجي ڪئي—جنهن هڪ ئي ڌڪ سان ٿالي جي مڪٽي مشهوريءَ کي سوني اعزاز ۾ بدلائي ڇڏيو: ناٽڪ گهر (ٿيئٽر) جي "پنچ" پروگرام ۾ مون تي هڪ ناٽڪ ڪيو ويو! ها، مان هاڻي مڃيل هستي هئس، منهنجو ڌاڪو ڄمي چڪو هو. مون تي ٽوڪ ته ڪري پئي سگهجي؛ پر ادب سان ۽ نه مسخريءَ يا ٺٺوليءَ سان. مون کي ڏسي ڪو مشڪي ته سگهيو ٿي، پر کلي نٿي سگهيو، ڇاڪاڻ ته هاڻي

اهو ٽاٽو ٽري چڪو هو. ”پنچ“ مون کي پراڻين ٽڪرين ۾ لنڊن جي گهڻن گهر ۾ وڃڻ لاءِ ڀريوارن مان وڙهندي ڏيکاريو. سو توهان ڪاٽو ڪري سگهو ٿا، ته هڪ جوان ماڻهوءَ جي دل تي ڇا واپرندو هوندو، جنهن کي اڳ ڪو ڪنگهندو به نه هو ۽ هاڻي ڪا ڳالهه اهڙي ڇپي نه ٿي سگهيو، جيڪا هرهنڌ ورجائي نه وڃي؛ جتان به لنگهندو هو، پنهنجي ٻاري ۾ ڪجهه نه ڪجهه اوس ٻڌندو هو: ”ڏسو، هو پيو وڃي، اهوئي ته آهي!“

ليرن ڪرڻ وهندو هو، ته ماڻهن جا ميڙ ڇتائي ڏسندا هئس. ڪنهن ناٽڪ گهر ۾ وهندو هو، ته هزارين اکيون منجهس ڪتل هونديون هيون. ڇو، مان ته سڄو ڏينهن مستيءَ ۾ موجون ماڻيندو هوس — اهو آهي منهنجي مشهوريءَ جو احوال،

توهان کي خبر آهي، مون پنهنجو پراڻو ٽڪرين وارو وڳو به رکي ڇڏيو هو، جيئن خسيس ۽ معمولي شين خريد ڪرڻ جو پراڻو مزو ماڻي سگهان ۽ بيعزتو ٿي، پوءِ دڪاندار کي ڏهه لک پائونڊن جي لوٽ سان اچرج ۾ وجهي ڇڏيان. پر مان اهو ڪم هلائي نه سگهيس. اخباري فوٽن ان وڳي کي اهڙو ته پڌرو ڪري ڇڏيو هو، جو جڏهن به مان ان ۾ ٻاهر نڪرندو هوس، ته ماڻهن جو هڪ ميڙ منهنجي پويان هوندو هو ۽ جيڪڏهن مان خريداري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هوس، ته ان کان اڳ جو مان پنهنجو لوٽ ڏيکاريان، همراهه پنهنجو سڄو دڪان مون کي رڪت تي آڇيندا هئا.

پنهنجي مشهوريءَ جي ڏهين ڏينهن مان پنهنجي فرض ادا ڪرڻ لاءِ امريڪي سفير جو مانُ وڌائڻ ويس. هن منهنجي آجيان سندم شان وٽان اتساهه سان ڪئي، مون کي پنهنجي فرض ۾ ڪوتاهي ڪرڻ جو ڏوراپو ڏنائين ۽ چيائين، ته ڪائنس معافي وٺڻ جو صرف هڪ طريقو هو، ته ان رات سندس پاران ڏنل هڪ دعوت ۾ اها ڪرسي والاريان، جيڪا سندس هڪ مهمان جي بيماريءَ سبب خالي ٿي هئي. مون اچڻ جو واعدو ڪيو ۽ اسان ڳالهين ۾ لڳي وياسين. ڳالهيون ڪندي خبر پئي، ته هو ۽ منهنجو پيءُ هڪ ئي اسڪول ۾ پڙهندا هئا. پوءِ ييل يونيورسٽيءَ ۾ به ٻئي ڇڙا گڏ هئا ۽ منهنجي پيءُ جي وفات تائين سدائين گهاٽا دوست هئا. پوءِ هن مون کي دعوت ڏني، ته جيترو به وقت ڪيدي سگهان سندن گهر ۾ گذاريان. مان ان لاءِ ٺونپ راضي ٿي ويس.

دراصل مان نه رڳو راضي ٿيس، پر سرهو پڻ. جڏهن منهنجو زوال ايندو، هيءُ شخص ڪنهن نه ڪنهن طرح مون کي مڪمل تباهيءَ کان بچائڻ جي لائق هوندو. ڪيئن؟ اها مون کي سُڌ ڪانه هئي؛ پر شايد هو ڪونه ڪو طريقو سوچي وٺي. مون سوچيو ته هن کي پنهنجو راز ٻڌايان؛ پر ايتري وقت گذارڻ کان پوءِ مان ان جي سگهه ساري نه ٿي سگهيس، جڏهن ته هت لنڊن ۾ پنهنجي هن عجيب ڏنڌي جي شروعات ۾، مون کي جيڪڏهن ڪو اهڙو ماڻهو ملي ها، ته جيڪر جهٽ سمورو احوال ٻڌايانس ها. هاڻي ته ان کي ظاهر ڪرڻ جي مون ۾ سگهه ئي نه هئي. مان ان ۾ ڏاڍو اونهون ۽ گهرو ڦاٿل هوس، ايڏو گهرو جو ڪنهن دوست

سان پنهنجي حال اورڻ جو خطرو به نٿي کڻي سگهيس: جيتوڻيڪ معاملو منهنجي وس کان صفا ٻاهر به نه هو، ڇاڪاڻ ته باوجود پنهنجي سموريءَ اوڙر جي، مون ٻاڻ کي سختيءَ سان پنهنجن وسيلن اندر رکيو هو— منهنجو مطلب آهي پنهنجي پگهار اندر. اهو صحيح آهي، ته مون کي خبر نه هئي، ته منهنجو پگهار ڪيترو ٿيندو: پر اها اميد هئي، ته جيڪڏهن ان پوڙهي همراهه کي مون شرط کٽائي، ته سندس انعام ۾ مان کهڙو به درجو چونڊي سگهيس ٿي— ۽ پڪ سان ڪيس شرط کٽائيندس، ان لاءِ مون کي ڪو شڪ نه هو ۽ نه ئي ڪا ڳڻتي هئي: ڇاڪاڻ ته جيستائين شرط جي ڳالهه هئي، ته ان ۾ هميشه ڀاڳ ڀلو هوندو هوم. هاڻي مون پنهنجي ليکي پنهنجي پگهار کي ڇهن سئون کان، هڪ هزار ساليانيءَ تائين ڪري ڇڏيو هو. ڇهه سؤ پهرين سال جا ۽ اهڙيءَ طرح هر سال واڌارو ٿيندو رهندو، تان جو پنهنجي ميڄايل قابليت سان مان مٿين ڏاڪي تائين پهچي ويندس. ان وقت تائين مان رڳو پنهنجي پهرين سال جي پگهار جيترو قرضائو هوس. مون کي اوڌر ڏيڻ جي ڪوشش ته هر ڪنهن ڪئي هئي: پر مان ڪيترن ئي کي هڪ نه ٻيو بهانو ڏيئي ٽاري ڇڏيو هو. سو مون تي قرض رڳو ٽي سؤ پائونڊ هو ۽ باقي ٽي سؤ پائونڊ منهنجي رهائش ۽ خريداريءَ تي ڪٽيا هئا. مون کي پڪ هئي، ته جيڪڏهن مون خبرداريءَ ۽ سوس صرفي کان ڪم ورتو، ته منهنجو ٻئي سال جو پگهار، مون کي باقي هڪ مهينو هلائي سگهيو ٿي. ۽ انهيءَ لاءِ مون ٻاڻ تي ڪرڙي نظر رکڻ جو پهه ڪيو. مهينو گذرندو، مون کي مقرر ڪندڙ پنهنجي سفر تان موٽندو ۽ سان پيهر پنهنجي اصلي حالت ۾ اچي ويندس. ٻن سالن جو پگهار پنهنجي قرض کهرندڙن ۾ کهربل مدي اندر ورهائي، سڌو پنهنجي ڪم کي لڳي ويندس.

اها چوڏهن ڄڻن جي هڪ وڻندڙ دعوت هئي. شارڊچ جو نواب ۽ بيگم ۽ سندن ڌيءَ مانواري اين ڪريس — الينور — سيلسٽ — وغيره وغيره. ٻه ٻيا ٻوهن: نيوگيٽ جو امير ۽ اميرزادي: رئيس چپ سائيڊ: لارڊ ۽ ليڊي بلپٽر اسڪائيٽ: ٻنهي جنسن جا ڪي بي لقب ماڻهو: سفير ۽ سندس زال ۽ سندس ڌيءَ ۽ سندن ڌيءَ جي هڪ مهمان ساهيڙي، پورشيا لينگهم، پاويهن ورهين جي هڪ انگريز ڇوڪري، جنهن سان ٻن منٽن اندر منهنجو عشق ٿي ويو ۽ هن جو مون سان. اهو مان بنا عينڪ جي ڏسي سگهيس ٿي. هتي هڪ مهمان اڃا ٻيو به هو، هڪ امريڪي، پر مان پنهنجي ڪهاڻيءَ کان ڪجهه اڳ ڪيئي ويو آهيان. جڏهن مهمان اڃا ويهڻ واري ڪمري ۾ هئا ۽ دعوت شروع ٿيڻ جو انتظار ڪندي، نون ايندڙن کي غور سان ڇڪاسي رهيا هئا. نوڪر اعلان ڪيو:

"مانوارو لائيڊ هيسٽنگز."

جيئن آڌرڀاءَ جون رسمي ڪارروايون پوريون ٿيون، هيسٽنگز جي اک مون تي پئجي ويئي ۽ دوستاڻي نموني هٿ وڌائي، سڌو مون ڏانهن هليو آيو: پر جيئن هٿ ملڻ تي هئا، ته هو ڪجهه ترسيو ۽ مون کي حيرت سان ڏسندي چيائين:

"معاف ڪندا سائين، ڀاليان ٿو ته مان توهان کي سڃاڻان."

"چو، جهولا يار! تون ته مون کي سڃاڻين ٿو."

"نه، ڇا واقعي اهو—اهو—"

"پوئين ڪيسي وارو ديو؟ ها، مان اهو ئي آهيان. تون مون کي منهنجي نئين نالي سڏڻ کان نه ڏج. مون کي ان جي عادت ٿي ويئي آهي."

"چڱو، چڱو، اها حيرت جهڙي ڳالهه آهي! هڪ ڀيرا تنهنجي نئين نالي سان تنهنجو اصلي نالو به ڏنو اٿوَ؛ پر منهنجي وهم گمان ۾ ئي نه هو ته تون کو هينري ايڊمس ئي سڏجين ٿو! چو، اڃا ڇهه مهينا مس ٿيا آهن، جو تون فرئنسسڪو ۾ بليڪ هوپڪنس جي پگهار تي ڪلارڪي ڪندو هئين ۽ واڌو اُجوري تي راتيون ويهي، گولڊ ۽ ڪري ڪمپنيءَ جا ڪاغذ ۽ الگ اڪر سهيڙڻ ۾ منهنجي مدد ڪندو هئين. اهو خيال ته تون لنڊن ۾ هوندين ۽ هڪ وڏو لکپتي ۽ سگهڙ ماڻهو ٿي ويو هوندين، منهنجي لاءِ الف ليليٰ جي طلسمي روايتن کان گهٽ نه آهي! يار، مان ته اهو سوچي ئي نه ٿو سگهان؛ ۽ نه سمجهي سگهان ٿو؛ انهيءَ چڪر کي ذهن ۾ سمائڻ لاءِ مون کي ڪجهه وقت کپي."

"دراصل لائيڊ، ان واقعي تي تون مون کان وڌيڪ حيران ڪونه هوندين. مان پاڻ ان کي نه ٿو سمجهي سگهان."

"منهنجا پيارا، منهنجا ته هوش خطا پيا ٿين، ڇو آهي نه؟ اڄ کان ڪي ٽي مهينا اڳ اسان مائنسرس جي ڪاڏي—گهر ۾ ويا هئاسين—"

"نه، وات چئر."

"ٺيڪ آهي، اهو وات چئر ئي هو؛ اتي صبح جو 2 وڳي وياسين ۽ لاڳيتا ڇهه ڪلاڪ ڪاغذن تي مٿو هڻڻ کان پوءِ ڪواب ڪاڏاسين ۽ ڪافي پيتيسين ۽ مون توکي اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي، ته مون سان گڏجي لنڊن هل. تنهنجي موڪل وٺڻ، تنهنجو سمورو خرچ پرڻ ۽ جيڪڏهن وڪرو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيان، ته توکي به ڪجهه هتي ڏيڻ جي آڇ ڪيم؛ پر تو هڪ نه ٻڌي ۽ چيئي، ته مان ڪامياب نه ٿيندس ۽ اهو ته تون پنهنجي چالو ڌنڌي کي هڪ اهڙي ڌنڌي لاءِ نه ڇڏي سگهين، جنهن ۾ سگهين هئين گهر موٽڻو پوي، ۽ پوءِ به تون هتي آهين. اهو سڀ ڪجهه ڪيڏو نه عجيب آهي! تنهنجو هت ڪيئن اچڻ ٿيو ۽ اهڙي شاندار شروعات توکي ڪٿان ملي؟"

"اوهه، رڳو هڪ اتفاق سان. اها هڪ وڏي ڪٿا آهي—هڪ ڪهاڻي. مان توکي سڀڪجهه ٻڌائيندس، پر هاڻي نه."

"ڪڏهن!"

"هن مهيني جي پڇاڙيءَ ڌاري."

Gul Hayat Institute

”اها ته اجا ٻن هفتن کان ٻه پري آهي. ايترو وقت پنهنجي حيرانيءَ کي ڪيئن مَٺُ ۾ ڪبو: هڪ هفتو ڪرينس.“

”مان نه ٿو ڪري سگهان. هوريان هوريان توکي سڀ خبر پئجي ويندي. ڪيئن؟ ٻر واپار ڪيئن پيو هلي؟“

هن جي ڪل مڪانڻي هڪ لحظي جيان غائب ٿي ويئي ۽ ٿڌو ساهه ڪڍي چيائين:

”تون واقعي اوتار هئين. هن وقت ۾ سچو اوتار. ڪاش! مان هت نه آيو هجان ها. مان ان بابت ڳالهائڻ نه ٿو گهران.“

”ٻر توکي ڳالهائڻ کپي. اڄ رات، جڏهن اسان هتان آٿون، ته توکي گهرجي ته هلي مون وٽ رهه ۽ مون کي ان باري ۾ سڀڪجهه ٻڌاءِ.“

”اوهه، ڇا مان ٻڌائي به سگهندس؟ ڇا توکي سچ پچ سڻڻ جو شوق آهي؟“

”ها، مان سڄي ڪهاڻي ٻڌڻ گهران ٿو، هرهڪ لفظ.“

”مان تنهنجو تمام گهڻو ٿورائتو آهيان، جو مون کي هڪ پيرو انساني همدردي ملي آهي، ڪنهن آواز ۾، ڪنهن اک ۾، مون ۾ منهنجي معاملن ۾، جنهن ڳالهه جي پوياں هت رهيو آهيان، ان ۾ ـــ سائين، مان ته ان لاءِ سجدو به ڪري سگهان ٿو.“

هن خوشيءَ وچان زور سان منهنجو هٿ دٻايو، ۽ تنهن کان پوءِ سفير جي دعوت کائڻ لاءِ صفا ٺيڪ ٿي ويو، جيڪا ٿي ٿي ڪولي. ائين اهو ٿي ٿيو، اهو ٿي جيڪو انگريزن جي ناقص ۽ ڪني سرشتي موجب هميشه ٿيندو آهي ـــ دعوت کي شروع ڪرڻ جو معاملو نبيرجي نه سگهيو، ۽ سو اتي ڪا دعوت نه ٿي. انگريز هميشه دعوت ۾ وڃڻ کان اڳ، مالي ڪاني ويندا آهن، ڇاڪاڻ ته ڪين خبر هوندي آهي ته ڪين ڪُتيءَ ڪنهو آهي: ٻر ڪنهن اوپري يا ڌاريٰ ماڻهوءَ کي ڪوبه ان باري ۾ نه ٻڌائيندو آهي ۽ هو سولائيءَ سان چار ۾ ڦاسي پوندو آهي: ٻر هن پيري ڪنهن ٿي به ٿتولي نه ٿي هئي: ڇاڪاڻ ته دعوت ۾ موجود اسان سڀني مان ڪوبه سيڪرٽات نه هو، سواءِ هيسٽنگز جي، ۽ هن کي به سفير اڳ ۾ ئي ٻڌائي ڇڏيو هو، ته ڪيس انگريزن جي دستور جي خلاف دعوت ۾ گهرايو هئائين، جو هن پاڻ ڪابه دعوت نه ڪئي هئي. دستور موجب هر ڪنهن هڪ مائيءَ کي ساڻ ڪيو ۽ ڪاڏي واري ڪمري ڏانهن هليو: ٻر اتي ئي ته تڪرار شروع ٿيو. شارذج جي نواب دعوت شروع ڪرڻ ۽ ٽيبل تي خاص جڳهه والارڻ جي گهُر ڪئي. هن جو چوڻ هو، ته هن جي حيثيت هڪ سفير کان، جنهن صرف هڪ قوم جي نمائندگي ڪئي ٿي، مٿي آهي ۽ نه ڪنهن حاڪم جي: ٻر سان پنهنجي حقن لاءِ آٿي ڪڙو ٿيس ۽ پنهنجي هوڏ تان لهڻ کان صفا انڪري واري بيٺس، ذاتي ڳالهين واري ڪالم ۾ منهنجو نالو سڀني غيرشاهي نوابن کان مٿي هو، انهيءَ ڪري سان ئي دعوت کي شروع ڪرڻ جي لائق هئس. اسان سڀني کان جيتري جاکوڙ پُڄي سگهي، ڪئيسين ٻر فيصلو ٿي نه سگهيو. ليث هو (ترڙائپ سان) پنهنجي خانداني چم ۽ عهدي کي پڏائڻ لڳو ۽ مان

سنڌس ٻُڌڻ ٻڌياد ڏسندي ٻاڻ کي آدم جي حوالي سان هن کان مٿانهون ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس، جو جيئن منهنجي لالي (هينري ايڊسس) مان ظاهر هو، مان سنئون سڌو آدم جو اولاد هوس. جڏهن تہ هن جي لالي ۽ لاڙي ٻڌايل لارمن نسل مان ظاهر هو، تہ سنڌس تعلق سوٽن ۽ ماساتن واريءَ شاخ سان هو. اهڙيءَ طرح اسان سڀ وري موٽي وڃڻ واري ڪمري ۾ آياسين ۽ هلڪو ڪاڏو — ٽالهي مڇيءَ جي ۽ انگريزي ميوو ڪاڌوسين. هت شروع ڪرڻ جو مذهب ايڏو سخت نہ آهي، ٻن-ٻن جو جوڙو اٿي ٻيهي ۽ ڪاڌو شروع ڪري: ٻہ سڀ کان مٿانهين درجي جا ماڻهو هڪ شلنگ اڇلائيندا آهن ۽ جيڪو ڪٽندو سوئي اڳ ۾ ميوو ڪٽندو آهي، جڏهن تہ هارائيندڙ کي شلنگ ملندو آهي. پوءِ ٻيا ٻہ شلنگ اڇلائيندا، پوءِ ٻيا ٻہ، ۽ ان ريت سڀئي پنهنجي واري سان شلنگ اڇلائيندا ميوو ۽ مڇي ڪائيندا ويندا. ڪاڌي کان پوءِ ٽيبلون آنديون ويون ۽ سڀني تاس کيڏي. ڇهہ پينس هڪ بازي. انگريز ڪاٻہ راند رڳو دل وندرائڻ لاءِ نہ ڪندا آهن. جيڪڏهن ڪين انهيءَ مان ڪجهہ کٽڻ يا هارائڻ — ڪنهن جو ٻہ — وجهہ نہ هوندو تہ هو اهڙي راند نہ کيڏندا.

اسان ٻنهي جو سٺو وقت گذريو: اسان ٻئي، بلاشڪ مان ۽ مس لينگهم. مان هن ۾ ايڏو تہ محو هوس، جو هن سان راند ڪندي، جيڪڏهن منهنجا جوڙ وارا پتا ٻن کان مٿي ٿي پئي ويا، تہ مان انهن کي ڳڻي نہ پئي سگهيس. ۽ جڏهن منهنجو وارو ايندو هو، تہ مون کي خبر ئي نہ پوندي هئي ۽ ڪهڙن سر جوڙ وارن پتن مان پتو اڇلائڻ لڳندو هوس. مان هر ڀيري راند هارايان ها، پر توهان ڏسو تہ سهي، ڇوڪريءَ جي بہ ساڳي حالت هئي. هن بہ مون والگر ئي راند ڪئي پئي؛ ۽ نيٺ اسان ٻنهي مان ڪنهن بہ نہ ڪئيو، نہ ئي اسان کي ان جي پرواهہ هئي. اسان کي تہ رڳو اها خبر هئي تہ اسان خوش هئاسين، سو اسان ٻيو ڪجهہ بہ ڄاڻڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ۽ نہ ئي گهرون پيا تہ اسان جي خوشيءَ ۾ ڪا رنڊڪ پوي. نيٺ مون هن کي ٻڌايو. سچ پچ ٻڌايم. ڪيس ٻڌايم تہ منهنجو سانئس پيار ٿي ويو هو؛ ۽ هوءَ — ٺڙي پئي هئي تان جو وار بہ ڳاڙها ٿي ويس؛ پر ڪيس منهنجو اظهار وڻيو ۽ چيائين، تہ هن جو بہ مون سان پيار ٿي ويو هو. اوهہ، منهنجي زندگيءَ ۾ اهڙي شام ڪڏهن بہ نہ آئي هئي. هر واري سان مان ڪو پيار ڀريو گفتو ڪيندو هوس ۽ هوءَ پنهنجو وارو هلندي ان جي موٽ ڏيندي هئي. ڇو، مان تہ "هن بازيءَ جا ٻہ" بہ سواءِ "منهنجي پياري، توڙ ڪيڏي نہ سٺي ٿي لڳين"، جي واڌاري ڪرڻ جي اچاري بہ نہ پئي سگهيس. ۽ هوءَ چوندي هئي: "ٻہ پندرهن، چار پندرهن، ڇهہ پندرهن ۽ هڪ جوڙ آٺن جو آهي، ۽ اٺ سورهن جا — جا تون سچ پچ ائين سمجهين ٿو؟" توهان کي خبر آهي، پنهنجن اکين پويان پيار سان ڏسندي، هوءَ ڪيڏي نہ ابهم ۽ وڻندڙ پئي لڳي. اوهہ، منهنجي لاءِ اهو ئي کٽو، تمام کٽو هو.

مان سانس پوري سچائي ۽ ايمانداريءَ سان پيش آيس ۽ ڪيس ٻڌايم، تہ مون وٽ دنيا ۾ هڪ سينٽ بہ نہ هو، سواءِ انهيءَ ڏهہ لک پائونڊن جي لوٽ جي، جنهن جي باري ۾

ايترو ٻڌو هئائين ته اهو ٻه منهنجو پنهنجو نه هو. هوءَ حيران ٿي وئي. پوءِ مون هوريان ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ کيس پنهنجي سچي ڪهاڻي منڍ کان ٻڌايم، جنهن کيس ڪلاڪن ذري گهٽ اڌ منٽ ڪري ڇڏيو. سان سمجهي نه سگهيس، ته ان ۾ آخر ڪل جهڙي ڳالهه کهڙي هئي؛ پر ڪا هئي اوس، جو هر اڌ منٽ کان پوءِ هوءَ کل ۾ اونڌي ٿي پئي وئي ۽ منهنجي پيهر اصلي حالت ۾ اچڻ لاءِ، مون کي گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ منٽ ترسڻو ٿي پيو. هوءَ ايڏو ته کلي پئي، جو مان حيران ٿي ويس. مون ڪڏهن به اهڙي شيءِ نه ڏٺي هئي، منهنجو مطلب آهي ته مون ڪڏهن به اهو نه ڏٺو هو، ته هڪ شخص جي ڏکن، سورن ۽ صدمن جي ڪهاڻي اهڙي قسم جو اثر پيدا ڪندي! سو اهو ڏسندي ته هڪ اهڙي ڪهاڻي جنهن ۾ ڪا خوشيءَ جي ڳالهه نه هئي، هن کي ايڏو خوش ڪري سگهي، مان هن سان وڌيڪ پيار ڪرڻ لڳس، جو مون کي جلد ئي ان قسم جي زال جي ضرورت پوڻ واري هئي.

مون کيس ٻڌايو ته اسان کي ايستائين ڪجهه سال ترسڻو پوندو، جيستائين مان پنهنجو پگهار پاڻ تي خرچ ڪرڻ جهڙو ٿيان؛ پر هن کي ان جي پرواهه نه هئي. کيس اميد هئي ته مان خرچ پکي جي معاملي ۾ جيتري قدر ٿي سگهيو ٿي؛ احتياط ڪندس ۽ ان کي ايترو وڌڻ نه ڏيندس، جو منهنجي ٽئين سال جو پگهار به ختم ٿي وڃي. پوءِ هوءَ ڪجهه پريشان ٿيڻ لڳي ۽ چيائين، ته ڪٿي اسان پنهنجي پهرين سال جي پگهار جو غلط ڪاٿو ته نه لڳائي رهيا هئاسين. سندس اها سوچ سٺي هئي، ۽ منهنجي اميدن کي پهريان کان ڪجهه گهٽايائين؛ پر ان مون کي هڪ چڱو واپاري خيال به ڏنو، جنهن کي مون بنا هٻڪ ظاهر ڪيو:

”پياري پورشيا، تون مون سان الهيءَ ڏينهن گڏجي هلندينءَ، جڏهن مان انهن پوڙهن سان ملڻ ويندس.“

”نه ــــ؛ سڄاڻ منهنجي گڏجي هلڻ سان تنهنجي همت وڌندي ٻه پر ڇا تون سمجهين ٿو ته اهو مناسب آهي؟“

”نه مان نٿو سمجهان ته اهو مناسب آهي، دراصل مون کي ڊپ آهي، ته اهو مناسب لڳندو ئي نه؛ پر تون ڏس نه، تنهنجي گڏجي هلڻ تي اسان جي آئينده جو ايترو آڌار آهي جو....“

”پوءِ ته مان اوس هلنديس، ڀلي مناسب هجي يا نه“، هن ذاڏي آتساهه سان چيو، ”اوهه، تنهنجي مدد ڪري مان ڪيڏي نه خوش ٿينديس!“

”مدد، پياري؟ ڇو، تون ئي ته اهو سڀڪجهه ڪندينءَ. تون ايڏي ته سهڻي، وڻندڙ ۽ دلين تي راڄ ڪرڻ واري آهين، جو تنهنجي مدد سان مان پنهنجي پگهار کي وڌائيندو ويندس، تان جو هو پوڙها وڌيڪ ڏيڻ جي قابل ئي نه رهندا، ڇاڪاڻ ته هنن ۾ مقابلي ڪرڻ جي ته طاقت ئي نه هوندي.“

Gul Hayat Institute

هولـڊ توهان سندس سرهاڻيءَ سان پريل اکيون چمڪنديون ۽ سندس منهن مان پهڪندڙ رت ٽمندي ڏسو ها!

”تون موڳا مٽر! تون جيڪو ڪجهه چئين پيو، تنهن ۾ هڪ لفظ جي به سچائي نه آهي؛ پر پوءِ به مان توسان هلنديس. ٿي سگهي ٿو ته اهو توکي سيکاري، ته پنهنجي ماڻهن ۾ اجايون اميدون نه رکجن.“

ڇا منهنجا شڪ لهي ويا هئا؟ ڇا منهنجو ويساهه موٽي آيو هو؟ ان جو ڪاٿو توهان ان حقيقت مان لڳائي سگهو ٿا، ته پنهنجي ليکي مون پنهنجي پهرين سال جو پگهار ٻارهن سؤ ڪري ڇڏيو هو؛ پر اهو مون هن کي نه ٻڌايو، جيئن پوءِ ٻڌي هوءَ حيران ٿي وڃي.

گهر موٽندي مان سڄي واٽ ٻُڏتَر ۾ هوس. هيسٽنگز ڳالهائيندو رهيو: پر مون هڪ لفظ به نه ٻڌو. جڏهن اسان پنهنجي گهر جي وهڻ واري ڪمري ۾ گهڙياسين، ته هو منهنجي سکر زندگي ۽ عيش عشرت جي سامان کي ساراهڻ لڳو:

”منهنجا پيارا، ڪجهه وقت ڇڏ ته مان هت پيهي ڪو جام پيان. هي ته هڪ محلات آهي -- آهي ئي محلات! هن ۾ ڪوئلن تي ٻرندڙ چلهه ۽ تيار ڪاڏي سميت اهو سڀڪجهه آهي، جنهنجي ڪو ماڻهو سڌ ڪري سگهي ٿو. هينري، مان نه رڳو اڻ سان اهو محسوس ڪريان ٿو، ته تون ڪيڏو نه امير آهين؛ پر منهنجا هڏا ۽ پاسريون به اهو محسوس ڪن ٿا، ته مان ڪيڏو غريب -- ڪيڏو نه غريب آهيان، ۽ ڪيڏو ڏکويل، هارايل، ٿڪيل ۽ تباهه ٿيل آهيان!“

هائي منهنجي حالت ڏسو! هن شخص جي احوال ۽ بيان ڪرڻ جي ڍنگ مون کان ٿڌا ساهه ڪڍائي ڇڏيا ۽ مون کي احساس ڏياريو، ته مان هڪ پل صراط تي بيٺو هوس. پهريان مون کي خبر نه پئي، ته مان ڪو خواب پئي ڏٺو -- يعني مون پاڻ کي هڪ لحظي لاءِ به پنهنجي نهارڻ جي اجازت نه ڏني هئي؛ پر هائي -- اوهه سچ! قرض ۾ اونهو ڦاٿل، دنيا ۾ هڪ سينٽ به نه، هڪ معصوم ۽ وڻندڙ ڇوڪريءَ جي خوشي يا غم منهنجي هٿن ۾، جڏهن ته اڳيان هجي ڪجهه به نه: پر هڪ پگهار، جيڪو شايد ڪڏهن -- اوهه، ڪڏهن به نه اڳڙندو! الا، هائي ته ڪا به اميد نه آهي ۽ مان تباهه ٿي ويو آهيان! مون کي ڪا شيءِ نه ٿي بچائي سگهي!

”هينري تنهنجي روزاني ڪمائي اٽڪل --“

”اوهه، منهنجي روزاني ڪمائي! هيڏانهن اچ، هي اسڪاٽليند جو گرم شراب پي ۽ پنهنجي روح کي خوش ڪر. هي وٺ - يا، نه -- توکي بُک لڳي هوندي؛ اچ ويهه ۽...“

”مون کي هڪ پورَ جيتري به بُک نه آهي. هائي منهنجي لاءِ مانيءَ جي ڳالهه ٽري وئي آهي. اڄڪلهه مان ڪنهن طرح کائي به نه ٿو سگهان: پر مان توسان گڏ پيئندس. تان جو مان الوٽ ٿي وڃان. اچ!“

”اچ پيالي سان پيالو ٽڪرايون. مان ٻڌڻ اهو چاهيان ٿو! تيار آهين؟ اجهو هي اٿئي شراب! هاڻي لاڻبد تون پنهنجي ڪهاڻي شروع ڪر، تيستائين مان پنهنجو جام اوتي ٿو وٺان.“

”شروع ڪريان، ڇا ڦير ڪان؟“

”ڦير؟ ڇا مطلب!“

”ڇو، منهنجو مطلب آهي، ته تون آها مُهڙ ڪان ٻڌڻ گهرين ٿو ڇا؟“

”مُهڙ ڪان ٿو ٻڌڻ گهران؟ تون ته منجهائين پيو. تون الهيءَ مَنڍَ ڪيي وڏيڪ نه واپراءِ. توکي الهيءَ جي گهرج نه آهي“.

”هيڏانهن ڏس هينري، تون مون کي چرڪائين پيو. ڇا مون توکي وات تي سموري ڪهاڻي نه ٻڌائي هئي؟“

”توهان؟“

”ها، مون“.

”مان ڦاسيءَ تي چڙهان، جيڪڏهن مون الهيءَ جو هڪ لفظ به ٻڌو هوندو ته...“

”هي، هيءَ هڪ ڪنيير ڳالهه آهي، اها مون کي ڏکوئي پئي. سفير جي گهر مان ڪهڙو لشو چڙهي ويئي؟“

پوءِ مون تي سموري حقيقت ظاهر ٿي پئي ۽ مڙس ماڻهو ٿي ان کي قبوليم:

”مون هن دنيا ۾ سڀ کان سهڻي ڇوڪريءَ کي قيد ڪيو هو.“

تنهن کان پوءِ هو هڪدم مون ڏانهن وڌي آيو ۽ اسان هٿ ملايا ۽ ملائيندا ئي رهياسين، تان جو اسان جي هٿن ۾ سور پئجي ويو. هن مون کي ڪوبه ڏوهه نه ڏنو، ته ڇو هن جي ڳالهه جو هڪ لفظ به نه ٻڌو هيم، جيڪا هو سڄي وات ٻڌائيندو پئي آيو، جيستائين اسان ٽي ميل پنڌ ڪري هت پهتا هئاسين. پوءِ جيئن ته هو ڏاڍو صابرين ۽ سٺو ماڻهو هو، ان ڪري ويهي رهيو ۽ مٿان کان پنهنجي ڪهاڻي ٻڌايائين. جنهن جو تت هي آهي: هو اهو سوچي لنڊن آيو هو، ته ڪيس ڪاميابيءَ جو سونو وجهه ملندو: گولڊ ۽ ڪري ڪمپنيءَ جي مقامي شاخ وٽ وڪڻڻ لاءِ هن وٽ هڪ ”شيءِ“ هئي، جنهن لاءِ هن ڪهڙيءَ به طرح ڏهه لک ڊالرن کان مٿي حاصل ڪرڻ گهريا ٿي. هن ڏاڍي محنت ڪئي، پنهنجي وس آهر سڀڪجهه ڪيائين، ڪوبه اهڙو جائز طريقو نه ڇڏيو هئائين، جنهن کي نه آزمايو هجيس. دنيا ۾ هن وٽ جيڪي به ڏوڪڙ هئا، سڀ کپايا هئائين: پر ڪنهن هڪ به سيٺئي کي پاڻ ڏانهن ڇڪي نه سگهيو هو ۽ مهيني جي پڇاڙيءَ ڌاري، سندس سڄي رٿ ڊانوا ڊول ٿي وئي. ٿلهي ليکي هو تباهه ٿي چڪو هو: پوءِ هو ڇال ڏئي اٿيو ۽ رڙ ڪري چيائين:

Gul Hayat Institute

”هينري تون مون کي بچائي سگهين ٿو، تون ئي مون کي بچائي سگهين ٿو، هن دليا ۾ تون ئي اهو شخص آهين، جيڪو ائين ڪري سگهي ٿو. تو ڪندين نه؟ ڪندين؟“

”مون کي پڌاءِ ته ڪيئن، منهنجا سڄڻ.“

”منهنجي ’شيءِ‘ لاءِ مون کي ڏهه لک ۽ گهر وڃڻ جو ڀاڙو ڏي! الڪار مور نه ڪجانءِ.“

مان هڪ قسم جي مونجهاري ۾ پئجي ويس. مان هن کي صحيح حقيقت ٻڌائي ٿاري ٿي سگهيس: ’لائيڊ، مان پاڻ سڄو آهيان، صفا مسڪين ۽ قرض ۾ قاٿل.‘ پر هڪ ٿاهوڪو خيال منهنجي ذهن ۾ تري آيو ۽ مون پنهنجي چاڙي بند ڪئي ۽ آتت سان ويهي رهيس، ٿان جو سان هڪ سيٽو ڏيڪارجڻ لڳس. پوءِ مون ويساهه ڀرئي ۽ واپاري لهجي ۾ چيو:

”مان توکي بچائيندس، لائيڊ—“.

”پوءِ مان بچي ويس! شل خدا توتي هميشه مهربان هجي! جيڪڏهن مان ڪڏهن به—“.

مون کي ڳالهه پوري ڪرڻ ڏي، لائيڊ. مان توکي بچائيندس، پر اهڙيءَ طرح نه جيئن تون چوين ٿو، ڇاڪاڻ ته تنهنجي سخت محنت ۽ ڪئين خطرن کان پوءِ اهڙو طريقو منهنجي لاءِ مناسب به نه آهي. مون کي ڪاڻين خريد ڪرڻ جي ڪهرج نه آهي. مان الهن ڪان سواءِ به پنهنجي موڙيءَ کي لنڊن جهڙي واپاري مرڪز ۾ چري ۾ رکي سگهان ٿو، مان چاهيان به اهوئي ٿو. مان تنهنجي لاءِ اجهو هيئن ڪندس: مان انهيءَ کاڻ جي باري ۾ سيڪجهه ڄاڻان ٿو، مون کي ان جي ڳري ملهه ۽ اهميت جي خبر آهي، ان ڪري ان جي خريدارن سان اهڙو قسم به ڪٽي سگهان ٿو. تون پن هفتن لاءِ منهنجو نالو استعمال ڪري، ان ڪي 30 لکن ۾ وڪڻندين، ته اسان ملپل رقم اڌو اڌ ڪري ورهائي ڪٺنداسين.“

توهان کي خبر آهي ته هن تي انهيءَ ڳالهه جو ڪهڙو اثر ٿيو؟ ڏسو، جيڪڏهن مان هن کي پنهنجي پاڪر ۾ سڪ نه جهليان ها، ته هو پنهنجي اٿاهه خوشيءَ ۾ چرين وانگر نچڻ لڳي ها ۽ وچ ۾ ايندڙ هر شيءِ ڀڃي ڇڏي ها.

پوءِ هو خوش ٿي ويهي رهيو ۽ چيائين:

”مان تنهنجو نالو استعمال ڪريان! تنهجو نالو—سوچ ته! سڄڻ، اهي لنڊن جا امير جانورن جي ڌڻن وانگر لڪري ايندا ۽ انهيءَ ڪاڻ لاءِ وڙهندا! مان ته چريو آهيان، اصل ڪان چريو، پر مان جيستائين جيئرو رهندس، توکي ڪڏهن به نه وساريندس!“

چوويهه ڪلاڪ به نه گذريا هوندا ته لنڊن ۾ هَل پئجي ويو! مون کي پيو ڪجهه به نه ڪرڻو پيو، سواءِ گهر ويٺي ايندڙ گراهڪن کي انهيءَ چوڻ جي:

”ها مون ڪيس چيو هو ته منهنجو حوالو ڏئي. مان هن ماڻهوءَ کي ڄاڻان ۽ مون کي ڪاڻ جي به خبر آهي. هُن جو ڪردار بيان ڪرڻ ڪان مٿانهون آهي ۽ هو جيترو ڪاڻ لاءِ گهري ٿو، ان جو ملهه ان ڪان مٿانهون آهي.“

ساڳئي وقت مان پنهنجون شامون سفير جي گهر ۾ پورشيا سان گذاريندو هوس. مون کيس ڪاڻ جي باري ۾ هڪ لفظ به نه ٻڌايو. مون کيس حيرت ۾ وجهڻ لاءِ ٻچائي رکيو هو. اسان پيار ۽ ڀڳهار ڪان سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ تي نه ڳالهائيندا هئاسين. ڪڏهن پيار، ڪڏهن ڀڳهار. ڪڏهن پيار ۽ ڀڳهار ٻئي گڏ. آلا! سفير جي زال ۽ ڌيءَ اسان جي ننيڍڙي لاڳاپي ۾ ايڏو چاهه ورتو، جو اسان ۾ مداخلت نه ڪرڻ جا انيڪ طريقا ايجاد ڪيائون ۽ سفير کي ٻنهي اوندهه ۾ رکيائون. شڪ ڪرڻ ئي نه ڏنائونس--اوهه، اهو هنن جو سڄو قرب هو!

نيٺ جڏهن مهينو پورو ٿيو، ته مون وٽ ڪائونٽي بئنڪ ۾ پنهنجي نالي سان ڏهه لک ڊالر هئا ۽ ساڳيو حال هيسٽنگز جو هو. پنهنجي وس آهر بهترين ڪپڙا پائي، مان پورٽلينڊ پيلس واري گهر ڏانهن ويس ۽ گهر جي ڏيک مان اندازو ڪيم، ته منهنجا ڀڪي پنهنجي آکيري ۾ موٽي آيا هئا. مان پنهنجي پياريءَ کي گڏ آڻڻ لاءِ سفير جي گهر ويس. ۽ اسان ٻئي گڏجي، اتساهڪ ڍنگ سان ڀڳهار جي باري ۾ ڳالهائيندا ساڳئي گهر ڏانهن هلياسين.

هن جي حد ڪان وڌيل جوش ۽ اتساهه هن کي ايڏو ته سندر بڻائي ڇڏيو هو، جو ٻاڻ تي جهٽ پل رکڻ ڏکيو ٿي پيو. چيومانس:

”مٺي، جنهن انداز سان تون ڏسين ٿي، ان موجب ته هزار ساليانو ڀڳهار ڪان هڪ پيني به گهٽ ڪرڻ ڏوهه آهي.“

”هينري، هينري، تون اسان کي تباهه ڪندين.“

”تون ڪوبه ڊپ نه ڪر. رکو پنهنجي سونهن قائم رک ۽ مون تي اعتبار ڪر. سڀڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو.“

هائي جڏهن ته حالتن اهو رخ اچي ورتو هو، مون کي سچي وات هن جي همٿ کي وڌائڻو پيو. هوءَ مون کي منٿون ڪندي ۽ سمجهائيندي رهي:

”اوهه، مهرباني ڪري ياد رک، ته جيڪڏهن اسان وڌيڪ گهر ڪئي، ته اسان ماڳهين ڪوبه ڀڳهار نه وٺي سگهنداسين. پوءِ اسان جو ڇا ٿيندو، جڏهن ته پنهنجي جياپي لاءِ دنيا ۾ ڪمائڻ جي ٻي ڪابه وات نه اٿئون!“

اسان نوڪر جي ڪئي اندر وياسين. ٻئي پوڙها شخص اتي ئي هئا. سچ پچ، هو هن وڻندڙ هستيءَ کي مون سان گڏ ڏسي وائڙا ٿي ويا پر مون چيو:

”سڀئي خير آهي، مانوارا دوستو. هيءَ منهنجي آئيندي جي ساٿي ۽ هٿ ونڊائيندڙ آهي.“

۽ مان هن جو ساڻن تعارف ڪرايو ۽ سندن نالو وٺي ڳالهايم. هو حيران نه ٿيا، ڇاڪاڻ ته کين خبر هئي، ته مان ڊائريڪٽري جاچڻ جي لائق هوس. اسان کي ويهاريائون ۽ مون سان ڏاڍيءَ فضيلت سان پيش آيا ۽ جيترو ٿي سگهين، هن جي مونجهه ختم ڪرڻ ۽ کيس خوش ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. پوءِ مون چيو:

”مانوارا دوستو، مان پنهنجو احوال بيان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.“

”اسان کي اهو پڌي سرهائي ٿيندي“

ڇاڪاڻ تہ هاڻي اسان فيصلو ڪري سگهنداسين تہ شرط کنهن کٽيو؟ جيڪو مون ۽ منهنجي پيءُ ايبل رکيو هو. جيڪڏهن تو اها منهنجي لاءِ کٽي آهي، تہ تون منهنجي انعام ۾ ڪوبہ درجو ساڻي سگهين ٿو— تو وٽ ڏهہ لک پائونڊن جو نوٽ آهي؟“ مون واري همراهہ پڇيو.

”اجهو سائين، هيءُ آهي.“ ۽ اهو مون هن ڏانهن وڌايو.

”مان کٽي ويس!“ هن رڙ ڪئي ۽ ايبل جي پُٺي ٺپي ڇيائين، ”هاڻي توهان ڇا ٿا چئو، ادا؟“

”مان چوان ٿو تہ هيءُ تہ پڇي ويو ۽ مون ويهہ هزار پائونڊ هارايا. مان اهو ڪڏهن بہ نہ مڃيان ها.“

”مون کي هڪ ٻي ڳالهہ پڌائڻي آهي،“ سون چيو، ”هڪ ڇڱي چوکي وڏي ڳالهہ. مان چاهيان ٿو، تہ توهان مون کي سيکهوٽي پنهنجي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو پهر وجهہ ڏيو ۽ منهنجي سڄي مهيني جي تاريخ پڌو. مان قسم کڻي ٿو چوان تہ اها پڌڻ لائق آهي. ساڳئي وقت ٿورو هن ڏانهن ڏسو.“

”ڇا چوڪرا، ٻہ لک پائونڊن جو بئنڪ ۾ جمع ٿيڻ جو سرٽيفڪيٽ! ڇا اهي تنهنجا آهن؟“

”منهنجا، مان اهي توهان جي ٽيهن ڏينهن جي مدي لاءِ ڏنل نيڪ قرض کي ڇڱيءَ طرح استعمال ڪري حاصل ڪيا آهن ۽ مون ان کي صرف هڪ ڪم ۾ استعمال ڪيو ۽ اهو هي، تہ خسيس شيون خريد ڪري موٽ ۾ اهو نوٽ ڏيندو هوس.“

”اوهہ چوڪرا اها تہ اچرج جهڙي ڳالهہ آهي، صفا اچرج جهڙي.“

”ڪا ڳالهہ نہ آهي. مان ان کي ثابت ڪندس. منهنجي ڳالهہ کي اجايو نہ سمجهو.“

پر هاڻي حيران ٿيڻ لاءِ پورشيا جو وارو هو. سندس اکيون ڦاٽي ويون ۽ چيائين:

”هينري، ڇا سچ پچ اهي تنهنجا پئسا آهن؟ ڇا تو مون سان مشڪري پئي ڪئي؟“

”ها مون ڪئي آهي، پياري؛ پر مون کي خبر آهي تہ تون مون کي معاف ڪندينءَ.“

هن هٺراڌو ڪاوڙ ڏيکاريندي چيو:

”انهيءَ جو ايڏو يقين نہ ڪر. تون وڏو شيطان آهين، جو مون کي ايڏو دُلبو ڏنو اٿئي.“

”اوهہ، تون ايترو تہ برداشت ڪندينءَ، پياري تون اهو برداشت ڪندينءَ. تو کي خبر آهي تہ اهو رکيو هڪ چرچو هو. اچ، اسان هلون.“

”پر ترس، ترس! پنهنجو ڪمايل انعام ته وٺيو وڃ. توکي خبر آهي، مان توکي تنهنجو انعام ڏيڻ گهران ٿو.“ مون واري همراهه چيو.

”چڱو،“ مون چيو، ”مان توهان جو ايترو ٿورائتو آهيان، جيترو ڪو ساڌو ٿي سگهي ٿو، پر اصل ۾ مون کي ڪجهه نه کپي.“

”پر منهنجي انعام مان توکي جيڪو وٺي گهرجي سگهين ٿو.“

”سان هڪ گهمرو وري توهان جو سچيءَ دل سان ٿورو مڃيان ٿو، پر مون کي اهو نه کپي.“

”هينري، مان تنهنجي ڪري لچي آهيان. تو هنن چڱن ماڻهن جو اڌ جيترو به ٿورو نه مڃيو آهي، جيترو توکي مڃڻ کپندو هو. ڇا تنهنجي پاران اهو سيڪجهه مان ڪيان؟“

”پلي ڪر پياري، جيڪڏهن تون اهو سيڪجهه ڪري سگهين ٿي، ته ڏسون پلا تنهنجي ڪوشش.“

هوءَ مون واري همراهه ڏانهن ويئي، سندس جهوليءَ ۾ ويهي، ٻانهون هن جي ڪنڌ ۾ وڌائين ۽ ڪيس سڌو وات تي چُمي ڏنائين. پوءِ ٻئي پوڙها شخص خوشيءَ مان رڙيون ڪرڻ لڳا ۽ منهنجو وات پنجي ويو، يا جيئن توهان چوندا، ته وائڙو ٿي ويس. پورشيا چيو:

”بابا، هن چيو آهي ته توهان جي انعام مان هن جي وٺڻ لائق ڪجهه به نه آهي؛ مان انهيءَ تي ايڏي بيعزتي محسوس ڪريان ٿي جيڏي --“

”منهنجي پياري، ڇا هي تنهنجو پيءُ آهي؟“

”ها، منهنجو ماٽيلو پيءُ آهي ۽ دنيا ۾ سڀ کان وڏيڪ پيارو اٿم. هاڻي ته سمجهئي، ته مان انهيءَ ڏينهن ڇو کِلي رهي هيس، جڏهن سفير جي گهر تو مون کي ٻڌايو هو، ته بابا ۽ چاچي ايبل جي رٿ توکي ڪيڏي تڪليف ڏني هئي؟“

سچ، مان هاڻي وڌيڪ چرچو ڪرڻ مناسب نه سمجهيو ۽ پنهنجي مطلب جي ڳالهه تي آيس:

”اوهه، منهنجا پيارن کان پيارا سائين، مان پنهنجا اڳ جا چيل لفظ واپس وٺان ٿو. جيڪو اهو درجو آهي، جنهنجو مون کي ڪَپ آهي.“

”ٻڌائي ڇڏ.“

”ڄياٽو.“

”چڱو، چڱو، چڱو! پر توکي خبر آهي، جيئن ته تون ان معاملي ۾ اڻڄاڻ آهين، ان ڪري تون انهيءَ ٺاهه جي شرطن ۽ گهُرن تي لهڪين نه ٿو ۽ تنهنڪري --“

”مون کي آزمايو -- اوهه، مان توهان کي عرض ٿو ڪريان. مون کي رکيو آزمائي ڏسو، پوءِ پلي ٽيهه يا چاليهه سال، ۽ جيڪڏهن --“

”چڱو، ٺيڪ آهي؛ هاڻي رکو هڪ ننڍڙي ڳالهه ڇوٽي آهي، هن ڪي پاڻ سان گڏ وٺي وڃ.“

اسان ٻئي خوش ٿياسين؟ اهو بيان ڪرڻ لاءِ سون وٽ لفظ نه آهن ۽ جڏهن هڪ ٻن ڏينهن ڪان پوءِ، لنڊن وارن ڪي سڄي تاريخ، انهيءَ ٻئنڪ جي لوٽ سان منهنجا سڄي مهيني جا ڪارناما ۽ انهن جي پڄاڻيءَ جي خبر پئي، ته هنن کي ڳالهائڻ لاءِ سٺو موضوع ملي ويو ۽ اڻ سان سندن وقت سٺو گذريو؟ ها.

منهنجي پورشيا جو بابا، اهو دوست ۽ همدرد اوٽ انگلنڊ جي ٻئنڪ ڏانهن ڪٺي ويو ۽ ان کي سمجهايائين؛ پوءِ ٻئنڪ اهو رد ڪيو ۽ ڪيس سوکڙيءَ طور ڏنو، ۽ هن اهو اسان کي اسان جي شاديءَ تي ڏنو ۽ تڏهن ڪان اهو اسان جي گهر ۾، فريم ۾ سڀ ڪان سٺي هنڌ ٽنگيل آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ سون کي منهنجي پوريشا ڏني، انهيءَ ڪان سواءِ مان لنڊن ۾ رهي نه سگهان ها، نه سفير وٽ وڃان ها، نه ئي ڪڏهن پورشيا سان ملان ها. ۽ تنهنڪري مان سدائين چوندو آهيان، ”ها، جيئن توهان ڏسو ٿا، اهو هڪ ڪروڙ پائونڊن جو نوٽ ئي آهي، جنهن پنهنجي زندگيءَ ۾، سواءِ هڪ جي ٻي ڪا به خريداري نه ڪرائي ۽ پوءِ اڌا شيءِ پنهنجي مُلهه جي ڏهين ڀيءَ سان ورتائين.

1971ع ۾ هڪ خصوصي نمائش دوران کتري صاحب کي ڪراچيءَ ۾ ستن هزارن رپين جو ڏنڊو ٿيو. ليڪن هن فائن آرٽ جي شوق ۾ اچي سڄي رقم هڪ ننڍي ڪتاب ڇاپڻ ۾ لڳائي. اهو ڪتاب شاهه ڀٽائي آرٽ ايڊيشن پهريون آهي، جيڪو پوءِ اپترو وڪاڻو به ڪونه. سنڌس ڪتاب ميونسپل لئبريرين ۽ سرڪاري ۽ ٻين خانگي لائبريرين لاءِ به ڪونه خريد ڪيو ويو. ان ڏس ۾ وفاقي وزارت تعليم ۽ صوبائي تعليم کاتي بس ڪن لاڙار ڪري ڇڏي.

”مرحوم گل محمد کتري“

عمرالدين بيدار

(روزانه ’هلال پاڪستان‘ 25- مارچ 1979ع)

ڏوراپو — گرهام گرين

گرهام گرين (Graham Greene) 1904ع ۾ برخامسٽيڊ (انگلنڊ) ۾ آتي جي اسڪول جي هيڊ ماستر جي گهر ۾ جنم ورتو ۽ انهيءَ اسڪول ۾ ابتدائي تعليم حاصل ڪيائين. هو سَر ڊبليو. گرهام گرين K.B.C جو پائٽيو آهي، جو ٻهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ ائڊمرلٽيءَ جو سيڪريٽري هو. هن باليال ڪاليج آڪسفورڊ مان 1925ع ۾ گريجوئيشن ڪئي، جتي The Oxford Out-Look ترتيب ڏنو، پنهنجو پهريون شاعريءَ جو مجموعو سهيڙيو ۽ پهريون ناول The Man Within لکيائين جو پوءِ 1929ع ۾ ڇپيو. هن انهيءَ وچ ۾ ڪيترائي ڌنڌا ڪيا. ناٽنگهام ۽ پوءِ لنڊن ۾ The Times ۾ صحافيءَ جي حيثيت سان ڪم ڪيائين؛ پر پوءِ پنهنجي پهرئين ناول ڇپجڻ تي استعيفا ڏيئي فري لانس ليکڪ ٿيو. سندس پهرين ڪهاڻي 1936ع ۾ امريڪا جي Story ۾ ڇپي هئي. اڄ هو دنيا جي مهندار ڪٿولڪ ناول نويسن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو ۽ پنهنجي افسانوي ادب کي فلم ذريعي پيش ڪرڻ ۾ ۽ پنهنجي ناٽڪن The Living Room (1953)، The Potting Shed (1957) وغيره جي ڪري ٿيئيٽر جي شائقين ۾ به ڄاتو وڃي ٿو. هن گهڻائي ناول لکيا آهن، جن کي هن ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي. هڪڙن کي هو 'تفريحي' ڪوٺي ٿو، مثال طور: The Third Man، BrightenRock (1938) وغيره ۽ ٻيا روحاني قدرن جي کوج بابت آهن، مثال طور: The End of the Affair (1951)... The Heart of Matter (1948). سندس ڪهاڻين جي مجموعي May We Borrow your Husband? (1967) جي مواد ۾ سُرڪ سان ڪُڏ لڙڪ به آهن. انهيءَ کان سواءِ سندس آتم ڪهاڻي A Sort of Life به 1971ع ۾ ڇپي آهي.

— ولي رام ولڀ

هو ٻئي باغيچي ۾ بينچ تي ڳپل دير کان ويٺا هئا — چپ چاپ. اهو شروعِ اونهاري جو ڏاڍو چٽو ڏينهن هو. آسمان ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ سفيد بادل ڦڪڙيل هئا؛ پر ممڪن هو ته بادل وکري وڃن ۽ آسمان صاف نيرو ڏسڻ ۾ اچي.

ٻئي چڙهيل عمر جا هئا، پر ٻنهي مان ڪنهن کي وڃايل جواني پسر ۾ ڳولهي رکڻ جو چاهه نه هو. هونئن مرد پنهنجي ريشمي مڇن جي ڪري گهڻو وڌيڪ ڏاهو ڪو ڏسڻ ۾ ٿي آيو جيترو هن پنهنجو پاڻ کي سمجهيو ٿي. ۽ عورت به آرسيءَ واري پنهنجي عڪس کان گهڻو وڌيڪ پياري ڏسڻ ۾ ٿي آئي.

ڪنپيرتا ٻنهي ۾ هئي ۽ اهائي ٻنهي ۾ هڪجهڙائي هئي. ٻنهي جي وچ ۾ پنجن منٽن جي وڇوٽي هئي، جتان لڳو ٿي ڄڻ هو عرصي کان پرڻيل هجن ۽ ڏکي وقت جي سات سبب سندن صورتون به پاڻ ۾ ملڻ لڳيون هيون. ٻنهي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي واچ ڏٺي ٿي، ڇو ته ٻنهي وٽ اها نويڪلائي ٿوري ئي وقت لاءِ هئي....

مرد ڏکو ۽ بدن ۾ سنهو هو. نازڪ نقش، چهرو سادو پر منجهس سونهن هئي — سهڄتا هئي. پرسان ڇٽي پئي هيس....

عورت ڀرين نظر ۾ — هڪ ٿڌي ۽ تراشيل ٽنگن واري تصوير جيئن ڏسڻ ۾ ٿي آئي. چهري مان لڳو ٿي ڄڻ اهو ڪرميءَ جو ڏينهن هن لاءِ هڪ آداس ڏينهن هجي؛ پر پوءِ به هوءَ واچ جو چيو مڃي اٿڻ لاءِ تيار هجي....

هو شايد هڪٻئي سان ڳالهائين ٿي نه ها، جيڪڏهن پرسان ٻه شرارتي ڇوڪرا نه لنگهن ها. انهن مان هڪڙي جي ڪلهي ۾ ريڊيو لٽڪيل هو ۽ ٻئي، پنهنجي ڏيان ۾ ڪم ڪبوترن کي پئي ماريو، آڏاريو ۽ ستايو. هڪ ڪبوتر کي ڪٽي وڌيڪ ڏک لڳي ويو هو ۽ اهي ڇوڪرا انهيءَ ڪبوتر کي ڦٿڪندو ڇڏي اڳيان نڪري هليا ويا هئا.

مرد اٿيو، پنهنجي ڇٽيءَ کي ڇهڪ جيئن جهليائين، ”بدمعاش!“ سندس واتان نڪتو.

”ويچارو ڪبوتر!...“ عورت ڏکندڙ چپن سان چيو.

ڪبوتر جي هڪ ٽنگ مُڙي ويئي هئي. هڪ پاسي جو کنڀ هيٺ لڙڪي پيو هو. هن زمين تي ڪئين ڦيرا ليٽڙيون پاتيون پر آڏامي نه سگهيو.

”توهان هِڪ ڪن لاءِ پئي ڪنهن پاسي نهاريو“، مرد چيو ۽ ڇٽي هڪ پاسي نڪائي. ڪبوتر کٽي ورتائين ۽ جلدي سندس ڳچي مهٽڻ لڳو. ”اهو هڪ ڍنگ آهي جو پکي پاليندڙن لاءِ ڄاڻڻ ضروري آهي.“ وري هن هيڏانهن هوڏانهن نهاري ڊسٽ بن کوليو ۽ هوريان ڪبوتر کي منجهس وجهي ڇڏيائين.

”هاڻي پيو ڪجهه نٿي ٿي سگهيو،“ مرد مُڙي پڇتاءَ وچان چيو.

”مان اهو نٿو ڪري سگهيس...“

”ڪنهن کي مارڻ، اسان جي يُگ جو هڪ سوکو ڪم آهي...“ مرد جي ڳالهه ۾ ڪوڙاڻ هئي.

هاڻي جڏهن هو واپس بينچ تي اچي ويٺو، ته انهن جي وچ ۾ ساڳي وڇوٽي نه هئي. هاڻي هو سُنهن بابت ننڍيون ننڍيون ڳالهيون ڪري سگهيا پئي — جيئن گذريل ڪمانڊائتو سيءَ هو... انهيءَ ڪان اڳيئن هفتي...

عورت جو انگريزي لهجو ڪيس وڻيو ۽ هن فرينچ گهٽ ڳالهائڻ لاءِ ڪانئس معافي گهري عورت ٻڌايس ته هن انگريزي ڪٿي ۽ ڪهڙي اسڪول ۾ پڙهي هئي.

”اهو سمنڊ — ڪناري جو شهر...“

”سمنڊ هميشه مون کي سليٽي لڳندو آهي...“

ٻئي ٻئي ڪافي دير پنهنجي هيڪل هيڪل ماڻ ۾ ويٺا رهيا. پوءِ مري ويل جي باري ۾ سوچيندي عورت ڪانئس پڇيو ته: ”هو ڪڏهن فوج ۾ به هو؟“

”ها، جڏهن لڙائي لڳي، مان چاليهن ورهين جو هئس.“ مرد ٻڌايس، هڪ پيري سرجري ميشن تي هندوستان ويو هئس، مون کي هندوستان ڏاڍو وڻيو هو.“ ۽ مرد جي اکين ۾ ياد جي چمڪ اچي ويئي. هو عورت کي لکنؤ ۽ آگري جون ڳالهيون ٻڌائڻ لڳو. پراڻي دهليءَ جون به. ۽ چوڻ لڳو، ”مون کي رڳو نئين دهلي چڱي نه لڳي، جو ته اها ڪنهن انگريز ٺاهي هئي، الهيءَ مان مون کي واشنگٽن جو خيال ايندو رهيو...“

”اوهان کي واشنگٽن پسند ناهي؟“

”سچ چوان... مون کي پنهنجي ملڪ ۾ مزو نه ايندو آهي. مون کي پراڻيون شيون وڻنديون آهن، انهيءَ ڪري مون کي هندوستان وڻيو هو، اهو مون کي بلڪل پنهنجو لڳو هو... ائين جيئن هاڻي فرانس لڳي ٿو... منهنجو ڏاڏو برٽش ڪؤنسل هوناڻيس ۾...“

”تڏهن اهو بلڪل نئون شهر هو...“

”ها، پر هاڻي اهو ڪي عمر جو تي ويو آهي. اسان امريڪي جيڪي ڪجهه جوڙيون ٿا، اهو خوبصورتيءَ سان گڏ پوڙهو نٿو ٿئي...“

”اوهان شادي ڪئي آهي يا نه؟“

مرد ٿورو هبڪيو، پوءِ چيائين، ”ها.“ ۽ هن چٽي سياويڪ ڊنگ سان جهلي ورتي، ڄڻ الهيءَ وقت ڪيس ڪنهن سهاري جي ضرورت هجي.

”مون کي اها ڳالهه پڇڻ نه گهرجي ها...“

”چو نه... ۽ توهان؟“ مرد، عورت کي ڪجهه راحت ڏيڻ جي خيال کان پڇيو، جيتوڻيڪ سندس هٿ ۾ شاديءَ جي منڊي چٽي ڏسڻ ۾ پئي آئي.

”ها.“

هاڻي مرد کي لڳو ته پنهنجو نالو ڪيس نه ٻڌائڻ اڻ نگائي ٿيندي: انهيءَ ڪري چيائين ”منهنجو نالو ڪيريوز آهي، هينري سي- ڪريوز.“

”منهنجو ميري ڪليئر“

Gul Hayat Institute

”اڄ جي پيهري ڏاڍي وڻندڙ هئي.“

”پر سج لهندي توري تڏ ٿي ويئي آهي.“

مرد جي چني ڏاڍي وڻندڙ هئي—سولهري ڪناري ڪي عورت ساراهيو ۽ ڪيس وري ڪبوتر جي ياد آئي. چوڻ لڳي ”اهو توهان جو ڏاڍو ڪهل پريو ورتاءُ هو، پر ڏکيو هو، مان نٿي ڪري سگهيس، مان بزدل آهيان...“

”اسان سڀ ڪٿي نه ڪٿي ضرور بزدل آهيون...“

”پر اوهان نا هيو.“

”مان به...“ مرد جي من ۾ ڪجهه چوڻ لاءِ آيريو، پر عورت چڻ سندس ڪوٽ جي ڪالر کان جهلي کيس روڪي ڇڏيو هجي. هن سچ پچ سندس ڪوٽ جو ڪالر جهليو هو ۽ چئي رهي هئي ”ڪٿان آلو رنگ لڳي ويو آهي، اوهان جي ڪوٽ تي.“

”اڄ منهنجي گهر جي ڏاڪڻ تي رنگ ٿي رهيو هو...“

”هتي اوهان جو گهر به آهي؟“

”گهر نه، چوٿين ماڙ تي هڪ ننڍڙو اپارٽمنٽ...“

”لفٽ هوندي؟“

”نه، اها هڪ پراڻي عمارت آهي.“

عورت چڻ مرد جي اڻڄاڻ زندگيءَ جي هڪ ڇير مان ليئو پائي ورتو هو. جواب ۾ ڪجهه پنهنجي باري ۾ به کيس چوڻو هو—گهڻو نه، ٿورو ئي سهي، انهيءَ ڪري چيائين ”منهنجو اپارٽمنٽ ناخوش هڻڻ جي حد تائين ننڍون آهي، دروازو بجليءَ تي کلي ٿو، پنا هٿ لڳائڻ جي، هوائي اڏي جي دروازي جيئن...“

پوءِ ننڍيون ننڍيون ڳالهيون ٿينديون رهيون... هوءَ پنير ڪٿان خريد ڪندي آهي... هو شيون ڪٿان خريد ڪندو آهي...

”تڏ وڌندي ٿي وڃي... هائي هلون.“ عورت چيو.

”اوهان هتي هن پارڪ ۾ اڪثر اينديون آهيو؟“

”پهريون ڀيرو آئي آهيان.“

”ڪيڏو عجيب اتفاق آهي، مان به هتي پهريون ڀيرو آيو آهيان، جڏهن ته مان هتان ويجهو رهان ٿو.“

”۽ مان هتان کان گهڻو پري.“

”قدرت جا راز ڪيئن نه لڪيل رهندا آهن. پيئي اينچ تسان آڻيا. مرد هڪي چيو، ”اوهان ڪي وقت نه هوندو نه ته رات جي ماني جيڪر پئي گڏجي ڪائون.“

عورت ڪي هڪ ڪن لاءِ انگريزي ڳالهائڻ وسري ويئي، فرانسيسي ۾ چيائين ”اوهان جي زال......“

"هوءَ ماني پئي کنهن هنڌ کائيندي؛ پر اوهان جو مڙس؟"

"هو ٻارهين وڳي کان اڳ گهر نه ايندو."

ڪجهه منٽن جي فاصلي تي هڪ هوٽل هئي. عورت کي ڪا خاص بُک نه هئي؛ پر کاڌن جي ڊگهي فهرست پڙهندي، وقت گذاريندي هوءَ ڪيس اچا وڏيڪ و يجهو ٿيندي وئي. کاڌو اڳيان آيو ته ٻنهي جي واتان نڪتو، "مون ائين نه سوچيو هو..."

"ڪڏهن ڪيئن ڪجهه ٿي ويندو آهي..." مرد چيو.

"پنهنجي ڏاڏي جي باري ۾ ڪجهه ٻڌايو؟"

"مون کيس گهٽو نه ڏٺو هو..."

"اوهان جو پيءُ امريڪا ڇو ويو هو؟"

"شايد اڊونچر جي لاءِ... شايد آها ئي خواهش مون کي واپس يورپ وٺي نه آئي؛ پر منهنجي پيءُ جي زماني ۾ امريڪا رڳو ڪوڪاڪولا نه هئي..."

"اوهان هتي يورپ ۾ شادي ڪئي هوندي؟"

"ها، مان پنهنجي زال کي پاڻ سان گڏ وٺي آيو آهيان، ويچاري..."

"ويچاري؟"

"ڪالهه ڪوڪاڪولا نٿي وسري."

"پر اها ته هتي به ملي ٿي." عورت چانئي واٽي اٿهڪندڙ وراٺي ڏني.

وائين - ويٽر آيو، مرد پڇيس، "ڪهڙو وائين؟"

"مون کي گهٽي خبر ناهي، ڪو به..."

"منهنجو خيال هو، سيپٿي فرينچ..."

"اها چوڻ منهنجو مڙس ڪندو آهي..."

اوچتو جڻ ٻنهي جي صوفي تي ڪو اچي ويٺو هو-مڙس! سالت ڳهري ٿي وئي. اها سالت نه ٽٽي ها، ۽ جڻ ٻه پاڇا اتي ڄمي ويا هئا-جيڪڏهن عورت ڳالهائڻ جو ست نه ساري ها، "اوهان جا ٻار آهن؟"

"نه، اوهان جا؟"

"نه."

"اوهان کي اهڙيءَ مان ڪا ڪمي محسوس ٿيندي آهي؟"

عورت وراٺيو، "منهنجو خيال آهي، ڪاله ڪا ڪمي هر ڪنهن ۾ ڪٿي نه ڪٿي رهجي ويندي آهي."

"خير اڄ مان خوش آهيان، جو اهڙيءَ پارڪ ۾ ويس."

"مان به خوش آهيان."

انهيءَ کان پوءِ جي حالت هڪ سُهائي سالت هئي. ٻئي پاڇا اتان آئي هليا ويا هئا ۽ ڪين اڪيلو ڇڏي ويا هئا. هڪ پيرو ميوي جي پليٽ ۾ سندن آڱريون ڇهي ويون، سندن سمورا سوال ڇڻ ختم ٿي ويا. هڪٻئي کي انهن ايترو سمجهي ورتو، جيترو اڳ انهن ٻئي ڪنهن کي نٿي سمجهيو. اهو خوشگوار شاديءَ جئن هو، سچائپ ۽ سمجهڻ جي منزل کان پرانهون، ريس جي منزل پويان رهجي وئي هئي. ۽ هاڻي جڻ وقت ۽ موت، ٻئي دشمن رهجي ويا هئا.

ڪافي آئي — وڏلڊڙ عمر جي اهڃاڻ وارگي. ۽ انهيءَ کان پوءِ سرالبيءَ جو ڏنگ ضروري هو — آداسيءَ کي نڙيءَ کان لاهڻ جي لاءِ. اهو سيڪجهه ائين هو، ڄڻ انهن عمر جو فاصلو گذاري ڇڏيو هجي، ۽ اڏامندڙ پکين جئن... تورن ني ڪلاڪن ۾.

مرد بل ادا ڪيو ۽ هو ٻاهر آيا. اهو وقت موت جي ايڏا مثل هو ۽ ان کي سهڻ لاءِ هو ٻئي نازڪ ۽ هيڻا هئا. مرد چيو، ”مان اوهان کي اوهان جي گهر آماڻي ٿو اچان.“

”نه، ايترو پري ڪيئن هلندؤ!“

”ڪنهن هوٽل جي ڪليل ڇت تي هڪ پيو ڊرنڪ ڪريون.“

”هاڻي ڊرنڪ انهيءَ کان وڌيڪ اسان کي ڇا ڏيندو؟“ عورت چيو، ”هيءَ شام پنهنجو پاڻ ۾ مڪمل آهي. تون سچ هڪ ڪومل اتما آهين...“ اهو جملو سندس واتان فرانسيسيءَ ۾ نڪتو هو، جنهن ۾ هن ’تون‘ لفظ کي ڏاڍي پاٻوهه ۽ پنهنجائپ جي ’تون‘ جئن استعمال ڪيو هو؛ پر پنهنجو پاڻ کي دلاسي ڏيڻ لاءِ هن سوچيو، ته مرد کي چڱيءَ طرح فرانسيسي نٿي اچي، انهيءَ ڪري ڏيان نه ڏلو هونداڻين.

الهن هڪٻئي جو پتو نه پڇيو، نه ٽيليفون نمبر. ٻئي سمجهي ويا هئا — سندن زندگيءَ ۾ اهو پل ڏاڍي دير سان آيو هو — بنهه پڇاڙيءَ ۾. مرد ٽئڪسيءَ کي آواز ڏنو، منجهس عورت کي وهاريائين ۽ پاڻ هوريان هوريان پنهنجي گهر ڏاهن هلڻ لڳو. جوانيءَ جي وقت جو ڪجهه بزدلي هوندي آهي، اها وڏي عمر ۾ سياڻپ ٿي ويندي آهي؛ پر انهيءَ سياڻپ هٿان به انسان افسوس جو ڪردار بڻجي سگهي ٿو...

●

ميري ڪليئر جڏهن پنهنجي گهر آٽوميٽڪ دروازو اورانگهي اندر ويئي، ته ڪيس هميشه وانگي هوائي اڏي جي ڳالهه ياد آئي. ڇهين ماڙ تي سندس اپارٽمنٽ هو. دروازي جي مٿان رَت جي رنگ جهڙي ۽ پيلي رنگ جي هڪ ائبسٽريڪٽ پينٽنگ هئي، جا ڪيس اجنبي جئن لڳي. هوءَ سڌو پنهنجي ڪمري ۾ هلي ويئي. پيت جي پرئين پير کان هوءَ پنهنجي وڻس کي ڏسي سگهي ٿي — سوچي رهي هئي، اڄ وڻس ڪهڙي چوڪري هئي — ٽوني يا ٻي ڪا؟ هن ٻئي دروازي تي ائبسٽريڪٽ پينٽنگ ڏاهي هئي. ۽ ٽوني، جا پيلي ڊانسر هئي، جيو ٿي ته ڊرائنگ روم ۾ رکيل مورتيءَ جي هوءَ ماڊل بڻي هئي.

هوءَ سمهڻ لاءِ ڪپڙا لاهڻ لڳي. ٻر واري ڪمري جا آواز هڪ چار آئيندا رهيا: ارڄ واري بينچ جو ڏيک سندس اکين آڏو اچي ويو. هوءَ ٻير دٻيل دٻيل ڪٿندي رکندي رهي. سندس اچڻ جي آهٽ سندس مڙس جي ڪنن تي پوي ها، تہ سندس مڙس جسي واسنا تيز ٿي وڃي ها. پٽ جي اورڻين پر سندس وجود، سدائين هن جي واسنا جي لاءِ ضروري هوندو هو. آواز آيو: "پيارا! پيارا!" آواز وڪريل هو. اهو نالو هن لاءِ نئون هو. هن ميز ڏانهن هٿ وڌايو، ڪنن مان لاٿيل واليون ميز تي رکيائين — ۽ ڪيس ميوي جي پليٽ ۾ ڪنهن جون ڇهيل آڱريون ياد اچي ويون. ٻر واري ڪمري مان هلڪن ٿهڪن جو آواز اچي رهيو هو- ميري ميڻ جون گوريون پنهنجي ڪنن ۾ وجهي ڇڏيون ۽ اکيون ٻوٽي سوچڻ لڳي- زندگي ڪجهہ ٻي طرح هجي ها، جيڪڏهن ڪٿي پندرهن ورهيہ اڳ هوءَ اڄ واري بينچ تي ويهي ها ۽ ڦٿيل ڪبوتر جي ٻچڙا ڪان ڇڏائيندڙ مرد کي ڏسي رهي هجي ها!

●

ٻن وهاڻن تي ٽيڪ ڏيئي ڪيرولز جي زال چئي رهي هئي، "تون ڪنهن عورت سان گهمندو رهيو آهين؟" هڪ وهاڻي ۾ ٻرندڙ سگريٽ ڇهڻ ڪري ڪيئن تنگ ٿي ويا هئا.

"نہ، اهو تنهنجو اجايو خيال آهي."

"تو ڇيو هو تہ تون ڏهين وڳي موٽي ايندين؟"

"فقط ويهہ منٽ مٿي ٿيا آهن."

"تون ڪنهن بار ۾..."

"مان پارڪ ۾ ويٺو رهيس ۽ پوءِ وڃي ماني کاڌم... توکي ننڊ جي دوا ڏيان؟"

"تنهنجو مطلب آهي تہ مان سمهي پوان، مري وڃان ۽ تون مون وٽ نہ اچين؟"

مرد ڏيڻ سان پاڻيءَ ۾ دوا جا ٻہ ڦڙا وڌا. هاڻي هو ڪجهہ ٻہ چوي ها، سندس زال تائين نہ پهچي ها. وارن ۾ گهنڊيون وجهڻ لاءِ سندس زال ڳاڙهي رنگ جون ڪلپون لڳائي رکيون هيون. هوءَ دوا پيئڻ لاءِ جهڪي تہ مرد کي مٿس ترس اچي ويو تہ هوءَ ڪيئن نہ امريڪا ڪان ٻري اچي، امريڪا لاءِ اداس هئي. ڪيس ڪڏهن ويساهہ ئي نہ آيو تہ هتي بہ ڪوڪاڪولا ساڳي ئي هئي. اڄ چڱو ٿيو جو هن ٻنا ڪجهہ چوڻ جي دوا پي ورتي ۽ اها رات تمام خراب راتين جئن نہ هئي. ۽ هو پنهنجي پلنگ جي ايس تي ويهي سوچڻ لڳو- کهڙي انداز سان هوٽل ڪان ٻاهر هن ڪيس 'تون' چيو هو.

"ڇا پيو سوچين؟" جوٽس اوچتو سوال ڪيس،

"سوچي رهيو هئس- زندگي ڪجهہ ٻي طرح بہ ٿي سگهي ها..."

اهو انهيءَ مرد جو سڀ کان وڏو ڏوراپو هو، جو هن زندگيءَ جي خلاف اڄ پهريون گهمرو ڪيو هو.

سَرهو شهزادو

آسڪر وائيلڊ

گرداس واڌواڻي

اتانهون هڪ ٿنڀي تي سَرهي شهزادي جو پُتلو آهي هو، پري پري کان پيو پسبو هو. سونن ورقن سان سون وَرِلو ڪيل، اکين ۾ نيلم هنس ۽ ترار جي هٿي تي هڪ جرڪندڙ لعل.

هرهنڌ پُتلي جي واهه واهه هئي ۽ سڀني دلين ۾ ڀائيجي ويو هو. هڪ ڪائونسلر ازخود چئي ڏنو "ڪهڙو نه سوڀياوان!" پاڻ کي مصوري جو ماهر سمجهي پاڻ پڌائيندو هو. پر هو ڪائونسلر شايد ڊنو ته ماڻهو ڪارڪردگي پڇندا يا چوندا ته ڏسڻ جو نُوهه آهي. سو چئي ڏنائين "پر ڪم ڪهڙي جو."

هڪ جيجل ماءُ پار کي چيو "چو نه تون سَرهي شهزادي جيان ٿين، جو سدائين پيو کلي ۽ خوش نظر اچي. پار ڪيئو ڪيو هو ته چنڊ کپي ۽ رودن لائي ويٺو هو. ماءُ چيو ته سَرهو شهزادو ڪڏهن به ڪيئو نه ڪندو هو.

هڪ سورن سڙيل اسان هن سريش پتلي ڏانهن نظر ڪري چيو: "ڪوئي ته سنسار ۾ هو جو سدا خوش هو!"

ديول مان ڇوڪرا سهڻن چلڪندڙ جُبن ۾ ٻاهر پدر ۾ آيا ۽ پتلي ڏانهن نهاري چيائون: "جهڙو ملائڪ!" استاد پڻڪين ته ڪيئن ٿا چئو ملائڪ آهي. ڇوڪرن امالڪ جواب ڏنو: "اسان اها صورت خوابن ۾ ڏٺي آهي."

هڪ رات شهر مٿان هڪ پکي آڏري آيو. ڇهه هفتا ٿيا سندس ساٿي وڇڙي وڃي مصر جي پرنمب تي پهتا هئا، پر هي رهي پيو هو.

اها به هڪ پريت ڪهاڻي آهي. دل ڏيئي ويٺو هو درياهه جي ڪپ تي هڪ لڏلدڙ لام ڏسي. اها بسنت رُت هئي ۽ بُود ۾ اچي لام پيڙو ٿيو هو. هڪ ئي ڳالهه ڪيائين: "توسان پريم ڪرڻ ٿو گهران."

لڏلدڙ لام نئڙي جهٽڪو ڏنو ۽ پکي سمجهي ويو.

خوشيءَ جي خمار ۾ هن چوڌار ڦيرائيون پاتيون. پاڻيءَ ۾ ڪنيڙيائون ڀِسائي، ڦوهارا وسايا ۽ چالڊاڻ ۾ چالديءَ جون لهرون لهرايون. سارو اونهارو اها پيار ورڪا چالو رهي.

”هن پيار سان نڪي وري لڪي سري“ ڀيس ڀڪين چوُن چوُن ڪئي ته ”نڪي ڀسو پنجڙ اڪو مت مائٽ.“ ائين ته هوئي ڪولد ته ڀاڻيءَ جي ستان پيرن لامون نه پئي لڙيون. ٻوھ سرءُ آيو، ڀڪي آڏامي ويا ۽ هي ڀڪي رهجي ويو.

جڏهن سڀ هليا ويا ته ڀڪي آهاڻڪو ٿي پيو. محبوب مان اهو ساٿ لئي آيس. ”سُنهان هڪ اڪر له ٿو آڪايس“ هن چيو ”مڃاڻ مون کي چيڙائي ٿي ۽ سارو وقت هوا سان سُر ملائي جهومي رهي آهي. هرهڪ هوا جي جهوني سان جهڪي ٿي. ار مچ چٻيو ته سياجهڙي گهر جهالائو آهي: ٻر منهنجو ته پير ٽڪيئي ڪونه. منهنجي دل وٽان اها وَنِي ڦيندي جا سفر ۾ سدا ساڻ رهي.

منهن سهون ٿي ڀڪيءَ لامر کي چيو ”سون سان نپڙ پڌي ملڪان سلڪ هلڻ لاءِ تيار آهين؟“ لامر ڪنڌ ڌوڻيو. هن جو جيءُ گهر سان جڙيو پيو هو.

”اهو مون سان ڪيل چرچو ٿي ڪرين. منهنجي هاڻ تياري ٻرندڊ ڏانهن آهي.“ ۽ الله توهار چئي آڏامي ويو.

اوچتو هن جي نظر پُتلي تي پئي. اچوڪي رات اتيئي رهندس، هن سوچيو. سڪتي هوا پيئي لڳندي، واهه جي وسرام واري جڳهه ٿيندي. ڀرو تي هيٺ لٿو ۽ شهزادي جي پيرن ۾ ڏاهو ڪيائين. چوڌاري نظر ڦيريندي اندر جو اندر ۾ چيائين: ’مون کي ته سونو ڪمرو ملي ويو آهي!“ هاڻ هو لنڊاڪرو هو. سِر کي سيري کنين ۾ لڪايائين. اتي هڪ وڏيرو ڀاڻيءَ جو ڦيو مٿس لڙي ڪريو. ڏاڍي عجب ۾ پيو ته آسمان ۾ ڪکر نالي کي به ڪونهي، تارن جي جهرمر لڳي پيئي آهي: ٻر برسات پيئي پوي! سائي لامر جي دل به برسات سان هئي. اها هن جي خود غرضي هئي، ۽ ائين پيو ڦيو ڪريو.

هي پُتلو ڪهڙي ڪم جو، جو برسات کان به بچاءُ نه ڪري، ڀڪيءَ خار کاڌا ۽ وڃڻ لاءِ دل پڌائين ته من کو ٽانئيڪو هنڌ لڀجي پوي!

اجا آڏامڻ لاءِ پرَ ساهيائي کين هڻائين ته ٽيون ڦيو ڪريو. ۽ وات سان لڪري ويس: اڙي هي ٿئي ڇا پيو!

سرهي شهزادي جي پُتلي جون اکيون آليون هيون ۽ سون وَرن ڳلن تان لڙڪن جون لارون وهنديون پئي ويئيون. چنڊ جي چاندڻ ۾ منهن تي مهڪ ڏسي ڀڪيءَ کي کهڪاءُ ٿيو:

”توهين ڪير آهيو؟“ ڀڪيءَ چيو.

”مون کي سرهو شهزادو ڪري ڪوٺين ٿا.“

”ته پلا روئين چو ٿو؟ روئي روئي مون کي ته پُسائي ڇڏيو اٿئي.“

پُتلي جواب ڏنو: ”جڏهن هن سنسار ۾ انسان جو روپ ۽ انساني دل هئم، ته خبر ئي نه هئم، ته روئڻ ڇا ٿيندو آهي. رهندو به هوس سندر سنس سوسي محل ۾، جتي ڏکن ڪسي

داخل ٿيڻ جي جهَل هئي. ڏينهن ڏٺي جو دوستن سان گڏ، خوشي ۽ کيڏڻ ۾ وقت گذريندو هو ۽ شام جو وڏي هال ۾ راڳ روپ ۽ رقص ٿيندو هو. ساري باغ کي چوڌاري شاهي ديوار هئي ۽ مون کي ڪا ڄاڻ نه هئي، ته ٻاهر ڇا پيو وهي واپري. اندر سڀ خوشيءَ جو سامان هَڪيو هو.

”درٻاري مون کي ڪوٺيندا ٿي هئا سُرهو شهزادو ۽ مان برابر هوس به. جي ائين سمجهجي ته حياتيءَ ۾ سونهن سوڀيا، سهنج ۽ مٺيون مٺيون مسرتون خوشي مهيا ڪري سگهن ٿيون! منهنجي حياتي ائين گذري. هاڻ جڏهن دنيا مان گذر ڪري ويو آهيان، ته مون کي آيو ڪري ايترو ته مٿي ڪري بيهاريو اٿن، جو مان شهر ۾ ٻاهر جي آڳراڻ ۽ گندگي اکئين ڏسي سگهان ٿو. جيتوڻيڪ منهنجي دل شيهي جي ٺهيل آهي؛ پر مان لُڙڪن کي روڪي نه ٿو سگهان.“

پکيءَ دل ۾ چيو آهي ته سچو سون جو ٺهيل، ته دل ڪيئن شيهي جي ٿيندي! شايد پنهنجي شخصي وڏائي وڏي واکي ڪرڻ کان ونءُ ٿو وڃي.

مٺڙن مٺڙن اکرن ۾ پُتلي وري چون شروع ڪيو:

”پري پري هڪ گهٽيءَ ۾ هڪ گهر آهي، ان جي هڪ دري کليل آهي ۽ ان منجهان مان ڏسان ٿو ته هڪ پورهيت عورت ميز جي پر ۾ ويٺل آهي. اکيون ڏرا ڏيئي ويون اٿس ۽ هٿن ۾ به ست نه رهيو اٿس. هوءَ ڪپڙا ٺاهي، پرت پري وڪرو ڪرڻ واري آهي. هن وقت به هوءَ پرت پري رهي آهي. اهو جُبو مهارانيءَ جون سرتيون ڀائي محفلن ۾ ويندليون. پر ۾ ڪمري جي هڪ ڪنڊ ۾ هڪ بستري تي معصوم ٻار سمهيل آهي. ٻار کي بخار آهي ۽ سنگترا گهري ٿو، پر ماءُ وٽ هڪ ڪوڏي به نه آهي. هوءَ رڳو ٻار کي لديءَ جو ٻائي پياري سگهي ٿي ۽ ٿنهنڪري هو سڏڪا پيو ڀري.

”پکي، او منهنجا پيارا پکي، منهنجي ترار جي هٿئي ۾ لڳل لعل ان کي وڃي پهچاءِ. مان هن ٿنڀي تي ٻڌو پيو آهيان ۽ چُري نه ٿو سگهان.“

چلڪندڙ لعل چهنب ۾ کڻي پکي شهر جي عمارتن مٿان آڏائو. وڏي ديول جي تاور مٿان لنگهيو هوس، جتي سفيد سنگ مرمر مان گهڙيل ملائڪن جا پُتلا هئا. پکي محل مٿان آڏائو، اندر ناچ ۽ ڳائڻ جا آلاپ هئا. هڪ نازنين پنهنجي پريتم سان بالڪنيءَ ۾ بيٺل هئي: ”ڪيئن نه تارا جهرمر لائي بيٺا آهن.“ نوجوان نازنين کي چيو. نازنين چيو: ”اها محبت جي دلڪش ڪهاڻي آهي، اميد اٿم ته محفل جي وقت کان اڳ منهنجو جُبو تيار ٿي ويندو، جو پائي هلنديس.“

پکي اڏامندو پئي ويو-درياهه ۾ جهازن تي روشن شمعدان پئي جرڪيا. رستي تي مارڪيٽ ڏٺائين، جتي يهودين ڏي وٽ پئي کٽي ۽ ڏوڪڙ ساهمين ۾ پئي توريائون. ليڪ ان مسڪين جي گهر پهچي، هن گهرڪيءَ مان اندر نظر ڪئي.

Gul Hayat Institute

بستري تي بخار ۾ پار ڦٿڪي رهيو هو. ماءُ ڪي ننڊ اچي ويئي هئي، ڏاڍي ٿڪل هئي. پکي ٽپو ڏيئي انهر گهڙيو ۽ لعل ميز تي رکيائين. بعد ۾ بستري جي چوڌاري آڏامي، ٻار جي گرم ڳلن تي کنڀن سان وڃڻو هنيائين.

"ڪهڙي نه هاڻ ٿڌاڻ آهي!" ٻار چيو "مان ضرور چاق ٿيندس." ائين وري مٺڙي ننڊ اچي ويس.

هاڻ پکي ڦيرو ڏيئي سَرهي شهزادي ڏانهن واپس وريو. جڏهن ڪي ٿي ڪُذريو هو، سارو حال احوال ڏنائين "منهنجون ته مٿيون منجهي پيون آهن، ته هيڏي واهه ۾ پاڻ ڪي گرم پيو سمجهان!"

"اهو شيءِ ڪاريه جو ڦل آهي." شهزادي آکيو. ننڍڙو پکي خيال ۾ پئجي ويو ۽ ننڊ اچي ويس. خيالن ۾ ٻيون هڻڻ سان سدائين ننڊ ڪهيرو ڪندي هيس.

جڏهن پرهه ڦٽيءَ پکيءَ درياهه طرف رخ رکيو ۽ پاڻيءَ ۾ ٻَرَ ٻُسايا. پکي-ودیا جو ماهر اتان لانگهائو ٿيو، اچرج مان چيائين "واهه تنهنجي مايا، سياري ۾ سئالو(1)!" هن معجزي بابت هڪ مڪاني مخزن ڪي خط لکي موڪليائين. هرڪو ان معجزي جو حوالو ڏيڻ لڳو ته خط ۾ ايتري ته چٽائي ڪيل آهي، جو وسهڻ جي نه آهي.

هاڻ هن مصر ڏانهن منهن ڪيو، ته دوستارن جو وچي مڪا ميلو ڪبو. ڏاڍو ٻُود ۾ اچي ويو هو. شهر جي سڀني ڏسڻ جهڙن يادگارن کي ڏسي ورتائين. ديول جي چوٽيءَ تي ويهي ڏٺائين، پر جهرڪيون چون چون ڪري رهيون آهن ته 'هي ڪهڙو اجنبي هتي پيدا ٿيو آهي!' اهو ٻڌي نهايت خوش ٿيو.

چنڊ جي چانڊوڪيءَ ۾ سَرهي شهزادي وٽ موٽي آيو. چيائين "مصر لاءِ ڪو ڪرڪار. مان وڃڻ جي تياريءَ ۾ آهيان."

"پکيڙا، منهنجا پکيڙا، ڏئي ليکي مون لاءِ هڪ رات رهي پئه." شهزادي ليلايو.

پکيءَ پنهنجي سائين جي خبر ڏني ته "اهي اوسيڙي ۾ هوندا ۽ وڏيڪ گشت جون مهلون زيان ڪندا هولدا"

"پکيڙا، ننڍڙا پکيڙا، شهر کان ٻاهر گهڻو پري ڪرنڙيءَ ۾ وينو ڏسان، ته هڪ نوجوان وينو آهي. هڪ ننڍڙي ٽپائيءَ تي ڪاغذن ۾ منهن اٿس ۽ پرر ۾ هڪ ڪومايل گُلن جو گلدستو رکيل اٿس. سندس وارن ۾ چمڪ آهي، چپ ڳاڙها جهڙا ڏاڙهونءَ داڻا ۽ اکين مان آتساهه پيو بکيس. ٿيٽر جي ڊائريڪٽر لاءِ هڪ ناٽڪ لکي رهيو آهي؛ پر سرديءَ ۾ هٿ ٺپ نه ٿو هليس. کوري ۾ باهه وسامپل آهي ۽ هو بُک ۾ ساڻو آهي."

"هڪ رات وڌيڪ رهڻو پيو" پکيڙي جو جواب هو. "ڇا هن وٽ پيو لعل ڪٽي وڃڻو آهي؟" هن وڌيڪ پڇيو.

(1) Swallow: هڪ پکي، جيڪو سياري ۾ وچ اوڀر جي گرم علائقن ڏانهن آڏامڪندو آهي.

"افسوس، هيءُ لعل نہ اٿرا" شهزادي ڏکارو ٿي چيو "باقي اٿر هي اکيون، جي نيلمن جون ٺهيل آهن. اهي نيلم الديا مان هزارين سال اڳ خريد ڪيل هئا، اهي چنني ڪٺي وچ. نوجوان کنهن جوهريءَ وٽ وڪئي، ڪوئلا ۽ ڪاٺ خريد ڪري ويندو ۽ ناٽڪ بہ لکي پورو ڪري سگهندو."

"مهربان سائين، مان اهڙو ڪنڊو ڪم ڪري نہ ٿو سگهان." آلين اکين سان پکيڙي انڪار ڪئي.

"پکيڙا توکي ائين ئي ڪرڻو پوندو، جيئن مان چوان ٿو."

پکيءَ شهزادي جي اک چنني ورتي ۽ ان ليکڪ جي گهر ڏانهن اڏرندو ويو. ڇت ڦاٽل هئي ۽ اندر وڃڻ ۾ ڪا ڏکيائي نہ ٿيس. نوجوان منهن هٿن ۾ ڪري سٽل هو ۽ پکيءَ جي پرن جي ڦڙ ڦڙ ڪنين نہ پيس. اکيون کوليائين، تہ ميز تي هڪ نيلم پيل ڏٺائين.

واکو ڪري چيائين "منهنجي ڳالهائي جي ساک ٿيڻ شروع ٿي ويئي آهي. هيءُ العام ڪنهن قدردان وٽان هوندو. هاڻ ناٽڪ پوري ڪرڻ ۾ ڪا بہ ويرم نہ لڳندي."

ٻئي ڏينهن پکي وري موڪلائڻ لاءِ آيو، پر شهزادي وري بہ نہ ڇڏيس. چيائين "هڪ ڏينهن وڌيڪ ترس."

"ڏسو نہ ٿا تہ سيارو آهي، جلدي برف ڪرندي. مصر ۾ اجا تپت آهي ۽ ساون ساون وڻن ۾ سج جي ترورن سان کجور پچي راس ٿي ٿئي ۽ واڳون بيپرواهہ نيل نديءَ جي ڇڪ ۾ پيا ليٽن پيٽن. منهنجي دوستن بالبيڪ جي مندر ۾ آکيرا ٺاهي ڇڏيا آهن.

"مان وڃان ٿو، پر توهين منهنجي دل ۾ سدا ياد هوندا. مان رُت بسنت تائين واپس اچي ويندس ۽ توهان لاءِ بہ جواهر آڻيندس، جي توهان ڏيئي ڇڏيا آهن. لعل، ڳاڙهي گلاب کان بہ سوايو هوندو ۽ نيلم ساموندي نيري پاڻيءَ جون سکون لاهيندو."

شهزادي جڻ ڪجهہ پڙوئي ڪين. چيائين "سامهون چوواڻي وٽ هڪ لينگريءَ ڪي ماچيس هئا، پر هٿن مان هيٺ گٽر ۾ ڪري پيا اٿس. سڀ خراب ٿي ويا آهن ۽ جي وڪئي ڪجهہ پئسا هٿ ۾ نہ هوندس تہ سر تي موچڙا پوندس. منهنجي ٻي اک ڪيدي وڃي ڏينس، تہ پوءِ هوءَ گهر ۾ پيءُ جي مار کان بچي ويندي."

مان هڪ رات وڌيڪ رهڻ لاءِ تيار آهيان پر توهان جي ٻي اک ڪيئن ڪيان. توهين تہ اصل سورداس ٿي پوندا."

"پيارا پکيڙا، جيئن چوانءِ تيئن ڪر"، شهزادي وري بہ ائين چيو.

پکيءَ کي پيو چارو ڪونہ هو ۽ ٻي اک بہ ڪيدي رفوچڪر ٿيو. نينگر اڳيان هوا مان ٽپي ڏيئي، هن جي هٿ جي ترئءَ تي نيلم ڌري ويو. ڇوڪريءَ کان رڙ اڪري ويئي "ڪهڙو نہ قيمتي جواهر!" وٺي گهر ڏانهن لنوهہ پاتائين.

موٽي تي ٻڪيءَ سوچيو ته: ’هڪ اندي کي ڇڏي مان وچي نٿو سگهان. مون کي هاڻ هتي سدائين لاءِ رهڻو پيو.‘

سڄو پيو ڏينهن ٻڪي شهزادي جي ڪلهي تي ويٺو رهيو. ۽ هن کي ولائتن جون ڪهاڻيون ٻڌائڻ لڳو. جي جي ملڪ هن گهميا هئا — هن نيل جي ڪناري تي ڏٺل ٻگهه پکين جي ڳالهه ڪئي، جن جون قطارن ۾ يان قطارون هڪ ڄنگهه تي بيٺيون هونديون آهن ۽ وقت به وقت جهٽڪي سان پاڻيءَ مان چهنبن سان مڇيون پڪڙيندا آهن.

اسفنڪس جي ڳالهه ڪيائين، ته دنيا جهڙو ئي جهونو آهي. رهندو بيابان ۾ آهي؛ ۽ سڀڪجهه سڃاڻندو آهي. واپارين جا قافلا، اُٺن جون قطارون جي عطر عنبير ۽ ٻيو قيمتي مال وڻج واپار لاءِ آڻيندا ۽ نيندا آهن. اهڙيءَ طرح جيڪي به ڏٺو هئائين ان جو بيان ڪري شهزادي کي وندرايائين.

”منهنجا دل گهريا دوست، تو مون کي عجيب غريب ڪهاڻيون ٻڌايون آهن؛ پر سڀ کان وڌيڪ عجيب غريب ڪهاڻي مردن ۽ عورتن جي غربت ۽ ڏکن ۽ سورن جي آهي. هن سنسار ۾ انسان جي حالت کان وڌيڪ ٻيو ڪجهه نه آهي، جو اسرار تي سگهي.

”اڏام هن منهنجي شهر مٿون پيارا ٻڪيئڙا، ۽ ڏس ته اتي ڇا ڇا پيو ٿئي.

ٻڪي اڏائو ۽ گشت ۾ ڏٺائين محلن ۾ عيش عشرت جو سامان هڪيو هو. خوشيون ۽ خوشبويون هيون، گدوگد دروازن وٽ فقيرن جا ميڙ هئا. اونداهين ڪندن ڪڙڇن ۾ نظر ڪيائين، ته مُردن جهڙا لنگهڻ ڪيندڙ ٻار ڏٺائين، جن کي نستائيءَ ۾ ٻري ٻري تائين ڪجهه نظر نه ٿي آيو. هڪ پاري پل جي ڪمان هيٺ ٻه معصوم ٻار سيءَ کان بچڻ لاءِ هڪٻئي کي ڀاڪر پائي ليٽيا پيا هئا. چيائون پئي: ”ڏاڍي بک لڳي آهي.“ پر پريان چوڪيدار رڙ ڪئي: ”هيءَ جڳهه سمهڻ لاءِ نه آهي.“ اتان اٿي هو برسات ۾ گم ٿي ويا.

موٽي، ٻڪيءَ شهزادي کي سربستو احوال ڏنو.

شهر جو احوال ٻڌي، شهزادي اکر اکر ڪري چيو ته: ”ڏس، منهنجو سارو بدن سونن ورقن سان سينگاريل آهي. تون هڪ هڪ ورق لاهي وٺ ۽ غريبن ۾ وڃي ورهاءِ، جي جيئن ٿا انهن لاءِ، سون ئي خوشي آهي.

هڪ هڪ ورق ڪري ٻڪيءَ پٽي ورتو. سَرهي شهزادي جو پُتلو باقي پٿر وڃي رهيو. هڪ هڪ ورق سيڙي غريبن وٽ پهتو. سون ڏسي ٻارن جا ڳل ڳاڙها ٿي ويا. نچيا ٽپيا ۽ گدگد ٿي چيائون: ”هاڻ مانيءَ جي پرواهه ناهي.“

برف پوڻ لڳي جنهن کان پوءِ پاري جهڙو سيءُ پوڻ لڳو. برف جي اڇاڻ اٿين تي لڳي، چڻ رستا چالديءَ جا ٺهيل هجن، چمڪات پئي ڪيائون. گهرن جي ڇتين تان برف جا لينگها چڻ تلوارون هيون. سڀڪنهن کي پشمي جبا اوڍيل هئا ۽ ٻارن لعل رنگ جون ٽوپيون پهريو برف تي سڪيٽنگ پئي ڪئي.

Gul Hayat Institute

هڪي ويچارو سيءَ ۾ سڪي ويو، ٿڌ ورائي ويئي هيس: هر شهزادي کي چڏڻ جي نه ڪيائين. هن جي پيار ۾ ٻڌو پيو هو. ٻيڪري جي ٻاهران ڊٻل روٽيءَ جا ٽڪرا کسڪائي ورتائين ۽ ڪنهن ڦڙڪائي پاڻ کي گرم ٻئي ڪيائين.

نيٺ ٻرون ٻنهي ويس تي ٻهاڙڪو وقت آيو آهي: ايتري سگهه نه رهيس جو اڏامي شهزادي جي ڪلهن تي پهچي سگهي. پڻ پڻ ڪيائين ”مان تنهنجي هٿن کي جيڪر چمان!“

”ننڍڙا پکيڙا، مان هاڻ خوش ٿو ٿيان ته تون نيٺ مصر وڃي رهيو آهين. تو چڱو ئي وقت مون کي ڏنو آهي. تون اچي منهنجا چَپ چُم. منهنجو پيار به دل ۾ کڻي وڃ.“

۽ هن سَرهي شهزادي جا چَپ چُميا ۽ ٺڪاءُ ٿي ڪريو ۽ پتلي جي پيرن ۾ پساهه ڏنائين.

ان پهر پتلي اندر ڪجهه ٽڪاءُ ٿيو، جڻ ته ڪجهه ڏري پيو آهي. حقيقت هيءَ ته شيهي جي دل پتلي ۾ اندر ڏري ٻه ڦاڪون ٿي پيئي هئي.

ٻئي ڏينهن ميئر ڪائونسلرن سان گڏ چوواڻي پر ۾ چڪر تي نڪتو هو. اتان لنگهندي پتلي کي ڏسي هن چيو ”خبر نه آهي، ته سَرهي شهزادي جي پتلي سان ڪهڙي ويڌن ٿي آهي؟“

ڪائونسلرن به سَر ۾ سَر ملايو ۽ ان وقت ئي سڀ جاچ لاءِ ويا.

ڏٺائون ته هيرا جواهر سڀ گم هئا ۽ سونن ورقن جو به پتو نه هو. ميئر چيو: ”جهڙو فقير ٿي پيو آهي.“

ڪائونسلرن به ها ۾ ها ملائي.

ميئر ڏسي چيو: ”پيرن وٽ هڪ مئل پکي به پيو آهي. چيائين: ”يڪدم اشتهار ڪيڏڻ گهرجي ته، پکين کي هتي مرڻ جي منع آهي.“ ڪائونسل ڪلارڪ ان جو نوٽ ورتو.

سو سَرهي شهزادي جو پتلو ڊاٿو ويو. ”هي ڪهڙي ڪم جو رهيو جڏهن ان ۾ سونهن نه رهي.“ يونيورسٽيءَ جي هڪ پروفيسر ٻوڪ ڏنو.

ڪوري ۾ پتلي کي ڳاريو ويو ۽ ميئر ڪارپوريشن جي ميٽنگ ڪوٺائي ته: پتلي جو ڌاتو ڪيئن ڪم آڻجي؟ ميٽنگ ۾ چيائين: ”ٻيو پتلو ٺاهيو پوندو، اهو منهنجو هوندو.“

ڪائونسلرن ۾ هُل مچي ويو ته: ڇا تنهنجو؟

هرڪو چوڻ لڳو ”نه منهنجو — مون جيسين ٻڌو پئي تيسين سڀئي گڙٻڙ ڪري رهيا هئا.

پتلي جي ڳارڻ واري ڪوري جي فورمئن چيو ”عجب آهي ته شيهي جي دل ڳري ئي نٿي، ڪٿي ڦاڻو ڪريونس.“

هڪ ڪچري جي ڍير تي ڪٿي اڇلايائونس. مئل پکي به اتي ئي پيو هو.

خداوندڪريم پنهنجي هڪ ملائڪ کي سڏي چيو ته: دنيا مان ڳولها ڪري ٻه سوغاتون کڻي اچ. ۽ ملائڪ شيهي جي دل ۽ مئل پکي کڻي آيو.

خداوندڪريم جو چوڻ هو: تنهنجي چونڊ پوري آهي. منهنجي بهشت ۾ هي پکيڙو سدا مٺڙا گيت ڳائيندو رهندو ۽ منهنجي سوني شهر ۾ سَرهو شهزادو سدا منهنجا گيت ڳائيندو رهندو.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (قسط ٢)

قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشني ۾

[31]

ايڪ قصر، دَرَ لَڪَ، ڪوڙين سهسين ڪيڙڪيان،
جان ٿي ڪَرِين پَرکَ، تان ٿي سڄڻ سامُهان.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل پڙهڻي 'عين قصر' آهي. 'شاهه جي رسالي' ۾ هي بيت ٿورين اختلافي پڙهڻين سان موجود آهي، جيئن ته:

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين سهس ڳڙڪيون،
جيڏانهه ڪريان پرک، تيڏانهه صاحب سامهون.

هي پڙهڻي 'ڪوڙين ڪٹس ڳڙڪيون' آهي، پر رسالي جي جن به دستخطن يا ڇاپن ۾ هي بيت آيو آهي، تن ۾ شروعات وارا لفظ "ايڪ قصر" آهن. نتيجي طور چوندا سون ته قاضي قادن جا بيت جيئن سنڌ ۾ هلندا آيا، تيئن هن بيت جي پڙهڻي "ايڪ قصر" رهي، پر اهي بيت جڏهن دادو ديال ۽ سندس پالڪن ۽ چيلن جي روايت ذريعي هندستان ۾ ويا ته هن بيت جي پڙهڻي ۾ "عين قصر" جا لفظ آيا. سنڌ جي پڙهڻي يعني 'ايڪ قصر' کي وڌيڪ ترجيح ڏيڻي سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته فصاحت ۽ بلاغت جي لحاظ سان "ايڪ قصر در لک" وارو فقرو وڌيڪ مٺو آهي، جو ان ۾ 'هڪ' ۽ لک جي ڀيٽ آهي. ٻيو ته معنيٰ جي لحاظ سان پڻ 'ايڪ قصر' واري پڙهڻي اتم آهي، ڇاڪاڻ ته هن جهان يا ڪائنات جي جنسار کي 'محل' سان ڀيٽي سگهجي ٿو، پر 'اک' سان ڀيٽڻ ايترو وزنائتو نه ٿيندو.

لفظ 'عين' کان سواءِ، باقي ٻيا لفظي آچار هن پڙهڻي جا 'شاهه جي رسالي' واري پڙهڻي کان بهتر آهن. 'ڪڙڪيان' قاضي قادن جي بکر واري پاڳي جي ٻولي مطابق آهي، ۽ ان جي ڀيٽ ۾ "ڳڙڪيون" لاڙ جي ٻولي آهي. اهڙي طرح 'جان' 'ٿي' پڻ قاضي قادن جي ٻولي جا لفظ آهن. لفظ 'ڪرين'، اتر واري هڪ مخصوص محاوري مطابق 'ڪريان' جي برابر آهي؛ جيڪڏهن ان کي ضمير حاضر مخاطب واري عام مفهوم ۾ ورتجي ته به معنيٰ صحيح ٿيندي.

2. هي بيت وحدت ۽ ڪثرت جي معنيٰ ۾ چيل آهي ته:

- هيءَ جهان يا ڪائنات هڪ ٿي آهي، پر ان ڪي لکين در ۽ ڪروڙين هزارين دريون آهن (بي شمار رنگ ۽ نظارا آهن)

- جتان ٻه لهاريان ٿو تہ منهنجا سڄڻ (خالق ذاتي) سامهان نظر اچن ٿا.

[32]

پڇريئُن پاڻُ پرَڪَ، پرين پرَڪَڻ سؤڪڙا،
دَرُ پيي سوئِيي رَڪَبُ، جتان ڏِڪائون لهين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ آخري لفظ 'ساڪڙا' آهي، جنهن جي بدران سنڌي سيرائيڪي لفظ 'سؤڪڙا' بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق پورو فقرو 'جتان ڏ ڪا نہ لهين' آهي، ٻر 'ڏ ڪا لهڻ' جو اصطلاح سنڌي ٻولي ۽ ادب جي روايت ۾ موجود ڪونهي. معنيٰ جي لحاظ سان سهڻائي تڏهن ٿيندي جڏهن چئجي تہ 'جتان ڪي ڪجهہ لهين' يعني جتان توکي ڪجهہ حاصل ٿئي. ٿي سگهي ٿو تہ اصل پڙهڻي "دُ ڪالو" هئي، جنهن کي 'ڏ ڪا نہ' ڪري لکيو ويو. 'دُ ڪَ' هن وقت 'ديد' يا 'نظر' جي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو، ۽ شايد قاضي قادن جي وقت ۾ 'دُ ڪالو' جي معنيٰ ديدار يا نظارو هجي. انهيءَ لحاظ سان 'جتان دُ ڪالو لهين' پڙهي سگهجي ٿو. ٻي موزون پڙهڻي 'جتان ڏِ ڪائون لهين' ٿيندي: 'ڏِ ڪائون' ('ڏِ ڪَ' جو جمع) معنيٰ شاديون مراديون، خوشيون ۽ نعمتون. اسان انهي پڙهڻي کي ترجيح ڏيون ٿا.

2. مٿين وضاحت مطابق معنيٰ ٿيندي تہ:

- پهريائين پاڻ سڃاڻ (جو پاڻ کي سڃاڻي سان)، پرين کي سڃاڻڻ تہ سولو آهي.
- در ٻہ اهوئي جهل، جتان توکي نعمتون نصيب ٿين.

[33]

پهرينُ پاڻُ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لهي،
سَنَ السدرِ مُنهُ پاءِ، توئي اندر سُورين.

1. مٿيون ٻئي سٽون ڇاپي مطابق آهن. پهرين سٽ جا پويان الفاظ "سولهي" آهن. 'سولهي' جي هڪ سڌي سولي معنيٰ 'اهو لهي' يعني جيڪو پاڻ وڃائي سو لهي. جيڪڏهن "سنتون ڪي واٽي" ۾ 'سو لهي' ڏنل آهي تہ پوءِ ٿي سگهي ٿو تہ 'سو' راجستاني لهجي وارو آهي ۽ سنڌس لفظ 'هو' جي برابر آهي. يعني 'هو لهي'. سنڌ جي روايت موجب اهي الفاظ "هوءِ لهہ" آهن يعني 'ان کي حاصل ڪن'، قاضي قادن جو هيءَ بيت ميين شاهہ ڪريم بنان نالي ونش جي پنهنجي نصيحتن دوران پڙهيو ۽ "بيان العارفين" ۾ [نمبر 30] هن طرح ڏنل آهي تہ:

پپيو رين پاڻُ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هُوءُ لَهُنُ،
تُهان ڏارَ لـ سُپرين، مُنه منجهيئين پـاءِ.

هن پڙهڻي ۾ لفظ 'پرين' لاڙي محاوري مطابق ڏنل آهي، لـ تـ ساڳيو لفظ 'پرين' آهي.

هاڻي قاضي قادن جي هن بيت جون اسان وٽ ٻه روايتون (پڙهڻيون) ٿيون: هڪ سنڌ جي جيڪا ميين شاهه ڪريم کان ملي ۽ ٻيءَ ڦاڻين هلندي آئي: ۽ ٻي درويش دادوديال جي پڳتن جي سلسلي واري. انهن ٻنهي مان ميين شاهه ڪريم واري پڙهڻي وڌيڪ وزندار آهي، جو ان جي ٻيءَ سٽ ۾ قاضي قادن جي دؤر واري ٻوليءَ جي ڪوڙهائي آهي. ان جي ڀيٽ ۾ پڳتن واري لکيل بيت جي ٻي سٽ نسبتاً ٻوءِ واري دؤر جي آهي ۽ انهيءَ ڪري ٿي وڌيڪ سولي ۽ سليس آهي.

2. بيت جيئن مٿي ڏيل آهي، تيئن ان جي معنيٰ مؤلف (هه) صحيح نموني سان هيئين طور ڪئي آهي:

- پرين پنهنجي وجود کي وڃاءِ. جيڪو خود کي ختم ڪندو، سو ئي پرين کي حاصل ڪري سگهندو.

- من الدر جهاتي پاءِ: (تنهنجو) پرين تنهنجي الدر ۾ ئي آهي.

[35]

سُتـو هـئوس نـنـڊ ۾، جـوڳـي جاڳايوس،
مَرُ وڃايائين مـون مَنان، تَتُ ويکايوس.

1. ڇاپي مطابق پهريان ٻه لفظ "سُتا هُتوس" آهن، جيڪي ڍاٽڪي - راجستاني ٻولي ۽ لهجي مطابق آهن. سنڌي ۾ 'سُتو هئوس' ٿي چئبو. هيءُ بيت ميين شاهه ڪريم پڻ پنهنجن نصيحتن دوران پڙهيو ۽ "بيان العارفين" ۾ هيئين طور ڏنل آهي:

جـوڳـي جاڳايوس، سـتـو هئوس نـنـڊ ۾،
تِهان ٻـوءِ ٿيوس، سنڌي ٻـريـان پيچري.

هن پڙهڻي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب 'هئوس' بدران 'هئس' لفظ رکيو آهي، پر 'بيان العارفين' جي ٻئي هڪ دستخط ۾ 'هوس' آهي، جيڪو وڌيڪ صحيح چئبو؛ ڇاڪاڻ تـ 'هتوس' مان پڻ 'هئوس' جو اهڃاڻ ملي ٿو. ٻيءَ سٽ جي سڄي پڙهڻي ميين شاهه ڪريم واري ڪڍبي، جو مٿين پڙهڻي واري ٻيءَ سٽ ۾ 'تت ويکايوس' جـو اصطلاح معنيٰ جي لحاظ سان ايڏو سهڻو ڏيل ناهي.

2. مٿين پڙهڻي مطابق، بيت جي معنيٰ مؤلف (هه) هيٺين طور صحيح نموني سان ڏني آهي:

- مان (غفلت جي) ننڊ ۾ سمهيو پيو هوس، جو جوڳيءَ مون کي جاڳايو.

- منهنجي من مان ميل ڪڍي، مون کي تت (سار) ڏيکاريائين.

[36]

آپيريءَ ۾ پيرُ، ڪنهين لڌو پيريٺين،
تنهن پئون سندو پيرُ، ڪوڙين منجهين ڪو لهي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ پهريون لفظ 'آپَرِي' آهي، پر صحيح 'آپيري' ٿيندو، يعني اها جُوءِ يا اراضي جتي ڪو به پيرو نه هجي، يا پيروئي نه لڀي. ڇاپي جي ٻيءَ سٽ جو ٻيو لفظ 'پَو' آهي، جيڪو 'پئون' (= زمين) پڙهڻ گهرجي. 'شاهه جي رسالي' جي هيٺين بيت ۾ قاضي قادن جي بيت واريون ٻئي سٽون موجود آهن:

ڪُپيريءَ ۾ پيرُ، ڪنهين لاتو پيريين،
جنائين منجهڻ ماڻهين، تنائين سچڻ سير.*
اِن پئون سندو پير، ڪوڙين منجهان ڪو لهي.

هن بيت جي وچين سٽ ۾ قاضي قادن جي ڇاپ معلوم ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ جو ٻوليءَ قاضي قادن واري آهي ۽ لفظ 'جنائين' ۽ 'تنائين' قاضي قادن وارا 'جان ٿي' ۽ 'تان ٿي' ٿي سگهن ٿا، ۽ لفظ 'سچڻ' به قاضي قادن انهن لفظن سان ڪڏ آندو آهي. مثلاً قاضي قادن جي بيت [نمبر 31] جي سٽ آهي ته:

جان' ٿي ڪريان پرک، تان ٿي سچڻ سامهان.

انهيءَ لحاظ سان رسالي واري بيت جي وچين سٽ ٿيندي ته:

جان ٿي منجهڻ ماڻهين، تان ٿي سچڻ سير.

2. مٿي جيئن بيت ڏنل آهي، تيئن ان جي معنيٰ ٿيندي ته:

- ان اوپري جُوءِ ۾ جتي پير جو نشان ئي نه لڀي (آپيري)، آتي بالڪل ڪن ٿورڙن ڄاڻو پيرو ڪڍندڙن پيرو ڳولي لڌو.

- اهڙي زمين جو ڳول ۽ لهڻ، سوَن منجهان ڪو هڪ صحيح ڪري سگهندو.

[37]

جي ميهراڻ مَيا ڪَري، ته ساڳَر سَهي نه سَٽَ،
ايئن ٻيريان سندي ڳالهڙي، رَهي نه اندر گهَٽَ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'ساڳر' جي بدران 'ساگرو' آهي. اها پڙهڻي مؤلف (هه) جي آهي، پر سنڌس اسان ڏي موڪليل آثاري مطابق "سنتون ڪي واٽي" واري دستخط

* ٻي پڙهڻي: 'جان منجهڻ ماڻهين، سچڻ تنائين سير'.

جي پڙهڻي 'ساڳر' آهي. 'شاهه جي رسالي' ۾ هي بيت موجود آهي ۽ اتي لفظ 'چاڳر' آهي. چاهي ۾ ٻيءَ سٽ جو پهريون لفظ 'يون' آهي، جيڪو هندي- راجستاني آهي. سنڌيءَ ۾ 'ايئن' پڙهڻ صحيح ٿيندو.

2. شاهه جي رسالي جي آڳاٽي قلمي نسخن ۾ (جيڪي سر سسئي سان شروع ٿين ٿا) هن بيت جي پڙهڻي ٻن جدا نمونن سان ڏنل آهي.

ٻن دستخط رسالن مطابق:

سپيريان جي ڳالهڙي، اندر رهي نه ڪهت،
جئن مهراڻ موج ڪيو، ته چاڳر سهي نه سٽ.

ٽين ٻين دستخط رسالن موجب:

اندر رهي نه ڪهت، سپيريان جي ڳالهڙي،
چاڳر سَهي نه سَٽ، جه مهراڻ موج ڪي.

'چاڳر' معنيٰ 'تانگهو پاڻي'، جيڪو سمنڊ جي ڪناري لڳ واهڙن ۾، يا درياءَ لڳ ڍنڍن ۾، يا ٻي ڪنهن ڪهٽي ايراضي ۾ چَر مثل پکڙيل هجي. جڏهن مهراڻ (سنڌو) ۾ چاڙهه اچي ٿو، تڏهن مهراڻ جو پاڻي اٿلي چاڳر واري اراضي کي ٻوڙي ڇڏي ته سمنڊ جي ڪناري وارن واهڙن توڙي خود ڪناري واري سمنڊ جي پاڻي کي به ڏڪي پوئتي ڪري ٿو ڇڏي.

رسالي جي 'سر ڪهاتو' ۾ پڻ هي لفظ آيو آهي:

چاڳر چڳيرن، ڪهور نه اچي ڪهاتوئين.

يعني ته: جيڪي ڪهاتو اولهي اوڙاهه کي ڪهوريندڙ (مڇي جي شڪار لاءِ ڦيرا ڏيندڙ) آهن، تن پڳدار بهادرن (چڳيرن) کي، تانگهو پاڻي (چاڳر) ڪهور لائق نٿي لڳو نظر اچي. شعر جي سهڻائي جي لحاظ سان، يا ان وقت ۾ رائج آچار جي لحاظ سان، ٿي سگهي ٿو ته قاضي قادن 'چاڳر' بدران 'ساڳر' لفظ آندو هجي، ۽ اهو 'ساڳر' ڪري پڙهجي ته به صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

- جڏهن سنڌو درياءَ ۾ چاڙهه اچي ٿو ۽ پاڻي جي پلٽ ٿئي ٿي، تڏهن ان جي آڏو پيا سپ تانگها پاڻي بيهي نٿا سگهن ۽ ڏڪجي لڙهي وڃن ٿا.

- اهڙي طرح سڄڻ جي يادگيريءَ جو پور جڏهن دل تي چڙهي ٿو ته اندر ۾ سمائجي نٿو سگهي (۽ بي‌اختيار روئڻ راڙو، دانهون فرياد ڪري وڃن ٿا).

پٽائي صاحب پڻ چيو آهي ته:

جڏهن هوي تي ياد، صحبت سپيرين جي،
فريادون فرياد، ناڪه وڃن نڪرندو.

[38]

آلان‘ جهڙي آلّ، تُسان‘ نہ اسان جهڙي،
پِريان‘ جامعُ آلّ، تينہ سان ٻيائي آلِڻَن.

1. چاهي مطابق ٻيءَ سٽ جي ھوئين اڌ جي پڙهڻي ”تسان ٻيائي الهن“ آهي. اصل ۾ غالباً ’تنهن سان‘ هو، جنهن کي ٻڌڻ واري ’تسان‘ ڪري لکيو. ’آلِهَنِ‘ کي ’آلڻ‘ ڪري پڙهڻ صحيح ٿيندو (چاڪاڻ جو ’آلُ‘ جي صيغي وارو اسم مصدر ’آلڻ‘ مناسب ٿيندو). فعل جي صورت ۾ ’آلڻ‘ بهرحال نئون لفظ ٿيندو، جيڪو قاضي قادن جي هن بيت جي سَند موجب قبول ڪري سگهجي ٿو. ٻيءَ صورت ۾ ’الهن‘ کي ’آلهي‘ ڪري پڙهجي، تہ پوءِ ’ٻيائي الهي‘ جي معنيٰ ٿيندي ’دوئي دور ٿئي ۽ ختم ٿئي‘. پر ٻهرين پڙهڻي ۽ معنيٰ وڌيڪ موزون آهن، ۽ مؤلف پڻ بجا طور اها معنيٰ ڏني آهي.

2. ٻهرين سٽ ۾ ’آلان‘ کي ’آلَ‘ جو جمع سمجهڻ بهتر ٿيندو، جو اهو محاورو بکر واري ٻولي مطابق آهي. ’آلو‘ يا ’آلون‘ جو جمع ٻئي ’آلا‘ يا ’آلان‘ ٿيندو جنهن سان ٻئي معنيٰ نڪري سگهي ٿي، پر ٻهرين معنيٰ بهتر ٿيندي. ’تسان‘ لفظ سرائيڪي آهي جنهن کي بکر واري پرڳڻي جي ٻولي جو لفظ تسليم ڪري سگهجي ٿو. ’تسان‘ ۽ ’اسان‘ جي ملندڙ آچارن جي سهڻي مناسبت سان اهو لفظ آندل آهي. ’پرين‘ بدران ’پِريان‘ لفظ پڻ قاضي قادن جي ٻولي جو آهي، ۽ لفظ ’جامع‘ ٻئي وڏي معنيٰ وارو آهي، جن کي قاضي قادن ئي اهڙي سهڻائي سان آڻي سگهي ٿو.

3. هن بيت ۾ الهي عشق جي سُور ۽ منبع يا سرچشمي واري سهڻي معنيٰ سمايل آهي.

چيو ويو آهي تہ: اوهان کي بہ عشق جي تاءَ جي سختي، سوز آتش ۽ آڄ آهي؛ پر جيتري بيحد گهڻي اسان کي آهي اوتري اوهان کي ناهي. پر رڳو ائين چوڻ سان پنهنجي ذات جي وڏائي ۽ تعريف ٿئي ها. انهيءَ ڪري ٻيءَ سٽ ۾ اصلي حقيقت کي بيان ڪيو ويو آهي تہ: اها پرين جي پار جي آهي ۽ اتان ئي مليل آهي. انهيءَ عشق جي سوز جو سرچشمو، مور ۽ منبع خود پرين پاڻ آهن، جن کان ئي پوءِ ٻين کي اهو سوز (هرهڪ جي وت ۽ سَت آهر) لڳي ٿو.

- عشق جي سوز جي سختين واري اها آتش ۽ اڄ، جيتري اسان کي آهي اوتري اوهان کي ناهي.

- (پر حقيقت ۾) پرين ئي انهيءَ آتش ۽ اڄ جو سرچشمو آهي، جنهن سان ٻين کي (هرهڪ جي وت ۽ ست آهر اهو) سوز لڳي ٿو.

Gul Hayat Institute

[39]

لڳي وڃان ٻيرِ، دانُهان ڪَندِي ڏونگرينِ،
سوئي سَڄَڻُ مَ ٻئڙ، جِنهين مون هَئون وڏا ڪِٽي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ ”ڏونگر“ آهي، جيڪو ٻولي توڙي وزن جي لحاظ سان صحيح ’ڏونگرين‘ ٿيندو. هن سٽ ۾ ’دانهان‘ آترئين بکرواري علائقي جي ٻولي مطابق آهي. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق ”جنهين هئون ڏڪيٽي“ آهي. ’سڄڻ‘ واحد ۾ آهي، الهيءَ ڪري ’جنهين‘ (جمع) بدران ’جنهين‘ (واحد) صحيح ٿيندو. پر ”جنهين هئون ڏڪٽي“ واري پڙهڻي وزن ۾ ڪٽل آهي. ۽ ان تي غور ڪرڻ سان ٻه صحيح صورتون ڌيان ۾ اچن ٿيون:

اڻين پاڻنجي ٿو ته لفظ ’هئون‘ کان اڳ لفظ ’مون‘ رهجي ويو آهي، جنهنڪري وزن ٽٽو آهي: يعني ’مون هئون‘ جي بدران فقط ’هئون‘ لکيو ويو آهي: جي ائين آهي ته پوءِ سڄي معنيٰ کي ڌيان ۾ رکڻ سان ائين پاڻنجي ٿو ته ٻهريان لفظ ’ڏڪٽي‘ بدران ’وڏا ڪٽي‘ هئا. الهيءَ لحاظ سان سڄو فقرو ٿيندو ”جنهين مون هئون وڏا ڪٽي“. سڄي بيت جي معنيٰ ٿيندي:

-(جن آئن پنهون کي نيو آهي تن جي) پير سان لڳي پئي وڃان (= تن جو ٻير وليو پئي وڃان، يا کنيو پئي وڃان: ۽ ٻڻ پنهون جي وڇوڙي ۾ ڪيس ياد ڪندي) جبلن طرف دانهون ڪندي پئي وڃان.

-(اي ڏئي منهنجا!) اهو ساڳيو پيارو پرين مون کي ملاءِ، جنهن کي ڏير سون ڪوُن جدا ڪري ڪٽي ويا آهن.

2. اعليٰ سنڌي ’اسامي (ڪلاسيڪي) شاعري‘ ۾ سسئي جي قصي سان تمثيل ٻهريون پيرو قاضي قادن جي هن بيت ۾ ملي ٿي.

[40]

’تون‘ ’تون‘ تَنڌَ ڪَرِينُ، لڳاءِ ڳَڙ فَتَ جيئن،
سائين لڌ سنڀارينِ، جِيَنَ هِي رُوحَ سِرجيا.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل ’تند‘ آهي جيڪو سنڌي ۾ ’تنڌ‘ ڪري پڙهبو. ٻوئين اڌ جي اصل پڙهڻي ”لڳنداءِ ڪَرَ ڦَنڌَ جيئن“ آهي، جنهن سان جملي جملي جي ٻهڪ توڙي ٻولي جي سٽاءَ سوڻي لڳي لڳي. ’لڳنداءِ‘ (مستقبل) ڪنهن به صورت ۾ نٿو ٺهي: يا ته اهو ’لڳاءِ‘ (ماضي) يا ’لڳن ٿي‘ (حال) ٿيڻ گهرجي. ’لڳاءِ‘ قاضي قادن واري ٻولي کي وڌيڪ ويجهو آهي. ’ڪَرڦند‘ سان ڪابه سڌي سهڻي معنيٰ ڪانه ٿي نڪري. اصل ۾ يا ته ’ڳڙ ڦت‘ هو يا ’گل ڦند‘: پر ’گل ڦند نڳاءِ‘ (’گل ۾ ڦند لڳاءِ‘) بدران ’ڳڙ ڦت لڳاءِ‘ وڌيڪ عام فهم محاورو آهي.

2. ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي اصل پڙهڻي هيئين طرح آهي:

سائين سنڀاريهه، جنِ ڏنهه روحَ سِرِجيا

پر ان مان سهڻي سولي معنيٰ نٿي نڪري، اصل ۾ هيءَ سٽ شايد ائين هجي جئن مٿي ڏني وئي آهي.

3. 'روحن جي سرجڻ' وارو اهڃاڻ قاضي قادن جي علم ۽ شعر جي معيار مطابق آهي ۽ الهيءَ ڪري هي بيت قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو، جيتوڻيڪ چئي نٿو سگهجي ته بيت جي سڄي پڙهڻي اصل ۾ ڪهڙي طرح هئي. مٿين پڙهڻي مطابق معنيٰ هن طرح ٿيندي ته:

— (يا الله تون! يا الله تون!) اها 'تون' 'تون' تڏهن ٿو ڪرين، جڏهن توکي ڳڙ يا ڦٽ اچي لڳا آهن (دردن ۽ سورن توکي وڪوڙيو آهي).

— جئن ئي روح پيدا ٿيا (جو 'قالوابليٰ' چيائون ۽ رب کي مڃيائون) تئن (ان ازلي حقيقت موجب) ڇو نٿو (پاڻمرادو، هر وقت ۽ هميشه پنهنجي) سائين کي سنڀارين!

[41]

سُورُ جنهين کي هوءِ، ليئهان تنهين آيرَن،

ڪاڻي ڪو ڏٺوءِ، دانهان ڪندو سُورَ بِنِ.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ "سور جنهون کي هوءِ" آهي. 'جنهين کي' وڌيڪ صحيح ٿيندو، ڇاڪاڻ جو اڳتي اُڏو پڻ لفظ "تنهين" آهي. سڄي ٻيءَ سٽ جي ٻولي قاضي قادن واري آهي.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هـ) پڻ صحيح لکي آهي ته:

— جن کي سور هوندو تن کي ئي ايذاءُ ايندو.

— ڪٿي ڪو بنا سور جي دانهون ڪندو ڏٺو اٿئي!

[42]

ڪاغذ ڪاڻي آڪريِن، مون سان مون سهيڻين،

گهوريِن گهڻين وڃائيا، ان سنڌي نيڻين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'ڪاڪد' آهي، پر قاضي قادن 'ڪاغذ' ئي چيو هوندو.

ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پڙهڻي ۽ معنيٰ هن طرح ڏنل آهي:

گهوري ڪٽي وڃائيان، وي سنڌي نيڻين.

'هي منهنجا ٻرا نيڻ (جي پرينءَ کي لڻا ڏسن) پرينءَ تان گهوري ڪري ڦٽا ڪريان'.

هي پڙهڻي ۽ معنيٰ به صحيح آهي، پر هن پڙهڻي مان ليڻ کي لنڊڻ جو سبب ظاهر نٿو ٿئي، ۽ شاعرانه لطافت توڙي ٻولي جي فصاحت ۾ گهٽتائي ٿئي ٿي. ان جي بدران هڪ هيئين پڙهڻي غور طلب آهي:

Gul Hayat Institute

کھوري ڪٺي وڃائيا، اِن سنڌين ليئين

يعني اهي نالائق ليئن ڀرين کي ظاهري طرح کھورڻ ۽ ڏسڻ سان وڃايو (جو ڪيس اندر جي اکرت ۽ نظر سان نه ڏٺائون). هن پڙهڻي ۾ ٿوري گھٽتائي ٿئي ٿي، جو لفظ 'ڪٺي' جي استعمال سان 'ڪٺي وڃائڻ' (ڪٺي ڇڏڻ، ڪٺي ڪرڻ) وارا محاورا هن ويجهي ھوئين دؤر جا آهن، ۽ اها ٻولي قاضي قادن جي دؤر جي نه ٿيندي. پالئجي ائين ٿو ته اول ۾ هن سٽ جا ٻهريان الفاظ "کھورين کھٽين وڃائيا" هئا، ۽ پڻ 'وي' (جيڪو سنڌي لفظ ناهي) بدران 'ان' هو. سڄي سٽ هن طرح هئي ته:

کھورين کھٽين وڃائيا، اِن سنڌي ليئين

انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي ته:

-- جيئن ڪاغذ پنهنجن ڪارن اکرن (لکيت ۽ تحرير) سان ملول آهي (۽ پنهي جي وچ ۾ وٿي ڪاهي) تئن منهنجا سڄڻ به مون ساڻ گڏوگڏ آهن.

-- پر منهنجن نالائق ليئن، ڀرين کي (مون کان ٻاهر ۽ ٻري) وري واجهائيندي ۽ ۽ اهارينديءَ وڃائي ڇڏيو.

قاضي قادن هيءُ بيت انهيءَ معنيٰ ۾ چيو هوندو، تنهن جي تصديق انهيءَ سان ٿئي ٿي جو ان دور جي ٻين صوفين درويشن پڻ انهيءَ حقيقت ڪي ان وقت ويچاريو هو. اڻ وقت هالا ڪنڊي جي وڏي عالم ۽ صوفي مخدوم نوح پنهنجي جواني واري وقت ۾ الاهي مشاهدو ماڻيندي ائين ٻئي پاليو ته: جيڪو الاهي ديدار ڪيس نصيب ٿئي ٿو، سو اهن ظاهري اکين سان ٿئي ٿو، ۽ جڻ ته هو الله کي انهن اکين سان ٿئي ٿو، ۽ جڻ ته هو الله کي اهن اکين سان ڏسي ٿو (حالانڪ الله ڏسڻ کان پاڪ آهي). انهيءَ تي ٻوبڪن جو وڏو عالم مخدوم جعفر اچي مخدوم لوح سان مليو ۽ کيس حقيقت سمجهائڻ خاطر چيائين ته: اکيون بند ڪري ٻڌاءِ ته پوءِ به توکي اهو الاهي جلوو نظر اچي ٿو؟ مخدوم لوح چيو ته: هائو. تڏهن مخدوم جعفر چيس: ته پوءِ اهو ديدار تون اهن ظاهري اکين سان ڪول ٿو ڏسين، پر اندر جي اکين سان ٿو ڏسين. مخدوم نوح (يا ٻئي ڪنهن همعصر) انهيءَ حقيقت ڪلڻ کان پوءِ چيو ته "نه آيو جعفر، ته لوح ٿيو ڪافر"-- يعني جي (مخدوم) جعفر اچي اها حقيقت نه سمجهائي ها ته جيڪر (مخدوم) لوح (سندس غلط تصور سبيان) ڪافر ٿي پوي ها! هن ساڳي معنيٰ ۾ اڻ وقت جو هڪ بيت آهي ته:

"ٻوريون ڀرين پسن، آپٽيان ته انڌيون"

يعني جڏهن اکيون ٻوريل آهن ۽ اندر ۾ جهاتي پائين ٿيون ته ڀرين کي ڏسن ٿيون، پر پٽجڻ کان پوءِ اهي دنيا جون ظاهري شيون ڏسن ٿيون ۽ الاهي ديدار کان محروم ٿي وڃن ٿيون.

Gul Hayat Institute

قاضي قادن، مخدوم نوح ۽ مخدوم جعفر ٽيئي ساڳئي وقت ۾ هئا، جيتوڻيڪ قاضي قادن ٻنهي کان عمر ۾ وڏو هو.

[44]

ليئهان لڪ ڪيام، ڀَـنَـڻَ کي ڀاڻان ڀرين
سوجهي سڀڻ لڌام، مَنَ مَنجهين ئي سپرين.

1. ڇاپي مطابق ائين آهي، ۽ اها پڙهڻي صحيح آهي. هيءُ بيت هن کان اڳئين بيت واري ساڳي معنيٰ ۾ چيل آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

--مون پنهنجي پرين کي ڀاڻ کان (ڀاڻان) ٻاهر ڳولڻ ۽ ڏسڻ لاءِ لکين تڪليفون ڪيون.

--آخرڪار (الدرولي نيرت ۽ سُرت سان) جانچي نهاري مون پنهنجا پرين پنهنجي اندر ۾ ئي لڌا.

[45]

روئي م ڪَرِ ٻَڌرو، هَنَ مَنجهيئي جالِ
جان جان ڀريان لئه سڙين، تَنُ ڪانئي جيئن ٻالِ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'ٻال' آهي، جيڪو هندي-راجستاني اچار آهي؛ سرائيڪي ۾ صحيح لفظ 'ٻال' آهي. قاضي قادن جي ٻولي ۾ سرائيڪي جي لفظ جو استعمال ٿيڻ ممڪن آهي، ۽ 'جال' توڙي 'ٻال' ٻئي لفظ سهڻا استعمال ٿيل آهن.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

--(سڄڻ جي سِڪ جو، يا ڪانئس وڇوڙي وارو) حال پنهنجي روئڻ سان ظاهر نه ڪر، بلڪ پنهنجي اندر ۾ ئي رهاءِ.

-- جيستائين جو تون پرين کي نه ملين، تيستائين (سندس سِڪ ۽ سوز ۾) پنهنجو پاڻ کي ٻيو ڪانئيءَ وانگر ٻار.

[47]

ڀريان سندي ڳالهڙي، مَرُ مَنجهين ئي هوءِ
ٻُڌائي ٻِيَنِ کي، ڪيهو ڪاڄُ سَرِيوءِ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'ٻُڌائين' ۽ 'ڪاڄ' آهي. سنڌي اچار 'ڪاڄ' ٺيڪ ٿيندو. 'ٻُڌائين' مان مراد ٿيندي 'ٻين کي ٻُڌائين ٿو.' پر 'سريوءِ' (ماضي) جي مناسبت سان 'ٻڌائي' (ماضي) بهتر پڙهڻي ٿيندي. هن بيت ۾ 'ڀريان' ۽ 'ڪيهو' قاضي قادن جي ٻولي جا الفاظ آهن.

2. معنيٰ صاف آهي:
-- پرين جي پچار، پل تہ تنهنجي اندر ۾ ٿي هجي.
-- پين کي ظاهر ڪري پڌائڻ سان تنهنجو ڪهڙو مقصد پورو ٿيو!

[48]

وِچارانُ پِيُ پَٽِ، تَوُجَلُ پاهِرِ نِڪرِي
آسان هَجُون هَٽِ، ڪامَڻُ لَوسَڻُ مَنجهہ ٿيو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'وچاران وي' ۽ "تَوُن جهَلِ" آهي. 'وچاران وي' سرائيڪي لهجي موجب صحيح آهي، پر 'وچاران پي' بهتر ٿيندو، ڇاڪاڻ جو پين بيتن ۾ پڻ 'پي' آيل آهي ۽ اها بکر واري پرڳڻي جي بولي آهي. 'تون جهل' بدران 'تَوُ' 'جَلُ' (=تپش ۽ ساڙ يا باهہ) پڙهبا تہ وڌيڪ صحيح ٿيندا.

ڇاپي مطابق ٻي سٽ هيٺينءَ طرح آهي:

"آسان هَنجَنُون هَٽِ، ڪامِيَنَ لَوسِيَنَ مَنجهہ ٿيو"

وڌيڪ صحيح پڙهڻي اُبن ٿي ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي.

2. معنيٰ ٿيندي تہ:

-- ٻَنِّيِ، ليهائين يا اوِي (جيڪا پاهران ڏيکيل آهي، ان جي) الدران بہ باهہ جو تؤ، ساڙ ۽ جيئون ٻاهر نڪرن ٿيون.

-- پر اسان تہ بالڪل پنهنجي جان اندر پيا هڄون ۽ پڄرون، ۽ اهو سڄو سڙڻ ۽ لوساڻجڻ اندرئي الدر آهي (۽ ٻاهر ٻاڦ بہ ڪانہ ٿي نڪري جنهن سان ڪو ذري جيترو آرام اچي!)

[49]

آونُهانُ آنڌَرَ ماهَ، پاهَرِ ڏَڪَ نہ پَڌِرا
وِيجُ ڪَرِينْدُو داهَ، پسڻ سان واڍوڙِيا.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جو پهريون لفظ 'انهان' آهي، جيڪو 'اولهان' ڪري پڙهبو تہ صحيح ٿيندو. ٻيءَ سٽ جي اصل پڙهڻي ۾ 'ويد' ۽ 'پَسان سي' آهي. 'ويد' بدران 'ويج' پڙهڻ بهتر ٿيندو، جو اهو اُڳاٽو سنڌي اُچار آهي. 'پسان سي' جي بدران 'پسڻ سان' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي تہ:

-- گهاءَ يا ڏک جسم (ماهہ) منجهہ هيٺ اونهان آهن، جيتوڻيڪ ٻاهران ظاهر ناهن.

-- (حالت اهڙي دردناڪ آهي) جو ويج (حڪيم) پڻ اهڙن ڦٽيلن (واڍوڙيل) جي اندرين زخمن ڏسڻ سان دانهن ڪندو!

[50]

ڪَڏِهين ٻِپرِين پُورَ، ڪڏهين ڦُل نه هِڪَڙو
ڪڏهين ٻيرِيان جا پُورَ، ڪڏهين سِڪان سَڏَ ڪي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ 'ٻپري' آهي، جيڪا شايد ڇاپي جي چوڪ آهي: صحيح لفظ 'ٻيرين' ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هه) پڻ صحيح ڪري سمجهائي آهي:

— پرين ۾ ڪڏهين گهڻائي پُورَ آهن، ته ڪڏهن وري (منهنجي هٿان ڪري پور جو) هڪ ڦُل به ناهي:

— (اهڙيءَ طرح) ڪڏهن ته پرين جا ٻيرن تي ٻيرا آهن (جو ذري ذري پيو ياد ڪري، ۽ مون وٽ اچي)، ته ڪڏهن وري ٻري ڪان سندس هڪ سڏ ٻڌڻ لاءِ به پيو سڪان!

[51]

سوٽيرِيان سنهڙو، جُسه تَنُ ڪِيوءِ نه تيئَن
توڪي آڪڙِيَنِ ۾، پِرِين پائيندا ڪيئَن.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي هن طرح آهي:

سوٽيڙيان سنهڙو، جتَنُ ڪيوءِ نه تيئو.

بهتر پڙهڻي ائين ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي. ٻهريون صحيح لفظ 'سوٽيريان' آهي، يعني 'سوٽيري ڪان' يا 'سُرمي ڪان'. 'جُسه تَنَ' = جيئن جو منهنجو تن يا جسم. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق "ٻرين پائيندو ڪيئنُو" آهي، جنهن کي "ٻرين پائيندو ڪيئن" پڙهي سگهجي ٿو، ٻر جيئن ته قاضي قادن اڪثر پنهنجي ٻرين کي ادب وچان جمع جي صيغي سان ياد ڪيو آهي، الهيءَ ڪري بهتر ائين ٿيندو ته هتي به 'جمع' جي صورت ۾ 'پرين پائيندا ڪيئن' ڪري پڙهجي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

— تو منهنجو پاڻ (تن) کي جيستائين سرمي ڪان به وڌيڪ سنهڙو نه ڪيو آهي. (ته پوءِ) پرين توکي (جاه سان منهنجين) اکڙين ۾ ڪيئن پائيندا (توکي ولين ۾ ڪيئن وهاريندا، ۽ اکين ۾ جاءِ ڪيئن ڏيندا!)

'شاهه جي رسالي' (سر آسا) ۾ هيءُ بيت هيٺين طرح ڏنل آهي:

سوٽيريان ٿي سنهڙو، جان تو ڪيو نه ايئن
پرين پائيندا ڪيئن، توکي اکڙين ۾.

[52]

روزِ محشر ڏينهڙي، مَتَرِ سيج تپَن
سيوئي جهڙ پائيان، جي مون پرين ميڙَنِ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'جهڙ' بدران 'جَرُ' (=پاڻي) آهي، پر 'جهڙُ' ڪري پڙهبو ته صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

— محشر جي ڏينهن پل ڪٽي (هڪ بدران) ستر سجن جي ٽپي ۽ تاء ڪري.

— ته به آءٌ اهو سيوئي جهڙ (وارو ٽڏو ڏينهن) ڪري پائيندس، جيڪڏهن ان ڏينهن مون ڪي منهنجا پرين ملن.

[53]

جي تو لائي رَچيچ، ته چيئَن ليڪَن لاهِ،
زَهَرُ هَلاهِلُ هَٿِ ڪر، ڪارڻ پِريانَ ڪاءِ.

1. ڇاپي ۾ هن بيت جي پڙهڻي زير زبر جي ٿوري ڦير گهير کان سواءِ ساڳي اها آهي؛

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هه) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

— جيڪڏهن تو پوري لڳاءَ سان پريم ڪيو آهي ته ليڪ ليڪاءَ ڇڏي ڏي؛

— پنهنجي پريتم صدقي (جيڪڏهن ضروري ٿئجي ته) هلاهل زهر (جهڙو سخت زهر) هٿ ڪري کائي (پنهنجو سچو پيار ثابت ڪر).

[54]

توڙي هوئين وَسيُون، مَٿِن سَهسين ماڙهين،
اکين ڪي مَتيُن، جتي هوئين مانَ پرين.

1. ڇاپي مطابق، پهرين سٽ جي پهرئين اڌ جي پڙهڻي "توڙي هوءِ نه وِسَهُون" آهي، پر صحيح ائين ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي. ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي پڙهڻي "آڪين ڪيئن سٽاع" آهي، ۽ بيت جي سٽاء سان ائين ٿو سمجهجي ته "اکين ڪي مٿيون" پڙهڻ سان ئي بيت صحيح ۽ سهڻو ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

— جيتوڻيڪ ڪٿي (ساوڻ ۾ وڏا مينهن وسن ۽) وَسُون ٿي وڃن، (۽ مال چارڻ ۽ آبادي ڪرڻ لاءِ) جهجها ماڻهو اچي گڏ ٿين

— ته به (جي سڄڻ اتي نه هجن ته ڪين ڏسڻ لاءِ) منهنجي اکين ڪي آتي جا پور پيا پون، جتي منهنجا سڄڻ هجن.

[55]

ٽِڪو ٽيڏوئي وَهي، جيڏو سُهڻ ميهراڻ،
ڏِيهڻ سَيوئي هِڪڙو، ڏِير لَڏوسين ڀاڻ.

Gul Hayat Institute

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي اهائي آهي. ٻهرين سٽ سهڻي معنيٰ واري آهي، ۽ قاضي قادن جي ٺي ٺي سگهي ٿي، ٻه ٻي سٽ جي معنيٰ مبهم آهي ۽ پڻ ٻهرين سٽ جي معنيٰ سان سهڻو پيچ لڳي ڪانه. اها سٽ اڃا وڌيڪ ويچار طلب آهي.

2. جيئن بيت بيٺل آهي تيئن مؤلف (هه) ان جي معنيٰ هن طرح لکي آهي ته:

— سنڌو لديءَ جو جيڏو منهن آهي، اوتري ئي تيزيءَ سان اها وهي ٿي.

— ان جي وهڪ سڄي ملڪ اندر يڪسان آهي (ان ڪي ڏسي) اسان ڏيرج حاصل ڪيو آهي.

[56]

ٻـاڙي ۾ وَڻُ هيڪـڙو، سو سون کهڻو سُهاءِ،
ٿـارِ وِهـاري سَـڄـڻـان، ڇـڙي ٻـي وَڻـراهِ.

1. ڇاپي مطابق هن بيت جي پڙهڻي هيٺين ريت آهي:

ٻـاڙيءَ ۾ ٻَڙُ هيڪڙو، سو سون کهڻو سُهاءِ،
ٿـارِ وِلاسـي سَـڄـڻـان، ڇـڙي ٻـي وَڻـراءِ.

ٻهرين سٽ ۾ 'ٻاڙيءَ ۾ ٻَڙُ هيڪڙو' کي 'ٻاڙي ۾ وڻ هيڪڙو' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'ٻاڙي جو وڻ' يا 'ٻاڙي ۾ وڻ' وارو سنڌي محاورو آڳاٽو آهي. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'ولاسي' آهي، جيڪو ڍاٽڪي-راجستاني لفظ 'ٻلهاسي' (=وهاري) جي بگڙيل صورت آهي. ظاهر آهي ته اصل سنڌي لفظ 'وهاري' هو جنهن کي 'ٻلهاسي' ڪري پڙهيو ويو. 'ڇڙي' يا 'ڇڙهي' معنيٰ هڪ ڪاني يا اڪيلو وڻ.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

— ٻاڙي وارو هڪڙو وڻ ٻه سون کي گهڻو وڌيڪ سهائي ٿو.

— (ڇو ته) اهو هڪڙو وڻ ٻه جيڪو ٻرين کي پنهنجي ٿڌي ڇالو ۾ وهاري ٿو، سو (اڪيلو ناهي پر ڄڻ ته) وڻراهه آهي.

[57]

مـاءُ! مُصَلّيٰ وِيـرِ، هاٿي وِيئي وِسـرِي،
عيدَ ڪَرِينڊِي ڪيرِ، مـان کي سـڄـڻ ڳڏيو.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

ما وَ مُصَلّيٰ وِيرُ، هـاٿي وِيئـي وِساريُون،
عـيدَ ڪَرِيندو ڪهيـرُ، مـاڪـي سَڄَڻُ ڳڏيو.

وڌيڪ صحيح پڙهڻي اٿين ٿيندي جيئن مٿي ڏني وئي آهي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

—اي آمان! نماز پڙهڻ واري مهل (مصلي وير=نماز جو وقت) ٿي هاڻ مون کي وسري وئي؛

—(بيشڪ نماز هڪ وڏي خوشي ۽ عيد برابر آهي پر) مون کي تہ پنهنجو پرين ملي ويو (۽ جنهن کي پنهنجو پرين ملي ويو، سا ايڏي تہ وڏي خوشيءَ ۾ هوندي جو) هاڻي عيد ڪير ويهي ملهائيندي!

[58]

جيئَن (سي) قُقُڙَ ماهَ ۾، اِيئَن روزا عيدَ نمازَ،

اڇا آهي ڪا پيئي، آللہ سندي ساج.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ لفظ 'سي' ڪونهي، پر وزن ڪٽل آهي ۽ ائين سمجهجي ٿو تہ اصل پڙهڻي ۾ 'سي' لفظ هو. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ "آڇا آهي ڪاءِ ٻي الله دي حاج" آهي. جيئن تہ هي سڄو بيت صاف سنڌي ۾ آهي، انهيءَ ڪري سرائيڪي لفظ 'دي' بدران 'سندي' ڪري پڙهڻ بهتر ٿيندو، جو ان سان سٽ جو وزن پڻ پورو بيهندو، ۽ پڻ 'ڪاءِ ٻي' بدران 'ڪا ٻي' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معني صاف آهي ۽ مؤلف (هـ) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي تہ:

—جيئن ساس (بدن) اندر ڦڦڙ آهن (جي صاف هوا اندر کڻي رت کي صاف ڪن ٿا)، تيئن ٿي روزا، عيد ۽ نماز آهن (انهيءَ جو ڪم بہ تن من کي صاف ڪرڻ آهي).

—پر الله سان ملڻ وارو عمل يا ڪم اڇا ڪو ٻيو آهي.

شاه صاحب جو هيٺيون بيت پڻ انهيءَ خيال کان متاثر ٿي چيل آهي تہ:

روزا ۽ نمازون، اِي پڻ چڱو ڪم،

آو ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ کي.

[61]

مَکڻُ ماکي آنِ کي، مُلان ڪُٺي ڪين،

ٻُڇُ ڪڌهين پي تين کي، هُوجهي رب گهُرين.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ جي پڙهڻي "مَکڻَ مَکي آنکي" آهي، جنهن جي بدران مٿي ڏنل پڙهڻي بهتر ۽ وڌيڪ صحيح ٿيندي. سنڌي ۾ 'مکڻ ماکي' جي جوڙ وارو محاورو مچيل ۽ مشهور آهي. ٻيءَ سٽ جو آخري لفظ اصل ۾ 'گهُرن' آهي، جيڪو مٿين قافيي جي لحاظ سان 'گهرين' ڪري پڙهڻ سان وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معني صاف آهي تہ:

—انهن کي مکڻ ماکي پڻ ميسر ٿئي ٿي، ۽ ملان (گيهہ ۽ کنڊ جي) ڪُٺي بہ کائن ٿا.

—انهن جي بہ تہ خبر لهہ (۽ پرکهور ڪر)، جيڪي (لوڻ پاڻي واري) رب لاءِ پيا واجهائين.

[62]

ڏِنَشِيون پاڻَ واڪاڻَ ڪاڻ، جيپَ تَنهِنجي واتِ
وڏي خالق نہ گهُرِبن، ڪَرِين ٻاڙي تاتِ!

1. ڇاپي جي ٻهرين سٽ ۾ 'واڪاڻَ ڪاڻ' بدران 'وَڪاڻ ڪوڻ' آهي جيڪو غيرسنڌي لهجي مطابق لکيو ويو، صحيح 'واڪاڻ لئي' يا 'واڪاڻ ڪاڻ' ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڏاٽڪي-راجستاني لهجي جي اثر هيٺ 'گهُرنَدِين' آهي، جيڪو 'ڪرين' والڪر 'گهرين' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هہ) ان سهڻي ڪري لکي آهي تہ:

—جڳت جي آپائيندڙ تنهنجي وات ۾ جيڀ ان ڪري رکي آهي تہ تون ان سان سندس جس ڳائين.

—تون پنهنجي انهيءَ زبان سان ان وڏي خالق کي ياد ڪندي سندس طلب لئو رکين (يا ڪانئس نئو گهرين جو ان کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي يا ٻئي کان گهُرَواري) ٻي اجائي ۽ اڻ-سُهائيندي ڳالهہ پيو زبان تي آڻين.

[64]

عِلَتَ وِجِيسُئي لا، عادَتَ ڪَڌِهين نہ جاءِ
آنَ ڪَنڪِين چَڏِيو، جَڻ جَوَاسا ڪاءِ.

1. ڇاپي جي ٻهرين سٽ ۾ 'وَجِيئيسِ' ۽ 'ڪَڌهن' آهي. 'وجيئيس' اچار ڏاٽڪي-راجستاني لهجي وارو آهي، انهيءَ ڪري 'وجيس ئي' پڙهڻ بهتر ٿيندو. هن کان اڳ ٻين بيتن ۾ لفظ 'ڪڌهين' اچي چڪو آهي، انهيءَ ڪري هت پڻ 'ڪَڌهن' بدران 'ڪڌهين' پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو. ڇاپي واري ٻي سٽ ۾ "ڪَنڪِنہ چَڏيئہ" آهي جيڪو 'راجستاني' لهجي وارو اچار آهي؛ ان جي بدران 'ڪَنڪين چڏيو' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. هن ساڳي سٽ جي ڇاپي ۾ لفظ 'جَوَاسا' آهي جيڪو هڪ گاهہ آهي، جنهن کي سنڌي ۾ 'ج' جي پيش سان 'جُوانسو' چون، انهيءَ لحاظ سان 'جُوَاسا' ڪري پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي. 'آنَ' تمثيل طور "نفس اماره" جي معنيٰ ۾ آندل آهي:

—هو پنهنجي هير ڪڌهن ڪين ڇڏيندو، سندس عادت ڪڌهن ڪانہ ويندي.

—(انهيءَ ڪري ئي) اهو اٺ ڪٺڪ جي ساون سٿن ٻن کي ڇڏيو، جوالسو گاهہ چوندي چولڊي پيو کائي.

ڀٽائي صاحب پڻ هن ساڳي مضمون وارا بيت چيا آهن تہ:

آئي ٻڌم وڻ جاهہ، مانَ مکڙيون چَرِي
ڪڏاتورو ڪرهو لکيو لائي ڪاهہ
ان مَٿي سنڌين ماءِ، ڳالهيين مون ڳوڙ ڪيا

—

كائي نہ كٺهار، چندن جا چوپا كري
اگر اوڏو نہ وڃي، سركنڊ لهي نہ سار
لائيءَ جي لغار، مَيو متارو كٺو

[65]

جنِهِين مَحبَّتَ مَنَ ۾، سي مِيرائي سونهن،
تن ۾ ٻرن مَشعلان، سَنڌيان سُپيرين.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جو لفظ 'جن' آهي، جيڪو 'جنهين' پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو. ٻين ٻيتن ۾ پڻ لفظ 'جنهين' موجود آهي. هر سٽ جي پوئين اڌ جي پڙهڻي ”تي مَئِلي ئي سوين“ آهي، جيڪا راجستاني محاوري مطابق آهي. سنڌي ۾ 'سي ميرائي سونهن' ٿيندو. ڇاپي ۾ ٻي سٽ جي پڙهڻي هن طرح آهي:

تن ۾ ٻلۂ مشعلان، سہ سدا سُپرينَ.

'ٻلۂ' (=سرائڪي 'ٻَلي') راجستاني لهجي وارو اُچار آهي؛ سنڌي لفظ 'ٻَري' آهي، پر 'مشعلان' جي لحاظ سان 'ٻرن' ٿيندو. 'مشعلان' جي جمع واري صورت قاضي قادن جي ٻولي مطابق آهي. 'سہ سدا' جي اصل پڙهڻي 'سي سدا' يا 'سي سندا' ٿي سگهي ٿي، پر ڪا سهڻي معنيٰ نٿي ڪري. 'مشعلان' (جمع) جي لحاظ سان اهي لفظ 'سي سنديان' (=سي سنديون) ڪري پڙهجن تہ معنيٰ ڪرنديءَ؛ پر ٻولي جي سهڻائي توڙي وزن جي پورائي لاءِ فقط 'سنديان' پڙهڻ بهتر ٿيندو. 'سپرين' ڪي وزن جي سهڻائي جي لحاظ سان 'سپيرين' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي تہ:

— جن جي اندر ۾ محبت آهي، سي (ڪٿي پاهران بدن يا ڪپڙن ۾) ميرا آهن، تہ بہ سهڻا پيا لڳن.

— ڇاڪاڻ جو انهن (جي اندر) ۾ سڄڻن (جي سڪ ۽ محبت) جون روشن شمعون پيون ٻرن.

[67]

سيڻان هَنڌُون سَنگِيو، پيهو آيو،
لَکِي لوڪ نہ سَگهِيو، اسان ڳالهايو.

1. ڇاپي ۾ پڻ اهائي صورتخطي آهي، سواءِ ان جي جو 'هَنڌُون' بدران 'هَنڌو' آهي. 'سَنگيو' جي معنيٰ 'مندائتو' يا 'پريءَ مند وارو'. چوندا تہ ”مند ماڳائي“ آهي يعني تہ مند پري آهي يا مند اچي وئي آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هہ) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

— سڄڻن وٽان مندائتو تاڙو پکي (اڄ پيغام ڪٺي) آيو.

— عام ماڻهو صحيح ڪري نہ سگهيا، پر اسان پاڻ ۾ احوال اوريو ۽ ڳالهايو.

[70]

ٻَگا پاڻيءَ منجھہ، ٻاپيھا ٻُڏي مَٿا،
جي تو پوي سَمَنجھہ، تان تون ڳيرو نہ ٿيوين.

1. ڇاپي ۾ پھرين سٽ جي شروع وارا لفظ "نہ ڪاءِ پاڻيءَ منجھہ" آهن. 'نہ ڪاءِ' اصل ۾ 'ٻہ ڪا' يعني 'ٻگا' آهي. ڇاپي جي ٻيءَ سٽ ۾ 'ڳيرو' بدران 'ڪيرو' آهي. آخري لفظ 'ٿيوين' سرائڪي آهي، پر ٻڪر جي علائقي واري ٻولي مطابق آهي.

2. هن بيت جي معنيٰ سمجھڻ ۾ ڳوڙهي آهي. 'ٻگا ٻاپيھا' يعني سفيد اڇا ڳيرا. ڳيري جو هڪ قسم 'ٻاپيھو' آهي، جيڪو عام ڳيري کان ننڍو ۽ وڌيڪ سفيد ۽ سھڻو هوندو آهي ۽ ٻڻ کھکھلندو ۽ مٺي ٻولي ڪندو آهي. هي سھڻو پکي آهي، مگر آهي بالڪل نازڪ ۽ نفيس. سخت گرمي ٻہ ڪيس ماري، تہ ساوڻ جو مينھن بہ ان کي ماري، جو هن جا کنڀ پسن ۽ ٿوري پاڻي ۾ ڪري تہ بہ ڦٿڪي مري. هڪ آڳاٽي 'ڳاهہ' ۾ ۽ 'شاهہ جي رسالي' جي هڪ بيت ۾، لڪ ۽ گرمي سببان ٻاپيھي جي مرڻ ڏانهن اشارو آهي:

"تہ ڪر لڳنم لُڪ، تہ ٻاپيھو ٿي مران".

ٻاپيھي جي کھکھلڻ بابت بيت آهي تہ:

تون چو نہ کھکھلين ٻاپيھا، جو نيٺي تول سَرياءَ:
هيٺ جر، مٿي مچر، تيا پرين پاس رهياءَ،
سون جڙن ڪين ويا، سانگي لڳي سپرين!

بھرحال انهن سڀني سھڻاين جي هوندي بہ ٻاپيھو هڪ هيڻو ۽ ضعيف پکي آهي. قاضي قادن هن بيت ۾ توڙي ٻين بيتن ۾ همت ۽ حوصلي جي تعليم ڏني آهي. مثلا هن کان پوءِ ٻئي بيت [71] ۾ 'سورهين' کي ساراهيو اٿس، ۽ بيت [110] ۾ باز ۽ شينهن جي صفت بيان ڪئي اٿس. انهن اهڃاڻن مطابق هن بيت جي مٿي ڏنل پڙهڻي صحيح ٿيندي، ۽ معنيٰ هيٺين طرح ٿيندي تہ:

— سھڻا سفيد ڳيرڙا (ٻگا ٻاپيھا) تہ پاڻي ۾ ٻڏي مئا.

— جيڪڏهن توکي ڪا پروڙ پوي تہ هولہ ڳيرو نہ ٿئين (پر شھباز ٿئين).

[71]

تان؟ تان؟ سُورهيہ سَيڪو، جان؟ جان؟ مَهَہ نہ ميڙَنِ
رُڪَ وَهندي سامُهان، سُورهيہ سي چاوَنِ.

1. ڇاپي مطابق پھرين سٽ ۾ 'سُورا سَيڪوءَ' آهي، جنهن کي "سورهيہ سيڪو" ڪري پڙهڻ صحيح ٿيندو. ٻيو لفظ 'مُهہ' آهي جيڪو 'مَهہ' پڙهڻ سان صحيح ٿيندو. 'مَهہ' يا 'مَهائين' معنيٰ وڏا سورهيہ. ڇاپي ۾ ٻي سٽ هن طرح آهي:

’رُڪَ وَهندِي سامُهِين‘، سُوري سِي جاوَن‘

’جاوَنُ‘ لفظ هندي آهي: انهيءَ معنيٰ ۾ ’وڃن‘ لفظ اچي سگهيو ٿي. اسان جي خيال ۾ اصل ۾ اهو لفظ ’چاون‘ آهي، يعني ’چوائن‘: ’سامهين‘ بدران ’سامهان‘ پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

-- ٽيستائين جيسين هرڪوئي سورهيه آهي (۽ پاڻ کي سورهيه ٿو سڏائي) جيستائين (جنگ جي ميدان ۾) وڏا پهلوان نه اچي گڏيا آهن (سانس منهن مقابل نه ٿيا آهن).

-- پاڻ کي سورهيه پَل اهي سڏائين جيڪي ترارين لڳندي (رڪ وهندي) اچي منهن مقابل ٿين ٿا.

[72]

جِي مون ڏِٺِيئين‘ لَکَ ڏَڙَ، ڏَڙِ ڏَڙِ لَکَ سِران‘

سِرِ سِرِ لَکَ مُهان‘ ٿِيئُنِ، مُهِ مُهِ لَکَ جِيان‘

سَيئِي جِيان تِکَيان‘، هِڪِڙَيان‘ لَوان‘

صِفَتِ تُهنجِي راجِيا! توءِ آءٌ ڪِيئن ڪَران‘.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ ’ٿيئُنِ‘، ٽرينءَ سٽ ۾ ’سِيي‘ بدران ’سجي‘ ۽ چوٿينءَ سٽ جو پويون اڌ ”تو هَوَن‘ ڪِيئن ڪَران“ آهي جيڪو وضاحت طلب آهي. ’تو‘ اصل ۾ ’توءِ‘ (= ته به) آهي جيڪو آڳاٽي سنڌي ٻولي جو لفظ آهي: ’هَوَن‘ ڍاٽڪي-راجستاني لفظ (هُون‘=آءٌ) آهي جيڪو اصل سنڌي ’آءٌ‘ جي بدران آندل آهي: ’ڪران‘ سرائڪي لفظ (=ڪريان) آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته قاضي قادن جي وقت ۾ بکر علائقي واري ’سري جي ٻولي‘ ۾ استعمال ٿيندڙ هو. سِران، مهان، جيان ۽ ڪران چارئي قاضي قادن جي ٻولي جا الفاظ آهن.

2. هن بيت ۾ سچي محبت ۽ عقيدي جو اظهار نهايت ئي اعليٰ شاعري ۾ ڪيل آهي. معنيٰ صاف آهي، ۽ لائق مؤلف (ه) پڻ سهڻي نمولي سان لکي آهي ته:

-- اي ڌڻي! جيڪڏهن مون کي لکين ڌڙ ڏين، ۽ هرهڪ ڌڙ تي لک لک سر هجن.

-- هرهڪ سر ۾ لک وات هجن، ۽ هرهڪ وات ۾ لک لک جيبون هجن.

-- اهي سڀوريون جيبون ڳالهائڻ جون تکيون هجن، ۽ مان انهن سان هڪئي وقت ويهي لنوان (تنهنجي واکاڻ ڪريان).

-- اي راجيا (سين جا سائين)، ته به تنهنجي ساراهه آءٌ ڪيئن پوري ڪريان.

[75]

’آءٌ ’تون‘ وِلَڏَ مَ وِڃهُه تون، سيڻان‘ وِيڻَ مَ ڪَتِ.

پِيئُهي مَنُجهه ڪَنِيون‘ ڪَرِين‘، توءِ ڪوتِيي تو هَٽِ.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي، جيڪا ’سنتون کي واٽي‘ واري اصلي پڙهڻي مطابق آهي:

Gul Hayat Institute

هَنُ ءَ آءٌ ونڊا وَڄُ تون، سپرين وِ ڀِڙ ۾َ ڪَٿ،
ٻيهي مَنجهه ڪٿون ڪَري، تو ڪوٺي مون هَٿ.

هن پڙهڻي ۾ جيڪي لفظ سمجهه ۾ اچن ٿا تن مان ظاهر آهي ته هيءُ بيت سهڻي معنيٰ وارو آهي ۽ قاضي قادن جو ئي آهي. هن بيت ۾ آيل الفاظ 'سيڻ' ۽ 'راڇيا' تـوڙي 'پاڻ کي ٻيهي اٿو ڪرڻ' وارو خيال قاضي قادن جا ئي آهن، ۽ سندس ٻين بيتن ۾ پڻ موجود آهن (1). باوجود انهيءَ جي، هن پڙهڻي ۾ جيڪي لفظ جيئن ڀيٽل آهن، تيئن سمجهه ۾ نٿا اچن، ۽ لڪي وري صحيح ۽ سهڻا ٿا لڳن. 'ڪٿ' (ٿ جي هيٺان زير) ۽ 'هٿ' (ٿ جي مٿان پيش) وارا قافيا شعر جي لحاظ سان سهڻا ناهن ۽ قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن

جيتوڻيڪ هن بيت جي وڌيڪ صحيح ۽ سهڻي پڙهڻي وڌيڪ ويچار گهري ٿي، تـه بـه في الحال اسان مٿين پڙهڻي هيٺين وضاحت جي آڌار تي ڏلي آهي. لفظ 'هَنُءُ' راجستاني محاروي جو آهي ۽ ساڳيو 'آءٌ' آهي؛ يعني ته 'هنءِ آءٌ' ۾ لفظ 'آءٌ' ٻه دفعا آيل آهي، ۽ اصل سنڌي پڙهڻي ۾ اهي ٻه لفظ 'آءٌ تون' هئا. اڳتي 'ونڊا وڄ تون' وارو فقرو اصل سنڌي فقري 'ونڊ وڄهه ۾ تون' جي بگڙيل صورت آهي. ٻيءَ سٽ جي ڀهرئين اڌ 'ٻيهي منجهه ڪٿون ڪري' کي جڏهن 'ٻيهي منجهه ڪٿيون ڪري' پڙهبو تڏهن معنيٰ سهڻي ٿيندي. هڪ 'ڪٿو' سان اها معنيٰ لڳي لڪري جيڪا 'ڪٿيون' (=ذرا ذرا، اٿو) سان نڪري ٿي. ٻيءَ سٽ جو پويون اڌ 'تو ڪوٺي مون هٿ' آهي جنهن جي اصل سنڌي صورت في الحال سمجهي نٿا سگهون. جيڪڏ هن 'مون' برابر '۾' جي آهي، ته پوءِ به 'تو ڪوٺي ۾ هٿ' واري فقري ۾، 'تنهنجو هٿ' يا 'تنهنجا هٿ' جي لحاظ سان، 'ٿ' تي پيش ايندو يا زير ايندي، ۽ اهو قافيو مٿئين قافيي سان سهڻو ملي نه بيهندو. هن سڄي فقري جي معنيٰ وڌيڪ سهڻي ائين ٿيندي جو 'تو' کي 'توءِ' (=ته به) ڪري پڙهجي، ۽ باقي 'ڪوٺي مون هٿ' (=ڪوٺي ۾ هٿ) کي 'ڪوٺي تو هٿِ' (ڪوٺي تنهنجي هَٿَ ۾) ڪري ڄاڻجي.

2. مٿين وضاحت موجب بيت جي معنيٰ ٿيندي ته:

-- (پيار ۽ محبت واري رشتي ۾) 'آءٌ' 'تـون' وري وري وڄ ۾ نـه اُٺ، ۽ نڪي پنهنجي سڄڻ کي سامهان ڏوراپا يا ورنديون ڏي.

-- (محبت لباهڻ ائين آهي جـو) توڙي ڪٺي پنهنجو اندر (صبر جي جذبي سان) ٻيهي ذرا ذرا (اٿو) ڪرين، ته به (ٻيو ٻيهه ۽ پاڻ کي پهڻ وارو) هٿيو سدائين تنهنجي هٿ ۾ هجي ئي هجي.

---

(1) 'سيڻ' بيت نمبر 10، 25، 26، 42 ۽ 67، 'راڇيا' بيت نمبر 107، 'سرمي وانگر تن ٻيهڻ' بيت نمبر 51.

[78]

پيانُ ڪَوُنُ ڪيا روئِيهي، ڏک آپڻي ڪُون روءِ
پنڌ سنمل، تي ساختِيي، اِت نه رهسي ڪوءِ.

1. پهرين سٽ هندي آميز آهي ۽ مجموعي طور سان بيت جي ٻولي سرائيڪي آهي. بيت ۾ خيال پڻ سهڻو سمايل آهي. فارسي لفظ ’ساختي‘ مان گمان آئي ٿو ته شايد هيءُ بيت قاضي قادن جو هجي.

2. معنيٰ صاف آهي ته:

--پين (جي مرڻ) تي ڇو ٿو روئين، تون پنهنجي (وڃڻ جي) ڏک تي غم ڪر.

--سمر پڌ، تيار ٿي، جو هت ڪوبه ڪونه هوندو.

[79]

سُتُون ڪيهي ساه، تو مَٿي ڪَپَرُ ڳُڙي
وَهَنُ تِيٽائِين ڪاه، جيئي تُهنجو تَڪِيو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جا شروع وارا الفاظ ’سُتوڪيهي هَئِيہ ساهہ‘ آهن جيڪي راجستاني لهجي مطابق لکيل آهن. سنڌيءَ ۾ ’سُتون ڪيهي ساهہ‘ ٿيندو.

2. هي بيت اويسرن ۽ غافلن لاءِ هدايت طور چيل آهي، ۽ هڪ اهڙي غافل ۽ اويسر کي مخاطب ٿي چيل آهي، جيڪو پاڻيءَ جي درياءَ جي ڪنڌيءَ تي بي اونو ٿي سمهي پيو آهي. معنيٰ ٿيندي ته:

--اي غافل! تنهنجي مٿان ته ڪپر پيو ڳڙي (پاڻيءَ وقت جڏهن ڪپر ڪِرڻ وارو هوندو آهي ته وڏو آواز ٿيندو آهي)؛ پوءِ تون ڪهڙي آسري تي مٿي ڍنڍ ۾ ستو پيو آهين!

--(درياءَ جو تکو) وهڪرو بالڪل ان جاءِ تان پيو زمين کي ڪائي جنهن هنڌ تي تون (ستل) آهين!

[80]

سُتُون سڄي رات، سُنهَن ڏَٺي سُئن جيئَن
نه تو سنمر تات، نه جهوري تو آهِه ڪا.

1. ڇاپي ۾ پڻ ائين ئي آهي، سواءِ ان جي جو پهرين سٽ ۾ ’سُتون‘ بدران ’سُتو‘ ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ’سنمر‘ بدران ’سنبل‘ آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هه) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

--تون سڄي رات مٿلن وانگر منهن ڍڪي سمهيو رهئين.

--توکي لکي سفر لاءِ توشي ڏاهڻ جي ڳڻتي آهي ته نڪي وري ڪا ٻي آڻ تڻ اهي.

[81]

جانُ جانُ ڪَنڌِي ڪانَهَ، تانُ تون تُرَهي تاتِ ڪَرِ
ڪِپَرُ سَنڌِي دانَهَ، مَتِ اوچتي اَلهي.

1. ڇاپي مطابق ٻئي سٽ ۾ ’ڪانه‘ بدران ’ڪاه‘ آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ’دانه‘ بدران ’داهه‘ آهي. هڻ ٻيءَ سٽ جو پويون اڌ راجستاني لهجي موجب ’مَتِ اوچتي اَلهَهُ‘ آهي جيڪو سنڌي ۾ ’مَتِ اوچتي اَلهي‘ ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي تہ:

—جيستائين ڪناري لڳ ڪاله (جا ٻُوڙا) پئل آهي، تيستائين (انهن کي وڍي، سٽي، سيبي ڀاڻ کي تارن لاءِ) ترهي ٺاهڻ جي تياري ۽ اون ڪر.

—جو متان (ڪنهن وقت پائيندڙ پاڻي ڪپر کي ڪيرائي ۽) ڪپر (جي ڪرڻ) جو هيبتناڪ آواز اوچتو تنهنجي ڪن تي پوي.

[82]

جهي تَلَ تُنُو تلهڙي، سائِرَ سَنجهہ ٿيالَہ
ڪَرِ ٻانهان پاڻيچيان، مَ ڪَرِ سَڌَ ٻيالَہِ.

1. هيءَ پڙهڻي ڇاپي مطابق آهي، سواءِ الفيءَ جي جو ڇاپي ۾ ’تِلهڙي‘ جي ’ت‘ مٿان پيش ڏنل آهي. سنڌ ۾ اسان اهو لفظ ’ت‘ جي زبر سان ٻُڌو آهي.

2. ’تَل تُنو تلهڙي‘ جي معنيٰ وڌيڪ تحقيق طلب آهي. جيتوڻيڪ مؤلف (ھ) ائين لکي آهي جيئن هيٺ ڏجي ٿي:

—جيڪڏهن ٻيڙيءَ جي مستول جا پال ٽٽي پيا اٿئي ۽ تون سمنڊ ۾ وچين پيو آهين.

—(تہ بہ پاڻ پنهنجي همت ڪر ۽ ٻين تي نہ ڀاڙ) پنهنجين ٻانهن کي اولڙون بناءِ (۽ پاڻ تري سلامت پهچڻ جي ڪوشش ڪر) پر ٻين کي مدد لاءِ نہ ٻاڏاءِ.

[83]

سَنجهي سيبي تَلهڙو، غافل ڇو نہ وِڌوءِ
جَڏهين لَهرِين ڪَم ٿيئين، تڏهين سنڀاريوءِ.

1. ڇاپي مطابق ٻئي سٽ ۾ ’سَبي تُلهڙا‘ آهي. پهريون لفظ سنڌي اچار موجب ’س‘ جي زير سان ’سِبي‘ ٿيندو، ۽ فعل ’وڌوءِ‘ جي لحاظ سان ’تلهڙا‘ بدران ’تلهڙو‘ پڙهڻ صحيح ٿيندو. ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پڙهڻي هيئين طرح آهي:

’جَڏهُون لَهر ين ڪَم ٿئي، تَڏهُون سَنڀار يوءِ‘

’جڏهون‘ ۽ ’تڏهون‘ اچار پنجابي لهجي وارا آهن؛ سنڌي اچار ’جڏهين تڏهين‘ ٿيندا. ’ڪَم ٿيڻ‘ (’ڪ‘ جي زبر سان) اصطلاح بہ عام ٻوليءَ ۾ رائج آهي، پر ’ڪُم‘ ٿيڻ

('ڪ' جي پيش سان) سان به معنيٰ ڪري سگهجي ٿي. 'ڪر ٿئي' مان مراد 'ٻيڙي ڪم ٿي' ڪري وئي. 'ڪر ٿئين' مان مراد: 'اي ٻيڙياتا! جڏهن تون گرداب ۾ اچي وئين'. هي ٻوئين پڙهڻي بهتر ٿينديءَ جاڪاڻ جو سڄي بيت ۾ خطاب ٻيڙياتي يا ناکئي ڪي آهي.

2. تلهڙو جي معنيٰ غور طلب آهي. مؤلف (هه) ان جي معنيٰ 'ٻال' ڪئي آهي ۽ بيت جي معنيٰ هيئينءَ طرح لکي آهي:

— اي نادان! تو سويل ٿي، اڳ ئي، ٻيڙيءَ جا ٻال سڀ ڪري ٻيڙيءَ تي چو نه چاڙهيا.

— جڏهن لهرن جي خبر پئي، تڏهن تو ٻالن کي ياد ڪيو.

[84]

جان' تُون' تارُو ٻاڻ، تان' پِي' پُڇ تِڳانِ ڪَلَ
تان تو ڪَنا سُڄاڻ، وڃي ڪَپَرَ آهليِ.

1. ڇاپي مطابق بيءَ سٽ جي پڙهڻي هيئين طرح آهي:

'تو تُون ڪهَنا سُڄاڻَ، وَڃي ڪَپَر آهليِ'

پر وڌيڪ صحيح پڙهڻي اٿين ٿيندي جيئن متي ڏني وئي آهي. پهرين سٽ ۾ 'تِڳان' لفظ انوکو آهي. اٿين سمجهجي ٿو ته اهو 'تن ڪنا' يا 'تن ڳنا' (=تن کان) جو گڏيل هلڪو اُچار آهي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

— جيستوڻيڪ تون ٻاڻ تارو آهين، ته به ٻين (سونهن ۽ ماهرن) کان خبر پڇي پڪ ڪر.

— نه پوءِ اي سمجهدار! تو وٽان ڪپر پاسي تي وڃي ڪِري (۽ تنهنجي مٿان نه پئي).

[85]

آباهي ڇيسونِ جو، سو نه ڪيائون ڪَنِ
تان' ئي ٻيئي پَريانِ ڪان، گهنگهرِ گهاتُوڙنِ.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيئين طرح آهي:

آباهي ڇيَنڌُونِ جي، سو نه ڪيائين ڪَنِ
تان' ئي پيئي پِريانِ سان، گهنگهرِ گهاتوڙنِ.

اسان جيڪا متي پڙهڻي ڏني آهي، تنهن کي سمجهڻ لاءِ گهاتوئن جي قصي کي سامهون رکڻو آهي. مورڙيو ۽ سندس ڇهه ڀائر وڏا گهاتو هئا، يعني ته سمنڊ ۾ مڇي جي شڪار جا وڏا ماهر هئا. سندن پيءُ جو نالو 'اوباهيو' هو جيڪو وڏو تجربيڪار هو. تنهن پنهنجي پٽن کي سمجهايو ته سمنڊ ۾ ٻين سڀني طرفن ڀل وڃي مڇيءَ جو شڪار ڪجو، پر فلاڻي هڪ ڏس تي نه وڃجو. پر هڪ ڀيري اهي پنهنجي پيءُ اوباهي جي ڳالهه کي ڇڏي، انهيءَ ڏس تي ويا ۽ مانگرمڇ کين ڳڙڪائي ڇڏيو. قصي جي هن پس منظر کي سامهون رکبو ته بيت

جي ڀڙڪڻي اڻين ٻيهندي جيئن مٿي ڏني وئي آهي. ٻيءَ سٽ ۾ 'ڀِريان سان' بدران 'ڀَرِيان ڪان' (=ڀرين پار کان، ڏٿي جي طرفان=تقدير کان) پڙهبو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

—(سنڌن ٻيءُ) اوٻاهي جيڪي ڪين ڇيو سو ڪن نه ڪيائون (نه مڃيائون).

—انهيءَ ڪري ئي ڪهاتوئن تي ڀريان تقدير کان وڏي تڪليف اچي وئي.

[86]

جُنگيونُ جوکيونُ جِتِ، ٻُوهِتَ ٻاتاڙا ٿِيَنِ،
مِهَرَ تُنهنجِيَ تِتِ، مَڪرِيان ٻِيي پارِ پَوَنِ.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ 'جُنگيِئَون جوکيِئَون... ٻُوهِتَ'؛ ۽ ٻيءَ سٽ ۾ 'مُڪَرِيان' آهي. وزن توڙي معنيٰ جي لحاظ سان 'جنگيون جوکيون' پڙهڻ بهتر ٿيندو؛ پر اسان 'جوُنڪيون' لفظ ٻُڌو آهي، يعني وڏيون ۽ مضبوط. ٻيو صحيح لفظ مَڪُري' آهي، ان جو جمع 'مَڪُريون' ٿيندو، خو 'مَڪُرِيان' قاضي قادن جي ٻولي مطابق آهي. ٻيءَ سٽ ۾ 'مڪريان ٻيي پار پون' آهي مگر انهيءَ فقري ۾ شعر جي لطافت توڙي وزن جي مٺائي گهٽ آهي. ٻيڙيون هڪ 'ڊُنگيون' ٻيون 'جُنگيون'. 'جنگيون' معنيٰ وڏيون شاهي ٻيڙيون. ميون شاهه عنات توڙي شاهه لطيف 'جُنگ جهازن' جو نالو آندو آهي—

مِـتـان ڪـي مـن لوڏيين، پسي جنگ جـهـاز،
—(ميون شاهه عنات)

ڪالهه وڏائـيـن ڪـن ۾ جـاڏا جنگ جـهـاز،
—(شاهه لطيف)

جهوني جنگ جـهـاز ڪي، ڪوڏا هـٿـائـج ڪيو.
—(شاهه لطيف)

'ٻُوهِتَ' جي معنيٰ تحقيق طلب آهي؛ ٿي سگهي ٿو ته اهو ٻه غوراب جو ڪو قسم هجي. 'ٻوهت' بدران، 'ٻُٽ' پڻ پڙهي سگهجي ٿو جنهن جي معنيٰ ڪا شيءِ 'سڄي سراسري'. يا بالڪل انهيءَ لحاظ سان 'ٻُٽ ٻاتاڙيون ٿين' پڙهبو ته معنيٰ ٿيندي 'ٻيڙيون بالڪل سڄيون حيران پريشان ٿين.'

2. مٿينءَ وضاحت موجب معنيٰ هيٺينءَ طرح ٿيندي:

—(وڏين لهرين ۽ ويرن ۾) جتي وڏيون جُنگيون ۽ جَوُنڪيون ٻيڙيون توڙي شاهي ٻوهت (غوراب) سڀ خطري ۾ لڏن ۽ ٻڏن.

—اي ڏٿي! اتي تنهنجي رحم سان لنڊيون ٻيڙيون پڻ شال پار پهچن!

Gul Hayat Institute

[87]

پکثان ڏِجڻ هوءِ، پَوءُ ٻَلائين نه لَهي،
تيتي ساٿُ سنڌُوءِ، اَڇي لَڪَنِ لَنگهيو.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيئين طرح آهي:

پکڙِيان ڏِجنُهي، پَوءُ پَلانُ نِي نه لَهي،
جتي ساٿُ سندُم، اَڇي سُه لَڪَنِ لَنگهيو.

ٿي سگهي ٿو ته 'سنتون کي واٽي' واري پستڪ جي لکندڙ کي جنهن اهو بيت ٻڌايو ته پورو صحيح نه ٻڌايائين. مؤلف (هه) ڇاپي ۾ هي بيت پستڪ واري اصل پڙهڻي مطابق ئي ڏنو آهي؛ پر ان ۾ شعر، وزن، توڙي سنڌي اصطلاح جي لحاظ سان ڪا سهڻائي نظر نٿي اچي. ڇاپي وارن لفظن تي غور ڪندي معلوم ٿئي ٿو ته بيت جون صحيح صورتون هيئين طرح آهن:

پکڙ يان = پکثان؛ ڏجنهه = ڏجڻ هوءِ؛ پَلانُ نِي = ٻَلائِينُ؛ جتي = تتي؛ اڇي = اڇي؛ سُه = سو؛ لنگهيو = لگهيو (= لڳو ۽ بيهي رهيو؛ هت ڏپ واري حالت، يعني نه لنگهي سگهڻ واري معنيٰ سمايل آهي.) وزن جي پوراڻي لاءِ، 'اڇي سو لکن لڳيو' بدران 'اڇي لکن لڳيو' پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو.

2. هن ڪان اڳيون بيت توڙي هي بيت ٻئي ساڳي معنيٰ ۾ آهن: ماڻهو هڪ ڏينهن اهڙي حالت ۾ ايندو جو سنڌس ڪوبه وسيلو نه ٿيندو. عام طرح، اها حالت موت ۽ سڪرات واري، يا قيامت جي ڏينهن واري (جڏهن هرڪو 'نفسي نفسي' ڪندو) سمجهي ويندي آهي، جڏهن ڏج ۽ خوف وارو سمان ڇانيل هوندو آهي، بيت جي معنيٰ آهي ته:

- جتي پکين کي (آڏامندي) ڏج ٿئي، ۽ ٻلائن کي به خوف نه لهي
- تتي تنهنجي حياتي جو قافلو (اهڙي پنوارئين پوڻ جي) لکن سان اچي لڳو آهي.

[88]

وِجُ، بادَلَ ۽ واءُ، ڏِجُ نه لَهرِينُ لڳيو،
سَدَرسواهان چاءُ، پيڙي پَنڌُ ناهي ڪو.

1. ڇاپي مطابق ٻي سٽ ۾ 'چاءُ' بدران 'جانُ' آهي. هي بيت 'ساموندي سفر' جي مضمون ۽ معنيٰ وارو آهي، جنهن ۾ ڪو ڄاڻو مُعَلِّمُ، ناکئو يا سولهون ڪٽڻ ضروري آهي، جيئن ڀٽائي صاحب پڻ چيو آهي ته:

سُونهان سُڌيون ڏين، هن دِيواني درياءَ جون

—

سونهَنِ جي صلاح، وٺ ته وِير لنگهي وڃن.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-- ڪنوڻ، جهڙ ۽ طوفان واري حالت ۾ وڏين لهرين سان لڳندي ڏج ن.

-- ڄاڻو ۽ همت وارو سونهون نا کئو ٻاڻ سان ڪڻ، ته ٻيڙي جي ٻڏڻ جو ڪو به خوف خطرو باقي نه رهي.

[91]

ڏَرِجيئُون ڏ ڏُائُسَ سَهَنِ، ڳوراڻي ٻَرِٻَتَ جيئُون
سيئي سپيڻَ ڪيڄَنِ، آئيءِ واءِ نه ڏولڻا.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'ڳوراڻي' بدران 'ڳرواڻي' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ جي آخر ۾ لفظ 'ڏولَنِ' آهي، پر 'ڏولن' بدران 'ڏولڻا' (=ڏولاڻي ۾ وجهڻ وارا) پڙهبو ته هن وزن صحيح ٿيندو. مؤلف 'ڏولن' کي 'لُڏن' جي معنيٰ ۾ ورتو آهي: 'ڏلن' سان 'لڏن' پڻ صنعت تَقَلِيب (1) جي لحاظ سان صحيح ٿيندو.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف (هه) سهڻي ڪري لکي آهي ته:

-- سيئي انهن سان ڳنڍجي جيڪي ڏرتيءَ وانگر بارگير هجن، ۽ جن ۾ جبلن جهڙي ڳنڀيرتا (ڳوراڻي) هجي.

-- سيڻ اهڙا هجن، جيڪي اٿائي واءَ لڳڻ سان لڏي نه وڃن.

[92]

سَڄَڻ ڏُڄڻ ڏيک ڪِئي، ڇيت نه ڪيڄي پنگ
لوئي ٿيئي ٻارڇي، لاڪ نه ڇڏي رنگ.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'سَڄَڻ دُرِڄَڻَ دَءِ ڪَهي' آهي. 'درڄڻ' کي سنڌي آچار موجب 'ڏُرجڻ' ڪري پڙهبو. ڍاٽڪي ۾ پڻ 'ڏُرجڻ' (=دشمن) آهي. مگر صحيح سنڌي آچار 'ڏُڄڻ' يا 'ڏُجهڻ' آهي. سرائيڪي ۾ پڻ 'ڏرجڻ' يا 'ڏجهڻ' آهي. 'دءِ ڪهي' اصل ۾ 'ڏيک ڪي' هو، پر لکندڙ ان کي 'دءِ ڪهي' ڪري لکيو.

2. هن بيت جي معنيٰ سهڻي پر ڳوڙهي آهي. مقصد آهي ته سڄڻ هر حالت ۾ سڄڻ آهي: جيڪڏهن ڪنهن وقت ان کي ڪاوڙ ۾ مخالف يا دشمن واري حالت ۾ ڏسجي ته به ڪيس 'سڄڻ' ئي ڪري سمجهجي، ۽ انهن بالڪل نه پالئجي ته ڪو هو سچ پچ دشمن ٿي پيئو آهي. قاضي قادن جي وقت جو پيو هڪ وڏو شاعر جيڪو ذات جو 'ٻراڙ' هو، تنهن جو

(1) 'تقليب' يعني ڪنهن لفظ ۾ اڳين پوئين حرفن جو مٽجڻ.

Gul Hayat Institute

چيل هيئيون بيت الهيءَ ساڳي معنيٰ وارو آهي. ’پراڻ‘ شاعر جو هي بيت شاه عبدالڪريم ٻنهنجن نصيحت ڀرين مجلسن ۾ پڙهيو ۽ ’بيان العارفين‘ ۾ موجود آهي:

چندن چور ڪريندي، رتوسڻ کُهاڙ
سڄڻ ڏڄڻ نه ٿيي، جي رُسي سؤ وار
ٻروڙئو پراڻ، ته ڪرهيندي قرب ٿئي.

بيت جي ٻهرين سٽ سرائيڪي ۾ ۽ ٻي سٽ سنڌيءَ ۾ آهي. بيت سهڻي معنيٰ وارو آهي ۽ قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو. پراڻ جي بيت مان معلوم ٿيو ته قاضي قادن جي وقت ۾ شاعرن درويشن انهيءَ معنيٰ ۽ خيال وارا بيت ٻڌي چيا. معنيٰ جي معنيٰ آهي ته:

-- سڄڻ ڪي دشمن واري حالت ۾ ڏسندي به دل تي (سندس باري ۾ خراب خيال نه آڻجي.

-- چوته لوئي ٻرائي ٿي ويندي ته به (ان سان گڏ) لاک (ان تان پنهنجو) رنگ ڪاڻ ڇڏينه ي.

[96]

پوري! پکڻي جيتِ، ساڻيڪ آساري ٻئي
ڪوهُ نه ڍولڻي تيتِ، ٻئي اڪيئون هٿ ڪرين.

1. ڇاپي مطابق هن بيت جي پڙهڻي هيٺين طرح آهي:

پوري پکيي جت (جاتِ)، ساڻيڪ آساري ٻيو
ڪوه نه ڍونڍيءَ تتِ، تون ٻي-آونگهيو هٿ ڪرِ.

ائين ٿو معلوم ٿئي ته ”سنتون ڪي واڻي“ واري پستڪ جي لکندڙ ڪي جنهن هي بيت ٻڌايو تنهن صحيح نه ٻڌايو. سنڌ اندر عام مقبول ۽ مشهور رهيو، ۽ شاهه عبداللطيف جي آڏو پڻ پڙهيو ويو، جنهنڪري ’شاهه جي رسالي‘ ۾ شامل ٿيو. ’رسالي‘ (سُر سري راڳ) ۾ ان جي پڙهڻي هيٺين طرح ڏنل آهي:

آسُل آساري ٻيءَ پوري پکوءَ جيتِ
ڪوهُ نه رُنوءَ تيتِ، ٻئي اڏ هٿ ڪري.

هن معنيٰ کي ڌيان ۾ رکي، ڇاپي واري پڙهڻي کي مٿي ڏنل پڙهڻي جي صورت ۾ سنواري پڙهبو ته بيت صحيح ٿيندو. ’ٻي-اونگهيو‘ کي ٽن صورتن ۾ پڙهي سگهجي ٿو: ’ٻئي اکيون‘، ٻئي الگهيون‘ يا ’ٻئي اِڪيون‘، معنيٰ ٻئي آڏ.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

Gul Hayat Institute

- اي اوڳيا ويسر ۽ بي خبري ۾ تو جتي ماڻڪ ڪي ڀڳو آهي
- ڇو نه آتي وچي ڳولي ان جا ٻئي اڌ هٿ ڪرين!

[97]

پورِي ڀڳيءَ جانءِ، ماڻڪ آساري پئي،
سَرِي صرافين وانءُ، ٻئي اِڪيئون هَٿِ ڪري.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي (جيڪا 'سنتون ڪي واڻي' واري پستڪ مطابق آهي) هيٺين طرح آهي:

پوري ڀڳي جاوَ، ماڻِڪ آساري پئيو.
سَرِي صرافين آوَ بي آينگهيو هَٿِ ڪر.

هيءُ بيت سنڌ جي روايت موجب 'شاهه جي رسالي' (سر سري راڳ) ۾ هيٺين طرح ڏنل آهي:

اَمُل آساري پئي، پورِي ڀڳيءَ جانءِ،
پئِي آڌ هَٿِ ڪَري، سيئن صرافن وانءُ.

هن پڙهڻي کي ڌيان ۾ رکي، 'سنتون ڪي واڻي' واري اصل پڙهڻي کي اٿين سنواري رکيو جيئن مٿي بيت ڏنو ويو آهي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

- اي اوڳيا ويسر ۽ غفلت ۾ پئي، تو جڏهن ماڻڪ ڀڳو آهي
- ته پوءِ ان جا ٻئي اڌ ڳولي هٿ ڪري، رڙهي صرافن وٽ وڃ (ته ٻئي اڌ ڳنڍي توکي سڄو ڪري ڏين).

[100]

هَر هَر فال ڪَرِ پنڊِيان، راڌِي ڳئي وِها،
وِچ پُڇو ساٿُوڻ سَتيان، لاهي لنگهڻ آ.

1. پولي صاف سرائڪي آهي. ڇاپي مطابق، پورين سٽ ۾ "راڌي ڳئي وهاءِ" آهي، ۽ ٻي سٽ هيٺينءَ طرح آهي:

"وچي پو (ءِ) ڇو ساتوڻ سَتيان، لاوي لگن آءِ"

صحيح پڙهڻي اٿين ٿيندي جيئن اسان مٿي ڏني آهي.

2 بيت ۾ لوڪ جي ڏاڍي مان هڪ سهڻو مثال ڏنل آهي. اڳ هاري، ٻني جي جهنگ وڍڻ، نار يا هرلي چاڙهڻ ۽ چالو ڪرڻ، هر پڌڻ ۽ ٻج ڳاڏڻ وقت فالون پائيندا هئا ۽ سهڻا سوڻ ڳوليندا هئا. جيڪڏهن واڌائي واري فال نه پئي يا سوڻ سولو نه ٿيو، ته وري تاريخ مٽائيندا هئا.

Gul Hayat Institute

فال ڪريندئان=فالون ڪندڙ يا فالون وجهندڙ؛ راڏي=ٻج ٻوکڻ جي پوري مند يا مهل؛ سانوڻ سُتيان=سانوڻي جي مند (جيڪا ٻوکڻ جي پوري مند آهي) ۾ سمهندڙ، غفلت ڪندڙ ۽ ٻوک جي تياري نہ ڪندڙ؛ لابي=لاباري جي وقت. لنگهڻ=بک، فاقو. معنيٰ ٿيندي تہ:

- جيڪي (عملي قدم کڻڻ بدران) هر هر فالون پيا پائين (۽ وقت وڃائين) تن کان ٻج ٻوکڻ جي مند وهامي وئي (مهل هٿان هلي وئي)؛

- سانوڻي ۾ سمهي رهندڙن کان وڃي پڇو تہ لاباري جي وقت (جڏهن پيا ٻئون اَنُ پيا پيهن، ڪائين ۽ ڏؤ ڪن) فاقو ڇا ٿيندو آهي!

[103]

ٻاٽِي وانڱي رَنگَ ۾، ٻاٽو واڻُ رَتاسِ،
رَگيندڙُ اَ پاڻُ ڏٺِي، سَڀِي رنگَ سَنداسِ.

1. ڇاپي مطابق، ڀورين ستٽ ۾ 'ٻاٽي واٽي'[1] آهي، جيڪو 'ٻاٽي وانگي' پڙهڻ گهرجي. ٻيءَ سٽ ۾ 'رنگيندڙو ٻاڻ ڏٺي' آهي، جنهن کي 'رگيندڙ اَ ٻاڻ ڏٺي' ڪري پڙهبو تہ سهڻو ٿيندو.

2. هن بيت جي معنيٰ سهڻي پر ڳُوڙهي آهي. صوفين درويشن جي تعليم مطابق طالب کي پنهنجي هستي وڃائڻ گهرجي ۽ ٻڻ پاڻ کي الله (مخفي) ڪري 'مطلوب' (محبوب) ۾ فنا ٿي (سمائجي) وڃڻ گهرجي. انهيءَ معنيٰ کي سولو ڪري سمجهائڻ خاطر 'ٻاٽي' جو مثال ڏنل آهي، تہ ڪيئن 'ٻاٽي' پنهنجي هستي ۽ صورت کي وڃائي ٻئي هر رنگ واري صورت ۾ اچي ويندو آهي. هن پوئين دؤر ۾ فقير خيرمحمد هيسباڻي سنڌس هيٺين بيت ۾ هن معنيٰ کي سهڻو ڪري سمجهايو تہ:

ٻَسو جو ٻاٽي، هر رنگ ۾ رَلِي وڃي،
'طالب' کي 'مطلوب' جي اها اهڃاڻي،
سمجهہ دل سياڻي، خاصن لئي خيرمحمد چئي.

قاضي قادن جي مٿئين بيت ۾ هيءَ ساڳي معنيٰ سمايل آهي، پر اها وڌيڪ سهڻي ۽ اعليٰ سطح واري آهي:

- آءٌ ٻاٽي والگر هر رنگ ۾ پاڻهي ٻاڻ رچي ويس

- (حقيقت) ۾ رگيندڙ بہ ٻاڻ ڏٺي آهي، تہ رنگ بہ سڀ سندس ئي آهن.

[104]

آنانُ ٿِيي ٻَنا ڪَرِين، ٻَنا آن منجهاوَ،
راجُ تُنهنجو راڄِيا، ٻيا (سڀ) راوَئي راوَ.

1. ڇاپي مطابق، ٻهرئين سٽ ۾ 'ڀنا' بدران 'ڀَنا' آهي، جنهن جي معنيٰ ٿيندي ته:
اي ڌڻي تون 'آن' مان 'ڀَن' ٿو ڪرين ('ٻج' مان ڀن وارو ٻوٽو ٿو اپائين)، يا 'ان' کي ڦرائي 'ڀن' ٿو ڪري ڇڏين. پر انهيءَ معنيٰ کان وڌيڪ سهڻي معنيٰ تڏهن ٿيندي جڏهن 'ڀنا' جي بدران 'ٻنا' پڙهبو. 'ٻنا' معنيٰ 'وڏيون ٻنيون' يا 'وڏا کيت': يعني اي ڌڻي هي تنهنجي ئي وڏائي ۽ قدرت آهي جو آن يعني ٻج جي ڪڻ مان شاهي کيت آپائي ٿو ڇڏين.
ٻيءَ سٽ ۾ 'ٻيا' کان پوءِ لفظ 'سڀ' وڌائڻ سان وزن پورو ٿيندو.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

-(اي خالق مالڪ! هيءَ تنهنجي ئي قدرت ۽ وڏائي آهي جو) تون آن جي ڪڻ مان وڏا شاهي کيت ٿو آپائين: بيشڪ وڏا شاهي کيت آن (ٻج) مان ٿو آپائين
-اي وڏا راجا! حقيقي راج تنهنجو ئي آهي؛ تو کان سواءِ ٻيا سڀ ننڍڙا راوَ ۽ راڄواڙا آهن.

[107]

توڙي (تون) نه ڏِيئَنَ، تهءِ تنهنجو آسِرو،
تو دَرُ ڇڏيانُ ڪِيئَنَ، اي (وَڙ-) وڏا راڄيا!

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي هيئين ريت آهي:

توڙي نه ڏِيئِين، تهءِ، تُنهِنجو آسِرو،
تو دَرُ ڇَڏانُ ڪِيئن، اِي وڏا راڄيا.

ان جي بدران مٿي ڏنل پڙهڻي سان هيءُ بيت، شعر ۽ معنيٰ جي لحاظ سان، وڌيڪ صحيح ۽ سهڻو ٿيندو. پهرين سٽ جي وزن جي پورائي لفظ 'تون' وڌائڻ سان، ۽ ٻي سٽ جي وزن جي پورائي لفظ 'وَڙ' وڌائڻ سان سهڻي ٿيندي. 'وَڙ-وڏو' يعني 'وڏ وڙو' يا 'وڏي وڙ وارو'.

2. انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي:

—(اي منهنجا مالڪ!) جيتوڻيڪ تون نه ڏين، ته به تنهنجي مهر ۽ ڪرم جو ڏيڍ اٿم.
—اي راڄيا! تنهنجو در ڪيئن ڇڏيان، جو (يقين اٿم ته) تون وڏ-وڙو آهين.

[108]

اهر آلاهان، ڪو مَ لاهيو ڪَڏِهين،
ويا ڪاڄَ هَٿان، وَڏِ آئيندو وڏو ڌڻي.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جي پڙهڻي 'آلاهان' بدران 'الاهر' ۽ 'ڪوم' بدران 'ڪوءِ م' آهي. قافيي جي لحاظ سان 'آلاهان' (=الله سان) صحيح ٿيندو. 'ڪوءِ م' بدران

’ڪو م‘ پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو. ’ڪا م‘ پڙهجي ته بهتر ٿيندو، پر ’ڪو م‘ پڻ غلط ناهي.
ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي مطابق ’ڪاج هٿائُوَ‘ آهي، پر اهي لفظ ’ڪاج هٿان‘ ڪري پڙهبا، جو ’هٿان‘ پڙهڻ سان ئي قافيو صحيح ٿيندو. ’وڏ آڻيندو‘ صحيح آهي، جيتوڻيڪ ’وڏ آڻڻ‘ بدران ’وڏائڻ‘ وڌيڪ مشهور آهي.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف (هـ) پڻ هيٺين طور سمجهي ڪري لکي آهي ته:

—خدا مان آسرو ڪڏهن به نه لاهيو.

—جيڪي ڪارج هٿن مان نڪري ويا آهن (جن جي ٿيڻ جي آميد ئي نه آهي) انهن ڪان به وڏ (سنا) ڪم وڏو ڌڻي (خدا) پورا ڪندو.

[109]

تـون آڌارُ سـَـڌارُ تـون، تـون آڏائُـو آڏ،
تـون ئي آڪـڙيـَـن ۾، تـون ئـي آنـدرِ هـَڏ،
ڳَـلِ لـڳي ڳالهه چوان؟ ڪيهـي حـاجـَـتَ سـَڏَ!

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ ’آڏائو‘ بدران ’آڏائون‘ آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ’اڪڙين ۾‘ بدران ’اڪڙين مون‘ آهي.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي (مؤلف (هـ) پڻ صحيح لکي آهي) ته:

—اي ڌڻي منهنجا! تـون ئي منهنجي آڌر ۽ ٽيڪ آهين؛ تـون ئي منهنجو اجهو ۽ اوٽ آهين.

—تون ئي منهنجي اکين ۾، ۽ تون ئي منهنجي هڏ هانءَ ۾ سمايل آهين.

—(تون مون کي ايترو ته ويجهو آهين جو) آءٌ توکي ڳل لڳي دل جـي ڳالهه ڇٽي سگهان ٿو ۽ سڏ ڪرڻ جـي ڪا ضرورت ناهي (جو تون مون کان پـري ڪونه آهين).

[110]

سـِيـچاڻا تـِي سـِيـنُهـَنَ، ڌُوڻُهـَڻِـيـن؟ وسـَنِ جهنگ ۾،
مـي ڪـَڙُ ڪاوَنِ ڪـِيـڻَن؟، ماسُ جـِنهـِيـن؟ ڪي لِـکيو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ ’تي‘ بدران ’آتپي‘ ۽ ’ڌوهڻين‘ بدران ’ڌُوُوَڻِين؟‘ آهي.
ٻيءَ سٽ ۾ ’مي‘ بدران ’سو‘ ۽ ’جينهين کي‘ بدران ’جنهين کو‘ آهي. اهي پڙهڻيون راجستاني لهجي ۽ محاوري مطابق آهن. ’آتي‘ (=آتپين) لفظ به صحيح آهي پر ان سان وزن ۾ نقص اچي ٿو؛ انهيءَ ڪري ’تپي‘ (=’تپين؟‘ يا ’ ۽‘) پڙهڻ وڌيڪ موزون ٿيندو.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي ته:

--شهباز ۽ شينهن، ٻنهي جو گذر جهنگ ۾ آهي.
-اهي ڪڙ يا ڪتو* کين کائيندا، جو انهن جو اصل کان لکيل (قدرتي) طعام ٿي گوشت آهي.

هن معنيٰ وارا بيت سنڌ ۾ سگهڙن جي زباني روايتن ۾ مشهور آهن. ڏسڻ ۾ آيو آهي ته:

'سيچانو ۽ سالندو، طعام نه چکي ٻئو'

يعني شهباز ۽ شينهن ٻيو طعام ٿي نه چکي، ۽ رڳو گوشت کائين؛) 'شاهه جي رسالي' ۾ 'سر سينهن ڪيڏاري' جو بيت آهي ته:

نينهن سيچاڻي سينهن، ٿنهي قصد ڪباب سين،
رات ڪاڏائون ڏينهن، ته ٻن پوڙن ٻُکيا.

نتيجا

1. مٿين وضاحت موجب، جيڪا اسان وڏي ويچار سان ڪئي آهي، جملي اٺهتر (78) بيت اهڙا آهن، جيڪي ٻولي ۽ شعر جي سهڻائي، معنيٰ جي معيار ۽ فڪر جي بلنديءَ جي لحاظ سان قاضي قادن جا تسليم ڪري سگهجن ٿا.

2. ان کان اڳ ڪيل وضاحت موجب جملي چوٽيهه (34) بيت اهڙا آهن، جن جي ٻولي ۽ سٽاء توڙي معنيٰ ايڏي اعليٰ سطح جي ناهي جو انهن کي قاضي قادن جو ڪلام تسليم ڪجي. اسان انهيءَ راءِ جا آهيون ته درويش دادو ديال ۽ ٻين ساڌن جا چيل آهن. انهن کان سواءِ ڇهه (6) بيت اهڙا آهن، جيڪي ٻين جي نالي منسوب آهن ۽ جن کي مؤلف (هه) اڳ ۾ ئي ڪيئي ڌار ڪيو آهي؛ يعني جملي چاليهه (40) بيت قاضي قادن کان سواءِ ٻين جا ڪري ليکيندا سون.

3. انهيءَ وچور مطابق "سنتون ڪي واڻي" ۾ قاضي قادن واري باب هيٺ ڏنل جملي 118 بيتن مان 78 قاضي قادن جا ۽ 40 بيت ڪن ٻين جا آهن. انهيءَ شمار موجب ٻڻ چئبو ته گهٽي ۾ گهٽ بيت قاضي قادن جا ٿي آهن ۽ انهيءَ ڪري ئي 'سنتون ڪي واڻي' جي لکندڙ هن باب جي سري توڙي خاتمي ۾ قاضي قادن جو نالو آندو آهي، جيتوڻيڪ "اور ٻي ساڌان" جا لفظ لکي مطلب صاف ڪري ڇڏيائين ته هن مجموعي ۾ قاضي قادن کان سواءِ ٻين فقيرن

---

* 'ڪڙ' جون ٻه معنائون آهن: هڪ ڪڙ اها جيڪا چاڙهي، سرهه وغيره کي گهاڻي ۾ پيڙڻ ۽ تيل ڪڍڻ کان پوءِ بچي. اها ڪڙ ڪُتر سان گڏي مال (ڍڳن، مينهن، آئن) کي کارائجي. ٻيو 'ڪڙ' يا 'ڪتو' اهو جيڪو گيهه پگهارڻ وقت مکڻ ۾ آن يا آٽو وجهي باهه تي رکجي ۽ جڏهن گيهه پگهاري جدا ڪجي ته پوءِ باقي جيڪي بچي ان کي 'ڪتو' يا 'ڪڙ' چون جنهن کي ماڻهو کائين.

ساڌن جا بيت پڻ شامل آهن. جيئن ته اهي چاليهه بيت سنڌ يا سنڌ سان لاڳو اتر-اولهه-ڏاکڻين لاڳيتي ڀاڱي (ملتان-اولهه راجستان = گجرات) جي شاعرن جا هئا، انهيءَ ڪري الهن ڪي قاضي قادن جي ڪلام سان گڏي لکيو ويو (1). الهن بيتن جي ٻولي سنڌي، سرائيڪي، پنجابي، ڍاٽڪي، راجستاني ۽ هندي يا انهن مان ڪن جي آميزش واري آهي؛ يعني ته ٻوليءَ جو رنگ خالص سنڌي وارو يا سنڌ جي پاڙيسري علائقن جي مقامي ٻولين وارو آهي. جيئن ته انهن بيتن ۽ دوهن جي لفظن ۽ فقرن ۾ ڪنهن حد تائين ويجهي مناسبت هئي، انهيءَ ڪري ئي پانهنجي ٿو ته هر ڏانهن طرف جي اصل لکندڙ انهن سڀني بيتن کي سنڌي يا سنڌي سان ملندڙ سمجهي هڪ هنڌ لکيو.

4 هن پستڪ ۾ انهن ٻين بيتن کي لکي محفوظ ڪرڻ جو خاص سبب اهو هو جو درويش دادو ديال پنهنجي زندگي ۾ انهن ساڌن ۽ درويشن جا اهي دوها يا بيت ٻڌا يا پڙهيا. دادو ديال تي سڀ کان وڏو اثر قاضي قادن جي بيتن جو هو. دادو ديال جي پنهنجي سنڌي دوهن بيتن مان (جيڪي ”دادو گرنٿاولي“ ۽ خود دادو جي ڪن خاص چيلن جي لکيل ڪتابن ۾ ملن ٿا) ظاهر آهي ته هو سنڌي ٻولي کان واقف هو ۽ يقيني طور هو پنهنجي پاڙيسري ملڪ سنڌ ۾ ڪافي وقت رهيو هو. اهي بيت جيڪي ”سنتون ڪي واڻي“ ۾ ”قاضي قادن جي ساکي“ واري سري هيٺ ڏلل آهن، سي اصل ۾ سنڌي (سنڌي-عربي) صورتخطي ۾ لکيل هئا، جتان سنڌ جي يا راجستان جي ڪنهن پڳت اهي ديوناگري ۾ لکيا. صورتخطي جي ڪن اندروني ثابتين مان ان جي تصديق ٿئي ٿي. جيئن ته ’شقيقي‘ کي ’سفيفي‘ ڪري لکڻ. بالڪل ممڪن آهي ته دادو ديال پاڻ اهي بيت ٻڌا ۽ لکيا هجن، ۽ انهيءَ ڪري پوءِ سندس ٻالڪن ۽ چيلن پڻ انهن کي لکيو ۽ ياد ڪيو، تان جو اهو سلسلو پڳت هريداس تائين پهتو.

5. ادبي تاريخ جي لحاظ سان ٻين درويشن جي چيل چاليهن بيتن جي پڻ وڏي اهميت آهي، ڇاڪاڻ جو اهي بيت پڻ لڳ ڀڳ قاضي قادن واري دور جا آهن. الهن مان ڪي قاضي قادن جي بيتن وارن ساڳين موضوعن سان ملن ٿا، ۽ انهن مان ڪي شايد قاضي قادن جي

(1) الهن مان ڇهن جا نالا معلوم آهن: درويش دادو ديال راجستان جو، هٿلُو شايد سنڌ جو، شيخ فريد علائقي ملتان (اجوڌن يا پاڪ پٽن) جو، ۽ قاضي محمود گجرات جو هو. قاضي محمود پٽ حامد احمد آباد ۾ ڄائو ۽ 920هه ۾ اڇي ٻيرپور کي وساپائين. وڏي اثر وارو صوفي درويش هو، جنهن جي دوهن کي سماع جي محفلن ۾ ڳايو ويو، ۽ انهيءَ ڳائڻ جي طرز کي ’جڪري‘ (= ذڪري، يعني ذڪر وارو) سڏيو ويو، جيڪو ابوالفضل جي لکڻ موجب گجرات جو خاص ڳائڻ ’جڪري‘ ئي هو.

همعصر بزرگن جا آهن، جن جو قاضي قادن جواب ڏنو. انهن بيتن جي ٻولي مان ان دور جي سنڌي ۽ سرائيڪي ۽ ٻين ڀاڙيسري ٻولين جي ويجهي رشتي جي سڌ پوي ٿي.

6. قاضي قادن جا الهتر (78) بيت هن ذخيري وارا ۽ ٻيا جيڪي ٻين ذخيرن ۾ آهن، سي اسي (80) کان وڌيڪ آهن. اهي بيت اعليٰ اساسي (ڪلاسيڪي) سنڌي شاعري جو سڀ کان پهريون وڏو ۽ قيمتي ذخيرو آهن. انهن جي ٻولي، شاعري، معنيٰ ۽ فڪر جي اعليٰ معيار مان اها تصديق ٿئي ٿي ته قاضي قادن نه فقط اعليٰ سنڌي شاعري جو پهريون وڏو شاعر هو، بلڪ هو سنڌي اساسي شاعري جو ابو هو. سندس بيتن جا مختلف موضوع، موزون ۽ موثر الفاظ ۽ اصطلاح، سندس بيتن ۾ سمايل فڪر ۽ خيال سڀ نوان ۽ تازا آهن، جيڪي ان کان اڳ نظر نٿا اچن، ۽ جيڪي پوءِ ٻين وڏن شاعرن جهڙوڪ شاهه عبدالڪريم، شاهه لطف الله قادري، ميين شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف لاءِ مثالي لهجي ۽ نمونو بڻيا.

7. قاضي قادن جي ٻولي ان دور جي اتر واري بکر علائقي جي سنڌي ٻولي آهي، جنهن ۾ سرائيڪي جي آميزش آهي. قاضي قادن جي سنڌي ٻولي ۽ سرائيڪي جا الفاظ جهڙوڪ تسان، کران، چا، (چاوڻ)، راڌي پيوَلد ٿيل آهن.

8. قاضي قادن جي هڪ بيت [نمبر 92] ۾ هڪ سڄي سٽ سرائيڪي آميز ته ٻي سنڌي ۾ آهي. ٻه بيت [نمبر 78 ۽ 100] سڄا سربستا سرائيڪي ۾ رچيل آهن، ۽ انهن جي سهڻي موزون متاع ۽ اعليٰ خيال مان تصديق ٿئي ٿي ته قاضي قادن سنڌ ۾ سرائيڪي ٻولي جو به پهريون وڏو شاعر هو. سندس اهو مثال آينده لاءِ سنڌي شاعريءَ جي روايت جو هڪ مکيه باب بڻيو، جو سنڌ جا اڪثر شاعر سنڌي توڙي سرائيڪي ٻنهي ٻولين جا شاعر بڻيا.

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو (قسط ٢)

قاضي قادن

”تماهي مهراڻ“ جي گذريل پرچي ۾، ”قاضي قادن جو ڪلام“، تي پنهنجا ويچار عرض رکيل آهن. هيٺر جو ڪجهه وڌيڪ نظر آيو آهي، سو پيش ڪجي ٿو.

[بيت 19]

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏورئي وَلها،
هوئي جَرَ سالُور، لَڏي نه ڪنو لاههِ ڪَرَ.

شري اڏوڪر معنيٰ لکي ٿو:

ڪي نزديڪ هوندي به، دور ٿين ٿا، ڪي دور هوندي به پيارا ٿا لڳن. ڏيڏر پاڻيءَ (تلاءَ) ۾ رهندي به ڪڏهن ڪنول جي مڪ نه لڌي آهي.

ولها= پيارا (ولڀ).

اڏوڪر صاحب ”ولها“ جي معنيٰ ”پيارا“ ڪئي آهي، ۽ ڏيکين ٿو ”ولها“ جو سنسڪرت لفظ ”وَلڀ“ به لکيو اٿس.

مطلب اهو نڪتو ته: ولها=پيارا. ولهو=پيارو.

شاهه پنهنجي به ”ولها“ ڪم آندو آهي:

1. وَتِ سورينڌي وَلَها! ويو تهل ٻَرِي،
سوٽ مسافر سپرين! چالڪي تي چڙهي،
راڻي لاءِ رڙي، ويٺي وِهامي راتڙي.
(مومل - راڻو)

2. ڪين تراڻ، ڪين تار مون، ڪين سگهان،
ڪين سگهه،
آڏو ڏيج مَ لڳ، مون هيڪليءَ، وَلَها!
(سهڻي)

Gul Hayat Institute

3. تان ڪا وائي وار، دلاسي جي داسڙا!
تون منهنجو وَلَهو، آءٌ تو ۾ طمعدار،
ڏکي ڏيولَ ڳذار، لڄَ منهنجي لوڪ ۾.
(ليلا - چنيسر)

4. مون تي وَهَرَ وَري، وارو ڏيندم وَلَهو،
توکي ساري سپرين! آءٌ پُنديس ماڳ مري.
(ليلا - چنيسر)

5. نہ وارث، نہ وَلَهو، نہ سَنگ، نہ سياڪو،
تو پُڄاڻا سپرين، آيم اولاڪو،
پانڌيا! پاراتيو، ڏجانءِ ڏاتي ڏيول کي.
(مومل - راڻو)

پهرين ٻن بيتن ۾، "وَلَها" جي پويان عجب جي نشاني (!) آهي، ۽ انهن ٻنهي بيتن ۾، محبوب کي پس غائباڻي، مخاطب ٿي، چيل آهي يعني: آي وَلها (اي محبوبَ).

پوين ٽن بيتن ۾ "ولهو" جي پويان عجب جي نشاني ڏنل نہ آهي. اهو الهيءَ ڪري، جو "ولهو" کي، مخاطب ٿي نٿو چئجي. يعني "اي ولهو"، چوڻ مطلق غلط ٿيندو. تنهنڪري 'ولهو' جي معنيٰ ٿيندي: پيارو، پيارو، محبوب.

مٿين مختصر بحث مان معلوم ٿيو تہ:

ولها = پيارا، محبوبَ، پيارَ.

ولهو = پيارو، محبوبُ، پيارُ.

شري نکر بہ "ولها" جي معنيٰ "پيارا" (واپ) ڪئي آهي: چاڪاڻ تہ شاهہ ڀٽائي، ٿوري ڪانئس پوءِ جيڪي بہ شاعر ٿي گذريا آهن، تن "ولها" کي محبوب جي معنيٰ ۾ ئي استعمال ڪيو آهي.

هينئر سوال ٿو تہ قاضي قادن جي بيت وارو "ولها" بہ، ساڳيو ئي شاهہ ڀٽائي جي بيتن وارو - ولها - آهي يا نہ؟ جيڪڏهن ٿورو وڌيڪ ويچار ڪبو تہ پوءِ، قاضي قادن ۽ شاهہ ڀٽائي جي "ولها" ۾ نمايان فرق نظر ايندو: چاڪاڻ تہ شاهہ ڀٽائيءَ، جيڪو "ولها" ڪم آندو آهي، تنهن جي 'حالت - گرامر موجب - نِدا' ٿيندي: پر قاضي قادن جي بيت ۾ آيل "ولها" جي 'حالت ندا' نہ ٿيندي.

ڪي ويڇائي ڏور، ڪي ڏُورئي وَلها.

اتي "ولها" جي معنيٰ، 'اي ولها'، نہ نڪرندي، چاڪاڻ تہ ڪنهن کي بہ مخاطب ٿي، چيل نہ آهي.

اٿين برابر آهي ته ”ولها“ جي معنيٰ، ’پيارا‘ وغيره آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪنهن به سنڌي يا هندي لغت ”ولها“ جي، اِهي ڪا معنيٰ نه لکي آهي. پر جيئن ته هيت اِها معنيٰ -- پيارا -- شاعر جي خيال سان لٺي ٿي ٺهڪي، تنهنڪري غلط سمجهڻ کپي.

1. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به ولها.

--(قاضي قادن)

2. ڪي اوڏو اڪ ڪي، ڪي لطران ڏور.

--(خواجه محمد زمان)

3. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ئي اوڏا سپرين.

--(شاهه)

ٽوين بن ۾، ’اوڏو‘ ۽ ’ڏور‘، ٻه متضاد لفظ ڪم آندل آهن. آءٌ سمجهان ٿو پهرين (قاضي قادن واري) ۾ به ’ڏور‘ ۽ ’ولها‘، ٻه متضاد لفظ آهن.

اسان وٽ ڪي اهڙا به، سنڌي لفظ آهن، جن ۾ اصل لفظ کان، هڪ حرف (اکر) وڌيڪ ڪم اچي ٿو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مُل	مُلهه	قيمت، بها
مَل	مَلهه	پهلوان، بهادر
وِل“	وِلَهه	ماڪ
سِل“	سِلَهه	مرض جو قسم T.b

ظاهر ٿيو ته سنڌي لفظ ۾، اصل کان، هڪ حرف ”هه“ پڇاڙيءَ ۾، وڌيڪ آيل آهي، تڏهن سنڌي لفظ جو صحيح تلفظ ٿيو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مالا	مالها	ڪنڍي (گلن جي)
مَلار	مَلهار	راڳڻيءَ جو نالو
ماليي	مالهي	باغبان

مٿين سنڌي لفظن ۾، اصل لفظ کان، هڪ حرف ”هه“ وڌيڪ آيل آهي. جيڪڏهن ”هه“ کي ڪڍي ڇڏجي ته باقي اصل لفظ وڃي بچندو.

الهيءَ اصول پٽاندر، هيري صاحب جي ڏنل لفظ ”ولها“ کي ڪسوٽيءَ تي آڻي، معنيٰ ڪڍجي ٿي:

Gul Hayat Institute

"ولها"--"ه" ڪيدي ڇڏڻ بعد-"ولا"(1) ٿيو، جنهن جي معنيٰ اهي:
اوڏا، ويجها نزديڪ.

[بيت 64]

عِلتَ وَجيئيس لا، عادت ڪڏهن نه جاءِ،
آٽ ڪٽڪنہ ڇڏيئي، ڇڻ جواسا ڪاءِ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

عادت ڪڏهن به وڃڻ جي نه آهي. آٺ جي علت ويندي ٿي ڪاٿ. آٺ ڪٽڪ کي ڇڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ٿي پيو ڪائيندو.

جواسا= هڪ سادو اناج.

اُها سمجهاڻ ٿو ته ٽڪرصاحب، جَواسا کي جَوَ (Barely) جهڙو (سادو اناج) سمجهي، معنيٰ ڪئي آهي.

"جواس" يا "جواسا" ڳالهه ساڳي آهي، ۽ ڊاڪٽر فالن لکي ٿو:

هندي- "جَوَاسا". سنسڪرت "يَواس". هڪ سَرهي ڪنڊائين ٻوٽي جو قسم، جو آٺن کي (چاري طور) ڏاو وڃي ٿو(2). اهو ٻوٽو، گرم موسم ۾ اُڀري ٿو، ۽ مينهن جي منهن ۾ سڙي وڃي ٿو.(3) ان ٻوٽي کي ڳاڙها گلڙا به ٿيندا آهن(4).

بهرحال هي واضح ٿيو ته "جواسا"، هڪ ڪنڊائين ٻوٽي جو قسم آهي، ۽ نه سادي اناج جا.

[بيت 89]

سُتو هُتو جاڳ، راتڙي سَڀَئي وِهائيان،
سَٽئين ٿيوءِ پاڳ، پيرين وِساڻ مَ ڪَر.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

سمهيو پيو آهي ته جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان ٿي) تنهنجو پاڳ مٿي ٿيڻ وارو آهي. توڻ ايشور کي وساڻ جي نه ڪر.

---

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري. صفحو 1199. جان ٽي. پليٽس- آڪسفورڊ ڇاپو ڇپيون سال 1960ع.

(2) هندستاني انگلش ڊڪشنري. صفحو 486 ڊاڪٽر فالن. بنارس. سال 1879ع.

(3) گجراتي انگلش ڊڪشنري. صفحو 490 بيلسار احمدآباد. سال 1904ع.

(4) پائئا- سَدا- مَهنٽو. جلد پهو صفحو 439. پنڊت هرگوونداس ڪلڪتو 1924ع.

Gul Hayat Institute

موافق ”هنتو“ جي معنيٰ اِهڙي آهي.

بنده جي خيال ۾ ”هيتو“ ٺيڪ ڪيو. اسان وٽ ”هه“ ۽ ”ا“ (الف) ٻنهي ڪن حالتن ۾ پاڻ ۾ مٽبا آهن.

مٽيل لفظ	اصل لفظ	معنيٰ
هنبار	آنبار	ڍڳ

’هيتو‘ اصل ”اِتو“ آهي، جو هنديءَ ۾ ”اِتا“ ۽ سنسڪرت ۾ ”اِتتِ“ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: هاڻي هيتر.

معنيٰ ٿيندي: تون گهڻو سمهيو آهين. هيتر آئٽ: ڇاڪاڻ تہ رات گذرڻ تي آهي.

[بيت 105]

ڪُوسي ڪُو پَلَ، ليپجيءَ، ٿاري ٻَن داهي،
عَقل غيب الله دا، الله آيَ آهي.

ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

پَلَ ۾ ڇا مان ڇا ٿيو وڃي. ٿاري سڄي جهنگل کي جلايو ڇڏي. خدا جو عقل (Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نہ ٿو سگهي). الله انهن ئي آهي.

ڪُو=ڇا. ليپجيءَ=آسري، پيدا ٿئي. ٻن=جهنگل، ٻيلا. داهي=جلائي، آگ لڳائي.

غييب=پُراسرار، راز پرهو.

بيت هيٺين ريت ڪجي:

ڪوسي ڪوپَل ليپجي، ٿاري ٻنڌا هي،
عقل غيب الله دا، الله اِي آهي.

”ڪوسي“، هندي ”ڪوسا“. پراڪرت، ”ڪوسئو“. سنسڪرت، ”ڪوشڪ“.

ڪوسي=ڪوسين=ڦَريڻون (ڇڻن، مٽرن وغيره جون). ڪوسا=ڦَري.

ڪوپل، هندي ”ڪونپل“. سنسڪرت، ڪُنڌَل=گونچ، اَلڪُور.

ٿاري=ٿالي. هندي ”ٿالَ“. سنسڪرت آنال=آنَ“ جو ڍير.

ٻنداهي=ٻڌجي ٿو، ٿهي ٿو. معنيٰ ٿيندي:

ڪولچن مان ڦريڻون پيدا ٿين ٿيون ۽ وري (جڏهن ڦريڻون پچن ٿيون، تڏهن انهن مان) آنَ“ جو ڍير ٿئي ٿو.

[بيت 110]

سيچاڻان آئي سينَهن، ڏوونئين وَسَنِ جهنگَڪَ ۾،
سو ڪَتِّرُ ڪاون ڪيئن، ماسُ جنهين ڪو ليکيو.

ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو:

Gul Hayat Institute

باز (ترمتي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن، ٻئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن جي قسمت ۾ ماس لکيل آهي، (سي ماس ئي کي کائيندا) آهي ڪَڙ ڪين کائيندا.

سيچاڻو=هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمچي، باز. ڪَڙ=چانيي، سرهڻ وغيره سان ڦيل ڪيڻ بعد بچيل ڦوڳ، جو جانور کائيندا آهن.

ذڪر صاحب جي، فقط هڪ لفظ—"ڪڙ"—تي اعتراض آهي.

اهو بلاشبه تسليم شده آهي ته سيچاڻي ۽ شينهن جو کاڌو ئي ماس (گوشت) آهي. شينهن لاءِ، عام چوڻي آهي:

مَرسان مَرسان ٻَپ نه چَرسان.

مقامي محاوري کي وڏي طاقت آهي، جنهنڪري شاعر ۽ ليکڪ، ڪڏهن به اُن جي آهنڙ نه ويندا. جيڪڏهن ويندا، ته اهو مقامي محاوري سان هَٽ ڇَرالد آهي، جا ٻوليءَ جي فصاحت، توڙي زيب و زينت کي بگاڙيو ڇڏي.

"ڪَڙ" ته ٻرابر ڪن جالورن جو پسنديده کاڄ آهي، پر شينهن کي ساڳي (مال واري) "ڪَڙ" کارائڻ، مقامي محاوري جي بنهه برعڪس آهي. اءٌ سمجهان ٿو ته شاعر، ايڏو بي خبر ۽ ڪمزور خيال نه آهي، جو گوشت خور جالور (شينهن) کي "ڪَڙ" کارائي!

1. مَرگ رِپ ڪا لَنڪ هَي، آمبا رِپ ڪا وين.

مرگ=مِرگهه، هرڻ. رپ=دشمن. مرگ رپ=هرڻ جو دشمن، سو ٿيو "شينهن". لنڪ=ڪمر، چيلهه. آمبا=آنب. رپ=دشمن. آمبا رپ=الب جو دشمن، سو ٿيو "ڪوئل پکي". وين=آواز.

شاعر چوي ٿو ته "محبوب جي ڪمر، شينهن جهڙي (لڪدار)، ۽ آواز، ڪوئل جهڙو آهي". شينهن، گوشت خور جانور آهي، تڏهن ته ڪيس، شاعر، 'هرڻ جو دشمن' سڏيو آهي!

2. سيچاڻو آڻي سالبرو، ٻِيڙ نه چکي ٻو.

سالبرو=شينهن. ٻيڙ=گاهه. ٻو=بوءِ.

شڪارپور جي مها ڪوي سامي، 'سالبرو' بدران 'ساردول' ڪم آندو آهي، جو دراصل سنسڪرت لفظ 'شار دُول' آهي.

سيچاڻو ۽ شينهن، گاهه جي بوءِ به لئا چکن (ڇاڪاڻ ته گوشت خور آهن).

هت به شاعر، مقامي محاوري موجب، ساڳيو "دَڀ" (گاهه) وارو خيال آندو آهي. تنهنڪري "ڪَڙ" معنيٰ گاهه ٿيندي(1). هيمچدر به ائين ئي لکي ٿو(2).

آخوند پيارو، گاهن جا قسم ٻڌائي ٿو:

ڪيهه، ڪَڙ، سانڊاڻو، سڪڻي، اِڪڙ آڪچار
پَتڙ، پُرت، ٻَڪڙو، پَنڪڙو بي شمار. (هلندڙ)

---

(1) هندي شبد ساگر: جلد ٻيو؛ صفحو 685، ڪاشي ناگري پرچارڻي سڀا.
(2) ديسي نام مالا: صفحو 28؛ بامبي سنسڪرت سيريز نمبر 17، سال 1938ع.

قريشي حامد علي خانائي

آخوند عزيزالله مٿياروي
ٽالپرن جي دؤر جو سنڌي نثر نگار

سنڌي ادب جي تاريخي مطالعي مان اها ڳالهه پوري طرح ظاهر ٿئي ٿي ته سنڌي نظم جي شروعات چوڏهين صدي عيسوي ۾ ٿي چڪي هئي، پر سنڌي نثر ان کان گهڻو پوءِ دير سان وجود ۾ آيو. باوجود انهيءَ نظريي جي سنڌي نثر جي تاريخي حقيقتن مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو ته قديم زماني کان وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾ نثر ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ موجود هو، پر ان جي ڪابه تحريري صورت باقاعدي رائج ڪانه هئي.

اسان جي تحقيق موجب سنڌي نثر جا ڪجهه اهڃاڻ ۽ نشان اٽڪل سترهين صدي عيسوي‌ءَ جي آخر ۾ ملن ٿا. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي صاحب جو رايو آهي ته "ٻين ٻولين ۾ نظم ۽ نثر جي ڄمار ۾ ايڏي وٿي ڪانه پوندي آهي، جيڏي سنڌي ٻوليءَ ۾-"(1) ملڪاڻي صاحب جي اها راءِ گهڻو اڳ جي قائم ڪيل آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته سنڌ اندر انهيءَ سلسلي ۾ ٿيل نيون کوجنائون سندس عالمانا مطالعي مان نه گذريون هجن. اسان جي راءِ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي نثر ۾ ايڏي وٿي ڪانه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪلهوڙن جي زماني جي ڪن سنڌي عالمن جا ڪي لکيل نثر ۾ ڪتاب ملن ٿا، جي اڪثر مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ جي عربي- سنڌي صورتخطيءَ ۾ آهن (2). سنڌي ٻوليءَ جي ادب ۾ اها پهرئين ادبي تحريڪ آهي، جا مذهبي زير اثر آيري ۽ آخر ۾ ترقيءَ تي پهتي. سنڌي ٻوليءَ جو معياري قديم ادب اڪثر ڪري ڪلهوڙن حاڪمن جي دؤر جي پيدائش آهي. مخدوم ابوالحسن ٺٽوي جي سنڌي صورتخطيءَ جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌ جو مذهبي ۽ ديني ادب لکجڻ ۾ آيو.

ڪلهوڙن حاڪمن جي خانه جنگيءَ سبب مددخان پٺاڻ سنڌ ۾ ڪاهي آيو. مددخان پٺاڻ جي غارتگريءَ ۽ ڦاڙيڪاريءَ سنڌ جي علم ادب، تهذيب ۽ عوامي زندگيءَ تي وڏو اثر وڌو ۽ سنڌ ۾ هر طرف کان تباهي ۽ بربادي ڪري ڇڏي هئي. سنڌ جي ٽالپرن اميرن جو اقتدار پڻ مددخان پٺاڻ جي غارتگريءَ جو آخرين نتيجو آهي. ٽالپرن جي دؤر حڪومت ۾ سنڌ جي ڏتڙيل عوام سک جو ساهه کنيو. مدرسا، مڪتب ۽ خانقاهون وري آباد ٿيون، ۽

علم ۽ تهذيب جو دؤر شروع ٿيو. سنڌ جي مڪتبن ۽ مدرسن ۾ ديني علمن سان گڏ سنڌي ٻولي پڙهائڻ جو به ڪم شروع ٿيو. هن دؤر ۾ نظم سان گڏ نثر پڻ باقاعدي وجود ۾ آيو. **سر رچرڊ برٽن** سنڌي ادب جي باري ۾ لکي ٿو ته "سنڌي ادب لاءِ بغير تردد جي چئي سگهجي ٿو ته جنهن وقت اسان هندستان ورتو ته ان وقت ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ايترو ادب ڪونه هو، جيترو سنڌي ٻوليءَ ۾ هو. سنڌي ٻوليءَ جو غالب حصو ترجمن تي مشتمل هو، جي عربيءَ جي مذهبي ڪتابن تان ڪيا ويا آهن. نثر ۾ به اسين مسلمانن جي ذري گهٽ سڀني علمن جا ترجما ڏسون ٿا، جي عربي ۽ فارسيءَ تان ورتا ويا آهن".

آخوند عزيزالله جي زندگيءَ جو احوال:

آخوند عزيزالله سنڌ جي قديم تاريخي شهر مٽياري جو رهاڪو هو. آخوند صاحب سن 1160هه/1746ع ۾ ڄائو هو. آخوند عزيزالله جي والد جو نالو قاضي ميان محمد ذاڪر هو. قاضي صاحب پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ صاحب علم بزرگ هو. آخوند صاحب جا وڏا اصل ۾ ٺٽي نگر جا ويٺل هئا. سندس وڏن جو ڪم درس ۽ تدريس جو هو، ان ڪري آخوند سڏجڻ ۾ آيا. مرحوم محمد صديق ميمڻ، آخوند صاحب کي ذات جو "ميمڻ" ڪري لکيو آهي، جيڪو غلط آهي(3). ميون قاضي احمد صاحب جي چوڻ موجب ته آخوند صاحب جي اصل ذات جي باري ۾ ڪابه خبر نه آهي، پر سندس خاندان "قاضي" ڪري سڏبو آهي ۽ اڄ سوڌو مٽيارين جي شهر ۾ سندن پاڙو قاضي آخوندن جي نالي سان سڏبو اچي. هن گهراڻي مان اڪثر سڀ ئي وڏا عالم، محدث، مفڪر ۽ فقيه ٿي گذريا آهن. آخوند عزيزالله مٽيارين ۾ ابتدائي تعليم، قرآن پاڪ ۽ مروج سنڌي پنهنجي ئي گهر ۾ حاصل ڪئي. ابتدائي تعليم پرائڻ کان پوءِ آخوند صاحب ان زماني جي مشهور عالم مولوي محمد عثمان وٽان ديني تعليم حاصل ڪئي. مخدوم مولوي محمد عثمان مٽيارين جو وڏو جيد عالم ٿي گذريو آهي(4). اهڙيءَ طرح سان آخوند عزيزالله علم حديث، فقه، تفسير، تصوف ۽ معقولات ۾ وڏي مهارت حاصل ڪئي. مخدوم عبدالڪريم مٽيارين وارو سندس همعصر ۽ هم مڪتب هو(5). آخوند عزيزالله لواري شريف(6) جي بزرگن جو مريد هو ۽ کيس روحاني فيض به اتان ئي حاصل ٿيو هو. آخوند صاحب تعليم جي فراغت حاصل ڪرڻ کان پوءِ لواري شريف جي مدرسي ۾ درس ۽ تدريس جو ڪم ڪندو رهيو ۽ پنهنجي حياتيءَ جو گهڻو حصو انهيءَ مشغلي ۾ پورو ڪيائين. آخوند عزيزالله صاحب سن 1240هه/1824ع ۾ هن سراءِ فاني مان رحلت ڪئي. لواري شريف ۾ پنهنجي مرشدن جي پاڙي ۾ مدفن ٿيو. سندس مزار جو هن وقت ڪوبه پتو ڪونه ٿو پوي. سندس پوين مان قاضي ميون احمد حال حيات آهي ۽ نصرپور ۾ مولوي عبدالحق صاحب جي مدرسي ۾ پڙهائيندو آهي(7).

Gul Hayat Institute

آخوند عزيزالله صاحب هڪ وڏو جيد عالم ۽ بزرگ هو. هن ڪيترائي ڪتاب لکيا هوندائين، ليڪن زماني جي دستبرد سبب اڄ انهن جو ڪو به پتو ڪونه ٿو پوي. آخوند صاحب ارڙهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري ٽالپر حاڪمن جي دور ۾ سنڌي نثر ۾ "قرآن پاڪ" جو ترجمو ڪيو. آخوند صاحب جو اهو هڪ وڏو نمايان ڪارنامو آهي. سندس اهو عظيم ڪارنامو، سنڌي ٻوليءَ جي نثري ادب ۾ ٻهرين ڪامياب ادبي تحريڪ آهي. سندس انهيءَ سنڌي نثر جي عبارت کان متاثر ٿي پوءِ جي عالمن پنهنجي لاءِ سنڌي نثر نويسيءَ ۾ راهه اختيار ڪئي.

آخوند عزيزالله جي نثر نويسي:

هن وقت تائين سنڌ جي عالمن ۽ محققن جي نظر ۾ آخوند عزيزالله سنڌي نثر جو "ٻهريون" نثر نگار سمجهيو ويندو هو، حالانڪ آخوند صاحب کان اڳ به ڪلهوڙن جي زماني ۾ ڪي نثر نويس عالم ٿي گذريا آهن(8). اسان جي تحقيق موجب آخوند عزيزالله سنڌي نثر جو "ٻهريون اصلاح ڪندڙ" ۽ صحيح لغوي ۾ عبارت کي ڪنهن حد تائين سنواريندڙ ضرور آهي. سندس اهو ڪارنامو به ڪو ادبي لحاظ کان گهٽ نه آهي.

سنڌي ادب جي تاريخ مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ ڏهين صدي هجريءَ جي پوئين چوٿائيءَ ۾ 'سنڌي زبان' چڱيءَ طرح سان لکي ۽ ڳالهائي ويندي هئي. سنڌيءَ ۾ نظم سان گڏ نثر به هو، جنهن جا سنڌ جي تاريخ ۾ ڪافي نشان ۽ اهڃاڻ ملن ٿا.

(الف) آخوند عزيزالله جي سنڌي ترجمي ۾ غير سنڌي اثر:

ڪلهوڙن جي دور ۾ ٺٽي جي هڪ عالم مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ (سن 1075/1661ع) عربي-سنڌي رسم الخط ايجاد ڪري سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لکڻ جو رواج عام ڪيو. اهو سنڌي رسم الخط ان زماني ۾ سموريءَ سنڌ ۾ مروج ٿيو ۽ عوام خواهه عالمن ۾ ڏاڍو مقبول ٿيو. اڳاٽي زماني جي عالمن جا جيڪي به ڪتاب ملن ٿا، سي اڪثر انهيءَ رسم الخط ۾ ئي تحرير ڪيل آهن.

آخوند عزيزالله انهيءَ دور جي عالمن کان متاثر ٿي، ابوالحسن جي سنڌي صورتخطيءَ ۾ "قرآن پاڪ" جو سنڌي نثر ۾ 'تحت اللفظ' ترجمو ڪيو ۽ حاشيءَ تي قرآن پاڪ جي آيتن جي "شان-نزول" جو به سنڌيءَ نثر ۾ ترجمو ڏنو اٿس. قرآن شريف جي اصلي عربي عبارت جي هيٺان آيتن جو لفظي ترجمو ڏنو آهي، ۽ ان ترجمي جي هيٺان برصغير جي مشهور عالم شاهه ولي الله محدث دهلويءَ جو فارسي ترجمو ڏنو اٿس. اهو فارسي ترجمو پنهنجي سنڌي ترجمي کي سمجهڻ لاءِ ڏنو اٿس. "شان-نزول" وارا سنڌي نثر جا ٽڪرا فارسيءَ ۾ شيخ سعدي شيرازيءَ جي فارسي عبارت جو ترجمو آهن. ان مان اهو چڱيءَ طرح سان ظاهر ٿئي ٿو ته

Gul Hayat Institute

آخوند صاحب کي عربي ۽ فارسيءَ تي وڏو دسترس حاصل هو ۽ ساڳئي وقت پنهنجي مادري ٻوليءَ سنڌيءَ تي بہ ڪامل عبور حاصل هوس(9).

انهيءَ اوائلي دؤر جي سنڌي عالمن تي مذهبي تعليم جو تمام گهڻو اثر هو ۽ سندن تحريرن ۾ پڻ عربي ۽ فارسيءَ جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. سنڌي نثر جو ٻوٽو ڪلهوڙن جي دؤر ۾ آڀري چڪو هو، منجهس گوشا ۽ ٽاريون نڪري چڪيون هيون ۽ ان جو باقاعدي موڙو آخوند عزيزالله جي حصي ۾ آيو. انهيءَ دؤر جي عالمن جي لکيتن ۾ گهڻي قدر عربي ۽ فارسيءَ جي عبارت جو نمونو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. عربي ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ حرف علت ۽ اعرابون جهڙوڪ: زير، زبر، پيش، جزم ۽ شد ڪتب آنديون آهن ۽ سنڌ جي ڏکڻي ۽ چوٽي گهڻي حرف علت کي تنوينن سان تحريري صورت ۾ آندو آهي.

آخوند عزيزالله پنهنجي سنڌي نثر جي عبارت ۾ گهڻي قدر اهو ساڳيو نمونو ۽ طريقو اختيار ڪيو آهي. ان کان سواءِ آخوند صاحب پنهنجي سنڌي عبارت کي عربيءَ ۾ استعمال ٿيندڙ اعرابن سان تحريري صورت ڏني آهي. مثلاً:

(1) ”پَوءِ جيڪُو جهيڙو ڪري توسِ دِينمِيُن پُٺِيان آچڻ يَقِيُنَ جِي. پَوءِ چَوُ آچُو ڪَوُٺِيُو پَٽَ اساهِجا ۽ عَوُرَتون آساهِجيون ۽ ٱهِجِيُون ۽ جِسا اساهِجا پُوءِ لَعِنتَوُن وِجهُوُ ۽ ڪَرِدَنِسُوُن غَضَبُ خدا جُوُ مَٿِٿيِ ڪَوُڙِن. تَحِقِيق تِيِ قُران قِصُّوُ اهِيُ، حَقُ ۽ ناهِ ڪوَ مَعبُودُ مَڪَرُ خدا ۽ تحقيق خُدا غَالِبُ ۽ حڪِمَتَ وارو اهِ پوءِ جيڪڏِهُ ڦِرندا پوءِ تحقيق خدا جاڻندڙُ اهِ سَاڻَ مُفسِدِنِ.“ — (آل عمران 3- قرآن پاڪ ص 84)

(2) شان - نزول جو سنڌي نثر ۾ ترجمو:

”جڏهِ نازل ٿي هِيَ اٰيَتَ تڏهِ حضرت نبي صلي الله عليه وسلم ڪَوُٺايُو نَصرانين کِي تہ آچُوُ عَيال ۽ اولادُ ڪَوُٺي ڪَوُڙن آڻي غَضَبُ ۽ لَعنَتَ وِجهُوُن خُدا جُوُ هِنَ طرفُ حضرت نبي صلي الله عليه وسلمَ پَنجِتَنَ سڳورا ڪَوُٺي حاضر ٿيُو ۽ هِنَ طرف نصاريِ نجران جا آئيا ۽ وَڏِيرنِ نصرانين جي ڊِڃِي پاڻ آڻي مال عيوضُ مَعافِيِ گناهہ جي صُلح سِيُن مُقرر ڪَرِي ڦِري وِئا ۽ حضرت نبي فرمايُوُ جِي لِڪري مُوُنسِ مُقابلو ڪَنِ ها تہ ڪانئي ونجي انڪي ٻاهِ آن مجلس سِيُن جيڻيءَ ڪَوُنَه هِي آنَ منجها.“ — (قرآن پاڪ ص 84)

الهن مٿين ٻنهي عبارتن کي جيڪڏهن غور سان پڙهبو تہ انهيءَ نتيجي تي پهچبو تہ سندس سنڌي عبارت جي طرز عربي نوعيت واري آهي ۽ آخوند صاحب هر ويرو لڄ سنڌي لفظن کي بہ عربي ٻوليءَ واريون اعرابون ڏيئي لکي ويو آهي. انهيءَ ڪري آخوند صاحب جي سنڌي عبارت پڙهڻ ۾ ڏکي ۽ مشڪل لڳي ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهو اعرابن ڏيڻ جو رواج عربي ٻوليءَ جي گهڻي اثر ۽ غلبي ڪري قائم آهي.

(ب) آخوند عزيزالله جي سنڌي لفظن جي بناوت:

سنڌي ٻوليءَ جو رسم الخط جيئن ته عربيءَ سان ايجاد ڪيو ويو هو، ان ڪري ان جو سڌو سنئون اثر ان تي قائم رهيو آهي. آخوند عزيزالله جيئن ته عربي مدرسي جو فارغ التحصيل هو، ان ڪري مٿس عربي صرف نحو جو اثر گهڻو ذهن ۾ اچي ٿو. لفظن جي جوڙجڪ ۽ بناوت، اعرابن ڏيڻ سان عربيءَ واري بڻائي آهي. سنڌي نثر جي عبارت ۾ لفظن جي آوازن لاءِ عربي زبان جون اعرابون استعمال ڪيون آهن. ”نون“ غني وارن ننڍن ۽ ڊگهن آوازن لاءِ ٻه زبرون، ٻه زيرون ۽ ٻيا پيش ڪتب آندا اٿس. ليڪن سندس لفظن جو استعمال ڪالهس اڳ جي نثر لکارن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ آسان نظر اچي ٿو. دراصل هيءُ غير سنڌي طريقو آهي. مثلاً:

(1) ”نون“ غني وارن ڇوٽن ۽ ڊگهن آوازن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ٻه زيرون، ٻه زبرون ۽ ٻن پيشن جي استعمال جو نمونو:

اسٍ = اسين　　سٍ = سان　　خطاءٌ = خطائون

نڪٍ = نڪي　　پيناءٍ = پيتائين　　ڪُتاءٌ = ڪتائون.

(2) ڪي اهڙا لفظ به ڪتب آندا اٿس، جن ۾ ”نون“ ساڪن جي اڳيان ”و“ کي حذف ڪري ويو آهي. مثلاً

مُنٌ = مون　　تُنٌ = تون

(3) ڪن لفظن جي آخر ۾ ”نون“ ساڪن کي اڪثر ڪري حذف ڪيو اٿس. جيئن ته:

جڏه = جڏهن　　تڏه = تڏهن　　ڪڏه = ڪڏهن

(4) ضمير متڪلم واحد جي حالت اضافت ۾ آخوند عزيزالله سنڌي نثر ۾ ان دؤر جي رواج موجب ”مهجو“ لفظ استعمال ڪيو آهي، جو اصل ۾ ”مه“ حالت اضافت آهي. ”جو“ حرف جر ان ۾ ملايو ويو آهي. موجوده سنڌيءَ ۾ ان ۾ ”نون“ غنو وجهي ”منهن“ اچاريو وڃي ٿو. ساڳيءَ طرح ”ته“ ”تهجو“ وغيره پڻ ڪتب آندو اٿس.

(5) ضمير موصول جو استعمال:

آخوند صاحب جي زماني ۾ ”س“ ڦري ”ه“ ۾ تبديل ٿيندو هو، جنهنڪري ”جس“ ڦيرائي ”جه“ ۽ ”تس“ ڦيرائي ”ته“ ۾ ڪتب آندو اٿس. هاڻوڪي سنڌيءَ ۾ اهي لفظ ”جنهن“ ۽ ”تنهن“ ۾ لکجن ٿا. اهي لفظ آخوند صاحب پنهنجي عبارت ۾ جاءِ بجاءِ استعمال ڪيا آهن. دراصل اهي پراڪرت جا اثر آهن.

(6) ضمير استفهام جو استعمال:

ضمير استفهام ”ڪنهن“ جو اصل ۾ ”ڪس“ آهي ۽ اڳئين وقت سنڌيءَ ۾ ”ڪه“ ڪري لکيو ويندو هو. هاڻوڪي تحريري صورت ان لفظ جي ”ڪنهن“ آهي. اهو ساڳيو لفظ ضمير مبهم به ٿيندو آهي. آخوند صاحب ”ڪه“ لفظ نثر ۾ گهڻو ڪم آندو آهي.

Gul Hayat Institute

(7) ضمير متصل جو استعمال:

آخوند صاحب جي سنڌي عبارت ۾ ضمير متصل جا مثال به ملن ٿا(10). جھڙوڪ:

پٽھس = ھن جو پٽ	پٽھم = منھنجو پٽ
پٽھس = ھن جو پيءُ	پٽھم = منھنجو پيءُ
ڪاڏس = ھن ڪاڏو	ڪاڏم = مون ڪاڏو - وغيره

(8) آخوند صاحب پنھنجي نثر جي عبارت ۾ استعمال ڪيل ڪيترن لفظن جي لکڻيءَ ۾ ڪو به فرق قائم ڪري نه سگھيو آھي. مثلاً پ ۽ ڀ کي 'پ' ۾، ٽ. ٺ. ٿ کي 'ت' ۾ لکيو اٿس. ڙ کي وري پن آڀين نقطن سان تحريري صورت ۾ 'ڑ' قائم رکيو اٿس.

(9) ڪيترا اھڙا لفظ به سندس عبارت ۾ ملن ٿا، جن کي ھروڀرو عربي نموني ۾ تحريري صورت ڏني اٿس. مثلاً

اوءِ = اھي	مارؤ = ماريو	ڪرؤ = ڪريو
ڏؤ = ڏيو	مارن = ماڻھن	ڊَجنَ = ڊڄن
آنسِ = ان سان	ھؤا = ھئا	ڏاڍوُ = ڏاڍو
پؤُ = پيءُ	ڪَيْنْ = ڪاڻ	خداسِ = خدا سان - وغيره

(10) ڪيترا اھڙا لفظ ملن ٿا، جي مختلف جاين تي مختلف نموني ۾ تحريري صورت ڏني اٿس. مثلاً

انه = اوھان جو	اھين = اوھين
اماھجو = امان جو	اھجن = اوھان جن
اھجو = اوھان جو	اءِ = اوھين
سيْنْ = سان	پھجو = پنھنجو
انته = اوھان تي - وغيره	

اھڙيءَ طرح سان آخوند صاحب جي سنڌي نثر ۾ ڪھڙيقدر انھيءَ نموني جا ڪيترائي لفظ ملن ٿا، جي صرف ان آڳاٽي زماني ۾ مروج ھئا ۽ انھن جو استعمال ھن وقت سنڌيءَ مان اڪثر گھٽجي ويو آھي. اھوئي مکيه ڪارڻ آھي، جو آخوند عزيزالله جي سنڌي عبارت پڙھڻ ۽ سمجھڻ ۾ ڏاڍي ڏکي ۽ مشڪل لڳي ٿي.

(ج) آخوند عزيزالله جي سنڌي جملن جي جوڙجڪ:

سنڌي ادب جي عالمن ۽ محققن جو رايو آھي ته اوائلي دؤر ۾ سنڌي ادب تي مذھب جو اثر سڀ کان وڌيڪ غالب رھيو آھي. نظم واري ادبي حصي تي ڪھڙيقدر اسلامي تصوف جو اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ اڪثر ڪري انھيءَ قسم جي شاعري انھيءَ مضمون جي دائري ۾

Gul Hayat Institute

ملي ٿي. عرب فاتحن کان اڳ ۾ جا سنڌي ٻولي هن ملڪ ۾ رائج هئي، ان تي عربي ٻوليءَ پنهنجو گهڻو اثر ڇڏيو، جنهن جو اسان اڳ ۾ ئي سٽي ذڪر ڪري آيا آهيون.

سنڌ ۾ عربي حڪومت جي قائم ٿيڻ کان پوءِ اسلامي تعليم ۽ علمن جي اشاعت زورشور سان ٿي. سنڌ ۾ مدرسا ۽ درسگاهون قائم ٿيون. انهن مدرسن ۽ مڪتبن ۾ عالم عربي، فارسي ۽ ديني علمن جو درس ڏيندا هئا. ان جي ڪري هيڪاري به سنڌ تي عربيءَ جو تمام گهڻو ۽ گهاٽو اثر پيو، ۽ سنڌ جي عالمن جي سنڌي عبارت به عربي ٻوليءَ جي عبارت وارو رنگ اختيار ڪيو. اسان انهيءَ سلسلي ۾ سٽي آخوند صاحب جي عبارت جو مثال پيش ڪري آيا آهيون.

انهن مدرسن ۾ جڏهن استاد پنهنجن شاگرن کي سبق ڏيندا هئا ته هو عربي ۽ فارسيءَ جو هوبهو ترجمو عربي نوعيت وارو ڪري سنڌيءَ ۾ پاڙهيندا هئا. انهيءَ ڪري ان اوائلي دؤر جي نثر نگارن جي سنڌي عبارت جي شڪل شباهت عربي ٻوليءَ جي عبارت واري ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سنڌي نثر جي عبارت ۾ جملي جي بيهڪ، جوڙجڪ ۽ بندش موجوده نثر جي آهڙ مبهم، پيچيده ۽ دقيق آهي. جملي ۾ صفت، موصوف، جار ۽ مجرور، مضاف ۽ مضاف اليه ۽ اضافت وغيره جو ڪوبه اصول ۽ قاعدو مقرر ڪين آهي ۽ هرڪو عالم پنهنجي پنهنجي نموني ۽ خيال سان پيو سنڌي عبارت لکندو هو. آخوند عزيزالله صاحب جي سنڌي نثر جي عبارت جو پڻ ساڳيو ئي حال آهي. آخوند صاحب جي سنڌي عبارت ۾ جملا خواهه لفظ اهڙا استعمال ٿيل ملن ٿا، جي سنسڪرت ۽ پراڪرت جي نحوي ۽ صرفي اصولن جي ڪنهن حد تائين قريب آهن. آخوند صاحب جي سنڌي عبارت ان ڪري ئي پڙهڻ ۾ عربي نوعيت واري لڳي ٿي. مثلاً:

(1) ”۽ ڏيو يتيمن کي مال تنجا ۽ م متايو بڇڙو مال پاڪيجو سان موچاري يتيمن جي ۽ م کائو مال تنجا ماڻ مالن آهجن تحقيق ٿيءِ اهِ گناهه وڏو.

(2) غطفانيءَ جو پاڻ مٽري ووڻ ۽ پٽ جڏهن ٿيو چاچي مال پائڻي جو تلف ڪيو ٿئو جڏهن پائڻو بالغ ٿئو ۽ مال گهرڻاءِ چاچي کان تڏهه جواب مال جو ڏناءِ تڏهن الله تعاليٰ آمر ڪيئو ته مال يتيم کي موٽائي ڏئو هن آيه.

(3) ۽ ناهِ چنگائي جي آچو گهرن مئن ڪنا پٺ آلجي پنجيانا احراجي پر چنگو من آهي سو ٻئو ڊڄي خدا کان ۽ آچو گهرن مئن ڪنا درن آلجي منجهه احرام ۽ ڊڄو کان آميده اهِ ته ڇٽندا.

باوجود انهن ڳالهين جي به آخوند صاحب جي ترجمو ڪيل قرآن پاڪ جي سنڌي نثر جي عبارت ڪانئس اڳ جي عالمن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ سڌريل ۽ آسان ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اها نثر جي عبارت آهي، جنهن کي انگريزن جي دؤر ۾ باقاعدي سنڌي نثر جو بنياد ٺهرائي جديد نثر جي عمارت قائم ڪئي وئي. اسان جي ڪن عالمن جو رايو آهي ته ديوان ننديرام انگريزن

جي دؤر ۾ سنڌي نثر لاءِ پاڻ خود لئون رستو ٺاهيو، بلڪ ائين نہ آهي. آخوند صاحب جو سنڌي نثر ان دؤر جي عالمن لاءِ رهنما هو. اسان هت آخوند صاحب ۽ ديوان صاحب جي نثر جو نمونو ڏيون ٿا.

آخوند عزيزالله جو نثر: (1746ع-1824ع):

جَڏَهُ نَبِيُّ ڪَرِيمُ صلي اللهُ عَلَيۡهِ وَسَلَّمَ مَنۡجِهِ ڏِيۡنَهَ آحُدَ جِي مَنۡجِهِ ڪَنَائِيۡ جَبَلَ جِيُ وِيۡنُوُ هُوُ آبُوۡسفيانُ مَٿِيۡ چُوُٽِيۡ جِيۡ وِيۡنَلَنۡ ڪِيۡ ڏِنَاءُ تَڏِهُ آصَحَابَ سڪُوُرا ڍِنا الله تعاليٰ دلاسُوۡ ڏَنَوُنۡ هيۡ.

—(قرآن پاڪ: ص 98)

ديوان ننديرام جو نثر: (1853ع):

جَڏِهِيۡ سَبَقُ يادِ ٿِيُوۡ تَڏهِيۡ پهُراءِ پَنۡجِي هيڪَجِهُڙِيۡ وارِي ڪِيۡ ٻُڌائِيۡ ۽ آنَ جُوۡ پَڻُ ٻُڌِيۡ سُوۡ ڪَوۡ تَہ اِنَ ڪان پِڇِيۡ جو سَبَقُ ياد رَهَنۡدوُ.

—(ماهنامو، پارائو ڪتاب، سبق ٻيو، جملو 20

ورتل سنڌي ادب جي تاريخ: محمدصديق ميمڻ ج 2، ص 7)

انهن مٿين ٻنهي عبارتن کي جيڪڏهن باريڪ بينيءَ سان جاچبو تہ سواءِ ڪن چند ڳالهين جي ٻنهي عبارتون هڪ ٻئي جي لڳ ڀڳ ٿينديون ۽ سواءِ لفظن جي تحريري صورت ۽ لکڻيءَ ۾ فرق آهي، باقي ٻيو سمورو ساڳيو حال هڪ جهڙو آهي.

اشارا ۽ واڌارا

(1) پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: سنڌي نثر جي تاريخ، ص 1.

(2) قريشي حامد علي خانائي: "سنڌي نثر جا ابتدائي اهڃاڻ"، رسالو "مهراڻ"، نمبر 4، سال 1971ع، ص 87.

(3) محمد صديق ميمڻ: سنڌ جي ادبي تاريخ، ج پهريون، ص 2-201.

(4) مخدوم محمد عثمان مٽياروي پنهنجي وقت جو وڏو عالم، فقيه ۽ مفسر قرآن ٿي گذريو آهي. مخدوم صاحب علم حديث ۾ يڪتاءِ دهر هو. مخدوم محمد عثمان نصرپور جي وڏي عالم مخدوم ميان نورمحمد کان تعليم حاصل ڪئي هئي. مخدوم نورمحمد نصرپوري، مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو شاگرد هو. مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي سندس وڏو معاصر هو. سائس مخدوم محمد عثمان جي علمي لوڪ جهوڪ هلندي هئي. مخدوم محمد ابراهيم 'خليل' ٺٽوي پڻ مخدوم محمد عثمان جو همعصر عالم هو.

(5) محمد صديق ميمڻ: سنڌي ادب جي تاريخ، ج پهريون، ص 1-202. مخدوم عبدالڪريم (سن 1261هـ/1845ع) مخدوم محمد عثمان جو پٽ هو. مخدوم صاحب سنڌ جو آخرين محدث هو. "بحرالعلوم" سندس لقب هو. مخدوم ميان محمد، مخدوم محمد يوسف ڪنيارين وارو، مولانا

Gul Hayat Institute

عبدالغني ڪڏهر وارو، قاضي ميان يارمحمد ڪوٽڙي ڪنبير وارو، مخدوم عبدالڪريم لٺڙي، قاضي ميان عبدالرحيم ۽ ميان محمدصديق متياروي بزرگ جا وڏا ناليرا شاگرد ٿي گذريا آهن. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ مخدوم صاحب مڪي شريف هليو ويو، جتي سن 1261هه ۾ هن فاني جهان مان رحلت ڪيائين. (الرحيم سنڌي، مشاهير سنڌ نمبر ص 30 کان 33 تائين).

آخوند عزيزالله صاحب دائري شريف وارن سيدن جي نينگرن سان گڏ مخدوم محمدعثمان متياروي ۽ وٽ پڙهندو هو.

(6) لواري شريف جي بزرگن جو مريد ۽ معتقد هو. انهيءَ سلسلي ۾ وڌيڪ تحقيق ڪري رهيو آهيان.

(7) قاضي ميون احمد صاحب هن وقت 75 ورهين جو پيرسن عالم آهي. نصرپور شهر ۾ ابڙن جي پاڙي ۾ سندس يوناني دواخانو آهي. پاڻ لاثاني حڪيم آهن. انهيءَ پيرسنيءَ ۾ به پاڻ وڏو خوش خلق ۽ علمي بصيرت وارو شخص آهي، ورهين جا ورهيہ نصرپور ۾ مدرسي ”مظهرالحق“ ۾ پڙهائيندو رهيو آهي. نصرپور ۾ جمعي جي نماز جامع مسجد ۾ پاڻ پڙهائيندو آهي. اسان جي سائنس ملاقات ۽ ڪچهري سندس دواخاني ۾ ٿي، پاڻ آخوند عزيزالله جي خاندان جو آخرين علمي چراغ آهي. سندس قول موجب ڪانئس پوءِ سندس گهراڻي جي علمي شمع هميشه لاءِ گل ٿي ويندي. قاضي ميون احمد صاحب آخوند صاحب جو شجرو هيٺينءَ طرح بيان ڪيو، جو اسين هت ڏيون ٿا:

قاضي محمد ذاڪر

قاضي عزيزالله (آخوند) — قاضي ميان لطف الله

صرف ليائين جو اولاد — قاضي محمد شاڪر

مولوي خيرمحمد — قاضي محمد فاضل — محمد عالم — قاضي لطف الله

مولوي قاضي ميون احمد

(8) قريشي حامدعلي خانائي: ”سنڌي نثر جا ابتدائي اهڃاڻ“، رسالو ”مهراڻ“ نمبر 4، سال 1971 ص 80 کان 93 تائين.

(9) محمدصديق ميمڻ: سنڌي ادب جي تاريخ، ج پهريون، ص 2-201.

(10) آخوند صاحب جيئن تہ ٽالپرن جي دؤر جو عالم هو ۽ سنڌ جي ميرن جي گهرو ٻولي سرائڪي هئي، ان ڪري ضمير متصل ۾ ’ع‘ سرائڪي زبان کان متاثر ٿي ڪم آندي آهي. ممڪن آهي تہ ان جو رواج ان وقت ۾ رائج هجي، مثلاً ماءُ=مالهيس=مائهس، پٽ=پٽهيس وغيره.

غلام محمد لاکو

ٿل مير رڪڻ

راجا ڏاهر جي شڪست کان اڳ، جن به گهراڻن سنڌ تي حڪومت ڪئي آهي، تن مان 'راءِ گهراڻي' کي تاريخ جي ورقن ۾ تمام گهڻي اهميت مليل آهي، ڇو ته، ان دؤر ۾ هڪ طرف سڪي ستاءِ سڪاريل ۽ پُرامن سنڌ جو ڏس ملي ٿو، ته ٻئي طرف "ٻڌ ڌرم" لاءِ به اهو عروج جو زمانو ليکيو ويو آهي. هن دور ۾ اروڙ کان وٺي جهرڪن تائين ٿل، اسٽوپا، توڙي ٻڌ ڌرم جون خانقاهون نظر اچن ٿيون، جن جي ياترا لاءِ چيني سياح هوئن سيانگ 642ع ڌاري سنڌ پهتو هو. اسان به هن مقالي جي ياڪين: هلون ٿا "ٿلن" جي دنيا ۾. مير رڪڻ ٿل ڪڏهن ٺهيو؟ ڪنهن ٺهرايو؟ ڇو ٺهيو؟ 20 صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ ٿل ڪهڙي پوزيشن ۾ هو؟ ۽ هن وقت اتي جي حالت ڇا آهي؟

موقعي جو فائدو وٺندي، عربن جي فتح کان اڳ سنڌ جي مذهبي تاريخ جو اپياس ڪندي اسٽوپاز جي اهميت کي به سمجهون ته قدامت کي به. مقالي کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي:

1. ٻڌ ڌرم جو سنڌ سان لاڳاپو.

2. ٿل مير رڪڻ.

ٻڌ ڌرم جو سنڌ سان لاڳاپو.

Gul Hayat Institute

تاريخدانن برهمڻن جي دور جو تعين 1200 ق. م کان 600 ق. م تائين ڪيو آهي. 550 ق. م ڌاري ايران ۾ ڪيانيه خاندان برسر اقتدار آيو، ته اتي آتش پرستيءَ کي گهڻو زور مليو. ان ئي دور ۾ ذات الاهيءَ برهمڻ مان انسان ذات جي نجات لاءِ، گوتم ٻڌ جهڙي اعليٰ هستيءَ ڪي جنم ڏنو، جيڪو 563 ق. م دنيا اندر آيو ۽ 483 ق. م ڌاري، پنهنجو مشن پورو ڪري راهه رباني وٺي رمندو رهيو. برهمڻن جي دور جو خاتمو اتي سمجهڻ لاءِ گهرجي، تاهم سندن ڦهر ۽ ڪلور ڪي قدر ڪم ٿي ويا. عوام لاءِ سندن ڪهڙو خيال هو؟

سندن مذهبي پاليسي ڪهڙي هئي؟ سندن نظر ۾ امير ۽ سرمائيدار جي عزت ڪيتري هئي؟ سو پڙهي يا ٻڌي، حقيقت ۾ لڱ ڪانڊارجيو وڃن.

منوشاستر ٽالي هڪ عالم 900 ق . م. آرين جو مکيه عالم ٿي گذريو آهي. هن جي مذهبي ٿيوري، السائذات تي انيڪ برا اثر ڇڏيا، جيڪي صدين گذرڻ بعد اڄ بہ اسان جي معاشري لاءِ ناسور بڻيل آهن.

(1) آدم جي اولاد کي برهمڻ، کتري، ويش ۽ شودر چئن طبقن ۾ ورهايو ويو. جنهنڪري ذات پات جو فرق پيدا ٿي پيو ۽ هڪ انسان کي ٻئي تي برتري حاصل ٿي ويئي.

(2) برهمڻ ۽ کتري مٿاهين طبقي ۾ شمار ڪيا ويا، باقي ٻن طبقن کي نيچ سڏي، کائنن تعليم توڙي واپار جو حق کسيو ويو.

(3) زرعي زمين امير طبقي لاءِ وقف ڪئي ويئي، جيڪي راجائن کي وقت سر مدد ڪندا هئا ۽ ان جي عيوض غريب هارين (شودرن) کان حيوانن وانگر ڪم وٺندا هئا.

(4) لووارد آرين پهرين شودرن (دراوڙن) کي سپهگيري ۽ هارپ جو حق ڏنو، پر منوءَ جي قانونن کائنن هي حق بہ کسي ورتو. اهي نہ رڳو غلام هئا پر ناپاڪ بہ سڏجڻ لڳا

(5) شودرن کي باقي ٽن طبقن جي سماڄين ۽ تقريبن ۾ شرڪت ڪرڻ بہ منع هئي.

اهڙي نفسا نفسي جي دور ۾، ذات الاهيءَ گوتم ٻڌ جهڙي اتم شخصيت کي جنم ڏنو، جنهن اڇي برهمڻن جي هٺراڌ و قانونن کي رد ڪري انسانن کي برابريءَ جو فلسفو ڏنو. ٻڌ ڌرم نيپال، سري لنڪا، چين، برما، هندستان، ٿائلينڊ وغيره سان گڏ سنڌ تي بہ ڀرپور اثر ڇڏيو. ڪيس سنڌ ۾ ڪڏهن سرڪاري سرپرستي ملي تہ ڪڏهن محرومي بہ نصيب ٿي. راءِ گهراڻي، جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۾ Budhist Kingdom of Sind جي ٽالي سان ياد ڪجي ٿو، ٻڌ ڌرم لاءِ عروج جو زمانو هو، پر جڏهن برهمڻ گهراڻو پاور ۾ آيو تہ ٻڌ ڌرم تيزيءَ سان تباهيءَ ڏي وک وڌائڻ لڳو.

(2) ٻڌمت کان پوءِ (گوتم کان ڏاهر تائين).

ڪن تاريخدانن جو خيال آهي تہ گوتم، 563 ق . م. ۽ ڪن جو رايو آهي تہ 560 ق. م. ۾ جنم ورتو. ان وقت جڏهن برهمڻن خلاف پروهيت طبقي ۾ زهر هو، نيپال جي ڪپل وستو رياست جي ساڪيا راجا سدوڌن جي پٽ سڌارٿ، جو پوءِ گوتم ٻڌ سڏيو ويو، نئون مذهب جاري ڪيو. اهو مذهب برهمڻن لاءِ موت جي مثل ٿي آيو. پوري نندي کنڊ سان گڏ سنڌ بہ ان مذهب کي قبول ڪيو، جيڪو صدين تائين هتي جو عوامي مذهب ٿي رهيو(2). گوتم پنهنجي سر وچي مختلف ملڪن جي ساٿين ۾، پنهنجي مت جو پرچار ڪيو. تاريخ جي ڄاڻن کي اهو چڱو پتو پيو آهي تہ، 'گوتم ٻڌ' پنهنجا پير مبارڪ اسان جي سنڌ ۾ بہ گهمايا آهن. ان ڪري سنڌ ملڪ بہ 'ٻڌمت' جي دائره اثر ۾ شامل ٿي ويو(3).

Gul Hayat Institute

گوتم ٻڌ مخلوق الله کي برابريءَ جي لکاهه سان ڏسڻ جي تلقين ڪئي، ذات پات جي فولادي زنجيرن کي ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏيو، قرباني ۽ پيتا کي غيرضروري ڄاڻايو. هن جي نظرن ۾ نجات حاصل ڪرڻ جو طريقو نفس کي قابو ڪرڻ سان هو.

بدقسمتيءَ سان تاريخ جا ورق اهو ٻڌائڻ کان قاصر آهن ته، گوتم ڪهڙي سال ۾ هتي آيو، پر ان ۾ ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو، ته پنج صديون قبل مسيح جي شروع ڌاري سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم پهچي چڪو هو. ان دؤر ۾ سياسي طور تي سنڌ جي اعليٰ اختياري برهمڻن جي هٿ ۾ هئي. ڪيانيه خاندان جي حاڪم دارا اعظم، 519 ق. م. ڌاري، سنڌ کي به پنهنجي قبضي ۾ آڻي ڇڏيو. هاڻي سنڌ ايران جو ويهون صوبو بڻجي پئي. لازمي آهي ته جتي هندومت ۽ ٻڌمت اڳ ۾ ئي موجود هئا، اتي 'باهه پوڄا' به اچي جاءِ والاري (4). ايرانين جڏهن سڪندر هٿان شڪست کاڌي، تڏهن 325 ق. م. سڪندر پنجاب کان ٿيندو، سنڌو درياءَ رستي سنڌ ۾ داخل ٿي ويو. ان دؤر ۾ ٻڌمت جا ڀڪشو تارڪ الدنيا هئا ۽ اڪثر وقت جهنگلن ۽ جبلن ۾، رياضت ۽ عبادت ڪندي گذاريندا هئا. جڏهن سڪندر ساڻن ملاقات جي خواهش ظاهر ڪئي، تڏهن هنن بادشاهه سان ملڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. اها حالت ڏسي 'برهمڻ' وڃي وٺي چاهيو ۽ عوام ۾، ٻاهرئين ڄڻاهه ڪندڙ خلاف ڪاءُ پيدا ڪرڻ لڳا. نتيجي ۾ سڪندر، وڏي پيماني تي سندن قتل عام ڪرايو ۽ نتيجو اهو نڪتو، جو سنڌ مان برهمڻ جي پاڙ پٽجي ويئي. تنهنڪري سنڌ ۾ ٻڌمت، اڪيلوئي مذهب رهجي ويو(5).

يونانين جي خاتمي تي 'موريا گهراڻي' سنڌ ۾ به اچي پير کوڙيا. هن گهراڻي جو باني 'چندر گپتا' به ٻڌمت جو شيدائي هو؛ تنهنڪري هن مذهب کي پوري لنڊي ڪنڊ ۾ سرپرستي ملي ويئي. هوئنن شيانگ ذڪر ڪري ٿو ته، "آسوڪا جي گروءَ جو نالو سوامي اپگپت هو، سو سنڌ جي جنهن به شهر ۾ آيو هو، تنهن لاءِ آسوڪا حڪم ڪيو ته، اتي گوتم ٻڌ جي پاڪ سنڪ موڪلي وڃي ۽ مٺائڻ لل ٺهرايا وڃن. لڳ ۾ عبادتگاهن لاءِ خانقاهون وغيره به تعمير ڪيون وڃن" (6). ان ريت تاريخ ۾ پهريون ڀيرو سنڌ سياڪيءَ کي به گوتم جي رک مان حصو مليو ۽ هتي به لُلن ٺهڻ جو رواج پيو. راجا آسوڪا پنهنجي دور حڪومت ۾، ڌرم جي واڌ ۽ ياد لاءِ گهڻن کان گهڻو پرچار ڪرايو. هن ٻڌمت جي اصولن جا ڪتبا، اتاهن جبلن ۽ ٽڪرين تي اڪرائي ڇڏيا هئا. اهي فرمان ڪشمير کان ديبل تائين مليا آهن. بقول مولائي شيدائي جي، اهڙا فرمان هاٿوڪي دؤر ۾، سنڌ اندر به مليا آهن، جيڪي بلڪل صحيح ۽ سلامت هئا(7).

مورين جي خاتمي تي جيڪو دؤر آيو، تنهن کي 'يوناني باخترين' جو دؤر تسليم ڪيو ويو آهي. اهو دؤر 180 ق. م ڌاري شروع ٿئي ٿو. ان بابت مسٽر ليمبرڪ جي راءِ آهي، ته سنڌ يونانين جي غلام نه ٿي هئي، نه وري 'سنگا وارن' جي جنهن پيشي مترا کي ماري

مورين جو خاتمو ڪيو هو، بلڪ سنڌ تي ڏيهي شهزادا حڪومت ڪندا هئا، جي سوويدا قبيلي سان تعلق رکندا هئا ۽ مذهبي طور تي ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ هئا(8).

سنڌ وقت به وقت پنهنجي سياسي، اقتصادي ۽ ثقافتي آزادي وڃائي آهي. ان ڪري ئي سنڌ ڪجھ عرصو آزاد رهڻ بعد وري سٿين ۽ پارٿين جي هٿ هيٺ غلام ٿي. تاهم مذهبي طور تي، هتي ڪا به تبديلي آئي نه ٿي ڏسجي ۽ عوام جو مذهب ٻڌ ڌرم ئي رهيو(9).

ان کان پوءِ جي دؤر ۾، 50 کان 550ع تائين: سياسي ميدان تي سنڌ ڪڏهن آزاد رهي، ته ڪڏهن غلام، ڪڏهن ڪشن جي ور چڙهي، ته ڪڏهن هڪ ڀيرو وري سٿين جي هٿ آئي، ڪڏهن ساسانين جي ور چڙهي، ته ڪڏهن گپتا وارن وارو وڃايو. هڪ ڀيرو وري ساسانين جي هٿ هيٺ غلام ٿي، ته مٿان وري 'هن' قبيلن به سنڌ تي قسمت آزمائي ڪئي، نوشيروان سنڌ کي غلام بڻايو، ته هرش جي 'پرياڪر وردن' به سنڌ کي هيسايو ۽ آخر ڇهين صدي عيسوي جي پڇاڙي ۾، راءِ خاندان آزاد سنڌ جو تاج ڳاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. پنجن صدين جي سياسي محاذ کي ڏسڻ بعد اچو ته مذهبي مطالعو به ڪريون. مؤرخن جو خيال آهي، ته اهو پورو عرصو سنڌ ۽ سنڌين جو مذهب 'ٻڌ مت' هو. ڪشن جو دؤر ٻڌ مت لاءِ سٺو سونهن ثابت ٿيو. ٻڌ مت جون ڪجھ اڏاوتون هن دؤر ۾ ڪرايون ويون آهن(10).

راءِ خاندان جا حاڪم (644-550) شريف النفس ۽ سادا سودا هئا. هو عوام منجهان هئا ۽ عوام جو درد رکندڙ هئا. هوئن شيانگ 642ع ڌاري جڏهن هتي آيو ته، سنڌ جي حاڪمن کي سوڊر ٻڌائي ٿو، جيڪي راءِ خاندان وارا هئا. سنڌن مذهب به ٻڌ مت هو. اهوئي سبب آهي، جو تاريخدانن هنن جي حاڪميت کي "سنڌ جي ٻڌ مت بادشاهت" جي نالي سان ياد ڪيو آهي، چيني سياح، سنڌ اندر سوين عبادتگاهن ۽ هزارين ڀادرين جو ذڪر ڪري ٿو. هي زمانو ٻڌ مت جي عروج جو زمانو جنجي ته ڪو به وڌاءُ نه ٿيندو.

سنڌ ۾ چچ حڪومت نهندي ئي برهمڻ کي صدين بعد، ساهه کڻڻ جو وجهه مليو. برهمڻ حڪومت جي، ٻڌ مت ڏانهن بغض ۽ عناد واري پاليسيءَ، گوتم جي مذهب جا سنڌ مان پير کيڙڻ شروع ڪري ڇڏيا. ان ڪري ٻڌ ڌرم جي پوئلڳن، ڌرم جي ۽ پنهنجي بچاءُ لاءِ، برهمڻ خلاف سازشون سٽڻ شروع ڪيون. 712ع ڌاري جڏهن محمد بن قاسم سنڌ جي فتح لاءِ آيو، ته ڪافي 'ٻڌ ڌرم' وارن سندس پرخلوص آجيان ڪئي، نه رڳو ايترو پر تمام گهڻي تعداد ۾، مسلمان ٿيڻ لڳا. ان ڪري سنڌ ۾ ٻڌ مت جو خاتمو ٿي ويو. ان کان علاوه عربن جي هٿان ٻڌ مت وارن جي مذهبي ادارن کي به ڪافي نقصان رسايو ويو(11).

3. اسٽوپاز (ڏٺن) جي اهميت ۽ قدامت:

جيئن مون اڳ ۾ لکيو آهي ته، مذهبي ادارا، ڌرمي اهميت رکڻ سان گڏوگڏ، پنهنجي طور تي مڪمل تاريخ آهن. ان ڪري هن حصي ۾ اهو ڏسبو، ته اسٽوپاز کي ڪيتري اهميت

۽ قدامت ملندڙ آهي. گوتم ٻڌ 563 ق.م ڌنيا اندر آيو ۽ 483 ق.م ۾ پرلوڪ پڌاريو. ساڪ (سٿين) لوڪن جو رواج هو ته، جڏهن به ڪنهن بزرگ جو چالاڻو ٿيندو هو ته هن ڪي ساڙي، سندس هڏن ۽ رک مٿان قبا ٺهرائيندا هئا. جڏهن گوتم چالاڻو ڪيو، ته هن جي سنڪ اٺن ملڪن ۾ تقسيم ڪئي وئي، جن ان مٿان ڏيورا ۽ ٿُل ٺهرايا، جيڪي پوءِ وڏا تيرٿ ليکجڻ ۾ آيا(12). ان ٻهرين ورڇ ۾ سنڌ کي 'خاڪ' جو حصو نه مليو ۽ ظاهر آهي، ته ان وقت ڪنهن به ڏيوري ٺهڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي.

ٻڌ مت وارن جون اڏاوتون ٻيو پيرو، موريا گهراڻي جي حاڪم اسوڪا جي دؤر حڪومت ۾ ٿيون. جيئن مٿي ذڪر آيو آهي، ته سندس سوامي اپگپت سنڌ ۾ ڪافي وقت رهيو ۽ ٻڌ مت جي ڦهلاءُ لاءِ گهڻي جاکوڙ ڪيائين؛ تنهنڪري راجا حڪم ڏنو ته 'خاڪ' جي ٻيهر ورڇ وقت سنڌ کي به جائز حصو ڏنو وڃي. چون ٿا ته راجا اسوڪا اڳ ٺهيل اٺن ڏيورن مان سٽن کي کولڻ جو حڪم ڏنو هو ۽ منجهن رکيل، ٻڌ جي 'خاڪ' کي 84000 نون تعمير ٿيندڙ ٿلن ۾ ورهائڻ جو چيو هو(13). ان ٻئي دؤر جي وقت، "ڪاهوءَ جي دڙي" وارو ٿل ٻهريون پيرو ٺهرايو ويو(14).

ٽيون پيرو اڏاوتون، ڪشن گهراڻي جي راجا ڪانشڪا (78-123 A. 3) واري حڪومت جي دؤر ۾ ڪرايون ويون. راجا هڪ پيري پاڻ پنجاب، ٻهاولپور ۽ سنڌ جي دوري تي آيو. واپسيءَ ۾ حڪم ڏنائين ته، منهنجي دوري جي ياد ۾ مکيه هنڌن تي ٿل ۽ ڏيورا جوڙيا وڃن، جيڪي هن وقت سنڌونديءَ جي پراڻن وهڪرن جي پڙ ۾ زبون حالت ۾ موجود آهن(15). سنڌ ۾ اڪثر ٻڌ مت جون اڏاوتون ان ئي دؤر ۾ ٿيون. سوڊرن جي دڙي واريون ٻڌ مت جون اڏاوتون عيسوي ٻهرين صديءَ ۾ ٿيون. موهن جي دڙي واري 'ٻڌ مت' ليول به 2 صدي عيسويءَ جي معلوم ڪئي وئي آهي. مشاهدي ۽ فن تعمير تي اٺين چئي سگهجي ٿو ته 'ٿل مير رکن' ۽ 'ميرپورخاص' به ان دؤر ۾ ئي اڏيا پيا ٿا ڏسجن(16).

حاصل مطلب ته اهي اڏاوتون، چار صديون قبل مسيح، شروع ٿيون ۽ عيسوي ٻي صديءَ تائين جاري رهيون.

ٿل مير رکن

(1) ٿالو ۽ قدامت.

اصل موضوع تي ايندي، ٻهرين سورس مٽيريل تي به ڪجهه روشني وجهڻ لازمي آهي. سنڌ بابت پهريون تاريخي ڪتاب 'چچ نامه' آهي، جيڪو سومرن جي دؤر ۾ ترجمو ٿي اسان تائين پهتو آهي، ان بعد معصومي ۽ تحفةالڪرام وغيره لکيا ويا. تاهم سيئي ماخذ اسان جي تاريخي خلاءَ کي عربن جي فتوحات، برهمڻن جي مذهبي پاليسي ۽ راءِ خاندان جي حاڪميت تائين پرين ٿا. ان کان اڳ ڇا هو؟ سو ڪنهن به مقامي مؤرخ نه لکيو آهي.

انگريزن سنڌ جي ’قديم تاريخ‘ کي آثارقديمه ذريعي ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي. سال 1922ع تائين سنڌ ۾ جيڪي به کوٽايون ٿيون يا آثارقديمه وارن سروي ڪرائي، تنهن بابت هينري ڪوزنس هڪ جامع ڪتاب ’آثارقديمه سنڌ‘ نالي لکيو، جو پهريون ڀيرو ڪلڪتي مان 1929ع ۾ ڇپيو هو. هي ڪتاب اڄ به سنڌ جي آثارقديمه تي لکڻ وقت بنيادي سورس بڪ جي حيثيت رکي ٿو. اسان جو ’مقالو‘ به جيئن ته آثارقديمه بابت آهي؛ لهاذا منهنجو مدار به زياده تر هن ڪتاب تي آهي.

مون هڪ ماستر کان پڇيو هو ته، هن ٿل تي ’مير رڪن‘ نالو ڇو پيو؟ تڏهن هن چيو ته ’مير رڪن‌الدين‘ هي ٿل ٺهرايو سو مٿس نالو ٿي ’مير رڪڻ‘ پئجي ويو. ان روايت کي ته اسان يڪسر ڏڏي ٿا سگهون؛ پر ڪوزنس لکي ٿو ته، ”نالو ته اهڙو ٿي اٿس جيڪو مسلم راڄ جي ساک ڀيو پري“. پر ان لاءِ ڪابه مستند ثبوت ڪانهي، ته اهو مسلم حاڪم ڪير هو؟ يا ڪڏهن حاڪم هو؟ مرڪزي انڊيا جو حاڪم هو؟ يا سنڌ جو ڪو حوالدار هو؟ آثارقديمه وارن کي موقعي تي نالي بابت جيڪي روايتون مليون آهن سي ڪجهه هن ريت آهن.

(1) ’رڪن‘ مالدار مهاڻيءَ جو نالو آهي.

(2) هڪ بادشاهه هو، جنهن کي پٽ نه هئڻ ڪري، پنهنجي ياد هميشه لاءِ رکڻ واسطي هي يادگار ٺهرائڻو پيو.

(3) مير رڪن هڪ هندو راجا (؟) 600/1230هه ۾ حڪومت ڪندو هو، اڳتي هلي رياست ٽن حصن ۾ ورهائي وئي، ۽ حصا پٽن کي ڏنائين ۽ پاڻ واري حصي ۾ هڪ ٿل ٺهرايائين، جو سندس نالي ’مير رڪن‘ سڏجڻ لڳو(17).

مٿئين بحث مان نالي بابت ڪوبه اطمينان بخش جواب نٿو ملي؛ پر ’چچ نامي‘ جي آڌار تي اهو چئي سگهجي ٿو، ته هتي ”وکر بهار“ نالي ٻڌمت وارن جو مندر هو ۽ غالباً پهرين هي ”ٿل وکر بهار“ جي نالي سان سڏبو هو(18)؛ جو پوءِ قياس آهي ته هتي ڪنهن مسلم زميندار يا جاگيردار جي جاگير هجڻ ڪري ’مير رڪن‘ سڏجڻ لڳو، جو ته هيل تائين هتي جي زمين به ديهه ’مير رڪن‘ سڏجي ٿي.

هينري ڪوزنس پنهنجي ڪتاب جي صفحي 99 ۽ 98 تي ٿل مير رڪن جو ذڪر ڪيو آهي؛ پر قدامت تي خاموش نظر اچي ٿو. تڏهن ’سوڊرن جي ٿل‘ واري موضوع ۾ بحث جي بجاءِ ڪندي چئي ٿو ”مسٽر ڀنڊارڪر جو خيال آهي ته اصلي اسٽوپا ڪانشڪا (پهرين صدي) کان پوءِ جو نه آهي، ان ڪري اسان به هن کي اوائلي عيسائي دؤر جو شمار ڪندي غلط نه ٿينداسون. ته پوءِ هن فرض ڪرڻ ۾ ڪابه هٻڪ نٿي ٿئي ته، ٿل مير رڪن ۽ ٿل مير پورخاص يا ٻئي هڪ قسم جي اڏاوت ۽ سجاوت وارا ٿل جو ساڳئي دؤر جا آهن“(19).

Gul Hayat Institute

هن بحث مان ظاهر ٿيو ته 'ٿل مير رڪن' ڪالشڪا جي دؤر حڪومت ۾ پهرين صدي عيسويءَ ۾ تعمير ٿيو.

(2) ماڳ مڪان ۽ ان جي تاريخ ۾ اهميت:

جنهن علائقي ۾ 'ٿل' واقع آهي، ڇا ان کي به تاريخ ۾ ڪا اهميت آهي؟ جيڪڏهن گهرائي بحث ڪجي، ته شايد ٿل مير رڪن جي اهميت ويتر وڌي وڃي. اڃو ته تاريخ تي نظر ڪريون ۽ واضح ثبوت وٺون ته هن ايريا کي تاريخ ۾ ڪيتري اهميت مليل آهي. هي ٿل نوابشاهه ضلعي جي تعلقي موري ۾ موجود آهي. ● جنهن زمين ۾ ٿل آهي، اها به 'مير رڪن' سڏجي ٿي، ان کان علاوه ڏکڻ موري کي آباد ڪرڻ لاءِ جيڪا برانچ روهڙي ڪئنال مان نڪري ٿي، ان کي به 'ٿل برانچ' سڏجي ٿو ۽ پڻ هن علائقي کي آباد ڪندڙ شاخ کي 'مير رڪن' جو نالو ڏنو ويو آهي. دولتپور کان 8 ميلن ۽ دوڙ کان 12 ميلن تي، 'دولتپور دوڙ' رستي جي ڏکڻ ۾ واقع ٿل وٽ، هن وقت اڪيچار گهر آهن، جيڪي ڪيس گهيري ۾ آئيو، هر سياح لاءِ زحمت بڻايو بيٺا آهن.

جيتري قدر هن علائقي جي تاريخ جو پس منظر آهي ته ان ڇوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته سنڌ ڏيهه جي تاريخ جو مدار گهڻو ڪري "سنڌو" تي ٻڌي رهيو آهي. عربن جي فتح تائين سنڌونديءَ 'ٿل' توڙي 'ساوڙي' جي نزديڪ وهندي هئي، جنهن جي ذريعي فاتح سنڌ، ديبل وڪر بهار تي 'ساوڙي' جي پر ۾ اچي منزل ڪئي هئي. جڏهن 'سنڌو' اروڙ تان منهن مٽيو، ته 20 ميل اولهه ڏي هئي، وچي سيوهڻ سانو ڪيائين.

مجمل التواريخ جي مصنف جو قول آهي ته، قديم وقت ۾ ڪشمير جي راجا 'ساولدي' جي شهر کي سنڌولديءَ جي ڪناري تي بڻايو هو (20). هي ڪشن گهراڻي جو راجا 'ڪالشڪا' هو، جيڪو جڏهن سنڌ جي دوري تي آيو ته، سندس دوري جي ياد ۾ پنجاب، بهاولپور توڙي سنڌ ۾ بدمت جا تعميرات ٿيا، ۽ هي تعميرون سندس موت بعد پوين به هلايون 21. يعني ته شهر "ساوڙي" ۽ "ٿل مير رڪن" بيٺي، ڪشن گهراڻي جي ياد تازي ڪن ٿا.

ڇهين ستين صدي عيسوي ۾ هن علائقي جي سياسي پوزيشن يا انتظامي ونڊورڇ ڪهڙي هئي؟ ان متعلق صاحب چچ نامي (هڪ بهترين اقتباس ڏنو آهي، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو.)

"راءِ سيهرس بن ساهسي راءِ نالي هڪ هندو راجا پنهنجي ملڪ تي چار حڪمران مقرر ڪيا هئا: هڪ برهمڻ آباد، ۽ نيرون ڪوٽ جي قلعي کان وٺي ديبل، لوهاڻو يعني لاکا ۽ سما [ايراضين وارو علائقو] وينڌي سمنڊ تائين هن جي انتظام هيٺ ڏنائين، ٻيو سيوستان جي مرڪزي شهر ۾ ۽ بڌيه، جنڪان، رونجهان، ڪوه پايه، ويندي مڪران جي حد سندس حوالي هئي، ٽيون اسڪلنده ۽ پائيه جي قلعي ۾، جنهن کي تلواڙو ۽ ڇڇپور به چوندا آهن، رهندو

هو، ۽ اتي جي آسپاس وارا ملڪ ديٻو، هلپور تائين سندس تصرف ۾ هئا. چوٿين ڪي ملتان جي شاندار شهر ۾ رهايائين، ۽ سڪه، برهمپور، ڪرور، اشهار، ۽ تاڪيه، ويندي ڪشمير جي حد تائين انهيءَ جي حڪومت هيٺ رکيائين، ۽ پاڻ اروڙ جي تختگاهه ۾ تي ويٺو ۽ ڪردان، ڪيڪانان ۽ برهاس پنهنجي حڪم هيٺ رکندو هو" (22).

مٿين اقتباس مان خبر پئي ٿي ته وسيع 'سنڌ ملڪ' پنجن صوبن ۾ تقسيم هو جن ڪي الور، برهمڻ آباد، سيوهڻ، اسڪلنده (اچ) ۽ ملتان دارالحڪومت هئا. هي سياسي ۽ انتظامي تنظيم راءِ گهراڻي جي هئي، جن ڪي اسان جي تاريخ ۾ 'سنڌ جي قديم بادشاهت' جي نالي سان ياد ڪيو ويو ٿو. تاريخدانن انهيءَ صوبائي ونڊ ورڇ ۾، 'ساولدي' توڙي 'نل مير رکن' کي سيوهڻ جي صوبي ۾ آندو آهي (23). تاريخ جا صفحا شاهد آهن ته، برهمڻ خاندان جي دؤر حڪومت (644-712) ۾ به، مٿين سياسي تنظيم برقرار رکي وئي هئي.

بنو اميه خاندان جي دؤر حڪومت ۾: خليفي وليد بن عبدالملڪ جي زماني ۾، عراق جي وائسراءِ حجاج بن يوسف جي سياسي حڪمت عملي ڪري، محمد بن قاسم کي سنڌ جي فتح لاءِ موڪليو ويو. فاتح سنڌ برهمڻ آباد جي تسخير بعد، اروڙ جي فتح لاءِ جڏهن اتر سنڌ ڏي ڪوچ ڪيو ته، پاڻ واٽ تي ڪيترين منزلون ڪري ٿو. صاحب چچ نامه واٽ تي سندس هڪ منزل جو ذڪر سمن جي شهر ساوندي وٽ به ڪري ٿو. مذڪوره اقتباس پڙهڻ بعد هن علائقي جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي حالتن جي پوري پوري خبر پوي ٿي:

"جڏهن محمد بن قاسم برهمڻ آباد جي بندوبست، ۽ ايرندي. الهندي، گوٺن ۽ پسگردائي جي معاملن مضبوط ڪرڻ کان فارغ ٿيو، تڏهن خميس جي ڏينهن، 3 ماهه محرم سنه 94ھ منزل پئي وچي، ساولديءَ جي پسگردائيءَ ۾ انهيءَ جاءِ تي لٿو هو جنهن کي منهل جون ٿا. اتي هڪ فرحت افزا ڍنڍ ۽ سرسبز چراگاهه هو جنهن کي ڍنڍ وڪربهار چوندا هئا. انهيءَ ڍنڍ جي ڪناري تي منزل ڪيائين، انهيءَ پاسي جا سڀ ماڻهو، شمني ۽ ٻڌ وارا واپاري هئا" (24).

چچ نامي جي مٿين فقري مان اسان کي جاگرافيائي طور تي ٽن ماڳن - ساوندي، منهل ۽ ڍنڍ وڪربهار، مذهبي طور تي ته هتان جا ماڻهو ٻڌمت جا پيرو هئا، ۽ معاشي طرح تي ته هتان جي ماڻهن جو گذر واپار تي هو، معلوم ٿئي ٿو. هتي اسان ٽن جاگرافيائي ماڳن تي ٿورو بحث ڪنداسين.

ساوندي: اسان مٿي چئي چڪا آهيون ته هي شهر ڪانشڪا اڏايو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب چچ نامي ص 511 تي هن شهر کي، تعلقي موري جي موجوده شهر "ساوڙي" سان تشبيهه ڪيو آهي. ڏنو وڃي ته ساونديءَ جي ماڳ تي باقي اختلاف رهي ٿو. مسٽر هينري ڪوزنس به پنهنجي ڪتاب جي ص 59 توڙي پليٽ نمبر 5 ۾، ساوندي کي 'ڏيپر گهالگهري' سان تشبيهه

ڏني آهي: پر حقيقت ۾ ڏيپر گهانگهرو، برهمڻ آباد جو پيو نالو ۽ پڙو المنصوره جو پيو نالو آهي. — اسان چچ نامي واري بيان تي، ”برهمڻ آباد جي انتظام بعد، فاتح سنڌ، اروڙ لاءِ ڪوچ ڪندي، واٽ تي ساوندي ۾ قيام ڪيو هو“: تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي وزن ڏيون ٿا.

منهل؟: چچ نامي جو شارح هن ماڳ متعلق خاموش آهي، تاهم اسان جو خيال آهي ته موري تعلقي جي شهر ”منهڙي“ جو نالو آهي. ساڳئي وقت منهنجي نظر ۾ اهو فقرو يا ته ڪاتب جي سهو ڪري غلط ٿيو آهي يا مترجم جو ڪمال آهي. اسان جي نظر ۾ جملو هن ريت آهي. ”3 محرم سنه 94 بروز خميس منزل پٽي وڃي، منهل جي علائقي ۾ الهيءَ جاءِ تي لٿو، جنهن کي ساوندي چون ٿا. اتي هڪ فرحت افزا ڍنڍ ۽ سرسبز چراگاهه هو، جنهن کي ڍنڍ وڪر بهار چوندا هئا، انهيءَ ڍنڍ جي ڪناري تي منزل ڪيائين“. منهل ’منهڙه‘ تي سگهي ٿو، جو تاريخ جي مختلف دورن ۾ ڦري گهري ”منهڙي“ جي شڪل اختيار ڪري ويو آهي. ممڪن آهي ته منهل ان وقت تعلقي جي حيثيت رکندو هجي ۽ ساوندي ان جو هڪ وسندڙ ۽ ٻهڪندڙ شهر هجي.>

ڍنڍ وڪر بهار: ڊاڪٽر بلوچ صاحب چئي ٿو ته: ساوڙيءَ جو ڳوٺ ’سندو‘ جي هڪ قديم ڍوري جي ڪپ تي ٻڌو ويو هو، جنهن جا نشان ساوڙيءَ جي ڳوٺ لڳ الهندي طرف اڄ تائين موجود آهن. اسان پنهنجي سر جيڪا ڳولا ڦولا ڪئي آهي، تنهن موجب موجوده ”سن“ ۽ ”ساوڙي“ جي وچ ۾ هڪ پراڻو ڍورو يا ڍنڍ اڄ به موجود آهي. ممڪن آهي ته چچ نامي وارو ’ڍنڍ وڪر بهار‘ اهو ئي ڍورو هجي.

مٿئين تاريخي اقتباس تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب هيءَ راءِ ڏني آهي: ”وڪر بهار جي لفظ بهار مان ظاهر آهي، ته هي هڪ ٻڌ جو مندر هو، ممڪن آهي ته ان مندر ڪري ئي ڍنڍ به وڪر بهار سڏبي هجي. ئل مير رکن يقيني طور تي وڪر بهار وارو قديم ٻڌ جو مندر آهي“ (26).

(3) **فن تعمير ۽ همعصر ٿلن سان مقابلو:** سنڌ ۾ پڪي سر جو استعمال نهايت ئي اڳاٽو آهي. موهن جي دڙي ڪان وٺي ٿلن جي تعمير تائين، ۽ المنصوره جي ديوارن ڪان وٺي رني ڪوٽ جي تعمير تائين، رڳو پڪي سر ئي نظر اچي ٿي. ٻڌ ڌرم وارن جي تعميرات ۾ اڪثر ڪري سينگاريل ۽ سهڻيون پڪل سرون نظر اچن ٿيون. ڪچي سر ناهڻ لاءِ ٻهرين چيڪي مٽيءَ جي ڳولا ڪئي ويندي هئي. ان بعد سرون ناهڻ لاءِ جيڪو ڪارب استعمال ٿيندو هو ان جو به ڦولدار هئڻ لازمي هو. هن سڄي ڪم بعد ڪچي سر کي، پڪي ڪرڻ لاءِ ضروري ڪم ڪيو ويندو هو. اهو طريقو سنڌ، پنجاب توڙي سرحد ۾ به ڏٺو ويو آهي. ٻڌ ڌرم وارن جون اڏاوتون: کهڙي خطي جي فن عمارتسازيءَ جو مظهر آهن، ان لاءِ ماهرين جو خيال آهي ته اها طرز اڏاوت ”يوناني ۽ هندستاني“ فن تعمير سان مشابهه آهي (27). جيتريقدر ٿل مير رکن جو تعلق آهي ته ماهرين هي تسليم ڪيو آهي ته هي پڻ ”انڊو-يوناني“ فن جو بهترين مثال آهي (28).

هڪ قدر اڳتي وڌائيندي ڪوزنس لکيو ”ميرپورخاص ٿل کي پنهنجي اڏاوت جو واحد مثال سمجهڻ محض خام خيالي ٿيندي ڇو ته، ساڳئي طرز جي اڏاوت، سرن تي اڪرائي ۽ مورت سازي ان ڳالهه جو مظهر آهن ته ٿل مير رکن، ٿل ڏيپر گهانگهرو، ۽ سوڏرن جو ٿل هڪئي فن تعمير سان مشابهت رکن ٿا“ (30).

سنڌ جي جملي ٿلن جي برابري آثار قديمه وارا اجهو هيئن ٿا ڪن، ”آخر ۾ هي چئبو ته ٿل ميرپورخاص ۽ سنڌ جا جملي ٿل هڪئي نموني جا نهيل آهن ۽ هي ظاهر ڪن ٿا، ته قدامت جي لحاظ کان به هڪئي عمر جا آهن. نقش نگار، سرن جو استعمال، جنرل ڪننگهام پنجاب ۾ به ڏٺو هو، جن تي اکر به لکيل هئا. اهڙئي قسم جا به ٽوٽا مون ٿل مير رکن وٽ به ڏٺا هئا، جن تي به ساڳئي قسم جا اکر لکيل هئا. شورڪوٽ (پنجاب) جي سرن تي لکيل اکرن جي آڌار تي سنڌن زمانو A.D. 319-97 مقرر ڪري سگهجي ٿو(31).

سنڌو ماٿريءَ ۾، ٻڌمت جي جملي اڏاوتن بابت ماهرن لکيو: ”سنڌ جا جاتل سڃاتل ٿل جهڙوڪ ٽنڊي محمدخان جي پرواروٿل، جهڙوڪ ميرپورخاص، ڏيپر گهانگهرو ۽ ٿل مير رکن سنڌوماٿر ۾ هڪ پوري سلسلي جي نشاندهي ڪن ٿا. ان کان به پري ته، بهاولپور (جتي ڪانشڪا جو ڪتبو مليو هو) يا پنجاب ۽ ڪشمير جا ٻڌمت جا آثار بلڪل هڪ سلسلي جي نشاندهي ۽ پٺڀرائي ڪن ٿا (32).

(4) فزيڪل بناوت:

سنڌ جا جملي استوپاز ٻڌمت جا چڱا يادگار آهن، پر آثارقديمه وارن جي نظر ۾ ٿل مير رکن کي تمام گهڻي اهميت مليل آهي. ڪوزنس لکيو:

It is the only Stupa in Sindh, so far as we are at present aware with so complete a towor.

ڪرسچن ايرا جي شروع ۾ نهيل هي بهترين ٿل، 20 صدي تائين ڇو محفوظ رهيو؟ ان لاءِ ڪوزنس کهڙو نه سچ لکيو آهي:

Its material was found very useful by the contractors.

سندس بناوت ڪيئن رٿي ويئي، يا بنياد ڪهڙي نوع جو آهي:

That it had a great square Basement, as at the M. Khass one, which was 66 ft square.

اجا به اڳتي هلي لکي ٿو:

It is a solid cylinderical structure slightly tepering towards the top, about 60 ft high, which is constructed, so for, as acts outward casing is concerned, of excellent burnt brick.

Gul Hayat Institute

ڪتاب جي ترتيب يا ان ڪان ٿورو اڳ ٿل جي ڪهڙي حالت هئي:

What is now left shows 3 bands of decorative pilasters is tiers one above the other; below the surface has all been broken away(33).

ڪوزنس جي ان رمارڪ پڙهڻ بعد، اسان خود ٿل تي وڃڻ ضروري سمجهيو. موقعي تي جيڪي اسان ڏٺو اهوئي لکيو، جنهن مان هن وقت جي ٿل جي پوزيشن معلوم ٿي وڃي ٿي. موقعي تي مشاهدو ڪندي اسان کي خبر پئي ته ماهرن هن ٿل جي تعمير، بنيادي سطح کان علاوه ٽن سهڻن ۽ گچ پلاستر سان اڏيل طبقن تي رکي آهي، جن ۾ لسيون پڪيون سرون ڪتب آيل آهن.●

(1) بنيادي سطح، جيڪا هيٺان کان مٿي اٽڪل 20 فٽ ڪن آهي، سا ٻيرولي طرح مڪمل تباهه ٿي چڪي آهي. ان جي اڏاوت لاءِ سنهيون پڪل سرون استعمال ڪيون ويون آهن. ڪيترن پڪين پنهنجا آساس هتي اچي جوڙيا آهن، شايد ان ڪري جو 20 صديءَ جي سنڌين ڪين وڻن جي واهيري ۾ رهڻ نه ڏنو ۽ هنن به آثارقديمه جي تعميرات کي ماڻهن کان آجو سمجهي، اچي هتي پناهه ورتي آهي. بنيادي سطح جي ليم قطر جو هڪ ڀاڱي چار، ٻيرولي طرح ڀري ۽ پيچي تباهه ٿي ويو آهي.

(2) پهريون طبقو، اٽڪل 20 فٽ مٿي کان شروع ٿئي ٿو، سو پڻ 50 سيڪڙو تباهه ٿي ويو آهي. خاص ڪري اتر کان، ۽ اتر-اولهه ڪنڊ کان مکيه ڪالسون صحيح سلامت آهن. پهرئين طبقي جي اختتام تي پيڙ پنون به سلامت نه رهيو آهي، جنهنڪري ٻئي طبقي سان پهرئين طبقي جي صحيح ڳانڍاپي جي خبر نه ٿي پئجي سگهي.

(3) حقيقي بناوت جو صحيح خاڪو، ٻئين طبقي ۾ ڏسي سگهجي ٿو. هي طبقو 99 سيڪڙو سلامت ۽ جوئن جو تيئن موجود آهي. بناوت ۾ پڪي سر جي استعمال سان گڏ، گچ پلستر لمايان ڪم ڏنو آهي. مکيه ڪالسون، گچ پلستر جي استعمال ڪري نئي ايترو جٽاءُ ڪري سگهيون آهن، جيڪي نئي سچي ٿل جي زينت جو سبب آهن.

(4) مسٽر ڪوزنس جي ڏنل پليٽ نمبر xxix جو صحيح رخ ٻئين طبقي جي اتر-اولهه واري پاسي کان ڏسي سگهجي ٿو، پر ڪنهن به ڦولدار سر جو استعمال نظر نه ٿو اچي؛ جيئن ڪوزنس جو خيال آهي ته، ڪالسون ۽ پيڙ پٽي لاءِ بهترين ۽ ڦولدار سرون استعمال ڪيون ويون هيون. حقيقت هيءَ آهي ته، ان وقت جي ڪاريگرن جي بيمثال رٿا ۽ مهارت ڪري ئي ڪالسن وغيره کي بنا ڪنهن گلن جي سرن جي غير معمولي حسن مليو آهي.

(5) ٻئين طبقي جي اختتام تي، ڪيترائي پيڙ پٽا، جيڪي پڻ بهترين قسم جي ڪالس جو ڏيک ڏين ٿا، ٽئين طبقي سان سنڌس تعلق ظاهر ڪن ٿا.

(6) ٽيون ۽ آخري طبقو، هيٺين پن کان بلڪل هلڪو، مختلف ۽ الڳ ڍنگ تي ٺهيل آهي. سنڌس پاهريون ڪور (ليوو) هن وقت قائم نه رهيو آهي، جو چئي سگهجي ته

ان جي بناوت هيٺين پڻ طبقن جهڙي هئي يا غير معمولي طور تي اوچي هئي. ممڪن آهي ته ٿئين برج جي ٻاهرين ڪور لاءِ خاص قسم جون پڪل سرون (جن تي گوتم جي تصوير هئي) استعمال ٿين ها، جيئن ڪوزنس جو خيال آهي.

(5) کوٽائي، حاصلات ۽ آرڪيالاجي جي لظرن ۾:

انگريزن جي آمد ٿيندي ئي، قديم سنڌ جي تاريخ کي آجاگر ڪرڻ لاءِ، هر طرح سان ڪوششون ٿيڻ لڳيون. فريئر پهريون انگريز آفيسر هو، جنهن ڪراچيءَ لڳ، ٿئين پٿر جي دؤر (Neolithic age) جي قبرن جي لشاندهي ڪري، سنڌ جي 15000 ق.م سالن جي تهذيب جي لشاندهي ڪئي هئي. جان جيڪب جڏهن سنڌ جو قائم مقام ڪمشنر ٿي آيو، ته هن صاحب پڻ، ڪجهه نه ڪجهه سنڌ جي آثارقديمه ڏي ڌيان ڏنو.

ڪوزاس جو خيال آهي ته، جان جيڪب پهريون انگريز آفيسر هو، جنهن ٿل ميررڪن ني خاص ڌيان ڏنو هو. صاحب موصوف هتي ڪجهه کوٽائي به ڪرائي هئي; پر ڪيس ڪارگر شيءِ هٿ نه لڳي.

فريئر ڪمشنر واري عرصي (59-1851)ع ۾، ٿل ميررڪن تي چڱو ڌيان ڏنو ويو. هن صاحب جي صلاحڪار ڪائونسل ۾ مسٽر جيمس گبسن، مسٽر جي. ايچ. ايلس، ايف جي گولڊسمڊ ۽ مسٽر ايم جي شاسٽوئرٽ شامل هئا. هي صاحب هر سال سياري ۾، اندرون سنڌ جي گشت تي ويندو هو ۽ ماڻهن سان ملاقات ۽ وڏيرن جون ملپل دعوتون ڪائيندو هو '34' اهڙي ئي هڪ گشت ۾ فيبروري 1858ع تي، ڪمشنر ۽ سنڌ س ڪائونسل ٿل ميررڪن تي ڪئمپ ڪئي. مسٽر گبسن، جيڪو هن ٿل کي 'رڪن جو ٿل' جي نالي سان ياد ڪري ٿو، سو هن متعلق هيٺين لکي ٿو: 'اسان اڳ ۾ ماڻهو موڪليا، ته پهرين ٿل منجهان سرنگ هڻي وڃي، ته جيئن ڪا 'خاڪ' (RELICS) وغيره مجي، ته ڳولي سگهجي. شام جو آءٌ ڏاڪڻ ذريعي مٿي چڙهيس، ته ڏٺم ته سرنگهه فقط 8 فٽ اندر وئي هئي. ٽن ڏينهن بعد اسان تاريخ 27 فيبروري تي، ٿل تي ڪئمپ ڪئي ۽ رهيل سرنگهه تري تائين هڻائي; پر ڪاهه ڳهربل شيءِ نه لڌي (36).

هينري ڪوزنس کوٽاين جو قطعي ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

(1) هڪ ڪليڪٽر ڪپي هتي ڍير اٿلائيندي، هڪ ٺڪر جو ٿانءُ لڌو هو، جنهن جو پيٽ 12 انچ سس هو، تنهن ۾ ڪنجهي جي ٻارين جو جوڙو پيل هو.

(2) هڪ اريگيشن انجنير، جنهن هتي مٽيءَ جو ڍير کوٽايو، تہ کيس ڪترا اهڙا پڪل سرن جا ٽڪرا مليا هئا، جن تي بڌ جون تصويرون آڪريل هيون، سي هو پاڻ سان کڻائي ويو.

(3) هڪ ايگزيڪيوٽو انجنير کي اوچتو کوٽائي ڪندي، ڪجهه تعداد پڪن ٺوٺن ٽڪرن جو مليو، جن تي گوتم جون تصويرون ٺهيل هيون. ممڪن آهي ته اهي سرون، جيڪي 7 انچ چورس هيون، سي ٿنڀن برج لاءِ گهرايون ويون هجن (36).

ان کان علاوه هتي ڪجهه پڪل سرن جو اهڙو تعداد به مليو هو، جن تي اکر به لکيل هئا، جن مان ظاهر آهي ته سنڌ ۾ ڀورين صديءَ ۾ ئي لکڻ پڙهڻ جو رواج پئجي چڪو هو.

آثار قديمه جي نظرن ۾ ٿل کي ڪهڙي اهميت مليل آهي؟ سا مسٽر ڪوزنس ڪهڙي نه چٽائيءَ سان بيان ڪئي آهي: فندن جي اٿهولد ڪري کوٽاين جو ڪافي ڪم رولي ۾ پيل آهي، جي وڏيڪ کوٽائي ٿئي ته سنڌ جي ٻڌ ڌرم واري دور تي ڪافي روشني پئجي سگهي ٿي. ٿل مير رکن توڙي ڏيپر گهاڱهري جي وڏيڪ کوٽائي ٿيڻ گهرجي، ته جيئن سنڌ تي تحقيق لاءِ وسيع مواد مهيا ٿي سگهي. (37)

ٿل مير رکن کي بچائڻ گهرجي:

ٿل مير رکن يقيناً سنڌو جي ڪنهن ڇاڙ يا ڪناري تي ٺهيو هو، جتي ڪنهن وقت ۾ عاليشان شهر، توڙي ٻڌمت جي عبادتگاهه موجود هئي. عهد قديم جي سنڌ جا سڀ ئي شهر گهڻو ڪري پاڻيءَ جي سهي سان ٻڌا ويا هئا ۽ پوءِ اتان درياهه جي وهڪري مٽڻ ڪري، هميشه لاءِ ويران ٿي ويا. پڪ سان ڪشن گهراڻي وارن ٿل جي اڏاوت ڪنهن وسندڙ شهر ۾ ڪئي هوندي، نه ڪي ويراني ۾، جتي اڄ ڪنگ پيا رڙن. هتان جي مذهبي عبادتگاهه توڙي ٿل جي، مذهبي ۽ تقدس واري اهميت عربن جي هتي پير رکندي ئي ختم ٿي وئي، ڇو ته هتان جي گهڻو ڪري سڀني سمات قبيلن ۽ ٻڌمت جي پوئلڳن اسلام قبول ڪري ورتو هو، پر رهيو کهيو شهر ۽ رونق به سنڌو جي وهڪري مٽڻ ڪري ويندي رهي. ٿل مير رکن دولتپور کان ايندي رستي جي ڏکڻ ۾ اٽڪل $8\frac{1}{2}$ ميلن تي، نهايت اجاڙ حالت ۾، مقامي ڪهرن جي گهيري ۾ اُبل آهي. سنڌين جي پنهنجي تاريخ کان جهالت ۽ بي ڌيانيءَ ڪري، ٿل جي ڪا به اهميت نه رهي آهي، ان ڪري هي روزبروز تباهي ڏي وڌندو وڃي.

ماڳ جي معائني ڪاڻپوءِ اسان ان خيال جا آهيون ته بنيادي سطح (Basement) ۽ ٽيون طبقو، وقت پوڻ ۽ مرمت نه هئڻ ڪري، ڏينهون ڏينهن پُرلدا وڃن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن به وقت سخت بارشن ڪري، ٿل جو مٿيون حصو به هي پولدو، جيڪو سچي بناوت لاءِ تباهيءَ جو سامان هڪيو ڪندو.

ان ڪري آثار قديمه وارن کي، بنيادي سطح ڏي ڀورين ڌيان ڏيڻ گهرجي ۽ پوءِ ٽئين طبقي کي به ٺاهڻو پوندو. ان کان علاوه هڪدم ٿل واري ميدان کي، آباديءَ کان صاف ڪرڻو پوندو! ڪاش اسان جون آهون ۽ دانهون آثار قديمه وارن کي پهچن!

Gul Hayat Institute

حوالا ۽ واڌارا

(1) مولائي شيدائي، تاريخ 'تمدن سنڌ' ص 65-64 سنڌ يونيورسٽي 1959ع.

(2) مولائي شيدائي، 'جنت السنڌ' ص 9-38 س. ا. ب. حيدرآباد 1958ع.

(3) (i) ڀيرومل، 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ص 40 س. ا. ب. حيدرآباد 1972ع. (ii) ڪوزنس، 'آثار قديمه سنڌ' ص 94 ڪراچي آڪسفورڊ 1975ع.

(4) ليمبرڪ، 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' باب 3 ۽ 4 س. ا. ب. حيدرآباد 1973ع.

(5) ڀيرومل، 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ص 43 ۽ 'تمدن سنڌ' ص 107.

(6) (i) ليمبرڪ، 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' ص 104، (ii) ڪوزنس ص 94.

(7) مولائي شيدائي، 'جنت السنڌ' ص 46.

(8) ليمبرڪ 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' ص 106.

نوٽ: ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ آهي تہ 'Menander' جا سڪا، موهن جي دڙي مان مليا آهن، ان ڪري سنڌ کي 'يوناني باخترين' جي تابع سمجهڻ گهرجي.
(See P 10. Sindh-through centuries 1975).

(9) ڀيرومل، 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ص 52.

(10) ليمبرڪ، 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' ص 132.

لوٽ: ٻهرين پنجين صدي عيسويءَ ۾، 'وائٽ هنز' واري دور ۾، برهمڻ کي ورسا هه ڪٽڻ جو موقعو ملي ويو، پر تہ بہ عوام جي اڪثريت جو مذهب ٻڌ ڌرم هو.
(See P 10. Sinbh-through centuries 1975),

(11) ڪوزنس 'آثارقديمه سنڌ' ص 10.

(12) عبدالرحمان سومرو، 'سنڌ جا جهونا شهر' ص 184، امين ڪتاب گهر حيدرآباد 1968ع.

(13) ڪوزنس 'آثارقديمه سنڌ' ص 94 فٽ نوٽ 2.

(14) ڪوزنس 'آثارقديمه سنڌ' ص 96.

(15) ڪوزنس 'آثارقديمه سنڌ' ص 105.

(16) ليمبرڪ 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' ص 132. "The antiquities of Sindh" پيو دفعو ڪراچي مان 1975ع ۾ ڇپيو آهي.

(17) حوالو (13) ص 99.

(18) علي ڪوفي، 'چچ نامه' ص 510.

(19) حوالو (17) ص 105.

ليمبرڪ ئي ميرڪن کي 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' ۾، ڪرنل تعلقي ۾ ڏيکاري ٿو، (P 132) پر هي صحيح نہ آهي. اسان جا مؤرخ وقتي اهابت ٿي معمولي پر زياده اهميت

واريون غلطيون ڪن ٿا، جيئن مولائي، لورمحمه جي قبن ڪي دولتپور ۾ ڏيکاريو آهي (جنت السند ص 528) ۾ قبا، دولتپور کان 7 ميل پري اتر اوپر ڏي آهن.

ڪوزنس ٿل جو وقوع، ٻالديءَ کان 8 ميل، ڏکڻ اولهه ڏي ٻڌايو آهي. ۽ ٻالدي هتان کان 16 ميلن تي ٿيندي. صحيح معنيٰ ۾ ٿل دوڙ کان 12 ميلن ڏاري ۽ دولتپور کان 8 ميل اوپر طرف رستي جي ڏکڻ ۾ واقع آهي. (چچ نامه ص 511)

(20) چچ نامه ص 511 س. ا. ب. حيدرآباد، سال 1966ع.

(21) ڪوزنس 'آثارقديمه سنڌ' ص 105.

(22) حوالو (20) ص 23-21.

(23) ليمبرڪ 'سنڌ مسلم فتح کان اڳ' ص 138.

صحيح معنيٰ ۾ 3 محرم 95هه/28 Sep 7/3 AD (چچ نامه ص 512).

(24) حوالو (20) ص 20-321.

(25) ڊاڪٽر ٻنان 'عربن جي المنصوره واري بادشاهت' ص 78، سنڌالاجي 1974ع. ۽ ان ڏسو ڪتاب ۾ نقشي محل وقوع، "المنصوره المحفوظه ۽ برهمڻ آباد".

(26) حوالو (20) ص 510.

(27) حوالو (21) ص 89.

(28) حوالو (23) ص 132.

(29) حوالو (27).

(30) حوالو (21) ص 96.

(31) حوالو (21) ص 97.

(32) حوالو (21) ص 59.

(33) حوالو (21) ص 98.

76-8-12 تي اسان دوست حاجي امين شاهه سان گڏ، هي آبزرويشن ورتا آهن.

(34) سيٺ لائونمل 'يادگيريون' باب 9، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال 1968ع.

(35) حوالو (21) ص 99-98.

نوٽ: حقيقت هيئن آهي ته ٻوڌين دور جا ٺهيل ٿل، جيڪي ٻهرين صدي ۽ ٻي صديءَ عيسوي ۾ ڪشن گهراڻي تعمير ڪرايا، تن ۾ ڪنهن نه قسم جي خاڪ وغيره موجود نه آهي ۽ نه وري ڪا اهڙي متبرڪ شيءِ رکيل آهي. ٻوڌين دور جا ٿل، محض هڪ گول گنبذ جي ڏيک جهڙا، ڪڙا تڙا برج آهن جيڪي صرف ٻڌمت جي ياد ۾ تعمير ڪيا ويا هئا. ڏسو تفصيل: (W.W. Taru, The 'Greeks in Bactria & India' P135 ft note 3, 2nd edition).

(36) حوالو (35).

(37) حوالو (35) ص 97.

قاسم ٻگهيو

پهاڪو

اسان جو عوامي ادب، جنهن کي لوڪ ادب سڏيون ٿا، اصل ۾ اسان جو قديمي ۽ قيمتي، فطري ۽ بنيادي ادب آهي، جنهن ۾ عوام جي عادتن، حالتن ۽ طبعي طور طريقن جو بيان آهي. انهيءَ جو ابتدائي پس منظر جاچڻ لاءِ جي تاريخ تي نگاهه ڪبي، ته معلوم ٿيندو ته هن ملڪ ۾ سدائين کي ساڳيون حالتون قائم ڪين رهيون آهن. هزارين سالن جي ڊگهي عرصي ۾ هتي ڪئين مختلف اجنبي قومون، هڪ ٻئي پٺيان پنهنجو پنهنجو وارو وڄائيندڙيون پئي آيون آهن. مثلاً: حبشي ۽ حامي، سميري ۽ سامي، آريا ۽ ايراني، يوناني ۽ تواراني، ساڪ ۽ سٿين، پهلوا ۽ پارٿين، ڪوشان ۽ ساساني، عرب ۽ افغاني وغيره، جن مان هرهڪ پنهنجي پنهنجي ايامڪاريءَ ۾، هتي لٿين سيج نوان چلا مانَ چالو ڪري مقامي ماحول ۾ لت نوان تغير پيدا پئي ڪيا آهن. هر ڪنهن فاتح قبيلي، فقط پنهنجي ئي قبائلي مذاق ۽ تمدن کي فوقيت ڏيندي، ان کي ساري جڳ جو معيار پئي بڻايو ۽ ان جي برعڪس هراڳئين ادب ۽ روايت کي پنهنجي شاهي مجلسن مان ڌڪي ٻاهر پئي اڇلايو آهي؛ پر ڪنهن به ڳالهه ۾ جيڪڏهن زنده رهڻ جي ٿوري به صلاحيت موجود آهي ته ان کي بيشڪ بقا آهي (Survival Fitest) انهيءَ اصول تحت ئي هر ڪنهن عهد جي فاتحن جون ڪي رد ڪيل روايتون وري عوام جو اجتماعي آواز بڻجي عوامي ادب جي ڪشڪول ۾ ڪٺي ٿينديون پئي آيون آهن. اهڙي طرح هر گذريل دؤر جو معياري ادب وري ايندڙ هر زماني ۾ ڦري ”لوڪ ادب“ پئي بڻيو آهي. پر اهو قديم ادب (لوڪ ادب جي حيثيت ۾ ئي سهي) بجاءِ فنا ٿيڻ جي وڌيڪ گڏيل ويساج واڪي ويجهندو ۽ بنيادي گنج ۾ پيا گنج گڏيندو پئي آيو آهي. اسان جو فطري ۽ روايتي ادب، انهيءَ ڪري ڪيترن ئي قومن جي گڏيل فڪر ۽ مسلسل جدوجهد جو هڪ مرڪب آهي.

اسان جو لوڪ ادب، عوام جي عادتن ۽ حالتن، طور طريقن، رسمن رواجن، آڻن وڃڻ ۽ وندر ورونهن جو هڪ وسيع ذخيرو آهي، جنهن ۾ اسان جون نسلي خاصيتون ۽ دماغي لياقتون، طبعي لاڙا ۽ نفسياتي رجحان، گذر معاش جا ذريعا، ملڪي ماحول، سياسي نظام ۽ قديم تاريخي آثار مڙيئي موجود آهن. دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ اڄ لوڪ ادب کي قومي حيثيت حاصل آهي؛ پر اسان جي لوڪ ادب کي فقط قصا ڪهاڻيون، اقل نذير، ڪل خوشي،

ڳائڻ وڄائڻ ۽ شادين غمين جون رسمون ٿي تصور ڪيو ويو وڃي. پوءِ ته ٿيو، رڳو اسان جا پهاڪا ئي ڪٿي ڏسو، جيڪي عوامي ادب جو هڪ خاص حصو، بلڪ بنيادي جزُ آهن. پهاڪا، لوڪ ادب ۾ نه رڳو عوام جي زندگيءَ جو آئينو آهن، پر اڳئين جڳ ڪي جاچڻ لاءِ به چڻ ته آرسي آهن، جن ۾ عام حالتن ڪي جاچڻ ڪان پوءِ، گذريل زماني جي تصوير به چٽيءَ طرح چڪاسي سگهجي ٿي.

اسان جي قديم ۽ فطري زبان سنڌي ٻوليءَ جي پهت پچار مان پتو پوي ٿو، ته اها چوڻين ۽ پهاڪن سان ايئن سينگاريل آهي جيئن نيرو آڪاش تارن سان؛ چڻ ڪو شاهي تاج ڪنهن وينجهار ويهي جواهرن سان جڙيو آهي. هن املهه موتين ۽ جواهرن جي حسن جي پچار پوءِ ڪبي. پهرئين هن ڳالهه کي پرکڻ ته پهاڪو خود آهي ڇا؟

پهاڪي لفظ جي معنيٰ: پهاڪو لفظ اصل ۾ آهي "پَهَہَ ـــ ڪيو" يعني ويچار ڪيو ۽ فيصلو ڪيو. جيئن شاهه صاحب چيو آهي، ته:

"پتنگن پَهہ ڪيو، مڙيا مٿي مچ"

پتنگن پهه ڪيو يعني پڪو ارادو ڪيو يا آخري فيصلو ڪيو. عام طرح سان به، پَهہ پچائڻ جي معنيٰ آهي، پُورَ پچائڻ يا خيال پچائڻ، يعني عقل هلائڻ، غور فڪر ۽ ڳڻ ڳوت ڪرڻ، حقيقت ۾ هن لفظ جو بنياد آهيئي "پهه" يعني خيال، رِٿ، جنهن مان ٿيو پهاڪو. جيئن ڏهه، تنهن مان ڏهاڪو، ساڳئي طرح سان ئي ڦهڪو، رولاڪو، ڦٽاڪو ۽ ڌماڪو وغيره به ائين ٺهيا آهن.

دراصل اڳئين جڳ ۾ ڪنهن به ڏاهي، ڪو پيچيدو مسئلو پهي، ان جو ڪو آسان حل ٻڌايو، ته اهو عوام لاءِ پوءِ مشهور پهاڪو بڻجي پيو. مثال: "سولٽي هجي ساڻ، ته ڪڏهه ڳوهي نه ڪري." اهڙي طرح ئي ڪنهن اوکيءَ ويل جي ڇٽن ڇگن ڪڍجي، ڪو منڌل معاملو پاڻ ۾ ويهي پهيو؛ ۽ اتفاق راءِ سان ان جو ڪو دائمي فيصلو ڪري ڇڏيو، ته اهو فيصلو پڻ پوين لاءِ پوءِ مڃيل پهاڪو مقرر ٿي ويو: مثال: "اهو ڪي ڪجي جو اوکي ويل ڪم اچي". تنهنڪري پهاڪي جي معنيٰ آهي. ڳٺيل ڳوپيل ڳالهه، سوچيل سمجهيل نڪتو ۽ توريل تڪيل فيصلو. يعني مڃيل اصول قاعدو يا قانون؛ جنهن ۾ جامع لفظن ۾ ڪا مصلحت ۽ حڪمت، ڪا دانائي، ڪا نصيحت ۽ هدايت هجي. (The Wisdom many and the wit of the one) شاهه صاحب به پهاڪي جي اهائي معنيٰ ورتي آهي؛ سسئي جي واتان هڪ وائيءَ ۾ چوايو اٿس، ته:

"آتڻ ويجهي آڳ ۾، پچنديس پوءِ پهاڪو."

يعني ته اول آتڻ کي ئي ساڙي ختم ڪري، پوءِ جي پاڙي پتيءَ ڪان پهه پچبو، ته ڪوبہ آتڻ ۾ ويهڻ جو ڏس ۽ صلاح ئي ڪونه ڏيندو.

پهاڪي جي قدامت: اهو ته ظاهر آهي ته اهي پهاڪا شاهه صاحب کان گهڻو اڳ هلندڙ هئا.

ٻاڪا ان زماني کان چالو ٿيا آهن جڏهن انسان گڏجي رهڻ شروع ڪيو ۽ گڏجي رهڻ ڪري مسئلا پيدا ٿيا ۽ انسان ذات، پنهنجي معاملن ۽ مسئلن کي سوچڻ ۽ سنوارڻ شروع ڪيو. جيئن ته اهي مسئلا بعضي اڪيلي سر به ڪي سياڻا سنواريندا رهيا، ته بعضي وري باهمي سمجهوتي سان به حل ٿيندا پئي آيا آهن. مثال: ڪنهن عام ماڻهوءَ يا راڄ جي چڱي مڙس ٻي شادي ڪرڻ چاهي هجي ۽ ڪنهن پريي مڙس يا چوياريءَ کان صلاح ورتي هجئين، پوءِ ڪنهن فيصلو ڏيندي يا صلاح ڏيندي چئي ڏنو هجي ته "ٻن ترارن جاءِ، ناهي هڪ مياڻ ۾." اهو ٻن ترارين وارو ٻاڪو شاهه لطيف وري هيئن استعمال ڪيو آهي:

"خودي ۽ خداءِ ڪيئن ماڻيندا من ۾،
ٻن ترارين جاءِ، ڪالهي هڪ مياڻ ۾".

ڪنهن به ٻاڪي لاءِ اڄ پڪ سان چئي نه سگهبو، ته اهو ڪنهن چيو ۽ ڪهڙي زماني ۾ چيو. (حڪيم سقراط، وطائي فقير، شيخ چلي، بيربل، شيخ سعدي ۽ لقمان حڪيم جا نقل ۽ ٽوٽڪا ته گهڻا آهن، پر ڪو به ٻاڪو انهن ڏانهن منسوب نه آهي). چوڻ، هي بالڪل ئي قديم زماني کان چالو ٿيا آهن. سميري زبان جو هڪ ٻاڪو، ٺڪر جي تختيءَ تي لکيل، عراق مان مليو آهي: جيڪو اڄ کان پنج ست هزار سال پراڻو آهي:

The shesh-grain of thirty days did not exist,
The shesh-grain of forty days did not exist,
The small grains, the grain of the cuontain,
The grain of the pure living creatures, did not exist.

هن ٻاڪي ۾ آنَ جي سگهي پچڻ ۽ دير سان پچڻ وارين جنسن (جَوَ ۽ ڪڻڪ؟) جي سڃاڻپ سمجهايل آهي، ڇو ته اهو ٻاڪو ان زماني جو يادگار آهي، جڏهن انسان ذات، اڃا پنهنجي آتم ڏلڌي، يعني آتم ڪيتيءَ جو مَسَ آغاز ڪيو هو: تنهنڪري انسان ذات جي گڏيل فڪر جو مرڪز پڻ پوک هئي. مگر پوک بابت اهڙوئي ٻاڪو سنڌيءَ ۾ به آسريو، ته:

سَٺ ڀڄي سنڙي ۽ سَوُ ڀڄي جِئار،
جي تنهن کان هاري تڪڙو ٿئي، ته لاهن ٻاڙون نهار.

يعني ته ڳاڙهي ڪُنڊي جوار ته سٺن ڏينهن ۾ ئي پچي راس ٿئي: باقي سڌي سنگ واري اڇي جوئر، سا ته سؤ ڏينهن کان به پوءِ لهي. پر جي هاري ان لاءِ آتو ٿئي، ته وڃي لاهن جي ٻاڙن وٽ نسريل سنگ نهاري، (لاهن جي ٻاڙن وٽ قدرتي طرح پاڻ ڪنو ٿيل هولدو آهي، جنهن جي طاقت تي فصل جلدي تيار ٿيندو آهي). ٿي سگهي ٿو ته هي سنڌي ٻاڪو به هن سميري ٻاڪي جوئي ساٿياري هجي! مطلب ته اهي ٻاڪا، هزارن ورهين

جي تجربن جو نتيجو آهن، ۽ ايامن جي آزمائش کان پوءِ وجي، مقبول عام ٿيا آهن ۽ هاڻي ته وجي سَنَدَ جي حيثيت حاصل ڪئي اٿن. شام جي قديم شامي يهودين ته هميشه ئي پهاڪن جي پاڪائي ۽ برڪت کي مذهبي حيثيت سان پئي مڃيو آهي. چاڪاڻ ته اهي عبراني چوڻيون حضرت سليمان عليه‌السلام (973- قبل مسيح) جا حڪيمانه قول آهن، جيڪي سڄي پاهرئين دنيا ۾ "سياڻي سليمان جا سخن" سڏجن ٿا. جڏهن ته انهن ۾ ڪيترا اهڙا پهاڪا به قبول ڪيل آهن، جيڪي حضرت سليمان کان اڳ آر، نيپور ۽ بابل ۾ هلندڙ هئا. سڀ کان پهرين عراق ۾ سميري زبان جي پهاڪن جو مجموعو نيپور شهر ۾ اٽڪل 1834- قبل مسيح ڌاران مليو.

عربي ادب جي تاريخ ته پهاڪن سان ئي شروع ٿئي ٿي، مگر چيني ادب ۾ پهاڪا عيسوي سن کان به گهڻو پوءِ قلمبند ڪيا ويا آهن ۽ اسان جي سنڌي ادب ۾ ته اجا فقط شروعات ٿي رهي آهي. جيتوڻيڪ ڪن اديبن ٿورا گهڻا پهاڪا گڏ ڪري ڇپايا به آهن، پر انهن جي "پاڙ" پڌري ڪيل ڪانهي. انهيءَ جي بجاءِ رڳو هر هڪ پهاڪي جي الڳ الڳ سمجهاڻي ڏني وئي آهي. مطلب ته هي پهاڪا هزارين پيڙهين جو قُل آهن. جيتوڻيڪ هن ڳالهه کان به انڪار ڪونهي، ته زماني جون حالتون، هميشه کان ئي ڦرنديون رهيون آهن، تنهنڪري قديم زماني جا ڪيترائي قبول ڪيل پهاڪا، نين حالتن هيٺ، پنهنجي مڃيل ۽ مستند حيثيت کان هٽندا رهن ٿا. اهڙا مُدي خارج پراڻا پهاڪا، گهٽ استعمال ٿيڻ ڪري آهستي آهستي ڪم ٿيڻ لڳن ٿا؛ ته نون آزمودن سان نڪرندڙ نوان پهاڪا، وري پراڻن پهاڪن جي جاءِ پريندا رهن ٿا؛ اڳي چوندا هئا ته، "عورت ايٽ، مرد ته ڪيٽ". پر هاڻي جيئن ته چرخي ڪتڻ جو رواج هميشه لاءِ ختم ٿي چڪو آهي، تنهنڪري اهو ساڳيو پهاڪو ڦيرائي چون "عورت ته گهر، مرد ته در". تنهنڪري نون ۽ پراڻن پهاڪن جي ساڃاهه ڪرڻ ڪو سولو ڪم ڪونه آهي. پر اهي پهاڪا پراڻا هجن توڙي نوان، حڪيمانه قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن، هڪڙي طرف ته هي عوامي زندگيءَ جو آئينو آهن؛ جن ۾ جهولي جڳ جون جهلڪيون به موجود آهن، ته عام تهذيب ۽ تمدن جي تصوير به تمام چٽيءَ طرح سان چٽيل آهي. وري ٻئي طرف، هي بامقصد، ۽ پُرمعنيٰ پڻ آهن، جن ۾ هر قدم تي ڪا نه ڪا هدايت ۽ رهبري به موجود آهي:

پلئي پڪ پرم جي، شال اُهي وجي شان،
الله ڏني ايمان، ته ڪوڙا ڏيئي ڪذارجي.

جيئن ته هي انسان ذات جي ڪيترين ئي لاڳيتين پيڙهين جي سوچ ويچار جو ثمرُ ۽ ايامن جي غور و فڪر جو گويا نچوڙيل عرق ۽ انساني عقل جو چڪايل جوهر آهن، تنهنڪري هر پهاڪو، چڻ ته سڄي قوم جو ئي گڏيل فيصلو آهي. انهيءَ ڪري ئي هن جي

دائمي حيثيت ۾ گويا لوھ تي ليڪو آھي: يا ھيئن ڪٿي چئجي، تہ چڻ انسانذات جو اڻ لکيل آئين، (Flixible Constitution) زباني قانون ۽ فطري دستور آھي. سو بہ اھڙو آئين آھي، جو منڍ کان وٺي اڄ تائين پنهنجي موجوده صورت تي ٽڪ. سو ڳالھين جي ھڪ ڳالھہ، تہ ھي ڏاھپ جو دفتر (Wisdom Literature) آھي، جنھن ۾ انسانذات جي حڪمت عمليءَ جا عجيب اھڃاڻ آھن.

پهاڪا ۽ شاعري: پهاڪن جي ھٿ پچار مان ھڪ اھم نڪتو نروار ٿئي ٿو جو پڻ سوچڻ جي لائق آھي، سو ھي تہ پھرين ڳالھہ ۾ اھوئي پھہ آھي جنھن کي جيڪر جديد شاعريءَ وارو "شعور" چئجي. پهاڪا الھيءَ ڪري قديم شاعري ۽ بنيادي يا سگهڙپائي جو بہ سھڻو نمونو آھن. ھي پهاڪا، لکت جي شروعات کان بہ گھڻو اڳ چالو ٿي چڪا ھئا. اڳئين زماني ۾، تعليم جو عام طريقو بہ، رڳو زباني طرح ياد ڪرائڻ وارو ئي ھلندڙ ھو. مھاتما گوتم ٻڌ جا ٻوڌيڪ اھم نڪتا ورجائيندي ۽ دھرائيندي، الھن کي ھروقت پنهنجي لئي ۾ لوندا ۽ جھيل سان جهونگاريندا ھئا، الھيءَ لاءِ تہ اھي آسانيءَ سان ذھن نشين ٿي وڃن. اھڙين ئي تنوارن مان ترتيب وٺندي، سريلامت ۽ ڳيا آمرندا آيا، جيڪي پالي پاٺ جي پڪشن جو ورد بڻيا.

قبائلي پيشوا توڙي خاندان جا بزرگ پنهنجن پوين کي پنهنجو موروثي علم ۽ سندن ذاتي آزمودا يا ڪي خاص ھدايتون، اھڙين ئي موزون چوڻين ۾ برزبان ياد ڪرائيندا ھئا. اھڙي ضرورت جي مدنظر ھي پهاڪا بلڪل ئي مختصر، مائيدار ۽ موزون لفظن ۾ ٻوتل آھن، الھيءَ ڪري تہ ياد ڪرائڻ ۾ سھنجائي ٿئي. گھڻو ڪري تہ سيني پهاڪن ۾ قافيو آھي ئي آھي ۽ ڪيترا تہ ٺھيل ئي وزن تي آھن: جيڪي ويچاريون وڏيون تہ وڏيءَ ڀار ۽ جھيل سان، جھولا ئي چوليديون آھن:

ابي چاڙھي، ادي چاڙھي،
مون نہ چاڙھي، ڪنھن نہ چاڙھي.

انسائيڪلوپيڊيا ۾ تہ پهاڪن جي بيھڪ ۽ بناوت يا ھيئت (From) کي خاص اھميت ڏنل آھي. وڏي ڳالھہ قصن ڪھاڻين ۾ بہ ڪيترائي پهاڪا وڏن ۽ خاص واقعن جون يادگار چوڻيون "ڳاھن" طور ڳايل آھن. خانہ بدوشيءَ واري شڪاري دؤر ۾، "مريءَ مگ تر ماريو، واڌو ڏسي وار". ھن ھڪڙي جملي ۾ 'مگ تر' ۽ 'مريءَ' جو مشھور داستان سربستو ئي سمايل آھي. ساڳي طرح دودي سومري جڏھن چنيسر جي حق ۾ حڪومت ڇڏڻ جو ارادو ڪيو، تڏھن درباري دانائن مسئلو ٻھي ڪيس فيصلو ڏنو تہ: "راج نہ ڏجن مڱيا، مڱيا ڏجن ڏاند". ويچاري ڏومڻ سوناري جي پٽ جڏھن راجا دلوراءِ جي ڌيءُ راجڪماري سھائي سان نينھن لاتو، تڏھن ٻٽس ڪيس سيائن جو "سخن" ياد ڏياريو تہ:

”آڪُ نہ ڪجي ڏلڏو، سَپُ نہ ڪاڻجي ماھ،
اَت نہ لائجي نينهڙو، جت تُنشي جيءَ وڃاھ“.

ڏومڻ سولاري واري اَڪاڻيءَ ۾ هي مشهور ”ڳاھ“ ٻہ آلاپيندا آهن تہ:

سچ تہ بيٺو لِچ، ادا ڙي ڪارو منهن ڪُٽي ڪوڙ،
سچن مِلندو سچ سگهو ۽ ڪوڙن پوندي ڏوڙ“.

حقيقت ۾ هي لاجواب پهاڪو آهي، پر اَڪاڻيءَ ۾ ڳاھ والگر جهونگاربو آهي. اهڙيءَ طرح گذريل زماني جي ڪن وڏن واقعن جون يادگار چوڻيون ٻہ آهن تہ، ”سپ نہ ماري، سپ جو سراپ ماري“ موکي متارن جي اَڪاڻيءَ جو هي مرڪزي اڪنو آهي.

اچا ٻہ جيڪڏهن اسين جاچي ڏسنداسين تہ ڪن شاعرن جي ڪلام جون ڪي تڪون ۽ سِٽون اچ بہ پهاڪن طور پيون ڪم اچن! اگرچہ اهي پهاڪا اڳي لِي هلندڙ هولدا ۽ پوءِ جي شاعرن وري، ساڳيا ئي پهاڪا ٿئين سر ويهي پنهنجي ڪلام الدر جڙيا آهن. جيئن شاھ صاحب جو هي بيت:

”سِڪ نـاهـي سُٿري، ڪـڻ پـروڙي پير،
ڪُسڻ ڏاران ڪير، ڪـري سـڌ سِڪڻ جي.

هن بيت جي اهرئين سٽ عام طور تي پهاڪو ٿي استعمال ٿيندي آهي. جڏهن تہ اها پڪ آهي تہ پهاڪا شاھ صاحب کان گهڻو اڳ ئي هلندڙ هئا. معنيٰ تہ ان پهاڪي کي شاھ صاحب پوءِ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪم آندو آهي. اهڙي نموني شاھ صاحب پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيترائي اڳ رائج ٿيل پهاڪا، جيئن جو تيئن ڪم آندا آهن:

اڪـ الـتـي ڏار، ونءُ الـتـو عـام سـيـن،
جـي لهوارو لـوڪ وهي، تـون اوچو وھ اوپار،
منجهان نـوچ لهار، پـر سـيـرو پـريـنءَ ڏي.

جـو پـنـي پـرائـو نـہ ٿـئـي، وکـر سـو وهاءِ،
ويـچـيـندي ولايـت ۾، ذرو نـہ ٿـئـي ضـاعِ،
سـا ڪـا هـڙ هـلاءِ، اُڳـهـہ جنهن جـي آلهين.

يا وري خليفي نبي بخش ”قاسم“ (لغاري) ٻڻ ڪيترا مروج پهاڪا پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪم آندا آهن:

جـئـي پـڪـا اوڏڙا، سـيـڻ ڪجن سيهي.
ـ الخ

سائين ڪبيرشاهه ٻيلي واري جرن ته ڪيترين ئي حڪمت ڀريون حڪايتون اهڙن ئي حڪيمائن قولن جي جڙاءَ سان جڙيون آهن. هيٺين ڪلام جي هرهڪ سٽ پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل پهاڪو آهي:

نصيحت تنهن نادان کي ڪري ڪين اثر
ڪلر سان ڪين ٿئي توڙي جام پيارينس جر
شيدي گورو نه ٿئي توڙي مهٽي لاهينس مر
آڪُ اَسون نه ٿئي توڙي ڦٽي ڪيڏي ڦرُ
ڪتو چاڙهين ڪنپ تي ته ٻه مور نه چڙهي مر
مرون ڏارائين ميٺهن کي ته ٻه سنڌو سوڙ ڦر
ڪٽڪ ڪارائين ڪتي کي ته ٻه ڪيس چني سين چر
ٻر پنهنجو نه ٿئي توڙي لٿي ڏئينس گهر
ڪميڻو اشراف نه ٿئي توڙي دليون هجي دلبر
ڪنهن کان ڏوران ٻيڻو ڏَر، جنهن کان پوءِ
لڳي پيشمان ٿين"

نه صرف ايترو ته رڳو اڳئين دؤر جي ڪلاسيڪي شاعرن ئي پهاڪن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جيئن جو تيئن ڪم آندو آهي، پر موجوده دؤر جي وڏن ۽ جديد شاعرن به پهاڪن کي استعمال ڪري انهن جي موسيقيءَ مان حظ حاصل ڪيو آهي. شيخ اياز جي ٻن مختلف وائين مان ٻه بند ڏجن ٿا، جن ۾ پهاڪن جو استعمال نهايت ئي خوبصورت ۽ نئين انداز سان ڪيو ويو آهي.

ڪنڊيءَ نه مگري، ٻير نه پلڙو
سائو نه سلڙو

چالڪون نه چيلڙا
مارو اڪيلڙا
مارو اڪيلڙا
الخ

وڻهه نه ونگي تڪ سان
چپن لائي چٽَن.
اج چا ڪان ڪاهائتي؟
الخ

اهڙي ئي نموني سنڌ جي ٻين جديد شاعرن به پهاڪن کي سنڌن شاعريءَ ۾ ائين جڙيو آهي جيئن منڊيءَ ٽڪ.

Gul Hayat Institute

اکڻو کانو کچ
ٻليون ٻولائي کانچ ۾
جي تون چولدين سچ.

اڳئين وقت ۾ ته اهي ڀاڪا ئي هئا، جن حياتيءَ جي هر وهنوار، چيڙي لبيري، ڏيتي ليتي، آچار ويچار ۽ لياڻ لبيري ۾، وڏي واهر ٿي ڪئي آهي: ”تڏي آئي تنگ نه ٿجي، توڙي هجن وير هزار.“ انهيءَ ڪري عوام جا اڳواڻ ۽ وقت جا سڄاڻ ته سدائين انهن کي عوام جي ڀلي خاطر، سنئين دڳ لائڻ لاءِ، پنهنجي تنوارن ۽ جهونگارن ۾ جيئرو رکندا ٿي آيا آهن. مثال طور:

پـلـي ٻـڪ پـرم جي، شال نـه وڃي شان،
الله ڏئي ايمان، تـه گوڏا ڏيئـي گذارجي

پر جڏهن کان جابر ۽ ظالم بادشاهن جو دؤر چالو ٿيو ته الهن وري پنهنجي مطلب جا قاعدا لڪائي ماڻهن تي مڙهڻ چالو ڪيا ۽ عوام جا اڳواڻ ۽ سماجي سڄاڻ ٻه ڏچي ٿڏا ماڻا ٿي رهيا، ته ڀاڪن جي ٻچار ٻـ ٿري وئي، تان جو ڀاڪن جـي ٻچار ۽ انهن جـي گولج ۽ غناء ٻڻ، ٻجهي ۽ ٻنجي منجمد ٻجي وئي. انهن جو آلاپ ۽ سر هميشه ئي لاءِ فنا ٿي چڪو ۽ هاڻي هيءَ ختم ٿيل زماني جـي شاعري آهي، جيڪا جڻ تـه جمي پٿر ٿي (Fossile Poetry) بنجي چڪي آهي. سا الهيءَ پٿر ٿيڻ واري حالت ۾ ئي اڄا يادگار طور باقي آهي.

ڀاڪن ۾ حڪمت: هي ڀاڪا، السانذات جي ڪيترن ئي سلسليوار پيڙهين ۽ ايامن جي لاڳيتي غور و فڪر ۽ سوچ ويچار جو ثمر، جڻ تـه اڇوڙيل عرق ۽ چٽيل جوهر آهن. بهرحال اسين چئي چئي تـي ڳالهه ڳالهه تـي ڪولـ ڪو ڀاڪو، ڳالهه کـي ٺيڪ پرائڻ لاءِ، پنهنجو مطلب چٽو ڪري سمجهائڻ واسطي، ڪنهن نڪتي جي وضاحت خاطر، يـا سچي ڳالهه جـي ثابتيءَ ۽ سند طور پيش ڪندا آهيون. پيڪن ڀاڪن کـي ”گفتگو جـا تـيـز هٿيار“ (Edged tools of Speech) ڪري سڏيو آهي. مثال طور ڪنهن ماڻهوءَ کـي کهڻو اولاد آهي ۽ وڏا ٿـي سڀ نااهل ۽ بيڪار ثابت ٿـا ٿين ۽ پنهنجي پيدا ٿيڻ کي ئي ماءُ پيءُ جـي غلطي ٿا سمجهن: تـه جيڪر هو نـه ڄمن ها، نـه ڏکيا ڏينهن ڏسن ها. ان تي ڪنهن سياڻي ڪيڏو نـه نهڪندڙ اکتو بيان ڪيو آهـي. ”ماءُ ڄڻيندي پٿرا، پاڳـ نه ڏيندي ولد“ يا وري ڪو ماڻهو پيٽ جي دوزخ کي ڀرڻ لاءِ ليچ کان نيچ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي تـه اهڙي موقعي تي ڪنهن سياڻي جو هي سخن پنهنجو مٽ پاڻ آهي. ”ٻڪ ٻجڙو تول، داناءَ ديوانا ڪري.“ ڀاڪا سنڌ جـي عوامي زلدگيءَ جو آئينو آهن، جن ۾ سنڌ جي عوام جون اسلي خاصيتون ۽ دماغي لياقتون، سندن طبعي لاڙا ۽ فطري رجحان، ملڪي ماحول ۽ راڄنيتي وايومنڊل (سياسي نظام) گذرمعاش جـا طور طريقا ۽ قديم تاريخي اهڃاڻ آهن، مطلب تـه هنن ۾ سنڌي

معاشري جي تمدن ۽ تهذيب جي تصوير چٽيءَ طرح سان چٽيل آهي. ڀاڪا پراڻا هجن توڙي لوان، سيئي معنيٰ خيز ۽ ٻرمقصد آهن. هي عاقلن جا قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن:

ڏاتار آت مگٿا، سٿر آت هنس،
راجا آت رهاٿيون، مورک آت ٻحث.

هي قديم زماني جي انساني حڪمت عمليءَ جا عجيب اهڃاڻ آهن، جن تي هراڻي زماني جي بنيادي فلاسافي توڙي جديد فلسفي جو بنياد رکيل آهي.

هي ڀاڪا چڱن جون چوڻيون آهن، جن ۾ اوس چڱائي آهي ۽ جو چڱا چون سو سچجي، اهائي صحيح حڪمت عملي آهي. چين ۾ ڪنفيوشس جا قول ۽ هند ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جا گفتا وڏي اهميت رکن ٿا.

ٻبلوگرافي

(1) History of 'Man Kind' By Sir Leonord woolly, Unesco 1963.

(2) Encyclopedia of Birtinica.

(3) Encyclopedia of America.

(4) Encycloyedia of Ethic and Religion.

(5) شاهہ جو رسالو: علامہ آء. آء. قاضي، سنڌي ادبي بورڊ.

(6) خليفي نبي بخش جو رسالو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ.

(7) پيلاين جا ٻول: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد.

(8) ٽماهي مهراڻ 1-4، 1968ع پراڪرتي شاعري ۽ قديم سنڌ: پروفيسر محرم خان.

Gul Hayat Institute

گل محمد کتري

ڏرتيءَ جي ڪئنواس تي-۱

سنڌ جي سونهن ڪراچي شهر ۾ ڄاول آهيان. ڏاڏاڻا يا پڙڏاڏاڻا ٺٽي جا هئا ته وري ناناڻا ميرپور ساڪري جا. ابتدائي تعليم ڪتاب ۾ ورتم. ۽ ابتدائي سنڌي تعليم هندن جي اسڪول "ڪڪري گرائونڊ جي سامهون مٽي در" ڪراچيءَ ۾ ورتم؛ ۽ انگريزي ۽ اردو تعليم هارون ڪاليج ۽ گورنمينٽ اسڪول کياماڙي ڪراچيءَ ۾ حاصل ڪيم.

مونکي ڊرائنگ جو يا ائين ڪٿي چئجي ته "فنِ مصوريءَ" جو ڏاڍو شوق هو. اسان جي وقت ۾، جيئن اڄ تعليم مروج آهي، ڪانه هئي. سچو ڏينهن اسڪول جي زندگي تعليمي ماحول ڏانهن متاثر ڪندڙ هئي. آٺين ڪلاس پڙهندا هئاسون. چوٿين سنڌيءَ ڪلاس انگريزيءَ ۾ ڊرائينگ جو ڪورس لازمي هوندو هو. مون کي جيئن ته ننڍپڻ کان شوق هو، آئون هميشه ڊرائينگ ۾ اول ايندو هئس. مذهبي پار هئڻ جي حيثيت ۾ والدين جو خيال هو ته اسان جو هي پار بوتا (تصويرون) نہ ناهي. جڏهن ته منهنجو خاندان ـ والد صاحب ۽ وڏو ڀاءُ ڪراچي شهر ۾ ماهر واڍا هئا ۽ استادن سان هئا. اهي (آرناميٽ) Ornoment نقشيءَ جو ڪم ڏاڍو نفيس ۽ سهڻو "ڪاٺي" تي آڪر ڪندا هئا. مطلب ته نقاشي، تعميرات ۽ چِٽَ جو ڪم خانداني طور ورثي ۾ مليل هو؛ ڇاڪاڻ ته انهن اهڙن ڪمن ۾ بنياد ڊرائينگ هئي. اهو ئي سبب هو، جو اڳتي هلي منهنجي فني دنيا لاءِ ڪارآمد ٿيو. نقاشيءَ جي آڪر جو ڪم اڄ به مروج آهي، ۽ منهنجو ننڍو ڀاءُ علي محمد ان ڪم جو ماهر استاد آهي ۽ ڪم ڪندو رهندو آهي. ڊرائينگ ۾ سنڌس استاد جو شرف مون کي حاصل آهي.

جڏهن مون چوٿين انگريزيءَ ۾ پير پاتو، منهنجو لاڙو مصوريءَ ڏانهن شدت اختيار ڪندو ويو. انهن ڏينهن ۾ منهنجو ننڍو ڀاءُ مرحوم محمد موسيٰ چِٽَ جي ڪم جو اعليٰ ڪاريگر هو. ڪپڙي جي جرمني رنگن جو ته ماهر استاد هو. سندس ڪارخانو ڪاغذي بازار کارادر ۾ چار ماڙ عمارت ۾ هو. زندگيءَ ساڻس وفا ڪانہ ڪئي، ٽيهن سالن جو نوجوان اسان کان هميشه جي لاءِ موڪلائي ويو. منهنجو سوٽ محمد حسن پينٽنگ جي ڪم ۾ ڪمرشل طور ماهر استاد هو ۽ هُن کي هندو فنڪار جيءَ ۾ جايون ڏيندا هئا. هُن جي زندگيءَ ۾

وفا ڪال ڪئي ۽ ڀرپور جوانيءَ ۾ اسان کان موڪلائي ويو. منهنجو وڏو ڀاءُ مرحوم خميسو خان اڏاوت جو سهڻو ڪم ڪندو هو. سندس شاگرد اڄ به موجود آهن.

فني چاهه وڌڻ ڪري منهنجو لاڙو فن مصوري ڏانهن ايترو ته ٿي ويو، جو آءٌ اسڪول کولهه ويندو هوس؛ پر ڪراچيءَ جي اعليٰ فنڪارن جي دڪانن تي يا اسٽوڊيوز جي ٻاهر سڄو ڏينهن ويهي ڪم ڏسندو هوس. آهي گهڻو ڪري هندو، سک ۽ مرهٽا هوندا هئا. ڪي ته منهنجي چريءَ چاهه کي ڏسي پيار ۾ وهاري ڪم ڏيکاريندا هئا. آئون آهن کي ڪم ڪندي ڏسندو هوس ۽ گهر اچي پاڻ به ائين ڪا نه ڪا تصوير ٺاهيندو هوس. انهن ۾ هڪ 'پارڪر' ناالي مرهٽو هو، پيو سئنيما پوسٽر ٺاهڻ ۾ ماهر اُستاد 'رميش' هو، وري ڊزائن ۾ 'نارائڻ داس' ۽ 'ڇيتو' هوندا هئا. آنهن مان ڪن مون کي صلاح ڏني ته تون جيڪر استاد چرن جيت سنگهه وردي 'مصورِ هند' وٽ وڃي سکيا حاصل ڪرين ته سٺو ٿيندو، ڇو ته آنسي باقاعدي فني سکيا جو مرڪز آهي ۽ جملي فن سيکاريا وڃن ٿا.

آئون به ٽي مهينا لاڳيتو آتي وڃي ويهي ڪري اُستاد کي ڪم ڪندي ڏسڻ لڳس. اُستاد صاحب راجائن مهاراجائن جون قد آدم تصويرون ٺاهيندو هو ۽ Land Scap پڻ. آخر هڪ ڏينهن مون کي رحمدل اُستاد سڏي پيار ۾ وهاريو ۽ اسڪول پڙهڻ لاءِ زور ڀريائين: "پُٽ پڙهندو ڪر. جي اگر توکي مصوريءَ جو شوق آهي، ته اسڪول جي باقي وقت يا موڪلن ۾ ايندو ڪر." مون استاد جو چيو مڃيو، پر بابا جن ڪاوڙيا. منهنجي اسڪول جي ڪاپين تي هندن جا ڏرمي بُتَ ڏسي ڏاڍي مٺيان لڳن ۽ مار به کاڌم. نيٺ چاچا سائينءَ بابا کي مجبور ڪيو ته: "هن کي فن مصوري سکڻ جي موڪل ڏئي وڃي، هي پاڻ اڳتي ڪونه پڙهندو."

ائين مون استاد چرن جيت سنگهه ورديءَ وٽ داخلا ورتي. آن وقت ۾ فني سکيا جي في پنج رپيا مهينو هوندي هئي. اسان جو اسٽوڊيو بندر روڊ تي دورا قبرستان ۽ مولوي مسافرخاني جي سامهون، ڪنڊ واري جاءِ، جنهن جي پرسان اڄ "اردو اڪيڊمي" آهي، آتي گهٽ ۾ گهٽ هڪ سو شاگرد انگريز، پارسي، سک، هندو، مرهٽا ۽ گجراتي سکيا وٺندا هئا. ڇڙو آئون سنڌي مسلمان شاگرد هوس. مان فنِ مصوريءَ جي حاصلات پنهنجيان اصل پاڳل هوس. نه رات ننڊ هيم نه ڏينهن آرام. اسان جي لياريءَ جي علائقي ۾ لائيٽ ڪانه هئي. گهٽين ۾ فانوس ٻرندا هئا. گهر ۾ لالٽين، مٽي بتيون يا ڏيئا ٻرندا هئا. گهر لاءِ مليل سبق ڏيو ٻاري اڌ رات تائين پورو ڪندو هوس. محنت رنگ لاتو. سڀن شاگردن کان گوءِ کڻي ويس. اُستاد سائين مهربان ٿيندو ويو. آخر منهنجي ماهياني في ٿورڙي وقت ۾ ئي معاف ڪري ڇڏيائون. استاد سائين پاڻ سان گڏ ڪم ۾ حصو ڏيڻ وٺرائڻ لڳو. اسان جي فني سکيا ۾ اهو اصول هو ته: "فري هينڊ (Free Hand) ڊرائينگ ڪئي وڃي". گراف (Graph) جو ته

ناالوئي ڪونہ ھوندو ھو. ماڻن جي ڪابہ ڪمي ڪانہ ھئي، ڇوتہ ڇوڪريون ۽ زالون پڻ ڪم ڪنديون ھيون.

منھنجي وقت ۾ مس اچا ايڪٽر پيڪٽر سئنيما ھئا، جن ۾ سائينس پڪچرز هلنديون ھيون. اسٽيج گهڻا ھوندا ھئا: مس ڪجن، مس ڪوپر، ماسٽر فدا حسين ۽ ماسٽر نثار سڄي ھندستان ۾ مشھور ۽ معروف اسٽيج فنڪار ھئا. انھن ھندي ڊراما ڪمپنين کان وڌيڪ گجراتي ڊراميٽڪ ڪمپنيون ھونديون ھيون. آھي ڪمپنيون جڏھن بہ ڪراچيءَ ۾ اينديون ھيون، تہ سندن ڪم استاد ورديءَ صاحب کي ڏي ملندو ھو، جو جو پاڻ ھند سنڌ ۾ اسٽيج جي ڪم ۾ پڻ ناامور فنڪار ھئا. اسان وٽ ڊراپ سين (Drop Seen) ونگز (Wings) باڪس سين (Box Seen) وغيره جي ڳاهڻ جا گهڻي ۾ گهڻا آرڊر ايندا رھندا ھئا. اسان کي استاد سان گڏ وڃي اسٽيج تي ڪم ڪرڻو پوندو ھو. اسين چڙا ۽ ٽي ڄڻا ھشيار شاگرد ــ مسان، موتي لعل ۽ ٺاڻن ــ آستاد سان گڏ ھوندا ھئاسون. آئون استاد سان ڏينھن رات ڪم ڪندو ھئس. مون مان استاد صاحب ايترو تہ خوش ۽ متاثر ھئا جو پاڻ مون کي ڪم سولپي وڃي سمهي پوندا ھئا. انھن ڪمپنين جي مالڪن ۾ مس ڪجن منھنجي محنتي ذھن جي ڪري مون کي گهڻو چاھيندي ھئي. گهڻو ڪري مون کي ڪم ڪندي اچي ڏسندي ھئي. آھا قد آور ۽ حسين ھئي. چوندي ھئي: ”ڪنَلَ! تون جيڪر اسان جي ڪمپنيءَ ۾ ڪم ڪرين تہ توکي فن کي ڏسڻ ۽ پرکڻ کان علاوه مشاھدي جو موقعو پڻ ملندو. ڇو تہ اسين ھتان ڪراچيءَ کان ڪوئيٽا، لاھور، دھلي، بمبئي، ڪلڪتي، مدراس، بنارس ۽ ٻين وڏن شھرن ۾ ويندا سون. توکي آتي وڏن وڏن فنڪارن کي ڏسڻ جو موقعو ملندو. آئون توکي 50 رپيا مهينو ڏينديس ۽ جيڪي اسان پاڻ ڪائينداسون آھو توکي ڪارائينداسون، تون ڇڙو اسان جي ڪم جي سينرين جي ۽ باڪس پينٽنگ جي ريپينٽنگ (Repainting) ڪندو رھج ۽ وقت آھر ڊراپ سين بہ ٺاھيندو رھج. تون ڪم ڪري سگهندين، مون کي آميد آھي تون اسان جو چيو مڃيندين“.

منھنجو تہ گهڻو خيال ھو، پر بابا جن موڪل ڪانہ ڏني. ناھري واري چوڻ لڳا: ”ھاڻ پُٽ وري ايڪٽر ٿو ٿئي... بوتا ناھي ورتائين!“

اج تائين آءٌ پڇتايان ٿو ــ ڪاش، منھنجا مائٽ مون کي منع نہ ڪن ھا. سندن منع ڪرڻ جو مقصد شايد منھنجي شاديءَ جون تياريون ڪرڻ ھو.

منھنجي فني رھبري ڏھن سالن تائين ٿيندي رھي. اسان وٽ ھيٺيان ڪم سکيا طور ڏنا ويندا ھئا: اصنام پرستيءَ ۾ مصوري، فنِ لطيف (Fine Art)، پورٽريٽ (Portrait) لينڊ اسڪيپ (Land Scap) گلاس پينٽنگ (Glass Painting) نئھن جو ڪم (Nel Work) گجراتي، سنڌي، اردو، ھندي، انگريزي ۽ گرمکي ڪتابت يا خطاطي (Calligraphy)، آئل پينٽ

(Oil Paint) واٽر پينٽ (Water Paint) (پينسل، چارڪول، پيٽل) سئنيما پوسٽر، سائن بورڊ، ٿيٽريڪل ورڪ، ٽيڪسٽائل ۽ ٽائل ورڪ.

گلاس پينٽنگ ڪرڻ سان فنِ لطيف ۾ رنگن جي ٿيوري (Theory of Colours) سولي لمولي سمجهي سگهندا هئاسون.

اسان جي وقت ۾ سڄي دنيا جي ماهر استادن جا ماسٽر پيسس (Master Pieces) ريپروڊڪشن (Reproductions) ساري هندستان ۾ سستا ملندا هئا، جن جي سائز 4×2 فوٽن کان وٺي 4×10 انچن ۾ هوندي هئي. شاگردن کان آرڊر تي آيل ڪم: شيشو تصوير تي رکي نقل ڪرايو ويندو هو، ته جيئن سندن حوصلو وڌي ۽ ڊائريڪٽ برش سان ڪم ڪرڻ جي قوت اڀري اچي. (اهڙو، شيشي جو ڪم اهتو ڪيو ويندو آهي). اهڙي ڪم جا آرڊر گهڻو ڪري وڏين هوٽلن وارا ۽ وڏا سيٺيا ماڻهو گهرن ۾ ٽنگڻ لاءِ ٺهرائيندا هئا. ٿي سگهي ٿو هندستان ۾ يورپي آرٽ مروج ڪرڻ لاءِ برٽش سرڪار اهڙي مهم هلائي هجي؛ سو اها ڏاڍي مقبول ٿي ۽ يورپي آرٽ هندستان ۾ پنهنجو مقام پيدا ڪيو.

ان وقت ۾ چغتائي جو نالو به پڌرڻ ۾ ايندو هو، ته الله بخش لاهوريءَ جو به، پر مشهور استاد چرن چيت سنگهه جن هئا. سندن فني ساک کي يورپ به تسليم ڪندو هو. ڪي ڪرنل جرنل به پنهنجا ذاتي پورٽريٽ بيگمن سميت ٺهرائيندا هئا، ۽ گهرن لاءِ سينريون (Land Scap) پڻ، جيڪي بهترين ڪينواس تي ٺاهيون هيون. شائقين فخر محسوس ڪندا هئا، ته اهي تصويرون ورديءَ جي هٿ جون ٺاهيل آهن.

استاد جي ڌيان ۽ ٻاجهه سان مون برش ۽ قلم هلائڻ ۾ ڪي ڪجهه مهارت حاصل ڪئي، پر ان وچ ۾ مائٽن منهنجي شادي ڪرائي ڇڏي. ورهيه ئي مس گذريو، ته مون کي پٽڙو ڄائو ساڳي ڏينهن لاڏاڻو به ڪري ويو، ٻي ڏينهن وري منهنجي گهرواري به لاڏاڻو ڪري ويئي، (منهنجي عمر لڳ ڀڳ سورهن سال هئي) منهنجي ڀيرو ذهن تي تمام گهڻو شاڪ لڳو ۽ ڏک رسيو. هاڻ ڪلا کان سواءِ منهنجي ڪابه پناهگاهه نه هئي ۽ مان ان ۾ گم ٿي ويس. ٻي ڪابه تات ۽ تانگهه نه رهي هئي. آخر هڪ ڏينهن استاد سائينءَ فرمايو: "گُلَ! تون هاڻ ڪامياب آهين، ٻاهر نڪري ڪم ڪر ۽ ڪمائي. اسان ته شاگردن کان وٺندا آهيون، پر نوڪر ڪري پاڻ وٽ ڪونه رکندا آهيون، تون مون ساڻ گڏجي هل ته..." استاد سائين مون کي ڪراچيءَ جي وڏي واپاريءَ وٽ وٺي ويا، جيڪو بوري (وورو) حسن علي ڪانچ والا هو. سندس واپار اڄ به جهونا مارڪيٽ ۽ ميريٽ روڊ تي آهي. ڪانچ والا استاد جي شاگرد هئڻ جي حيثيت ۾ ٽيهن رپين مهيني تي هڪدم مون کي نوڪر ڪري رکيو. اهو سيٺ ڳرا ڀڪهار ڏيئي وقت جي مشهور فنڪارن کان ڪم وٺندو هو.

مون استاد کي ڏڪندي چيو: "سائين، اڃا اڃا فن ۾ ڪچو آهيان، مون تي ٻاجهه ڪريو."

Gul Hayat Institute

انھ پھر چيائون: ”پٽ، آءٌ ڏيھاڙي تو وٽ ايندس گھبراءِ نہ“ مون وٽ پاڻ سائين جن قول موجب ڏيھاڙي ايندا ھئا ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ فني درس ڏيندا ھئا ۽ فني زاويا پڻ سمجھائيندا ھئا. آتي ڪم ڪندڙ ماھر استاد، سڀ مسلمان ھئا: مرحوم سيد حسن علي شاھ، برادي، عبدالرحمان ڪچي، حسن علي ڪوڪا والا. اھي منھنجي فني ڪارڪردگيءَ تي چٿرون ڪري چوندا ھئا: ”اِيو آھي چورو. ڇاٿي ڪجھہ بہ نہ، ڀڳھار ٿو وٺي. سندس استاد وري روزانو ٿو اچي سبق ڏئيس. اڙي چورا ڪم سولو ڪونھي. سِک اچا استاد ڪان سِک ـ سِک ڪان سِک!“ مون تي اِھي اھڙيون چٿرون نشتر جو ڪم ڪنديون ھيون، آءٌ انھن کي لوڙت مان چوندو ھئس: ”صاحبو، توھان استاد ماھر آھيو، مون کي بہ ڪجھہ فني طور طريقا ٻڌايو، تہ آءٌ توھان جو بہ شڪرگذار ٿي رھندس، باقي منھنجي استاد جي وچڻ ڪان ٻوءِ چٿرون ٿا ڪريو، اھو توھان کي ڪو سونھي.“

”ھا ھا چورا! خبر آھي، تون ھند ۽ سنڌ جي ماھر استاد جو شاگرد آھين، ھاڻي تہ اھوئي توکي ڏسيندو تہ فن ڇا آھي.“ مون رات ڏينھن محنت ڪئي ۽ محنت کي ئي پنھنجي زندگيءَ جو حصو سمجھيم، پر افسوس جو محنت منھنجي لاءِ بغض جي باھہ پڙڪائي. ھٿ جو صاف ۽ گھڻي ڪم ڪيڏي ڏيڻ ڪري مالڪ واپاري مون کي مانُ ڏيندو ھو. پيو شوق جاڳيو تہ انھن حاسدن کي ڪجھہ ڪري ڏيکارجي. آخرڪار مون کي نوڪري ڇڏڻي پيئي. ھوڏانھن استاد سائين بہ دليا فانيءَ مان پنجھتر سالن جي ڄمار ۾ لاڏاڻو ڪري ويا.

ڪراچيءَ ۾ فني مھارت رکندڙ گھٽ ھوندا ھئا، ان ڪري آرٽسٽ ۽ پينٽر دڪاندار مون کي ھڪ رپيو ڪلاڪ ڏيئي بہ ڪم وٺندا ھئا. مون ھميشه آزاديءَ ۾ رھي ڪم ڪيو. آزادي منھنجي رڳ رڳ ۾ سمائجي ويئي، نوڪري ڪانہ ڪيم. 1946ع ۾ ننڍڙو دڪان بولٽن مارڪيٽ ڪراچي ۾ ورتم، ڏاڍو سٺو ڪم ھليو. وڏي دڪان جي ضرورت محسوس ڪيم. لائيٽ ھائوس سنيما پرسان (جتي ھاڻ لنڊا بازار آھي) دڪان ورتم. 1947ع ۾ پاڪستان ٺھيو، لڏ پلاڻ ٿي، روزگار کي ڪاپاري ڌڪ لڳو، پر ھانءُ نہ ھاريم. ھڪ ئي سال اندر ڪم ايترو ٿي پيو، جو آءٌ اڪيلو ڪونہ ڪري سگھندو ھوس، شاگرد گھڻئي ھوندا ھئم. اڄ شاگردن مان ڪي دڪاندار آھن تہ ڪي وڏا فنڪار ٿي ڪمرشل طور وڏا وڏا پگھار کڻي رھيا آھن. شاگرد ايترا تہ ٿيا، جن جا نالا ياد رکڻ بہ مون لاءِ ڏکيو آھي، سواءِ ٻن ٽن جي، جيڪي اڄ بہ مون کي ياد ڪندا آھن، تن مان ڪي تہ منھنجي فن جي ناقدريءَ کي ڏسي فنِ لطيف (Fine Art) کان ئي توبھہ تائب ٿيا ۽ ڪمرشل ورڪ ڏانھن لڙي ويا.

ون يونٽ دؤر ۾ سنڌ کي اقتصادي طور ڪاپاري ڌڪ لڳو. ان جو اثر مون تي بہ پيو. اڳي منھنجو ڪاروبار ايترو تہ وسيع ھو جو 1953ع ۾ موجوده دڪان (جو ھاڻ ختم ٿي چڪو آھي) ورڪشاپ جي صورت ۾ پڳڙيءَ تي ورتو ھيم، جيڪو ”ڪتري گيلري“ ۽ ”گل محمد آرٽ اسٽوڊيو“ جي صورت ۾ ھو، پر ھاڻ اھي بہ دڪان آھستي آھستي ختم ڪرڻا پيم. (ھلندڙ)

Gul Hayat Institute

پڙهندڙن وٽان

سڀ ڪان پهرياڻين مهراڻ (3/1978) جي سائيز ۽ گيٽ اپ بابت ٻه ٽي ڳالهيون. مهراڻ جي سهڻائپ ڪان سواءِ ضرور پيو ٻه. ڪو سبب اوهان جي نظر ۾ هوندو، جنهن جي ڪري "مهراڻ" جي سائيز ڪي گهٽائي ڇڏيو اٿو. جهڙي نمولي ڪٿا تي مهراڻ ڪي ڪٽرڻ لڳا آهيو، منهنجي صلاح آهي تہ هر سال هڪ انچ ڍيڪهہ ۾ ۽ هڪ انچ ويڪر ۾ ڪٽريندا وڃوس!

گل محمد ڪتري صاحب سنڌ جو وڏو آرٽسٽ آهي ۽ اسان جهڙا گهڻا ماڻهو سندس فن کي مڃين ٿا ۽ سندس مداح آهن. مون کي ڀڪ آهي تہ 3/1978 واري "مهراڻ" جون ٻئي تصويرون (ٽائيٽل واري ۽ اندرين) ضرور سندس فڪر، فن ۽ جيون جي آڌار ڪنديون هونديون. واڳڻائي پٽ تي ڳاڙهن گلن واري (ٻانڌڻي جي؟) گندي ۽ (ساڳئي ڪپڙي جي؟) چولي ۾ ٺر جي هيءَ ماءُ پنهنجي ننڍڙي ٻار کي ڪڇ ۾ جهليو بيٺي آهي. ائين لڳي ٿو تہ هن تصوير جي ڪردارن ۽ رنگن جي ملاوت ۾ ضرور ڪو پيغام سمايل آهي، پر اسان کي هي اڪيون گڏهاڻيون وڪٽي پيون ڪي اڪيون ڏاڙهيون ٻونديون، جو هنن کي ههڙي وڏي فنڪار جي هيءَ شاهڪار تصوير ٻہ لہ سمجهہ ۾ آئي نہ وٽي. هيءَ تصوير آرٽسٽ جي نظر ۾ ضرور ڪو مقصد رکندي هوندي، ۽ اهو مقصد ضرور اوهان ٻہ سمجهيو هوندو جو ڇاپي اٿوَ. اسين جي هنن اندين اکين کي ٻٽي، وڏي تخيل ڪان ڪم وٺي سوچيون ٿا تہ ائين لڳي ٿو تہ ٺر جي هيءَ عورت دراصل سنڌ آهي. سندس خاڪي جي ٻاهرين نيرانجهڙي ليڪ سنڌ جي نقشي جهڙي آهي. سندس گنديءَ جو پلوَ، جيڪو مٿي وٽان ڦرندو هيٺ پيو وڃي، اهو خود سنڌو ندي آهي. سنڌ ماءُ جي ڪڇ ۾ (ڪڇ جي رڻ وٽ، ٺر ۾) هيءُ جيڪو ننڍڙو جوڙڙو ٻارڙو آهي، سو شايد سنڌي عوام آهي، جنهن کي وڏو ٿي پنهنجي ماءُ جي نڪ، ٻالهينءَ ۽ گنديءَ جي لڄ رکڻي آهي. گنديءَ ۽ چوليءَ جي گلن جو رنگ (ڳاڙهو) اهو انقلابي جذبو آهي، جنهن جو ويس هن سنڌ-ماءُ هينئر ڌاريو آهي، جيڪو پنهنجي ٻالڪ کي ٻہ ٻارائيندي.

اهو جيڪڏهن مقصد آهي هن تصوير جو تہ پوءِ تہ واه واه. پر انهيءَ ۾ ڪمال آرٽسٽ جو يا منهنجي تخيل جو؟ جيڪا تصوير اسان جي اکين جي آڏو آهي، ان ۾ پيريل رنگن جي ملاوت ۽ ان جي مٽاءُ کي ڏسي سوچڻو ٿو پوي تہ يا تہ ڪتري صاحب جي رنگن ۾ ڪا کوٽ آهي يا اوهان جي ڇپائيءَ واري مشين ۾ ڪو حساب آهي، جو تصوير دل کي وڻ

ٻهراڻ اکين ۾ دل تي ڀار ٿي لڳي. ۽ نه ئي تصوير ۾ اهڙو ڪو پيغام ايڏو پڌرو آهي، جو تصوير کي ڏسڻ سان ڏسڻ واري کي ڳالهه سمجهه ۾ اچي وڃي.

رسالي جو ستاءُ، شايد پني بچائڻ لاءِ ۽ سهڻائپ لاءِ (!) ڪي سيٽ (رن-آن=run-on) ۾ ڏنو اٿو. پني جو بچاءُ به ضرور ٿيو هوندو ۽ سيتاءُ لڳي به وڌيڪ سهڻو ٿيو (!) جيئن ڪيترن پڙهندڙن اوهان کي لکيو آهي. ڪن نظمن ۽ ڪهاڻين ۾ اوهان هڪ لفظ هڪ سٽ تي ڏيو ٿا ـــ شايد ان لاءِ ته لکندڙ جي نظر ۾، هرهڪ لفظ کي الڳ الڳ پڙهڻ سان ان لکت جو تاثر پيدا ٿي ويندو. آئي اوهان پني جي سوسائپ ڪونه ٿا ڪريو، پوءِ ستاءَ کي اهڙيءَ ڪنجوسيءَ سان پيش ڪرڻ مان اوهان کي ڪيترن لکن جي بچت ٿي؟

انهيءَ جي لاءِ ته نظم سهڻا ڏسڻ ۾ اچن، اوهان ڪن نظمن کي ته وانگر ڪري ڇاپيو آهي (مثال طور "ڇيپل آگريون")؛ پر ڪي نظم ڊبل ڊوس ڪري ڇاپيا اٿو. جيئن صفحي 18 تي خاڪي جويي، محمد خان مخمور ۽ بشير سيتائيءَ جا نظم هڪڙي ئي صفحي تي آهن. اهڙيءَ طرح صفحي 19 تي ٽن ماڻهن جا نظم آهن. 26 صفحي تي عبدالجبار جوڻيجي صاحب نظم "پيار ته منهنجو پوک ڪچي جي" سارنگ جي ٽن لنبن لظمن کان پوءِ بچيل ڪُنڊ ۾ ڏنو اٿو. صفحي 163 ۽ 164 تي هندوستاني فلمي گانو ڏنو اٿو.

هن شماري ۾ اوهان "آديسي آئي ويا" ۽ ايڊيٽوريل پنهي جي مقصد کي منجهائي ڇڏيو آهي. ايڊيٽوريل ۾ اوهان نسيم احمد کرل، علامه عبدالعزيز ميمڻ، استاد الهه بخش ۽ عنايت علي فقير مرحومن جو ذڪر ڪيو آهي. (نسيم جو سوا ٻن صفحن تي، ٻين ٽنهي کي گڏي، اڌ صفحي تي.) "آديسي آئي ويا" جي مستقل عنوان هيٺ مرحوم عبدالحميد منتظر متعلق سيد گل محمد شاهه رضوي صاحب جو مضمون ڏنو اٿو. شايد انهيءَ جو مقصد اهو ٿيو ته هاڻي کان جيڪڏهن ڪنهن لاڏي ويل آديسيءَ جي متعلق اوهان پنهنجا تاثرات لکيا ته اهي ايڊيٽوريل ۾ ايندا، پر جي ٻيو ڪو لکندو ته اهي "آديسي آئي ويا" واري ڪالم ۾ ڇپبا.

ٿي سگهي ٿو توهان چئو ته جن ماڻهن جو ذڪر ايڊيٽوريل ۾ ڪيو اٿو، آهي قومي اهميت ۽ شهرت جا مالڪ هئا ۽ انهن جي موت تي اوهان ذاتي طرح، ۽ ايڊيٽر جي حيثيت سان، متاثر ٿيو. اها ڳالهه به مڃيسين. پر جن قومي اهميت ۽ شهرت رکندڙ ماڻهن جو ذڪر اوهان ايڊيٽوريل ۾ ڪيو آهي، انهن ماڻهن متعلق اوهان ڪهڙي ڳالهه ايڊيٽوريل ۾ لکي آهي، جنهن مان اسان کي خبر پوي، ته اهي ماڻهو ڪير هئا، ڪٿي رهندا هئا، سندن زندگين جا آهي ڪهڙا ڪارناما هئا جن جي ڪري هنن کي دنيا سڃاڻي ٿي، هنن جي فن، آرٽ يا علم جون آهي ڪهڙيون شاهڪار تخليقون يا ڪهڙا ڪارناما هئا، جن جي ڪري هنن جو ٽالو اڳتي به ورتو ويندو؟ مثلاً استاد الهه بخش ڪير هو، ڪٿي ۽ ڪڏهن ڄائو، ڪٿي ۽ ڪهڙي قسم جي تعليم ورتائين، ڪڏهن تصويرون ٺاهڻ شروع ڪيائين، اهي ڪهڙيون تصويرون هيون، جن جي ڪري کيس شهرت ملي، انهن تصويرن ۾ ڪهڙي ڪهڙي لواڻ ۽ ڪهڙي خوبي هئي؟

Gul Hayat Institute

اوهان **نسيم احمد** جو ذڪر ايڊيٽوريل ۾ ڪيو آهي، ان تي نظر ٻه لکيو اٿو، اخبارن ۽ رسالن ۾ مٿس ڇپيل مضمونن ۽ تاثرات جا ٽڪرا به ڏنا اٿو ۽ ڪن ليکڪن جا تازا لکيل مضمون ۽ تاثرات به ڇپيا اٿو، ۽ مون کي پڪ آهي ته اهو سڄو پورهيو پيار ۽ اتساهه سان ڪيو اٿو، **نسيم** اهڙي پيار ۽ سڪ جو مستحق به هو. اڄاترو ٿي چوانوَ ته اوهان جو اهو سڄو پورهيو نسيم جي شان وٽان نه هو. اوهان کي "سهڻي" وارو 'نسيم کرل نمبر' شايد ياد هوندو ۽ مون کي پڪ آهي ته اڳتي هلي جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي نسيم احمد کرل جي حياتي ۽ سندس فن متعلق ڪا تحقيق ڪرڻي پوندي ته ان لاءِ سهڻيءَ جو اهو پرچو مهراڻ کان وڌيڪ ڪارائتو ٿيندو.

مهراڻ ۾ **ماهتاب محبوب** جي مضمون ۽ "ساروڻيون" وارن ٻن-ٽن ٽڪرن کان سواءِ ٻيو ڪو به تاثر يا مضمون ڪونهي جيڪو **نسيم** جي زندگيءَ يا ان جي فن متعلق اسان کي ڪنهن دڳ لڳائي. انهيءَ سلسلي ۾ هونئن **علي بابا** جي "نسيم نسيم، کرل کرل" ۽ اوهان جي ايڊيٽوريل جو ذڪر خاص طرح ڪجي. اوهان ٻنهي کي اهو لکي ڇا حاصل ٿيو، اوهان ڪهڙو نرواڻ حاصل ڪيو. **نسيم** جي ياد کي ڪهڙو مٿي ڪيوَ ۽ ٻنهي جي نثر ۾ اها آهتي شاعري پڙهي پڙهڻ وارن کي ڇا حاصل ٿيو؟

اول ته وٺون **علي بابا** جي "نسيم نسيم، کرل کرل" کي. "اِٽز آل ماءِ اميجنيشن... نسيم... نسيم احمد کرل... ماءِ لارڊ... يوآر ماءِ لارڊ... دنيا ۾ لارڊ بائرن به آهي... اليگزينڊر جي دؤر ۾ اليگزينڊر دي گريٽ ٿي رهڻ ڏوهه آهي ڇا؟... لڳالي داؤ لڳالي... جان من... چلتي چلتي..." انهيءَ کي اوهين چوندؤ ته امپريشنزم (احساساتي ادب) آهي، سچائيءَ جي وهڪري (Stream of Consciousness) جي اصولن تي لکيل آهي؟ پر غلط انگريزي، غلط سنڌي، سطحي اڻ سڌريل فلمي ذوق وارا خيالات. هنن کي، اوهان ڇا واقعي پائيو ٿا ته فخر جهڙيون ڳالهيون آهن! امپريشنزم توڙي اسٽريم آوڪانشنس جي هيٺ ۾ لکڻ وارن جي خيالن ۾ ڪا گهرائپ هئڻ گهرجي، آهين پنهنجي معاشري ۽ تاريخ تي هڪ گهري نظر هئڻ گهرجي. زبان جي لطافت، صحت ۽ تاثير جو خيال هجي، لارڊ بائرن اليگزينڊر ۽ لڳالي داو لڳالي ۽ چلتي چلتي جهڙا عڪس (؟) اميج (Images) اسان جي زبان، ثقافت ۽ معاشري جي ڪهڙن غير شعور ۾ لڪل خيالن ۽ احساسن جي تسلي ۽ تشفي ڪندا؟ ان کان سواءِ اهڙن عڪسن ۽ خيالن جي، عملي طرح، خود **علي بابا** جي ذات کي ڇڏي، ٻين لاءِ ڪهڙي اهميت آهي!

اوهان پاڻ به ويهي سوا ٻه صفحا پنهنجي شاعريءَ تي سيڙايا آهن. اسين خوش ته اوهين **نسيم جي** متعلق اسان کي ڪجهه ٻڌائڻ وارا آهيو؛ پڙهڻ کان پوءِ خبر پئي ته هيءُ احوال **نسيم** متعلق گهٽ، امداد متعلق وڌيڪ آهي. اوهان وٽ ڪهڙي رنگ جي جلد وارو شاهه جو رسالو هو (مون اوهان جو اشارو ڳاڙهي انقلابي شاهه ڏي سمجهيو). اوهان جا هٿ ان شاهه جي رسالي ڏي وڌيا يا نه وڌيا ۽ جي نه وڌيا ته ڇو نه وڌيا،

اوهين ڪهڙي وقت ۾ اٺ ڪان پڇڻ چاهيندا آهيو، ڇو ته هن ڪهڙو اٿو، ساهه منجهڻ ڪان پوءِ جهنگ منهن ڪندا آهيو يا چاڙهيءَ تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪندا آهيو؟ اهي سڀ ڳالهيون شخصي، ذاتي (Subjective) آهن ۽ ممڪن آهي ته اوهان لاءِ اهم آهن، پر پڙهندڙن ڪي اوهان جي ذاتي احساسن ڄاڻڻ سان ايتري دلچسپي ڪانهي جيتري اوهين سمجهو ٿا.

اوهين چوندؤ ته اوهين پنهنجي لاءِ ڪونه ٿا لکو، انهيءَ جي اوهان کي پرواهه ڪانهي ته ڪو ڳاريون ڏيندو يا گل. جي ائين آهي ته پوءِ اهڙيون شيون لکي وهاڻي جي ڇوڙ ۾ پريندا ڪڏ ڪندا وڃو.

نسيم جي متعلق لکڻ جي لاءِ اوهان کي رکو اهي ڳالهيون سُجهيون ته 'اميج ٺاهڻ' وارا اديب **نسيم کرل** کي وڏيرڪي ذهنيت رکڻ وارو ليکڪ سمجهندا هئا ۽ جيڪڏهن هو چاهي ته ڪهڙي قسم جا ليبل پنهنجي لاءِ الاٽ ڪري سگهي ها. انهيءَ سڄيءَ پتاڙ ۾ اوهان **نسيم** جي متعلق ڪهڙي سوچاري ڳالهه ڪئي آهي جنهن کي پڙهي پڙهندڙ اهو سمجهي ته اوهان **نسيم** جي هڪ دوست، هڪ سڄاڻو ۽ هڪ اديب ۽ نقاد جي حيثيت سان پنهنجو حق ادا ڪيو آهي؟ انهيءَ ايڊيٽوريل پڙهڻ سان ته معلوم ٿو ٿئي ته اوهان دشمنن جي پاڇي هيٺ ساهه کڻي رهيا آهيو.

ايڊيٽر ۽ شاعر ٻه الڳ الڳ پيشا آهن ۽ اهو ضروري آهي ته اوهان شاعر امداد ۽ ايڊيٽر امداد جي الڳ الڳ ذميدارين کي سمجهو.

اوهان **نسيم** جي هڪ انسان ۽ هڪ افسانه نگار هئڻ جي حيثيت سان اهي ضروري حقيقتون ڪهڙي هنڌ ڄاڻايون آهن، جن جي ڄاڻ جي پڙهندڙ کي واقعي ضرورت آهي. مثلاً: **نسيم احمد** ڪٿي ۽ ڪڏهن ڄائو، ڪيتري تعليم هيس، ڪيئن زندگي گذاريندو هو ۽ ڪهڙا يار دوست ڪهڙي ڪهڙي تعلق وارا هئس، ڪنهن سان آٽڻ ويهڻ هوندو هوس، ڪڏهن ڪٿي، ڪهڙي تاريخ، ڇو ۽ ڪهڙين حالتن ۾ کيس قتل ڪيو ويو؟

اوهان جي انهن ٻن 'شاهڪارن' کان سواءِ **نسيم** جي متعلق جيڪي ٽڪرا ڏنا اٿو سي ائين ٿيڙي ڀڪيڙي ڇڏيا اٿو جو پڙهڻ واري کي ديوين جي جهنگ سان ڪٽوريءَ جا ٻوٽا ڳولهي لهڻا پوندا. جيڪي ڪم جون شيون آهن تن کي ڪَنڌ پاسي ۾ ڏئي انهن جي اهميت کي گهٽائي ڇڏيو اٿو. مثلاً "ساروٽيون" جي سري هيٺ تي لنديا ٿاثر آهن — **سڪر، نسيم** ٽيبيءَ ۽ **تنوير جوڻيجيءَ** جا. پر جنهن نموني عنوان لکيو ويو آهي، اول ته ائين ٿو لڳي ڇڻ اهو سڄو مضمون هڪ هجي ۽ اهو سڄو **سڪر** جو لکيل هجي. ٿي سگهي ٿو انهيءَ ۾ به اوهان ڪا اهڙي لواڻ رکي هجي!

علي بابا جي "اولڙن پنيان ڊوڙ" جي پوليءَ تي هڪ نظر: جيئن مون اڳي چيو آهي **علي بابا** جون ڪي شيون جيڪي مون ڪجهه وقت اڳ پڙهيون هيون، موضوع ۽

Gul Hayat Institute

ٻولي، ٻنهي، جي اعتبار کان وڏنڌڙ هيون. هيئنر "پڙهندڙن وٽان" ڪي ڏسي خبر پئي ته گهڻا يار علي بابا جي ٻوليءَ کان شاڪي آهن، بيزار آهن. هو ٿوري تڪليف وٺي ته جيڪي اوڻايون رهجي وڃن ٿيون تن کي هو لڏ ٺيڪ ڪري سگهي.

مون جڏهن علي بابا جي"اولڙن ٻنيان ڊوڙ" کي غور سان، اسڪول ماستر جي نقطہ نگاهه سان ڏٺو ته مون کي ڪيئيون اهڙيون ٻوليءَ جون اوڻايون، انگريزي توڙي سنڌيءَ ۾ نظر آيون، جن تي هو لد اسان جا يار وڌيڪ توجهه ڏين ته سٺو ٿئي. اول ته آءٌ انهن پڙهندڙن سان متفق آهيان جن سنڌيءَ ۾ انگريزيءَ جي استعمال کي ننديو آهي. ان کان پوءِ، آءٌ چوندس ته جيڪڏهن اسان جي انگريزي استعمال ڪرڻ کان سواءِ نٿي سري سگهي ته پوءِ جيڪا انگريزي استعمال ڪريون سا اسان کي ڪپي ته ڏسون ته اچار، ترڪيب ۽ استعمال جي لحاظ کان صحيح هجي.

علي بابا ڪن انگريزي لفظن جا اچار غلط لکيا آهن. مثال طور:

(1) "ائز ويري نيچورل." ان ۾ "ائز" به غلط آهي ته "نيچورل" به غلط آهي. دراصل هئڻ کپي "ائس ويري نيچرل." انگريزيءَ ۾ جيڪڏهن ايس (S) بي صدادار (Voiceless) آواز کان پوءِ ايندي ته ان جو اچار سين (S) سان ٿيندو، ۽ صدادار (Voiced) آوازن کان پوءِ ان جو اچار زي (Z) سان ٿيندو.

(2) "سينچوري آف بگ بامبز" دراصل "سينچري آو بگ بامز" هئڻ کپي.

(3) The جو اچار ڪڏهن به "دا" ڪونه ٿيندو. ان جو اچار حرف علت کان اڳ "دي" ۽ حرف صحيح کان اڳ "دَ" (دال تي زبر سان) ٿيندو.

(4) ايٽماسفيئر ڪونه چئبو. چئبو ائٽمسفيئر.

ڪن انگريزي لفظن جو استعال تمام سطحي ۽ غلط آهي ۽ انهن جي اجائي استعمال جي ڪري سنڌي، ڪانگن جي ٻوليءَ جهڙي ٿي پئي آهي. هن جملي تي غور ڪريو:

(5) "ڪانگن مٿان منهنجي ڏاڍي سٺي آبزرويشن آهي." (چرا گہ ڌ؟ بالآخره "کنه همجنس با همجنس پرواز!") سچ چئبو، اوهان کي ڪولڳي ٿو ته لکندڙ هيءُ جملو سنڌيءَ ۾ سوچيو هوندو؟ ڪٿي "آبزرويشن" ڪيئي برداشت به ڪيون، پر 'مٿان' ۽ 'منهنجي سٺي' جي استعمال تي غور ڪريو. آءٌ هوند چوان ها 'جو' يا 'تي' ۽ "منهنجو سٺو". آبزرويشن ۾ اها ڪهڙي شيءِ آهي جا ڪيس مؤنث بنائيندي؟ سنڌيءَ ۾ هو لد چئجي "ڪانگن جو مون چڱي لمونءِ/چڱيءَ طرح/ڏاڍو سٺو مطالعو ڪيو آهي/مشاهدو ڪيو آهي. يا چئجي "ڪانگن کي مون چڱيءَ طرح جاچي ڏٺو آهي".

(6) وڻ کي ساڻهو ٺيڪ ڏٺي ويهندو آهي، پَرَ ڏٺي ويهندو آهي. ان سان ڳنڍيو جي ڪونه ويندو آهي جو ان کان "ڊسڪنيڪٽ" ٿيڻ جي ضرورت پوي. ڪنيڪٽ ۽

ڊسڪنيڪٽ ڪن خاص مقصدن لاءِ استعمال ٿيندا. جيئن بجليءَ جو پلگ (plug) سُوِچَ (switch) مان ڪڍبو ته بجليءَ جي لائن disconnect ٿي ويندي.

(7) ”ڪالهه جي فلئش بيڪ ۾ لڙهي ويو ٿو“. لڙهبو ڪنهن وهڪري ۾ آهي. فلئش بيڪ خود ڪو وهڪرو ڪونهي. نڪي فلئش بيڪ ”يادن“ جو هم معنيٰ لفظ آهي. دل تي ڪو ماڻهو تري ايندو ته ڪونه چئبو ته فلاڻو ماڻهو منهنجي فلئش بيڪ ۾ آيو. فلئش بيڪ هڪ ٽيڪنيڪل ٽرم (علمي لفظ) آهي جو ڪهاڻي ۽ ڊراما وغيره ۾ استعمال ٿيندو آهي ۽ ان جو مطلب آهي هلندڙ احوال کي ڪٽي پوئين ڪنهن واقعي جو تفصيل ڏيڻ. پين لفظن ۾ فلئش بيڪ اهو ٽڪرو ٿيو احوال جو جيڪو پوئين ڪنهن واقعي بابت هجي. علي بابا جو هيرو هيروئن کان پئسا ٿو گهري اڌارا. ڇوڪري ڪيس ٻڌائي ٿي ته وٽس پئسا ڪونهن. هيرو ڪياڙي کنهي ٿو ۽ اهو ڪلهوڪو واقعو سندس ذهن تي تري ٿو اچي جنهن ۾ بس مان هڪ ماڻهو لهي ڇوڪريءَ کان دريءَ وٽان پئسا ٿو گهري. هاڻي ماڻهوءَ جو بس مان لهي اچي ڇوڪريءَ کان پئسا گهرڻ وارو جيڪو واقعو علي بابا لکيو ۽ اسان پڙهيو اهو ٿيو فلئش بيڪ، پر خود هيرو جي لاءِ اهو فلئش بيڪ ڪونه ٿيو. هيرو جي لاءِ آها ياد ٿي يا سارونڻي ٿي. جيڪڏهن فلئش بيڪ جي بدران سنڌيءَ جو ڪو لفظ ياد، سارونڻي، يادگيري وغيره جهڙو استعمال ڪجي ته هوند انگريز اسان کي سنڌ مان ڪڍي ڪونه ڇڏين.

(8) ”بند ڪڙڪيءَ کي ناڪ ٿو ڪري“. ڪڙڪيءَ کي ناڪ ڪرڻ بدران جيڪڏهن ڪُڙڪائجي ها ته پڇي ڪالهه پوي ها. ۽ ڪڙڪيءَ جي بدران آءٌ هوند ’دري‘ چوان ها.

(9) پئسا ”ڊمانڊ“ ڪرڻ بدران آءٌ هوند ’پئسا گهرڻ‘ چوان ها. ٻر وارا لهڻ کي گهرڻ چوندا آهن. علي بابا جي ٽري آهي ته ٿي سگهي ٿو ته ”گهرڻ“ مان ڪيس اهڙو مزو نه ايندو هجي جهڙو ”ڊمانڊ“ مان ٿو اچي.

ڪن انگريزي ڪلمن (Phrases) جون ترڪيبون غلط آهن. مثال طور:

(10) ”ويري جينئس فلاسافر“ اهڙو جملو ويچارا انگريز ڪونه چون، جيئن ”ويري آرٽسٽ فلاسافر“ به ڪونه چون. جينئس ۽ آرٽسٽ صفتون ڪونهن جو انهن کي انٽينسيفاير (intensifier) ’ويري‘ جي ضرورت پوي. ۽ ’ويري‘ کان اڳ هڪ آرٽيڪل (هتي آ=a) جي ضرورت پوندي. ’فلاسافر‘ به انگريزيءَ ۾ ڪونه چئبو. چئبو ’فلاسفر‘. سڀ هتي ڏهه ترڪيبون ٽڪڙيون آهن جن ۾ ”ويري جينيس فلاسافر“ چولدي علي بابا ترڪي ٿو. جيڪڏهن هرو ڀرو انهيءَ جملي کي انگريزيءَ ۾ چوڻو ئي آهي ته هوند، سهائو منهن ڪري، چئجي ”آ گريٽ جينيس اينڊ فلاسفر“.

11) ”فائونڊر آف دا نيوهيومن فلاسافي“. اها نئين انساني فلاسافي ڪهڙي آهي؟ ”نيوهيومن فلاسافي“ جو مطلب ڇا ٿيو؟ ڇا انهي ’هيومن‘ مان مراد ’هيومين‘ يا هيومنسٽڪ‘ ته ناهي؟

(12) ”ويري ليو ٿنڪنگز آف دا سينچوري“. هن ۾ ’ويري ليو‘ جو استعمال ۽ ’ٿنڪنگز‘ جو استعمال غلط آهي. ’نيو‘ سان ’ويري‘ لڳائڻ غلط آهي. سنڌيءَ ۾ ’بلڪل نوان جوتا‘ چئي سگهجي ٿو. ان لاءِ انگريزيءَ جو ڪلمو (brand new) استعمال ڪبو. ان کان پوءِ ٿا اچون ”ٿنڪنگز“ تي. ’ٿنڪنگ‘ (گي سگ سان) هڪ مسلسل عمل جو نالو آهي جنهن کي ڳڻپ ۾ آڻي ڪونه ٿو سگهجي. ان ڪري ٿنڪنگ جو جمع ڪونه ٿيندو - حالانڪ اهو لفظ سنڌيءَ جي لفظن ’سوچ‘ ۽ ’خيالات‘ ٻنهي جي بدران ڪم ايندو. پر جڏهن به انگريزيءَ ۾ ٿنڪنگ يا ونني آو ٿنڪنگ (way of thinking) چئبو ته واحد طور استعمال ٿيندو. ان کان پوءِ جيڪڏهن چئو سين ته ”نيووني آو ٿنڪنگ“ ته ان ڳالهه کي ”آو دَ سينچري“ (of the century) جهڙي جري ڪلمي (prepositional phrase) سان مشخص ڪرڻ غلط ٿيندو. ٿنڪنگز جي بدران آئيڊياز (ideas) يا ٿاٽس (thoughts) جهڙا لفظ استعمال ڪري سگهجن ها.

(13) ”دس از **ويري اگلي** اينڊ **ڊارڪسٽ** سينچوري.“ هن جملي ۾ سينچري اسم جي لاءِ ٻه صفتون اگلي ۽ ڊارڪ استعمال ڪيون ويون آهن؛ پر ٻئي صفتون الڳ الڳ درجي ۽ شدت واريون آهن. عقل ٿو چئي ته ٻئي صفتون يا ’ويري‘ سان ڪواليفاءِ ٿيڻ ڪپن: ويري اگلي اينڊ ڊارڪ، يا ٻنهي کي اعليٰ درجي واري صفتن وانگي استعمال ڪجي: د اگليئيسٽ اينڊ ڊارڪيسٽ.

حقيقت اجها اها آتوَ. باقي جيڪڏهن اوهان اهڙو ڪو دليل ڏيندؤ ته مثلاً اهڙي روزمره جي (Colloquial) ٻولي ته ڪير به ڳالهائي سگهي ٿو يا اهو ته **علي بابا** حقيقت پسنديءَ کان ڪم وٺي الهن ڪريل اڌ انگريز سنڌين جي ٻوليءَ جي قلعي ڪولي آهي، جيڪي اهڙي نموني انگريزي ۽ سنڌي سوچين ۽ ڳالهائين ٿا ته پوءِ اسان ڪئي بس ڪئي.

انگريزي ته ٿي پرائي ٻولي. ان تي ڪهڙو ٻانور ڪبو! پر **علي بابا** سنڌي ٻوليءَ جي استعمال ۾ به غلطيون ڪيون آهن.

(1) ”اولڙن پنيان ڊوڙ“ جو پهريون جملو:

”سمجهه ۾ نه **پيو** اچي، ڪهڙي ٻگ جو وير تي پارين.“

(”ٻگ“ تي آءٌ اعتراض ڪونه ڪندس، ڇو جي آءٌ هجان علي بابا جي جاءِ تي ته هوله چوان ”جگ“) پر ”سمجهه ۾ نه **پيو** اچي“ ويچار جوڳو جملو آهي. سمجهه ۾ اچڻ يا نه اچڻ هڪ مسلسل عمل ڪونهي. سنڌيءَ ۾ چئبو ”سمجهه ۾ نه **ٿو** اچي...“ انهيءَ مسئلي کي وڌيڪ چڱيءَ طرح سمجهڻ لاءِ هڪ مثال ٿا وٺون: سنڌيءَ ۾ ڪونه چئبو ”آءٌ ڄاڻان پيو.“ ’ڄاڻ‘ به هڪ مسلسل عمل ڪونهي ’سمجهه‘ وانگي. سنڌيءَ ۾ چئبو ”آءٌ ڄاڻان ٿو“ يا چئبو ته ”آءٌ ڪونه ٿو ڄاڻان.“ انگريزيءَ ۾ چئبو I know يا I understand ڪڏهن ڪونه چئبو I am knowing يا I am understanding).

(2) علي بابا قرآن، سچ، توبهن وغيره جهڙن لفظن کي حرف نما طور استعمال ڪيو آهي ۽ صرف واحد جي اعتبار کان اهي لفظ بلڪل صحيح استعمال ٿيل آهن؛ پر انهن جو ڪٿي ڪٿي بيجا استعمال ٿيل آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي، ته ليکڪ کي سنڌي تهذيب (Culture) جي ڪن نازڪ معاملن جي پوري خبر ڪانهي. مثلاً سنڌ جي ڪهڙي ڳوٺ، ڪهڙي راڄ ۾ ڪو سنڌي مرد "توبهن" جو لفظ اهڙيءَ طرح استعمال ڪندو هوندو؟

(3) علي بابا لکيو آهي: "سچ ڪانگ رڙي آيا هئا." جانور، پکي پکڻ، سڀئي ساهوارا، پنهنجيءَ پر ۾، پنهنجيءَ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾، رڙيون ڪندا آهن. دنيا جي سڀني سڌريل ٻولين ۾ انهن رڙين جي لاءِ ڪي خاص نالا آهن. مثلاً جڏهن گهوڙو رڙندو ته چونداسين ته "گهوڙو هڻڪي ٿو." پر گڏه ڪولہ هڻڪندو. گڏه پلي ڇا به ڪري، پلي سونَ جو ٿي پوي، پر وات پٽي، رڙ ڪندو ته هڻڪي ڪونه سگهندو. گڏه کي هينگڻو پوندو. ڪنگ رڙندا هوندا، پر جڏهن ڪانگ رڙيون ڪندا ته چونداسين ته ڪانگ 'ڪان ڪان' پيا ڪن.

سنڌ جي هڪڙي رول شاعر چيو آهي:

"سچُ لڙي ته اهائي آهي، ڪانون جي ڪان ڪان.
چنبڙ اولڙو ڏسي کوهه ۾، ڏيڏر ڏيڏر ڪن ٽان ٽان." [امداد]

ڪنگن ۽ ڪانگن ۾ قدرت واري ايڏو فرق رکي ڇڏيو آهي، جو اکين وارو پري کان ئي قد بت ۽ رنگ مان کين سڃاڻي وٺندو.

اکين ڪيڻ کان سواءِ ڪانگ هن ثقافت ۾ ڪن ٻين ڳالهين جي ڪري به ياد ڪيو ويندو آهي. علي بابا جي آبزرويشن (مشاهدي؟) ۾ اهڙيون ڳالهيون الائي ڇو ڪونہ آيون آهن؟ مثلا جڏهن ڪانگ آنا لاهيندا آهن ۽ ٻچا ٿيندا اٿن ته سندن آکيري جي وڏي خبرداريءَ سان حفاظت ڪندا آهن. ڪو ماڻهو انهيءَ وڻ جي ڀر پاسي کان سٽي ٺولڪائڻ کان سواءِ لنگهي ڪونہ سگهندو آهي. تڏهن سنڌ جا ماڻهو چون: "ٻچا ڪانگن کي به مٺا." ان کان سواءِ سنڌ ۾ هند ۾ ڪانگ محبوبن وٽان نياپو آڻيندا آهن، انهن جي اچڻ جي خوشخبري ڪٿي ايندا آهن. ڪانگ اڱڻ تي اچي "ڪان... ڪان" ڪري ته چون ته "ڪانگ لنوين ٿو." ("ڪانگ لنوين مٺي لات، الا، محب مسافر ڇاڻ کي ايندا.") ان وقت ڪانگ 'ڪانگل' چوائي، 'ڪيالتو' چورائي، ۽ مايون چوان "ڪيان تيان! ڏيانءَ ٽڪي، ڏي نپڪي! ڪير لو اچي؟" هنن ٽرن ٻرن ۾ جڏهن ڪو ڍور ڍلکر مري وڃي ته ڍونڍ تي ڳجهيون اچي مڙنديون آهن. ڪانگ به پنهنجو حصو ٻٽي اچي ڇڏائيندا آهن جيئن ڪتا به اهو وجهه ڪونہ وڃائين. پر ڪانگ هرويرو اهڙا پوائنتا ڪولهن جو سندن تصور کان ماڻهو ڏڪي.

اسان جي ٽرن ٻرن، ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ ماڻهو سچا پکيا آهن، الڳ اکهاڙا آهن؛ پر انهن کي پنهنجي چوڌاري موجود پکي پکڻن سان، وڻن ٽڻن سان هڪڙو لڳاءُ آهي، هڪڙو عشق آهي.

ڪين انهن ڳالهين ۾ حسن اظر اچي ٿو ۽ جي حسن نظر نہ بہ اچين، تہ بہ انهن کي انهن اهڪاين ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو آهي، انهن سان نباهہ ڪرڻو آهي، انهن کي برداشت ڪرڻو آهي. اسان جي هاڻ وهيڻ دانشورن (intellectuals) کي، **علي بابا** وانگي، ٻهراڙيءَ جي ڪانگن ۾ ڪجهون ٿيون نظر اچن. انهن کي جي وڻ جي ڇانوَ ۾ ويهارجي تہ زڪام ٿيو پوين، جي تڙڪي ۾ ويهارجين تہ سن ستروڪ لڳيو وڃين. اسين ٻهراڙيءَ وارا اوهان شهرين وانگي سڪياستابا ڪونہ آهيون، پر اسان کي خواب ۾ ڪجهون نظر ڪونہ اچن. اسان کي ٻچڙن جو پيٽ پالڻو هوندو آهي، پنهنجي ڀالهن جي زور تي روزي ڪمائيندا آهيون. ان ڪري، اوهان وانگي، هڙئي اڳيان پويان جا آسرا لاهي اکيون لاءِ وَرَ ڪنيو ڪونہ ويٺا هوندا آهيون. (اهڙي عياشي اوهان نڌڪن کي ئي ليبهہ هجي!) اسين ٻهراڙيءَ جا ماڻهو سُڙسَ ماڻهو آهيون. پڌو اٿئون تہ اوهين شهر وارا اسان جي ڳوٺڙيءَ ۾ ڏيرا ٿيندا ٿا وڃو، ڪاڻ پيڻ وهہ ٿي آيو اٿوَ. انهيءَ ڪري ڪو مڙسيءَ وارو نياپو هجيوَ تہ اهو ڪٺي اچو. اسين اوهان کي اکين تي ويهاري اوهان جو نياپو پڌ اداسون. باقي اهي هيٽاٽپ، هيِسَ، پياج، نراسائي ۽ اکيون جا لپاپا ڪٺي ايندؤ اسان وٽ تہ پوءِ پنهنجي ياري ڪالہ ٿهندي. پوءِ اوهين اسان جي ڪَنُرم سان لاهيو.

(4) علي بابا لکيو آهي: ”ڪانگ ماش‌خور آهن“. ضرور هوندا. ٿي سگهي ٿو تہ ڪي‌ريون مگ‌خور هجن، جهرڪيون مترخور هجن ۽ ڪيرا چٽاخور هجن، پر علي‌بابا جو اهو مطلب ڪونهي تہ ڪانگ ڪو، خدا نہ ڪري، دالخور آهن. هو چوڻ چاهي ٿو تہ ڪانگ گوشت ڪائيندا آهن. گوشت کي الائي ڪهڙيءَ ٻوليءَ ۾ ”ماش“ چئبو آهي؟ سنڌيءَ ۾ تہ چون ’ماس‘. بروي سنڌيءَ ۾ شاهہ صاحب جو بيت آهي:

ڪونہ‌ي ڪنائون، اچ پہ‌ڻ اڪ‌ڙ‌ن سين،
ماسُ وراهي عليان، ڪرنگل چڏيائون.

هنديءَ جو بہ هڪ مشهور دوهو آهي، جنهن ۾ شاعر ڪانگ کي چوي ٿو:

”ڪاگا سب تن ڪائيو، چن چن ڪائيو **ماس**،
دو نينان مت ڪائيو، سوهي پيا ملن کي **آس**.

ترڪيءَ ۾ چولدا ’ماهہ‘ جو ’سين‘ کي هي ۾ بدلائيندا آهن.

(5) هن جملي تي غور ڪريو: ”اوهہ... آءٌ لڇيندو آهيان“. ۽ سوچيو تہ ”لڇيندو“ ڪهڙي ٻوليءَ جو لفظ آهي، ڪٿي ڳالهائبو آهي ۽ ان جو مطلب ڇا هي؟

سنڌيءَ ۾ **ڪاڻ** سان **ڪائيندو** نهيو، ۽ **ڪاراڻ** سان **ڪارائيندو**. ان اعتبار سان **لڇيندو** ڪهڙي فعل سان نڪتو؟ فعل **لڇڻ** سان؟ پر **لڇڻ** ڪو فعل ڪونهي. لڇ اسم آهي، **لڇي** صفت آهي ۽ ان صفت سان **لڇي ٿيڻ** فعل ٺهي سگهندو. اسم ’لڇ‘ سان فعل

'لڄائڻ' نهي سگهندو (جنهن مان ٻيو لڄائيندو نهندو) جيئن اسم **شرم** مان **شرمائڻ** فعل ٺهيو (۽ ان مان **شرمائيندو** فعل.) ۽ جيئن **شرم** مان **شرميندو** ٺهي سگهي، تيئن **لڄ** مان **لڄيندو** نٿو ٺهي سگهي. اسان جو سورمو 'لڄارو' آهي ۽ ڪنهن ڪان ٻئا گهرندي 'لڄائينهو' آهي، يا 'لڄائي' ٿو، يا 'لڄي' ٿو ٿئي.

(6) "مون کي ڪجهه **اڌار** پئسا **گهرجندا** هئا."

هن جملي ۾ لفظ **اڌار** غلط استعمال ٿيل آهي ۽ لفظ **گهرجندا** غلط ٺهيل آهي، **لڄيندو** وانگر. "اڌار" يا "اوڌر" اسم آهي ۽ "اڌارو" يا "اڌارا" صفت آهي، هاڻي جيڪڏهن هڪڙي صفت آهي، ٻيو اسم آهي تہ ضرور انهن جو استعمال الڳ الڳ هوندو. اسان جي ليکڪ 'اڌار' کي 'اڌارا' جي جڳهہ "پئسا" جي **صفت** جي حيثيت سان استعمال ڪيو آهي.

(7) ڪابي ٻالهن ۾ منو منو سور محسوس ڪندي، ٻانهن تپندڙ ٻهڪندڙ سج ڏانهن ڏکيريو چڙي، **سوريہ-ٽاڪوڙ** لاءِ."

سج جي لاءِ تپندڙ ۽ ٻهڪندڙ صفتون استعمال ڪرڻ مون کي ايڏيون ڪونہ آئڙيون. پر آءٌ "سوريہ-ٽاڪوڙ" ۾ کهٽيون اکرايون ٻيو ڏسان. ٻهرين ڳالهہ جيڪا ذهن ۾ اچي ٿي سا آهي اهو عجيب اتفاق جو **گل محمد کتريءَ** واري پينٽنگ ۾ کودڙا "سن باٿ" جا شوقين آهن ۽ **علي بابا** جي سورمي کي "سوريہ-ٽاڪوڙ" جو شوق آهي. سنڌ جي ڌرتي ڏينهن جو، جڏهن ڪالهہ جي اڪ ٻئي نڪرندي آهي، اها ڳالهہ ڪٿي آيا ڪرائڻ جهڙي آهي، تہ اسان وٽ ڪي شوقين اهڙا بہ آهن، جن کي سن باٿ ۽ سوريہ ٽاڪوڙ جي ضرورت ٿي پوي. ان جي آهٽڙ ڪي وري الله جا ٻندا اهڙا بہ آهن جن کي جنوريءَ جي مهيني ۾ پکهر سڪائڻ جي ضرورت پوندي آهي (ٻانيان ٿو تہ ڪنهن پکي جي هيٺان: "ساروٽيون" صفحو 165).

ٻي ڳالهہ تہ جڏهن دشمن جو لشڪر جنگ ۾ هارائيندو ۽ سندن ماڻهن ۾ پيچ پچان، وٽ وٺان، هڻ هٿان جهڙو ٻاڪر ڪنو پنجي ويندو تہ سنڌيءَ ۾ چوندا لشڪر ۾ **ٽاڪوڙ** پنجي وئي يا **ٽاڪوڙو** پنجي ويو. اوهان جهڙو هڪڙو شاعر (جنهن کي اوهين ڪونہ سڃاڻو) چئي ٿو. "-- ٻور وڻن ۾، پٽ جون پينگهون سرتيون، ٺهڪڙن **ٽاڪوڙا......**" [امداد] ڪنهن گرم شيءِ سان جسم کي سيڪڻ يا ٽوڏيڻ کي "ٽاڪور" چئبو. (ري رڇ سان.) سوريہ-ٽاڪوڙ جي بدران جيڪڏهن اسين ٻانهن کي "سج ٽاڪور" لاءِ آس ڏي ڏکيريون تہ هوند سنڌ جي سيجَ جي آسَ اسان سان وڙهي ڪانہ. اڃا بہ جيڪڏهن اسان کي پنهنجي زبان سان پيار آهي ۽ سيج"-ٽاڪور بہ ڪرائتي آهي تہ ڪٿي چئون "آس"-ٽاڪور"، "تڙڪي-ٽاڪور" "تڙڪي-سيڪ".

(8) "هاڻي هي **کهڙو زمانو اچي ويو آهي، جو** هڪ شالدار پينٽنگ ٽان، شالائتي لمولي سان **سؤ روپيہ بہ ملڻ بہ اهکا ٿي وڃن.**" شاندار پينٽنگ **ٽان** جي

ٻني يا **ٻه ڊران** استعمال ڪجي ته هولد بهتر لڳي: ”شاالائتي نموني سان“ جي بدران ”عزت سان“ هوند نهي. پر اصل ڳالهه اها ته جڏهن چيوسين ته ”هيءُ کهڙو زمانو اچي ويو آهي“ ته ان سان ٿهڪندڙ واسطيدار ڪلمو (Subordinate Clause) به زمان حال ۾ ٿيندو. هي جملا سنڌيءَ ۾ آهن.

منهنجي خيال ۾ ”سؤ روپيه ملڻ“ ڪان پوءِ ”اهڪو ٽي وجي“ چوڻ وڌيڪ صحيح آهي ”اهڪا ٽي وڃن“ ڪان.

(9) ”اڙي پاڻي، **سنو** لکڻ چا، **سنو** سوچڻ لاءِ به سٺي اينٽاسفيئر جي ضرورت هوندي آهي.

جملو هيئن هئڻ کپي: ”اڙي پاڻي، **سٺي** لکڻ (ته) چا، **سٺي** سوچڻ لاءِ به سٺي اٽمسفيئر جي ضرورت هوندي (؟) آهي.“ چئبو ”**سنو** سوچجي، **سنو** پڙهجي، **سنو** لکجي، سنو ڳالهائجي.“ پر جڏهن جملي ۾ ’لاءِ‘ جهڙو ڪو لفظ آيو ته جملي جي جوڙجڪ بدلجي ويندي.

(10) ”... ڪالهوڪي ان حرڪت تي پاڻ کي **ڪوئي ۽ لڀي** ٿو ۽ ٿهڪ ڏئي کلي ٿو.“ سنڌ جي وچولي ۾، جتان جو آءٌ آهيان، مون ’ڪوئڻ‘ ڪونهي ٻڌو. ۽ آءٌ پڪ سان ڪونه ٿو چئي سگهان، ته اهو لفظ سڄي سنڌ ۾ ڪٿي ڪنهن هنڌ ڳالهايو وڃي ٿو يا نه. خدا ڀلو ڪري ته هيءُ اڙدوءَ جي ’ڪوسنا‘ جو ترجمو آهي جنهن کي سنڌيءَ ۾ ’پٽڻ‘ چئبو. ’لپڻ‘ اسان وٽ، سنڌيءَ ۾، هڪ لفظ آهي: پر جنهن معنيٰ ۾ اسان جي علائقي ۾ واپرائبو آهي اها علي بابا جي هن معنيٰ ڪان پنج ڪوهه پري آهي. جيڪڏهن ڪتو يا ٻلو ڪنهن ڪاڏي جي ٿانءَ ۾ پوت وجهي وجي ته چئبو ته انهيءَ کي ڪتو يا ٻلو لپي ويو آهي.‘ جيڪڏهن ڪو ٻي ليڇو ٻار ٿانءُ سان پنهنجي پاسي کي چڏي پرائي پاسي ڪان ڪائيندو ته مائٽ کيس ڪاڏي نه لپڻ جي هدايت ڪندو. ماڻهو پاڻهي پاڻ کي ڪيئن لپيندا آهن، اهو راز اڃا سون ٿي پڌرو ڪونهي ٿيو. ائين معلوم ٿئي ٿو ته ليکڪ ’ڪوئڻ‘ ۽ ’لپڻ‘ پاڻ کي ’هيٺ ڦيٽ ڪرڻ‘ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيا آهن. پوءِ اصل لفظ جيڪي سندس ذهن جي چانئٺ تي هئا، سي الائي کهڙا هئا؟

(ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ انگلنڊ جي هڪ ڊراماويس، شيرڊن Sheridan هڪ ڊرامو لکيو، دَ رائولز (The Rivals). ان ۾ هڪ پوڙهي، مئلَ پراپ، آهي، جيڪا آهي اڻ پڙهيل، پر شوق اٿس وڏن وڏن لفظن استعمال ڪرڻ جو. سو انهيءَ شوق ۾ ڪهڙيل لفظ جي بدران هميشه ڪو ٻيو الٽو سدو لفظ استعمال ڪيو وجي، جيڪو اتي بلڪل ٻي ڍنگو لڳي. ائين گهڻا ماڻهو غلط لفظ ٻيءَ ڪنهن عجيب معنيٰ ۾ استعمال ڪندا آهن ۽ اهڙي استعمال تي شيرڊن جي آن پوڙهيءَ جي نالي جي پويان ميلئپراپزم (Malapropism) نالو پئجي ويو آهي. سو ٿي سگهي ٿو ته علي بابا هي ٻئي لفظ، ’ڪوئي ۽ لپي‘، استعمال ڪرڻ وقت ڪن ٻين لفظن جو خيال ڪري رهيو هجي.)

(11) ”ڇا ضروري آهي تہ هڪ ماڻهو جيئن چاهي، تيئن ٿيڻ گهرجي.“ سنڌيءَ ۾ چئبو ”ڇا ضروري آهي تہ هڪ ماڻهو جيئن چاهي تيئن ٿئي.“ جيڪڏهن ”ٿيڻ گهرجي“ کي جملي ۾ استعمال ڪرڻو آهي تہ ”ڇا ضروري آهي تہ“ جملي مان ڪڍي ڇڏبو. رهيل جملو ٿيندو: ”هڪ ماڻهو جيئن چاهي تيئن ٿيڻ گهرجي.“

(12) ”سچ، مان منجهي ويو آهيان.“ سنڌيءَ ۾ چئبو: ”سچ، مان منجهي پيو آهيان.“

(13) ”هن هيڏي وڏي عظيم صديءَ ۾ بہ ايڏا هيڻا، ڪمزور، ٽڪاڻا ٽلاڻا...“ ماڻهو هيڻا بہ ٿيندا آهن ۽ سياڻا بہ ٿيندا آهن. اهي ٻئي صفتون آهن. اتفاق سان آخر ۾ ’ڻا‘ اڻن، پر اها ’ڻا‘ صفت جي نشاني ڪانهي. هتي اسان جي ليکڪ ’ٽڪاڻا ٽڪاڻا‘ فعل مان ٺهندڙ صفت (Participle اسم مفعول؟) جي حيثيت سان ڏنا آهن. سنڌيءَ ۾ تمام ٿوريون فعلي صفتون آهن، جيڪي ’ڻا‘ سان ٺهنديون هجن. ٽرمپ جي Participles جي لسٽ ۾ اهڙيون فعلي صفتون هيءُ ڄاڻايل آهن: ڪوماڻو، ڪاڻو، اجهاڻو، اٿڻو، اپاڻو. هنن جا جمع ٿيندا: ڪوماڻا، ڪاڻا، اجهاڻا، اٿڻا، اپاڻا. ٻين فعلن جون فعلي صفتون (Participles) ٽڪلُ ٽڪلُ يا ٽڪو ٽڪو جي ترڪيبن سان ٺهنديون. انهن جا جمع ٿيندا ’ٽڪلَ ٽڪلَ‘ يا ’ٽڪا ٽڪا‘.

انهيءَ ’ڻا‘ جي استعمال سان سنڌيءَ ۾ ڪهڙو ڪري فعلي اسم (Gerundives) ٺهندا آهن. مثلاً ڪرڻو، ڇوڙو، جهلڻو، ڏيڻ-وٺڻ (ڏيڻو وٺڻو)، پرڻو، سگهڻو. هي جملا ڏسو (اصلهہ ماڻڪ تان ٽرمپ جي حوالي سان.)

(1) ”توکي جيڪو فرياد ڪرڻو هجي سو تون اچي ڪر.“

(2) ”هاڻي جيڪي ڇوڙو هجي ڇو.“

(3) ”هن گهوڙي کي تو جهلڻو هو.“ (اڄ اسين چوندا سين: ”هيءُ گهوڙو توکي جهلڻو هو.“)

جناب الهداد ٻوهيي صاحب جي مضمون متعلق بہ ڪن پڙهندڙن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي. مون جڏهن انهن راين کي غور سان ڏٺو تہ معلوم ٿيو تہ اُهن سڀني ۾ هڪ عام قسم جي (General) راءِ جو اظهار ڪيل هو. انهن ۾ ڪا گهرائپ يا مخصوصيت ڪانہ هئي. مثلا

1- ”الهداد ٻوهيي چڱو ڀاڱ پتوڙيو آهي.“ (رسول بخش قريشي)

2- ”ٻوهيي صاحب جو مضمون... اهم ۽ ڪارائتو سلسلو آهي.“ (عبدالواحد)

3- ”الهداد ٻوهيي جي سلسلي کي جاري رکڻ تي مبارڪ.“ (غلام محمد لاکو)

4- ”الهداد ٻوهيو سرس رهيو.“ (ڏني بخش ناز سهتو)

5- ”مضمونن ۾ حاجي محمد بخش ٽالپر ۽ ڊاڪٽر ٻوهيي جا مضمون سٺا آهن.“ (غلام علي الانا)

هنن ٽائرن مان اها خبر ڪانہ پئي تہ هنن ساٿين ٻوهيڻي جا مضمون پڙهيا ۽ آهن يا رڳو ٻري ڪان ڏسي، ٻنا اٿلائي، مون وانگي ٻڄي رعب ۾ اچي، ٻار لاهڻ لاءِ هڪڙي رسمي راءِ ڏيئي ڇڏي آهي. ضرورت انهيءَ ڳالهہ جي آهي تہ پڙهندڙ هنن مضمونن کي واقعي ڌيان سان پڙهن، انهن ۾ جيڪي ڪارائتيون ڳالهيون آهن، تن کي پاڻ سمجهن، ڪم آڻين ۽ ٻين کي سمجهائين ۽ جيڪي ڳالهيون سمجهڻ ۾ کين اهڪائي ٿئي، جيڪي سندن سمجهہ کان مٿي هجن يا تشريح طلب هجن، تن ڏانهن ٻوهيڻي صاحب جو ڌيان ڇڪائين تہ جيئن ٻوهيو صاحب پڙهندڙن جي ضرورت ۽ اهڪاين کي سمجهي، انهن کي نظر ۾ رکي، انهيءَ مطابق پاڻ پتوڙي ۽ ڏاڪڙا ڪيڊي.

اول ضروري آهي تہ هنن مضمونن جي اهميت کي سمجهجي. ٻوليءَ جي علم ۽ ساهت (ادب) کي سمجهڻ، پرکڻ ۽ انهن تي تحقيق ڪرڻ جا نوان طريقا جيڪي يورپ ۽ ٻين ٻاهرين ملڪن ۾ جاري آهن، انهن کان واقفيت اسان جي اديب، نقاد ۽ ٻوليءَ جي ڄاڻوءَ لاءِ ضروري آهي. ڊاڪٽر ٻوهيو صاحب پاڻ پتوڙي، وڏا وڏا پستڪ اٿلائي پٿلائي، ڇنڊڇاڻ ڪري، علمي معلومات کي هٿ ڪري، هڪ هنڌ گڏ ڪري، اسان جي پڙهندڙن تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي ۽ يورپ جي انهن نون خيالن ۽ طريقن سان سنڌي شاعري ۽ ادب کي پرکڻ جو گسُ اسان کي ڏيکاري رهيو آهي. ان کان سواءِ اهڙا مضمون سنڌي ٻوليءَ ۾ آڻي، ٻوهيو صاحب اسان کي آها زبان ڏيئي رهيو آهي، جيڪا اسان جو نقاد سڀان استعمال ڪندو. اهي سڀ ڳالهيون ڊاڪٽر صاحب جي هنن ڇهن مضمونن (جي 'مهراڻ' ۾ ڇپجي چڪا آهن) ۽ سندس ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج" جي اهميت ۽ افاديت ظاهر ڪن ٿيون.

جيتوڻيڪ مون کي يقين آهي تہ ٻوهيڻي صاحب جا سيئي مضمون ۽ ڪتاب تمام گهڻا ڪارائتا آهن ۽ اسان جي نون توڙي پراڻن ليکڪن کي انهن جي پڙهڻ مان فائدو ٿيندو، پر جي مون کان سچي پڇو تہ آءٌ ڪن ۾ ڳالهہ ٻڌايانوَ (ٻي ڪنهن سان ڳالهہ نہ ڪجو!) تہ اڃا تائين ٻوهيڻي صاحب جو هڪڙو مضمون بہ شروع کان آخر تائين آءٌ پڙهي پورو ڪري نہ سگهيو آهيان. اوهان چوندؤ "اٿين وري ڪيئن هوندو؟" آءٌ اوهان کان سُنهن ساک ڪونہ ٿو وٺان، رڳو پنهنجي ڳالهہ ٿو ڪريان. پر ورائي ورائي اهو خيال ذهن ۾ اچيم ٿو تہ مون جهڙا اوهان ۾ پيا بہ گهڻا هوندا جيڪي جيترو چاهين ٿا، هنن مضمون مان فائدو پرائي نٿا سگهن، پر رڳو لڄ جي ڪري سچي ڪونہ ٿا ڪن.

هن مايوسيءَ جا ٻہ ـ ٽي سبب آهن: پهريون سبب تہ اسين ماڻهو لکڻ پڙهڻ مان ايترو واقف ڪونہ آهيون، جو ڳريون ڳالهيون اسان جي سمجهہ ۾ اچي سگهن. ان لاءِ ضروري آهي تہ اسين ٻوهيڻي صاحب کي پُڄڻ لاءِ مٿي چڙهڻ جي ڪجهہ ڪوشش ڪريون ۽ ڪجهہ ڪوشش ٻوهيو صاحب، هيٺ اچي، اسان کي پُڄڻ جي ڪري. ٻي ڳالهہ تہ ٻوهيو صاحب

Gul Hayat Institute

ولايتي ماڻهن جي ڪتابن مان اڻ هضم ٿيل ڏکيا حوالا ايتريقدر ٿو ڏئي، جو مهاڳ اصل ڳالهه کان وڌو ٿيو وڃي. آءٌ کان مارنگ ڳرو ٿيو وڃي. مثال طور ”شاعري ۽ تاريخ“ واري هن ڇهين مضمون ۾ عام پڙهندڙ جي ڪم جو حصو ”سنڌي شاعريءَ ۾ همعصر تاريخ ڪيئن ۽ ڪيئن بيان ڪيو ويو آهي“ وٽان شروع ٿو ٿئي. (جيڪو دراصل هن مضمون جو سئون پاڱو آهي) چوويهن صفحن جي هن طويل، دقيق ۽ ٿڪائيندڙ مضمون ۾ ڪم واري شئي آخري ائين صفحن ۾ آهي، ان کان اڳ پندرهن صفحن جو مهاڳ آهي. انهيءَ مهاڳ ۾ ’تاريخ ڇا آهي‘، ’تاريخ ۽ تاريخيت‘، ’تاريخ ۽ همعصر تاريخ‘، ’تاريخ همعصر تاريخ ۽ شاعريءَ‘ جي عنوانن هيٺ ابن خلدون، ٿئائن بي، هيرو ڊوٽس ۽ پلوٽارڪ جي ڪتابن مان ٽاڻن جا باب ڪوري حوالي طور پيش ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن مون ڪي هيرو ڊوٽس، پلوٽارڪ، ٽئائنبي يا ابن خلدون پڙهڻو ئي آهي، ته آءٌ ٻوهيڻي صاحب جي مضمون بدران هوند اصل يا ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو هٿ ڪري پڙهان، يا ’ڪئسل‘ ڪمپنيءَ جي ڪلاسيفائيڊ ڪوٽيشنز‘ ڪي ڇيڙ ٿي چنبڙي پوان، جيئن مون ۽ هيرو ڊوٽس يا مون ۽ پلوٽارڪ جي وچ ۾ ٻوهيو صاحب پٽ ٿي نه بيهي. جيڪڏهن ٻوهيو صاحب جن سمجهن ٿا ته انهن مڙني ڪا ڪم جي ڳالهه ڪئي آهي، جنهن جي ڄاڻڻ کان سواءِ منهنجي حياتي اڌوري آهي، ته پاڻ جيئن تڪليف وٺن پيا، ٿوري وڌيڪ تڪليف ڪري، الهن پارن جي لکئي جي سموند کي سُوجهي اهي سپون ڪڍي، اهي ڪم واريون ڳالهيون صاف ڪري، اسان اڻارن کي آڻي ڏين ته هواله سندن ٿورا پيا ڳايون.

ٻوهيڻي صاحب جو ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“ به مون سرسري طور ڏٺو آهي. مون کي پڪ آهي ته سنڌي ٻولي، تهذيب، سنڌي شاعري ۽ لوڪ ادب کي سمجهڻ لاءِ هيءُ ڪتاب پارس آهي. ۽ ضروري آهي ته اسين سڀ الهيءَ ڪتاب کي پڙهون، پروڙيون ۽ ڪتب آڻيون: پر ٻوهيڻي صاحب جا وڏا وڏا اڻ هضم ٿيل حوالا، وڏيون وڏيون تعريفون (Definitions) انهن تعريفن جا نتيجا، انهن نتيجن جا نتيجا، انهن نتيجن جا وري ٽيهر نتيجا، متن ۾ ماخذن جا حوالا، متن ۾ سنڌي لفظن سان گڏ انگريزي لفظن جو وري استعمال ۽ ڪٿي ڪٿي اهڙا ترجما جو ماڻهو ويچار ۾ پئجي وڃي، اهي سڀ ڳالهيون هنن مضمونن کي ڏکئي بنائڻ لاءِ بس آهن. علم جو درياهه ته واقعي هيٺي چوليون پيو هڻي، جيڪڏهن ڪنهن کي ڪا سپ ڳولهڻي هجي ته ور ڪٿي، بسم الله ڪري، ڪهڙي پوي، پوءِ ڪٿنس پاڳ.

ڊاڪٽر ٻوهيڻي صاحب جا مضمون جيڪڏهن عام پڙهڻ واري جي سمک ۾ اچڻ جهڙا هجن ته نه رڳو اسان جا اديب ۽ نقاد انهن نون خيالن کان واقف ٿين جي هينئر يورپ وغيره ۾ جاري آهن (يا پراڻا ٿي ويا آهن)، پر الهن نون خيالن کي ادا ڪرڻ جي لاءِ هولد لوان لفظ به هٿ ڪن جي ٻوهيو صاحب وڏيءَ محنت ۽ ٻورهئي سان ترجمو ڪري،

جوڙي ۽ پيش ڪري رهيو آهي. اهو هڪ تمام اهم قدم آهي جنهن ڪي جيتري اهميت ڏجي گهٽ آهي: پر اهو به تمام ضروري آهي ته اهڙي وقت تمام گهڻي احتياط کان ڪم ورتو وڃي، ته جيئن ترجمي ڪرڻ ۾ لفظن ڏاهڻ ۾ ڪا ڪچائي نه رهجي وڃي. منهنجي نظر ۾ **پوهيئي** صاحب جي مضمون جي هن ڇهين قسط ۾ هيٺيان جيڪي انگريزيءَ جا لفظ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا ويا آهن سي اچا توجهه طلب آهن. مون هنن لفظن جي ترجمن تي گهڻو ڪولهي ويچاريو: پهرئين پور ۾ جيڪي لفظ سُجهيا اُتم سي ويچار لاءِ آڇيان ٿو. انهيءَ اميد سان ته پوهيو صاحب ۽ پڙهندڙ گهڻي تڪليف ڪري، سوچ ويچار ڪري، ڪي اهڙا لفظ هٿ ڪندا جي واقعي انگريزيءَ جي هنن لفظن سان ٺهڪي اچن:

انگريزيءَ جو لفظ	پوهيئي صاحب جو ترجمو	ويچار لاءِ آڇيل ٻيا ترجما
Adversary	دشمن	مُهاڏي، چوسي، مخالف، سامهون ٿيندڙ
Compromise	رضامندي	نبيرو، ناهه، ٺهراءُ، پرچاءُ
Human protogonist	مثبت انساني ڪردار	وريام، جوڌو، سورمو، ڏوڙي
Legendary character	مثالي ڪردار	ڏند ڪٿائي ڪردار
Duality	ٽڪراءُ	ٻيائي
Politics without change	بي عمل سياست	ڪو ڦيرو نه آڻيندڙ سياست
Challenge and response	چيلنج ۽ رد عمل	للڪار (هوڪار) ۽ جواب
Thesis and antithesis	عمل ۽ رد عمل	ويچار ۽ ابت ويچار، پهه ۽ ابت پهه/اپهه
Myth	ڳجهالدر	ڏند ڪٿا،
Minstrels	ملا موراڻا	منگڻهار، منگتا، سگهڙ، چارڻ
Permanance	پختي وجوديت، دوام	ابديت، دوام
Built up permanance	ڏالل استقلال	پيدا ڪيل، هٿ ڪيل، حاصل ڪيل ابديت

اول ته هي لفظ ترجمو ڪندي اهڙا ترجما رٿيا وڃن جو ٺهڪي اچن ۽ انگريزيءَ جي مختلف لفظن جي ترجمي ۾ سنڌيءَ جو ساڳيو لفظ نه اچي. ٻيو ته انگريزيءَ جي اصل ۾ جڏهن هڪ لفظ جون ڪئي معنائون هجن يا انهن جا ڪئي ڀاڃا (Shades) هجن ته سنڌيءَ ۾ اهڙو لفظ هٿ ڪجي جو يا ته انگريزيءَ جي سڀني شيڊز تي ٺهڪي اچي يا گهٽ ۾ گهٽ ان وقت جي گهربل معنيٰ جي لاءِ بلڪل موزون ٿي بيهي. مثال طور هن لسٽ ۾ انگريزيءَ جي لفظ ڪمپرومائز (Compromise) جو ترجمو **پوهيئي** صاحب 'رضامندي' ڪيو آهي، جيڪو ڪنهن حد تائين غلط ڪونهي. ٿي سگهي ٿو هتي متن ۾ رضامندي ٺهي اچي ۽ پڙهڻ وارو آها معنيٰ سمجهي وڃي جيڪا ليکڪ جي دل ۾ آهي. پر ڪمپرومائز ۽ رضامنديءَ ۾ ڪي معنوي (Semantic) فرق به آهن. ڪو ماڻهو ڪنهن ڪم ڪرڻ لاءِ راضي ٿيندو يا

Gul Hayat Institute

ڪنهن شيءِ ڏيڻ تي راضي ٿيندو يعني رضامندي ڏيکاريندو. اها رضامندي يڪطرفي آهي ۽ ڪم ڪرڻ لاءِ ڪرڻ جي يا ڪنهن شيءِ ڏيڻ نه ڏيڻ جي سڄي ڳالهه ان ماڻهوءَ جي وَسَ ۾ آهي. پر ڪمپروmائز ٻه طرفو ٿيندو. ٻه ڌريون ڪنهن ڪم ڪرڻ يا ڪنهن سودي ڪرڻ جي لاءِ گڏجي هڪ فيصلي تي پهچنديون. ڪمپروmائز ۾ ڏي-وٺ جا ٻئي پاسا موجود آهن، رضامنديءَ ۾ رڳو ڏيڻ جي معنيٰ آهي. الهيءَ معنيٰ ۾ 'رضامندي ڏيکارڻ' 'قبول ڪرڻ' جي ويجهو آهي، 'ها ڪرڻ' جي معنيٰ به ان مان نڪرندي. پر ڪمپروmائز مان اهي معنائون ڪو نه نڪرنديون.

جناب پوهٽي صاحب جا هي مضمون هوند تمام گهڻا ڪارائتا ثابت ٿين، جيڪڏهن پوهٽيو صاحب اصل مان پاڻ جا باب حوالن طور ڏيڻ بدران انهن کي پڙهي، پروڙي، هنئين سين هنڊائي، هضم ڪري، هڏين، ڦوڳ ڪينَ ڪچري کي ڦٽي ڪري تت يا رس کي پڙهندڙ جي آڏو پنهنجن لفظن ۾ پيش ڪري، جتي حوالي ڏيڻ جي ضرورت هجي اتي اهم جملن ڪان سواءِ باقيءَ کي پنهنجي لفظن ۾ مختصر (Paraphrase) ڪري، متن مان ماخذن جا حوالا ڪڍي آهي مضمون جي آخر ۾ آڻي ته هوند هي مضمون پڙهڻ جهڙا ٿي پون. ٻي ڳالهه ته متن ۾ هر هر سنڌي لفظن سان گڏ سندن انگريزي بدل ڏيڻ جي ڪري ٻه خرابيون ٿيون ٿين: اول ته هر هر انگريزيءَ جي لفظن تي ٽاڪڙيو ساڻهو تسلسل وڃايو ويهي (پوءِ 'ڪچيٽيءَ' مان 'آڏ چٽي' چولدو وڃي) ۽ ٻيو ته انهن انگريزي لفظن جو ترجمو لکندڙ جي دل ۾ ڪڏهن ڪڙو هولدو آهي ته پڙهندڙ جي دل ۾ پيو. ان ڪري اهو تڪراءُ هر هر ٿيندو ويندو ۽ پڙهندڙ جي دلچسپي مضمون پڙهڻ مان گهٽبي ويندي ۽ لفظن جي معنائن ۾ وڌيڪ وڇڙلدي ويندي. انهن ٻنهي ڪاهين ڪان بچڻ لاءِ بهتر آهي ته انگريزي ۽ سنڌي لفظن جي هڪ فهرست مضمون جي آخر ۾ ڏني وڃي ۽ خود مضمون صاف سنڌيءَ ۾ لکيو وڃي جيئن پڙهڻ واري جو توجهه رڳو مضمون جي موضوع ڏي رهي ۽ سندس تسلسل نه ٽٽي. — محمد عمر چنڊ، اصفهان، ايران

● مهراڻ 3/78 سرورق ۽ اسڪيچ تي راءِ ڏيڻ جو حق پڙهندڙ کي ارپيان ٿو. مٺاڻ جي ٻيهڪ ۽ طريقي ڪار پسند آيو. 'سوچ-لوچ' پڙهڻ ڪان پوءِ ساڳيو تاثر پاڻ ۾ محسوس ڪيم. ليکڪ نسيم اسر تي ويو آهي. لطيفي لات جيڪا سهڻي ابراهيم ڪان پدل درج ڪئي اٿو، پسند آئي. تخليق ۽ تنقيد تي ٽي. ايس. ايليٽ جا فڪري اقتباسات حال جي ترجماني ڪن ٿا. شاعري سڀني جي پسند آئي. ولي رام ولپ جي فڪر گهڻو متاثر ڪيو. امداد حسيني جي غزل مان: 'سيجُ سڙي ته آهائي آهي، ڪالون جي ڪان ڪان، چنڊ اولڙو ڏسي ڪوهه ۾، ڏيڏر ڪن ٽان ٽان'، فڪر جي آڏام، تشبيهن ذريعي حقيقت حال ڏانهن تاريخي سوڙ جيان پرواز ڪندي وڃي. سحر امداد جون 'چٽيل آڱريون' مائيڪل اينجلو جي فن پاري جي عڪس جيان نظر آيو. ڪهاڻيون، ڳالهه ۽ پورٽريٽ علي بابا ڪان وٺي بيدل مسرور جي 'پورٽريٽ 2' ٽائين دل کي آٿت ٻه ڏيندا رهيا ته لشتر جو ڪم ٻه ڪندا رهيا. اهڙيءَ طرح (نسيم جي ياد ۾) 'سر ۾

ساريئي' جا ليکڪ، نسيم احمد کرل جو مضمون ۽ ڪهاڻيون متاثر ڪندڙ هئا. نسيم لات ۽ ذات جو حقيقي فنڪار ۽ سنڌي ٻوليءَ جو سينگار هو. سندس ڪهاڻين جي ٻهرين مجموعي ”شبنم شبنم ڪنول ڪنول“ جي ٽائيٽل ڏاهڻ جو مون کي شرف عطا ٿيو. اها ٻي ڳالهه آهي ته پوءِ ان سرورق سان ڪهڙي جُٺ ٿي. خير اهو اصل ٽائيٽل مون وٽ اڄ به موجود آهي. منهنجي ساڻس سنڌي ادبي سنگت ڪراچي ۾ رڳو هڪ ڀيرو ملاقات ٿي، اڄ آءٌ اسپتال ۾ 'مهراڻ' ٻيو پڙهان ۽ نسيم جون ڪهاڻيون ور ور ڪري ٻيو پڙهان. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ آڇرايون ڏسي ڏک ٿيو. ڪوبه فنڪار ۽ اديب يا شاعر، مصور يا موسيقار نه هن دنيا ۾ مڪمل ٿيو آهي نه ٿيندو، ان ڪري اٿاهه سمنڊ مان ڪي وِهڻ جهڙا ورِک ڏُک جيڪي غواص اڙيءَ ڪان هيٺ لاهي وٺا سي متير مانجهي دلياوي هلچل ۾ ڪامياب رهيا. باقي منو پاڻي ته هرڪو شوق سان پيئي ٿو؛ پر انت سين جو هيڪڙو آهي: سانت... سانت... سااــــ 'مهراڻ' اڳي ڪان اڳرو ٿيندو وڃي. يار امداد تو هي ڇا ڪيو، خط لکيم توکي، جواب ته ندارد مرڳو ڊاڪٽر بلوچ جي مضمون هيٺان ”قول“ ڪري تنبي چڏ ٿي. ٻيلي اهڙو ظلم ته نه ڪر، آءٌ مها فنڪار يا فلاسافر ته ڪونه آهيان! هاڻ ٻڌئي مون وٽ اسپتال ۾ ڪڏهن ٿو اچين؟ ٻيلي آءٌ ته اجا ٻنج-ڇهه مهينا ڇٽس-وٺس ڪم ڪان! الله بچايو يوسف زئي صاحب کي سلام چوندا.

— گل محمد ڪتري

اوجها سينيٽوريم، وارڊ 2، بيڊ 26

ڪراچي يونيورسٽي روڊ، ڪراچي سنڌ.

● 'ٻنل تي ويٺل نوجوان' (مهراڻ 1/78) پڙهي ڪجهه لکيم ٿي؛ ان مسئلو پورو نه ٿيو آهي. جي ڪهاڻيءَ جي جوڙجڪ تي چوان ته اجا ڪجهه وڌيڪ لکان؛ پر اصل مسئلي کي پوريءَ طرح نه نباهيو ويو آهي. ڪردار کي نه رڳو ٻاهرين واسطيدارن جو وڪٽم ڪري ڏيکاريو ويو آهي؛ پر گهر وارائي سڄي معاملي يعني ڳوٺاڻي لائيف کان ڦري شهري لائيف نه سمجهڻ ڪري غلطفهميءَ جا شڪار آهن. ان جي جواب ۾ مان قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان، ته موڪل تي گهر پهچڻ تي هڪ ٻئي ڏينهن گهر جون سڀ ڪوتاهيون ٻڌريون ڪري ڪردار کي ڊيڄاريو وڃي. ڪردار جو پيءُ ڪير بنا چانهه ويٺو پيئي، پينر سڀڻ جو ڪم ڪري گذر ڪن ٿيون، مسواڙ ۽ سامان لاءِ قرضي اچن ٿا، ٻار روئن ٿا خرچيءَ لاءِ؛ پر هو ڏئي ڪٿو سگهي - ۽ ان هوندي به شاديءَ جي ڳالهه! نه ڪردار کي گهرو حالتن جو پتو آهي، نه ئي ماڻٽن کي پٽ جي پونجيءَ ۽ خرچ جي پيت! اجا به ڪردار جي پٽ وانگي ڪرڻ لاءِ دوستن جي بيچ ڪرائي ويٺي آهي ۽ چانهه جي دڪان تي ڪيس بي عزتو ڪيو ويو آهي. مان سدائين ان خيال جو آهيان ته ڳوٺن ۾ ڪوبه ڪنهن ڪان ڪجهو ناهي- ان تي ڪهڙو ڪجهه چئي سگهجي ٿو؛ پر انساني مشڪلاجيءَ کي نروار ڪرڻ اعليٰ ادب جي گهرج آهي. ڪهاڻيءَ جو ڪردار

Gul Hayat Institute

هڪ ڳوٺاڻو سنڌي لينڪر آهي، جو ڪراچيءَ ۾ نوڪري ڪري ٿو ۽ شهري حالتن ڪري منهن ڏيڻ کان لاچار آهي، ايتريقدر جو هو پنهنجي گهر وارن کي به پرچائي نٿو سگهي يا چئجي ته سنڌ ن کنهن به ڪم نٿو اچي. ڪهاڻيءَ جو پلاٽ ان نوجوان جي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن واپسيءَ سان تعلق رکي ٿو ۽ سچو ڪرتب ستن ڏينهن جو ڏيکاريل آهي. ان عرصي ۾ هن جي مزاج ۾ ڦير گهير جي چٽ چٽڻ ۾ اديب ڪمال ڪيو آهي؛ پر جڏهن سان الهن ڏک پريل وارداتن ڪي سنڀاريان ٿو، ته ان پڇڻ ري رهي نٿو سگهان ته، ڪردار ڪي پنهنجي آڪهه جي گهرجن، ضرورتن ۽ حوصلي افزائيءَ سان ڪڏو ڪڏ، پنهنجي اهليت ۽ جوابداري محسوس ٿي هئي يا نه؟ ڪيهر ته ڪردار کي ڳوٺ ڪجهه سڪ ماڻڻ لاءِ موڪليو آهي ۽ گهر اچي ڪيس سڀني کي منهن ڏيڻو پيو، اهو شايد هڪ اتفاق هو. لاشڪ شخصي طرح اديب هڪ سنڌيءَ جو ڪراچيءَ ۾ هوبهو نقش چٽيو آهي. پر ڏسڻو آهي ته ان موضوع کي سلجهائڻ لاءِ هو ڪهڙو ڪردار ٿو ادا ڪري؟ ڏسڻ ۾ ته ائين ٿو اچي، ته هو هڪ ڪمچور، ٻين جي آسرن تي هلڻ وارو ۽ شخصي طرح گدلو هو؛ پئسي جي وهنوار ۾ به ٺيڪ نه هو، آفيس وچڻ ۾ به ڪوتاهي ٿو ڪري ۽ اديب جي سڄي ڪوشش ان تي آهي ته، هو بي ڏوهه آهي ۽ سڄي دنيا سندس دشمن آهي يا هن جي مصيبتن کي نٽا سمجهن. گهر جا ڀاتي ٺاهن؛ پر هن کي تنگ ڪري هن کي اپوڙي رهيا آهن. ماءُ جو ڪردار پوري طرح ڏيکاريل ناهي. سوال هڪ ڳوٺاڻي آڪهه جو اٿاريل آهي، پر ڇهه وجي ڪراچيءَ ۾ سنڌي ملازمن جي تڪليف تي ٿيو آهي، سو به هڪ طرفو!

(مهراڻ 4/78) سچ پچ آزاد نظم جو ڪو قهرمقرر ٿئي ۽ ته تنگي اسٽول کي فرايچر جي لائق نه سڏجي ته، سليم ڳاڙهوي‌ءَ جو 'لاچ' ۽ احمد خان آصف جو 'هن بازار جون مايون آهن' ماڊل ڪجي ته نئين دور جي ان صنف جي سونهن جو وستار جيڪر سولو ٿي پوي. 'بازر جي مابن...' جي هڪ هڪ سٽ موضوع جو چٽو انلارجمنٽ آهي. پوءِ شاعر ڪليل اکين سان ڏسي اسان جي ذهن کي ڏونڌاڙي پنهنجو سنيهو ٿو ڏي ـ نه مون کي ۽ توکي؛ پر انسان ذات کي. سليم ڳاڙهوي‌ءَ کي به احمد خان آصف سان برٺڪيٽ ٿو ڪريان. ٻنهي ۾ موضوع جو به ڪنهن قدر لاڳاپو آهي، ڄڻ ڪڏجي duet ڪيو اٿن. نثار بزمي جي چور هجي ها ته چا ٿئي ها ۽ پلا اهي شعر ڪيئن لکي ها. فرض ڪريو جي ناٽڪ ٿئي ها، ته اچڻ به ناٽڪ وارا هجنس ها! ۽ اهو سندس وس ۾ نه هجي ها ته چڪ هاڻڻ لاءِ هن وٽ ڪي قدر تي سگهن ها! سرڪش سنڌيءَ 'مارو ٺون ماڳ' ۾ پاڻ سلهايو آهي. سنڌ جي برپٽن ۽ واهڻن کي شان بخشيو اٿس. دعائن جا انبار ارهيا اٿس؛ پر 'عالم سڀ آباد ڪرين' واري شاهاڻي لاٽ سان ڪين لباهيو اٿس. پيار ۽ محنت کي سنڌ سان ونڊڻ جي معنيٰ اها ناهي ته، دعا شروع ئي بيتَ سان ڪريو: '...مدعي تنهنجا ميرا ٿين...' سنهنجي سڪ ڪڏهن به ڪنهنجو منو نه

ڪهرلدي. سروپ جو گيت برابر گيت آهي؛ پر جي پهريون هلڪو ۽ اڻ ٺهڪندڙ بيت ڪڍي ڇڏجي. گيت جي سونهن سهڙيندي انهايت گنڀير سنيهو ڏنل آهي: ’آءُ ته تنهنجي دل ۾ پريان ڌرتيءَ جا ڏک سور‘، گيت جي زينت اها سوچ لوچ آهي؛ پر شروعات واري بيت ۾ ڪنّ تي هٿ رکي جهنگلي روايت واري عشقي هولڪار آهي. گيت جي هڪ هڪ تُڪ ۾ سونهن اوتيل آهي. ان ريت نين تشبيهن ۽ تصورن سان اسان جي ٻولي مالا مال ٿي سگهي ٿي. تنوير جي شاعريءَ جو سنڌ کي ضرور قدر ڪرڻ کپي. اهو سچ آهي ۽ قبول ڪيل آهي ته:

تڏهن شعر تنوير لکيو آ پاڻهي
جڏهن گهاءُ دل تي ڪوئي کاڌو آ.

سون کي نثري نظم (اهي توهان جا اکر آهن) نه وڻندو آهي، ونءُ ويندو آهيان؛ پر الائي ڇو لاگپال جو ’تون ڇا آهين‘ وڻيو پيو. ڪي شاعرائيون لائون ۽ ڇيون منجهس سمايل آهن. ”سقراطي سچ“ خبر نه اٿم ته سقراط ڇا چيو هو؟ پر پليٽو ته شاعرن کي پنهنجي ريپبلڪ مان جلاوطن ڪري ڇڏيو هو. ”ڪوي هجارا“ پر ان هجارپڻ جون ريکون ڇڱيون الجهايون اٿئين. بس شاعر جي الدرولي چتيولتا تي چوکي آلت ڪئي اٿس. شاعر کي سچائڻ لاءِ ڪيترن شاعرن جفاڪشي ڪئي آهي، دل پيش ٿئي ته اهو لکان، پر ڪڏهن لکندس. انسان جي اوينت ليس گذر کي پانت پانت جي پاونائن ۽ اوجاڳن کي آڪرڻ ۾ توهان گهٽ نه ڪئي آهي. بس اهو گهٽي ليکي عام حياتيءَ جو چيٽ آهي. آزاد نظم (ٻئي ڏينهن جو دوزخ) جي پهرين تشبيهه ست ست سان گڏ ٿي اچي ٿي پُنچائي ڪري؛ هڪ ئي خيال جي اروار لاءِ اڪيچار لفظي تصويرون ۽ آخر ۾ چار سٽون، مٿي ڇيل مسئلي جو سلجهائڻ ۽ حقيقت کي منهن ڏيڻ ته:

بي صبر خواهش کي سيائي جا ڏنا ڏيئي سمهارڻ ليءِ
وري ٻئي ڏينهن جي دوزخ کي پارڻ ليءِ.

اهو سڀ انساني جيون جو هڪ چتر آهي. ڪي ڪي انسان، خدا جا پيارا نڪري اچن ٿا، جي ٽريڊيشنل سات ۽ سچنا واري زندگيءَ کان مٿي ٿي انسان ذات کي دک لائين ٿا. هيءُ ٻئي ڏينهن جو دوزخ ناهي؛ ڏينهن کان پوءِ ڏينهن جو دوزخ آهي، جو جهي، هلي هلي سري ٿو وڃجي. توهان ’سوچ-لوچ‘ ۾ لکيو آهي ته، ’گهٽا ته شاعريءَ جي شروعات ئي نثري نظم سان ٿا ڪن‘. ان تي ڪجهه وڏيڪ لکڻ کپندو هو. تورو ’تنگيل ڪوٽ‘ لاءِ به چوندس ڪهاڻي پڙهندي نه رڳو حيدرآباد، پر ان جو ماحول ۽ ماڻهو اکين آڏو اچي ويا. سان حيدرآباد جو آهيان ۽ حيدرآباد پارٽيشن کان اڳ جا هئي، سون کي پليءَ پٽ ياد آهي. ليڪ ڇٽي چا ٿو ته، هرروز ڏهه ڏيکي ڪاڏيون پسارڪي ڪوئيءَ تي اڏائي مٽن جي ڳوٺين سان پرجي ايندڀون عيون ۽ حمال لاهيندا هئا ۽ سيٺ ڪيمنداس هڪ پائي ڳوڻ جي حساب

سان ڪين ڏيندو هو. منهنجي لاءِ اها هڪ فيري ٽيل آهي. مون کي عجب لڳو ته پسارڪو سامان گهرائڻ وارو ٻاهرين ملڪن مان گهرائيندو به هو ته ٻاهرين ملڪن ۾ پير وارن علائقن ڏانهن موڪليندو به هو. حيدرآباد جي حيثيت ڪهڙي؟ نه هوائي اڏو، نه ئي سامونڊي بندر؛ رهي ڪهي ريلوي اسٽيشن هئي، جتي مهيني ٻئي جو سامان گهرائيندا هوندا! نه ته اهو شغل ڪراچيءَ لاءِ هو. سيٺ جي ڪوٺي حيدرآباد جي ميان فقير جي اڙ ۾ قلعي جي وچ ٿي ٿي سگهي ٿي، اتي روزانو ڏهن ڏيڍ ڪاڏين جو اچڻ وسڻ جوڳو ناهي. ان وقت شهر جو آدم هڪ لک ڪن هو، ۽ 'پيرو مل' حمال ٿي نٿو سگهي. هندو مزوريءَ لاءِ خيال ۾ نٿو اچي سگهجي. ڪهاڻي 'پيرو مل' جي نه، پر هڪ مزور جي آهي، ته ڪيئن محنت ڪان پوءِ ڪافي يا راڳ ڳائي دل کي خوش ڪندو هو. هن جي ڪئريڪٽر لهڻ لاءِ ڪهاڻي ڪجهه نٿي چئي. پيرو مل چلم پيئندو هو، ٻاڙي جي ٻارڙن سان هريل سريل هو، مان ميان ٿو؛ ٻر جي مري ويو ته سڀ ائين ئي مرندا آهن. يعني ڳالهه آهي ته ويچارو هڪڙو پيرو مل مري ويو! ان ڪان وڌيڪ ڪهاڻيءَ جو "پيغام" ڪونه ٿو سجهيم. 'ٽنگيل ڪوٽ' ليکڪ ڪان ڳوڙها ڳاڙايا آهن، ته مون کي ساڻس همدردي آهي؛ پر اهو مسئلو غربت ۽ شاهوڪاريءَ جو آدجڳاد ڪان آهي ۽ سڄي دنيا ان کي حل ڪرڻ لاءِ مٿا موني هڻي پئي؛ پر انسان اڃا بيوس آهي--! سوچ-لوچ پڙهيم ۽ خوش ٿيس. -- گرداس واڌواڻي، ڪراچي سنڌ.

● "مهراڻ" ور ور ڪري پڙهيم. 'سوچ-لوچ' وقتائتي ۽ اندر جي اپنار هئي. ڊائيمل نه وڻيو. علي بابا، طارق ۽ شوڪت جون ڪهاڻيون وڻيون. تنوير عباسيءَ جو مضمون معلوماتي هو. شاعريءَ ۾ طالب المولي، سحر امداد، استاد بخاري، سليم ڳاڙهوي، داغ ٽکڙائي ۽ اوهان جي شاعري وڻي، خاص ڪري هي شعر:

انڌا اکيون ڦاڙي ڏس
سورج ناهي؟ ٻيو ڇاهي!

-- راهي چنا، چار شورو.

● 'سوچ-لوچ' ۾ اسم تصغير(!) جو آزاد استعمال مون کي نٿو وڻي. 'سوچ-لوچ' ڪئي ور ور ڪري پڙهيم. شوڪت جي ڪهاڻي (!) ورجايل موضوع آهي ته سنڌس ناول ڇا هوندو؟! مدد ۽ طارق جون ڪهاڻيون اڻ وڻندڙ ۽ خشڪ هيون. شاعريءَ ۾ نثار بزمي، بشير شاد، ملڪ آڪاڻي، تنوير ۽ ذوالفقار سيال جون شيون سٺيون هيون. قاضي قادن تي تحقيق آفرين جوڳي آهي. -- ممتاز عباسي، لاڙڪاڻو.

● 'لطيفي لات' ساراهه جوڳو سلسلو آهي. پراڻين "مهراڻ" ۽ هيلوڪي "مهراڻ" جي شاعريءَ ۾ واضح فرق محسوس ڪيم. 'سوچ-لوچ' ۾ توهان چون جديد شاعرن ڏانهن لکيل

سٺون ته 'الوسيان ٽائيپ وائي هرڪو رهڙيو ولي' مون کي ڏاڍيون ڪارائتيون لڳيون. نوان شاعر بنا ڪنهن محنت ۽ ڄاڻ جي شاعريءَ ۾ اچيو پير ڏرين.

— ياسمين، خيرپور.

● 'سوچ-لوچ' هيئنين سان هنداڻ جهڙي آهي: ان تي عمل ڪرڻ لازمي آهي. شاعريءَ ۾ سروپ، تنوير، سرڪش ۽ توهان جا شعر پنهنجو ست پاڻ آهن. ڪهاڻين ۾ علي بابا ۽ مدد پاڻ ملهايو آهي. 'ذات جي ڏيهه' سان معلوم ٿيو ٿئي ته سنڌي ڪلاڪار ڪيترو نه مصيبتن جي گهاٽي ۾ پيڙهجي رهيو آهي. 'ٿاريلا ۽ ٿر' لکڻ تي دوست ڏيلائي ڪيرون لهڻيون.

—شنڪر لهاڻو، ميٺي.

● 'مهراڻ' ٽائيٽل ڪان آخري صفحي تائين خوبصورت آهي. همت سان پاتل گهيرون مان لکندڙ ۽ پڙهندڙ کي ڪيڻ تي مبارڪون. ادب يا ته ادب آهي يا آهو ادب ناهي. پوءِ اهي پراڻيون، ٻاروٿيون، ڪنيل ۽ مثل رسمون ڇو؟ سقراط چيو هو ته: "لفظن جو غلط استعمال دنيا جو سڀ ڪان وڏو گناهه آهي." ان تي تفصيلي طور روشني 'سوچ-لوچ' ۾ وڌي وئي آهي. اهو بلڪل سچ آهي ته: "جيڪڏهن ڪير به ڪنهن به لفظ کي پڌل ۽ پڙهيل معنيٰ ۾ ڪم ٿو آڻي ته اهو لفظ جي حرمت ڪان واقف ڪونهي." ان جي نتيجي ۾ جيئن اوهان چيو آهي ته: (الف) ويجهڙائيءَ ۾ سڄاڻ پڙهندڙ جي پيٽ ۾ ڏڏ لکندڙ وڌيڪ آيڙيو آهي، (ب) سٺي ليک جي ٽائيٽل سان اي معنيٰ ٺيٺ سنڌي اکرن جو ڍير وڌيڪ گڏ ٿيو آهي. ۽ قافيا ملائي ليڙو ۽ الوسيان ٽائيپ وايون رهڻ سان ڇپائيءَ جو مسئلو پڻ پيدا ٿيو آهي. اوهان ايڊيٽريءَ جي مقدس معيار کي قائم رکيو آهي ۽ ذاتي وٺت الاوٺت ڪان مٿاهان ٿي لکندڙن جي سٺي طبقن سان الصاف ڪيو آهي. استاد، واحد، ميرسحمد پيرزادي، سروپ، تنوير ۽ سحر جي شاعري وٺي. اوهان جا نظم ۽ غزل وڻيا: 'اونداهيءَ ۾ تيلي ٻاري آئيني کي جاڳايان' پڙهڻ سان باطن ۾ جيڪو خوشبوئن جو سفر ٿئي ٿو، تنهن کي Discuss ڪرڻ لاءِ الڳ Sitting کپي. مدد ۽ طارق جي ڪهاڻين متاثر ڪيو. علي بابا ۽ حليم مايوس ڪيو. سحر جي ڪهاڻي وچولڙي هئي. ناٽڪ سٺو آهي: ر ايازعالم ٿورو جذباتي ٿي ويو آهي. ڳالهه پوله ۽ خاڪو وڻيو. لکڻ‌ڙن کي انهن صنفن ڏانهن به ڌيان ڏيڻ گهرجي. ڊاڪٽر بلوچ جو مقالو جاندار آهي. قاضي خادم جو تبصرو وڻيو. فتاح ورهه جهڙو سچ چيو آهي.

— آثار آرائين

● هيل ڪهاڻين جو پاڳو پرپور هو. حليم بروهي ته ڪمال ڪري ڇڏيو، مزاح لکندي لکندي ايڏي سيريس ڪهاڻي لکي اٿس. ڪيس داد ڏيڻ ڪان سواءِ رهي نٿو سگهجي. مدد به اڳي ڪان اڳرو رهيو. طارق عالم ابڙي سٺي ڪوشش ڪئي آهي. علي بابا جو ڪجهه وقت اڳي الجهيل ۽ وڪريل لڳندو هو هيل سلجهيل لڳو ۽ هڪ ڀيرو وري به ثابت ڪري ڏيکاريائين ته پاڻ واقعي سنڌ جو سرموڙ ڪهاڻيڪار آهي. سانول جي ڪهاڻيءَ ۾ لفظن کي

ٽيون هئي زوري جڪڙيو ويو آهي. نسيم جي ڳالهه ٻي هئي- هو لفظ ڳولهيندو ڪونه هو. نسيم ٻولي توڙي پلاٽ کي هڪ ئي وقت ڏاڍي مهارت سان گڏوگڏ هلائيندو هو. سالول ڪان صرف ڏور جو هڪ ڇيڙو جهليو ٿيو آ. شوڪت شورو هميشه ڇيڙي جاڳنديءَ حقيقت لکندو آهي. شاعريءَ ۾ عبد منگيو جو نظم وڻيو. توهان لاءِ ڪجهه صفحا مخصوص ڪيو. ”ڏالداڻي جي لات“ ڇو بند ڪري ڇڏي اٿو؟ پڙهندڙن جو تعارفي سلسلو پڻ بند ڪري ڇڏيو اٿو! قاضي قادن جي ڪلام تي ڇنڊڇاڻ ادب ۾ سٺي روايت آهي.

--قل علي نواز سعيد، نواب شاهه.

● ’مهراڻ‘ پڙهندو اچان. خاص ڪري مضمون هر پرچي جي جان هوندا آهن. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيي جا مضمون ڏاڍا پسند اٿم. سنڌي ادب ۾ تنقيد نه هئڻ جي برابر آهي. ڊاڪٽر ٻوهيي ان طرف قدم وڌائي، تنقيد جا معيار ۽ ماپا ڏسي، اسان تي ٿورو ڪيو آهي. قاضي قادن تي لکيل مضمونن سٺي معلومات ڏني. سنڌي ادبي بورڊ کي اهي 112 بيت ڇپائڻ گهرجن.

--غلام مصطفيٰ زرداري، ٽنڊو آدم.

● هن علمي ۽ ادبي دستاويز اولداهه ۾ ڪيتريل ذهنن کي نئين روشني ڏني آهي. ’مهراڻ‘ ۾ شايع ٿيل علمي ۽ ادبي سرمايو سون مثل آهي. جنهن لاءِ واڌايون. جي وقت وچوڙو نه آندو ته اسان تادم هن جا پرستار رهنداسين. ”لطيفي لات“ ۽ طالب المولى جي غزل متاثر ڪيو. نثار بزمي سرسي ڪئي. ڪهاڻين ۾ ”سو روپيا نوٽ ماڻهو“ وڻي. ”ذات جي ڏيهه ۾“ گهڻو پسند آيو. هن ناٽڪ ۾ سماج تي تعميري تنقيد ڪئي وئي آهي ته: عظيم ليکڪن جو حال هيڏو ڇو ٿو ٿئي؟ جڏهن ته اهي سماج جا عظيم تر ۽ اهم فرد آهن. ترجمي جي ڀاڱي ۾ اوهان خوب محنت ڪئي آهي. تبصرا وڻيا. مقالن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مقالو معلوماتي هو.

--محمد اسلم صابر، ڪنڊ ڪوٽ.

● پرچو وڻيو. ڪي ڪوتاهيون ٿنبيل ٿيون ڏسجن پيا همت افزائيءَ جي لائق هيٺ اٽڪايل! هونءَ رچنائون سٺيون آهن. هڪ دکدائڪ خبر ڪن پئي اٿم، شل من ڪوڙي هجي ته توهان ”مهراڻ“ ڇڏين ٿو ....: دل کي جو جهوٻو آيو تنهن کي اکر لٽا آکري سگهن. ادب ڪيترن ۾ جا چرپر آئي آهي سا ناپرجي ويندي. لٽين ڪلا جو آرائپ انت ٿي ويندو. نڪوري سوچ ۽ نوان بند ٻنجي هيٺ! سچ ايڏي چڙهيل وير جو موٽڻ پيڙياتن ڪي ماڻڪ ميڙڻ کان سواءِ موٽائيندو.

--ڪنهيو تنها، شهداد ڪوٽ.

● ”سوچ-لوچ“ کان وٺي آخري خط تائين ور ور ڪري پڙهيو اٿم. شاعري واري ڀاڱي ۾ مظهر جلباڻي، راهي چنا، ج. ع. منگهاڻي، مختيار ملڪ، تنوير عباسي، سحر امداد، زبيده ميتلو ۽ ذوالفقار سيال وڻيا. ڪهاڻين ۾ علي بابا ”سؤ رپيا لوٽ ماڻهو“ جي ڪمزور پلاٽ جي باوجود، لکڻ جي ڏانءَ جي آڌار تي ڳالهه کي ڪٿي ويو. حليم بروهي ”روپوش“ لکي پنهنجي روايت کي ٽوڙي ڇڏيو. طارق عالم جي ڪهاڻي ”پيلو ڏلڙ“ ٽرٽلو مچائيندڙ هئي.

ليڪڪ ڪيرون لهڻي. وليرام والپ ۽ مدد علي سنڌيءَ جي لکت ڪالهه وڻي. مدد جا هرهنڌ ڊائريءَ جا ٽڪرا پڙهي ائين ٿو ڀائنجي ته پاڻ هاڻي خالي ڪوڪو رهجي ويو آهي. بهرحال سندس لفظن جو سنائُ وڻندڙ آهي. —آزاد جتوئي، ڏوڪري.

● ’مهراڻ‘ جي ”سوچ-لوچ“ ۾ موتين مالها پوئي ڇڏي ٿي. سائين طالب المولي رلگ لائي ڇڏيو. سليم ڳاڙهوي ۽ داغ جون ڪافيون پڙهي جي سولهن هيون. استاد بخاري فطرتي نظاري جو ڀرپور چٽ چٽيو. ”فرض ڪريو...“ پارائتا خيال هئا. راشد مورائيءَ جي وائي قومي رلگ ۾ رتل هئي. ظفرالدين عباسي جي ”اڦون اڦون ٿيو چنڊ“ ۾ آفاقيت آهي. حليم صحيح سماجي ڏيک ڏيکاريو. علي بابا چڱيرو لکو. ”دل اندر درياو“ وڻي. وليرام وڪر وهائيندو اچي. هيري ٺڪر ادب ۾ هڪ اهڙو وڻ پوکيو آهي جنهن جي ڇپ ڇانو مائيندا. ڊاڪٽر بلوچ، تنوير صاحب ۽ سنڌيلي صاحب اسان جهڙن ابوجهن جي رهنمائي ڪئي آهي.
—ناز سهتو، ڪنڊيارو.

● ٽائيٽل ڪو ٺاٺر نه ڇڏيو. هن ڀيري علي بابا مولجهارن مان نڪري، سنيون سوچون ٺيٺ سنڌي لفظن ۾ پني تي پکيڙيون آهن. پيون ڪهاڻيون ائين هيون. ’قاضي قادن جو ڪلام‘ تي مضمون سٺا هئا. ’مهراڻ‘ وقت تي آئيو. —تراب سنڌي، شڪارپور سنڌ.

● تنهنجي سموري ڪلام سان اتفاق نه ٿو رکندو هجان، پر ص 41 وارو نظم ’آءُ اچا ٻه اهوئي تنها...‘ بيحد پسند آيم. شاعريءَ ۾ سليم ڳاڙهوي، نثار بزمي، احمد خان آصف، مسڪين راشدي، مظفر جلباڻي، ميرمحمد پيرزادي، اشرف آصف ۽ مختيار ملڪ ڀاڻ ملهايو آهي. ذوالفقار سيال جي ڇهن سٽن ڪي غزل جي صنف سان ڇٽر ڪئي وئي آهي. ’قاضي قادن جو ڪلام‘ تي ڊاڪٽر بلوچ، عبدالڪريم سنڌيلي ۽ تنوير جي ڇنڊڇاڻ معلومات جو ذخيرو ٿي پئي آهي. ٽائيٽل تي نالڪن پوتن ٻدران سنڌ جو مهراڻ ڏيو، ته هوند ’مهراڻ‘ ماهي ڪير ۾ مصريءَ جي ڳڙ بن جيان ٿي پوي. —اميد خيرپوري

● ’مهراڻ‘ پڙهيم. جس هجيوَ. مخدوم صاحب جو غزل رسالي جي سولهن هو. تنهنجو هي شعر: ’اڄڪلهه ماڻهوءَ تي، ڪُتي والڪر لُو باهي‘ لوڻ سان ڀرپور هو. علي بابا، مظهر جلباڻي، سحر امداد، راشد، بشير شاد، سرڪش، ڊاڪٽر بلوچ ۽ تنوير ڀاڻ موڪيو آهي.
—دوست محمد بروهي بلوچ، ٻرپا لوءِ.

● هن ڀيري علي بابا ڀاڻ ملهايو آهي. حليم بروهيءَ ٻه واهه جو لکيو آهي. ’ڇتيءَ جيترو آسمان‘ ۽ ’فوڪس ڪان ٻاهر زندگي‘ خاص نه هيون. ڊاڪٽر بلوچ ۽ ڊاڪٽر سنڌيلي جا مضمون سٺا هئا. سليم ڳاڙهويءَ جو گيت سٺو هو. تنهنجا نيڙو ۽ سحر جو هي شعر وڻيو اٿم:
’سور پيٺ ڪان پوءِ ٿي، رات ڇٽيندي سج-پکهري پولدي برف ۽ لهريون لهنديون لانءُ‘.
—خالد الزمان ڪاڇٺي، هالا نوان.

فن: گوندر - گسُ

ڪاٻ، تخليق: شعر / ڪهاڻي / چتر... ڪشڪول ناهي، جنهن کي ڪوبہ تخليق ڪار هرڪنهن آڏو ٽنگي ٻيهي ۽ هرڪو کيس 'معاف ڪر' چئي، پنهنجي راهہ رمندو رهي. سنڌيءَ ۾ هڪ پهاڪو آهي تہ "ڏجي نہ تہ ڏکوئجي بہ نہ" ۽ پر اسان وٽ فنڪار کي ڏاڍو ڏکوئيو ويو آهي ٿو، ايستائين جو کيس بي عزت بہ ڪيو ويو آهي. سنڌين سڏي ڳالهہ چوڻ بدران کيس اَن "سپاڻي" جي وعدي تي ٽاريو ويو ٿو، جيڪا ڪڏهن بہ نہ ٿي اچي-- نہ سندس زندگيءَ ۾، نہ ئي سندس مرڻ کان پوءِ! ان ريت سنڌ جو سرجڻهار مختلف ادارن جا سهم سهي، رستن تي ڌڪا ٿاپا کائي، رڙيون ڪري، هڪ ڏينهن هميشہ لاءِ چُپ ٿيو وڃي. مقصد چوڻ جو رڳو اهو آهي، تہ ذات-ڌڻين کي پنو سمجهڻ، اسان جي شعور هيڻ جو چٽو پڌرو ثبوت آهي.

ان اڻنگي هلت جي نتيجي ۾ اديب جي ڪنڌ تي مسودن جو بوجهہ وڌندو آهي پٽو ٿيندو— هن جي پيرن ۾ ڪرڪنا هوندا آهن ۽ جيئڻ جي راهہ ويندي آهي وڌيڪ ڏکي ۽ ڏکي ٿيندي!

۽ اها ڏکي ۽ ڏکي راهہ رڳو اديب جي آڏو ئي ناهي؛ پر ڪلا-ڪيتر ڏانهن ويندڙ هر پانڌيئڙي آڏو اهائي راهہ آهي: ٻہ-ڌاري ترار جهڙي راهہ؛ بُک ۽ بيماريءَ جي راهہ، مجبوريءَ ۽ لاچاريءَ جي راهہ— ۽ انهيءَ گوندر گس جو انت انهيءَ انڌي کوهہ تي ٿو ٿئي، جنهن ۾ مُراد فقير ٽپو ڏنو هو، ڪتري رَت جون آلٽيون ڪري ڍهي پيو هو ۽ غني صاحب آهمو ٿي پيو هو!

پوءِ بہ منهنجو اهو اٽل ويساهہ آهي، تہ سنڌ جو سرجڻهار اهڙين ڏکين حالتن ۾ بہ جهڪندو نہ-- ۽ سموري سگهہ ۽ سچَ سان، اوچي ڳاٽ ان ٻہ-ڌاري ترار جهڙي راهہ تي اڳتي وڌندو رهندو ۽ فن تخليق ڪندو رهندو.

-- امداد حسيني

Gul Hayat Institute